De Boekenwereld. Jaargang 25

bron
De Boekenwereld. Jaargang 25. Vantilt, Nijmegen 2008-2009

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_boe022200801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. De Boekenwereld

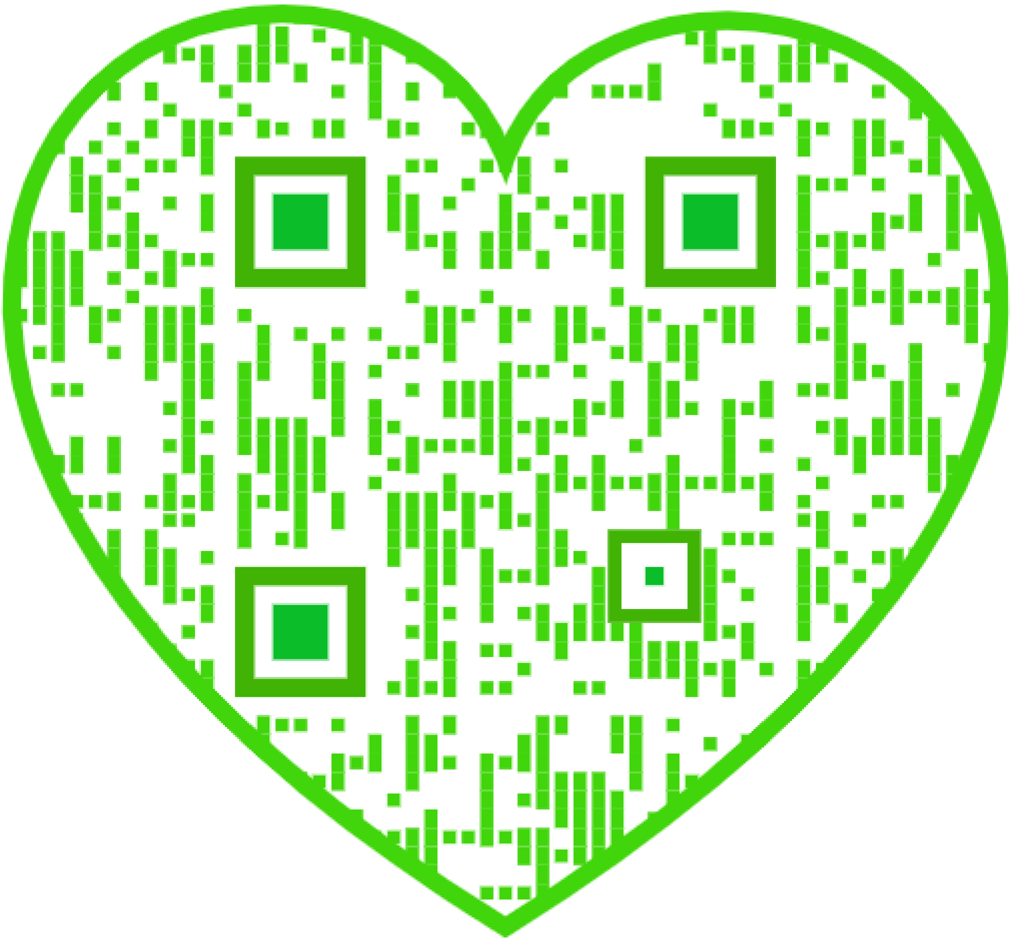

[Nummer 1]

Felix Helvetia
Rudolf Hentzy (1731-1803) en zijn handel in Alpenprenten
Rietje van Vliet*

'Als mijn kinderen het bloed van hun vader niet kunnen wreken, zie ik ze liever hier in de rivier verdrinken.'[1] Met deze dramatische woorden stapte mevrouw Henzi met haar twee zonen in 1749 aan boord van het schip dat hen van Zwitserland naar Holland zou voeren. Het lichaam van haar man, de geleerde Samuel Henzi, had ze achter moeten laten. Onthoofd. Met zo'n zestig medestanders had hij geprobeerd een einde te maken aan de oligarchie in Bern, maar de *Henzi-Verschwörung* was met harde hand de kop ingedrukt.[2]

In Den Haag kreeg het gevluchte drietal alle hulp van Samuel König, een vroegere vriend van Henzi. Ook König had zich in Bern verzet tegen het ondemocratische patriciaat dat er de dienst uitmaakte, maar hij had tijdig de benen kunnen nemen. Hij had in 1746 toevlucht gezocht en gevonden bij de Friese stadhouder, de latere Willem IV. Na diens benoeming tot stadhouder van de hele Republiek was König meeverhuisd naar Den Haag, waar hij als geleerde diverse eervolle posities kreeg toebedeeld.[3] Dankzij de protectie van König konden de vrouw van zijn geëxecuteerde vriend en diens twee zoons in Den Haag een nieuwe start maken.

Als de roep om wraak de zoons is bijgebleven, dan hebben ze er op een heel andere manier gehoor aan gegeven dan hun moeder ooit bedoeld had. Van de oudste zoon, Rudolf Samuel Hentzy (hij schreef zijn naam steevast op z'n Frans), is bekend dat hij zijn hele leven Zwitserland een warm hart heeft toegedragen. Zijn bemoeienissen met de *Vues remarquables des montagnes de la Suisse* (1785) getuigen van een grenzeloze liefde voor het land dat hij op achttienjarige leeftijd had moeten achterlaten. Maar met zijn inzet voor deze Alpenprenten liet hij ook zien dat hij de staatkundige les, de redenen waarom zijn vader werd geëxecuteerd, goed geleerd had.

Over deze portefeuille met 42 polychrome berglandschappen in folioformaat gaat dit artikel. Het is om verschillende redenen een opmerkelijke uitgave. De *Vues remarquables* is het eerste plaatwerk in de Republiek dat in zijn geheel met behulp van de nieuwe aquatinttechniek is geïllustreerde.[4] Blijkens de titelpagina zou de map op de markt zijn gebracht door de Amsterdamse boekverkoper Jacob Yntema. De aquatinten zijn echter in Parijs vervaardigd door de plaatsteker Jean-François Janinet (1752-1814) en zijn leerling Charles Melchior Descourtis (1753-1820).[5] Vrijwel alle prenten, waarvan meer dan de helft is gebaseerd op schilderijen van de Zwitserse Alpenschilder Caspar Wolf (1735-1783), zijn persoonlijk door Rudolf Hentzy opgedragen aan vertegenwoordigers van vooraanstaande families uit de Republiek en de Duitse staten.

* Veel dank ben ik verschuldigd aan Jan en Renée Siegenbeek van Heukelom, die mij met raad en daad bijstonden in het puzzelwerk dat de prenten uit de *Vues remarquables des montagnes de la Suisse* met zich meebrachten. Jos Hanou ben ik erkentelijk voor zijn informatie over de aquatinttechniek.

Wat moest Yntema met al die Zwitserse landschappen van deze beroemde Franse graveurs? En wat was zijn connectie met Rudolf Hentzy, die kennelijk een grote rol speelde bij de totstandkoming van de aquatinten? Het antwoord op deze vragen geeft tevens inzicht in de wijze waarop de Alpenprenten tegemoet kwamen aan het toenmalige esthetische verlangen naar sublieme ervaringen. Aan de orde komt bovendien de manier waarop kostba-

re prenten als die van Hentzy hun weg vonden naar vermogende collectioneurs in binnenen buitenland. De dedicaties op de Alpenprenten ten slotte laten zien dat er in de prentenhandel gedurende de roerige laatste decennia van de achttiende eeuw nog altijd sprake was van patronage en dat de dedicaties ook voor politieke doeleinden konden worden gebruikt. Had Hentzy zijn voormalige landgenoten soms een lesje te leren?

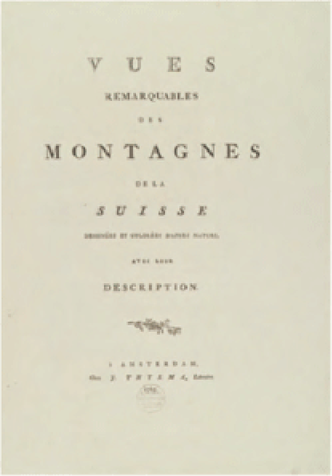

Links: Titelpagina. Ex. KB Den Haag 1040 A 22. Met uitzondering van de illustraties op pagina 9, 10, 13, 15 en 16 gaan alle illustraties op dit exemplaar terug
Boven: de schilder aan het werk, midden in een berglandschap. Het medaillon toont Albrecht von Haller. Gravure van Johann Joseph Störklin, naar een tekening van Balthasar Anton Dunker. Afgedrukt op de pagina 'Le Grand Theatre des Alpes et Glaciers'

Gouverneur der stadhouderlijke pages

Maar laten we eerst kennismaken met een betrekkelijk onbekende in de Nederlandse boeken kunstgeschiedenis: Rudolf Hentzy (1731-1803).

De jonge Zwitserse vluchteling toonde zich al snel na zijn komst naar Den Haag een veelzijdig geleerde. Zo heeft hij een vertaling van Euclides' *Elementa* in het Frans op zijn naam staan, die in 1754 door Hendrik Scheurleer bij intekening werd aangekondigd in de *'s-Gravenhaagsche courant* (16-9-1754).[6] Ook later, in de jaren tachtig, was Hentzy betrokken bij een Franse vertaling van een wetenschappelijk werk. Johann Heinrich Merck - zijn naam komen we later opnieuw tegen - stuurde Hentzy zijn vertaling van *Über die körperliche Verschiedenheit des Mohren vom Europäer* (1784), geschreven door de anatoom Samuel Thomas Sömmerring, met het verzoek het Frans op fouten te controleren.[7]

Mede dankzij de invloed van zijn vaders vroegere vriend Samuel König kon Hentzy zich in 1760 opwerken tot gouverneur van de acht pages van Willem V. Hierdoor kreeg hij toegang tot de *inner circle* van het stadhouderlijk hof.[8] Hij woonde in het zogenaamde Pageshuis aan het Lange Voorhout, een internaat waar de jongens waren ondergebracht. Ze waren afkomstig uit aanzienlijke regenten- en adellijke families en kregen van diverse docenten les in militaire zaken, hofetiquette, geschiedenis, wiskunde en Engels. Schermen, dansen en tekenen stonden eveneens op het programma. De pedagogische leiding was in

handen van de inwonende gouverneur. Hentzy was streng voor zijn pupillen. Discipline en christelijke deugden stonden bij hem hoog in het vaandel. Hij overhoorde hun de zondagse preek, verbood hen zonder begeleiding de deur uit te gaan en controleerde scherp hun uitgaven.[9]

Frontispice. Cavalier die een prent aanbiedt aan Minerva. Gegraveerd door Janinet, naar een schilderij van Charles Monnet

Hentzy was niet onverdienstelijk als tekenaar en graveur van portretten. Hij drukte ook zelf. Kossmann noemt in zijn geschiedschrijving van de Haagse boekhandel een aantal portretten en gezichten met het onderschrift ‘Hentzy direxit’ en ‘Chalcographia Hentziana’ of ‘Chalcographia Hagana’.[10] Ook handelde hij in prenten. Zo slaagde Aernout Vosmaer, directeur van het stadhouderlijk museum van natuurlijke historie, er in 1770 in via Hentzy de hand te leggen op een platenatlas van het antiquiteitenkabinet van Frederik de Thoms, de tot graaf opgewaardeerde Duitse herbergierszoon die in 1746 op kasteel Oud-Poelgeest in Oegstgeest overleden was.[11] Kunstveilingen heeft Hentzy, voor zover bekend, echter niet verzorgd.[12] Wel was hij lid van de Haagse tekenacademie van kunstenaarssociëteit Pictura.[13]

Verder trad hij van 1760 tot 1771 en van 1786 tot 1793 op als agent voor Ernst II van Saksen-Gotha-Althenburg.[14] Deze verlichte francofiele hertog legde veel belangstelling aan de dag voor wetenschap, politiek en kunst, en had meerdere commissionairs voor hem werken. Dergelijke tussenpersonen kregen doorgaans een budget toegewezen waarmee ze voor hun opdrachtgever deels naar eigen inzichten boeken, prenten en andere kunstwerken konden aanschaffen. Zo was Hentzy verantwoordelijk voor de aanschaf van bijzondere boeken, waarvoor hij in Den Haag en Parijs veilingen van interessante bibliotheken bijwoonde en boekhandels bezocht.[15] Het voordeel van zo'n agentschap was dat de gevulde beurs vele deuren opende bij kunstenaars, verzamelaars en andere handelaren.

‘Chute de la Tritt, dans la Vallée de Muhle-thal’ [oostelijk van Innertkirchen]. Aquatint van Descourtis, naar een schilderij van Wolf. Opgedragen aan Maria Christina van Oostenrijk, landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden

Op 10 juni 1803 maakte de inmiddels 72-jarige, en altijd vrijgezel gebleven, Hentzy zijn testament op, waarbij hij zijn Amsterdamse nicht, Maria Wernier, echtgenote van Jan George Matthes van Haringcarspel, agent van het keurvorstendom Hannover, als enige erfgenaam aanwees.[16] Veertien dagen later overleed Hentzy aan een beroerte. Hij woonde op dat moment op zijn buitenplaats Hofrust, aan de Delftse vaart.[17] Zijn omvangrijke boekenbezit werd van 1 tot 5 april 1805 geveild door de Haagse boekverkoper Gerrit Backhuyzen, diens vader Hendrik Backhuyzen en hun beider joodse plaatsgenoot Isaac Kann.[18] De opbrengst bedroeg 3601 gulden. Onder de boeken bevond zich onder meer het manuscript met de koperplaten van de *Promenade pittoresque dans l'Évêché de Bâle.*[19] Die kocht Gerrit Backhuyzen zelf. Drie jaar later, in de jaren 1808 en 1809, bracht hij deze tweedelige platenatlas op de markt. Later verscheen een titeluitgave van bij de Amsterdamse drukker J.G. Rohloff en zijn plaatsgenoot D. Groebe.[20]

Zwitsers onder elkaar

Rudolf Hentzy was lang niet de enige Zwitser in Den Haag. Vanouds bestonden er nauwe banden tussen Zwitserland en de Nederlanden, mede als gevolg van de godsdienstige overeenkomsten tussen beide landen. Heel wat Zwitserse theologische professoren, predikanten, gouvernantes en huisleraren vonden in de Republiek emplooi.[21] Bovendien lag er in Den Haag, sinds de komst van Willem IV naar het Binnenhof, een Zwitsers regiment infanterie in garnizoen.[22] Onder de twaalfhonderd Zwitserse militairen bevonden zich officieren als Constant d'Hermenches, ‘papiergeliefde’ van Belle van Zuylen, die aanzienlijk bijdroegen aan het levendige uitgaansklimaat van de hofstad. Verder was de uit Lausanne afkomstige Leidse hoogleraar Jean-Nicolas-Sebastien Allamand een veel geziene gast aan het hof. Trouw aanhanger van het Oranje-huis was tevens de landsgeschutgieter Jean Maritz, die uit Genève kwam. En Zwitserse schilders als Jean Etienne Liotard, Johann Heinrich Wüest, Benjamin Samuel Bolomey en Jacob Maurer waren in Den Haag, hoewel niet tegelijkertijd, bekende societyschilders.

Ook in Parijs, de stad waar Hentzy voor zaken regelmatig moest zijn, verbleven talrijke Zwitsers. Zo lag daar, net als in Den Haag, een Zwitsers regiment in garnizoen. Deze Zwitserse Gardes waren ingehuurd om het koninklijk paleis de Tuilerieën luister bij te zetten en uiteraard om het te bewaken. Wie zich ook in Parijs ophield, vanaf 1779, was Abraham Wagner (1734-1782), boekverkoper en drukker uit Bern.[23] Hij zou van cruciale betekenis blijken voor de totstandkoming van Hentzy's uitgave van de *Vues remarquables des montagnes de la Suisse.* Wagner werd vergezeld door de hiervoor reeds genoemde landschapschilder Caspar Wolf. Met grote ambities was dit tweetal naar de Franse hoofdstad afgereisd, in de hoop daar een gunstige afzetmarkt te vinden voor het oeuvre van Wolf.

De landschapschilderijen van Wolf waren tot stand gekomen tijdens en na de vele klettertochten die hij samen met Wagner in de jaren 1773-1776 had gemaakt. Wagner, die als fanatiek alpinist heel wat uren had gewandeld langs onheilspellende bergkammen, steile afgronden en diepe kloven, had zich vaak laten vergezellen door de beroemde natuurwetenschapper Albrecht von Haller (1708-1777), eveneens uit Bern, en de Bernse theoloognatuurvorser Jakob Samuel Wyttenbach (1748-1830).[24]

De Bernse boekverkoper had Caspar Wolfde opdracht van zijn leven gegund: hij mocht de Zwitserse landschappen waarin ze zo veel uren hadden doorgebracht, op doek vereeuwigen. Het ‘Wagnerischen Cabinett’ bevatte uiteindelijk zo'n tweehonderd schilderijen van Wolf, waaruit Wagner rijkelijk kon putten voor zijn geïllustreerde uitgaven over de Alpen. De uitgeverij van Wagner was financieel vrijwel geheel afhankelijk van de opbrengst van deze reproducties. Het was een risicovolle onderneming om zich voornamelijk op de Alpenprenten toe te leggen, maar Wagner geloofde erin. En Wolf niet minder.

Nadat Wagner in Bern in 1776 de *Merkwürdige Prospekte aus den Schweizer-Gebürgen* in folioformaat had uitgegeven (met een voorwoord van zijn vroegere reisgenoten Haller en Wyttenbach, en met tien handgekleurde prenten naar schilderijen van Wolf) en in 1778 de Franse vertaling hiervan op de markt had gebracht,[25] besloot de boekverkoper zijn geluk in Parijs te beproeven. Daar woonden veel potentiële kopers en, wat belangrijker was, daar was de ver over de landgrenzen

beroemde, Franse plaatsteker Janinet werkzaam. Juist hij was degene die de aquatinttechniek had geperfectioneerd (zie kader op p. 14), zodat daarmee op een betrekkelijk eenvoudige manier kleurrijke reproducties konden worden vervaardigd. Een betere kunstenaar kon Wagner zich niet wensen.

Wagner nam in 1779 zijn intrek bij plaatdrukker Blin, aan de Place Maubert,[26] en begon

aan wat zijn mooiste en meest imposante uitgaafproject moest worden: de *Vues remarquables des montagnes de la Suisse.* In zijn drukkerij te Bern liet Wagner opnieuw de inleidende teksten van Haller en Wyttenbach drukken, terwijl in Parijs Janinet de opdracht kreeg aquatinten te vervaardigen naar de schilderijen uit het Wagnerischen Cabinett. Dit laatste gebeurde - zij het in naam - onder het toeziend oog van de hofschilder van Versailles, Joseph Vernet (1714-1789). Op de prenten staat de naam van Blin als drukker vermeld, alsmede de afkorting A.P.D.R.: Avec le Privilège Du Roi.

Links: ‘Vue de la Chute du Torrent de Gelten’ [Saanenland]. Aquatint van Descourtis naar een schilderij van Wolf. Opgedragen aan Albert Casimir van Saksen-Teschen, landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden
Boven: De schilder Wolf tijdens zijn bergwandeltochten. Uitsnede uit de ‘Chute du Torrent de Gelten’ respectievelijk de ‘Chute de la Tritt’

Ondanks alle inspanningen liep de uitgave uit op een fiasco. Wagner had nog geprobeerd de aandacht van het verwende Parijse publiek te trekken door de schilderijen van Wolf ten toon te stellen, maar de gekozen locatie lag te ver van het mondaine stadscentrum verwijderd. De bezoekers lieten het dan ook afweten.[27] Ook de patriciërsfamilies uit Bern aan wie hij de prenten had opgedragen, hebben weinig kunnen uitrichten ter bevordering van de verkoop. Inmiddels had Wolf Parijs verlaten. Wagner kampte met forse geldproblemen en had misschien wel daarom gekozen voor een kleine oplage. Het inverdieneffect van de aquatinten was daardoor gering. Bovendien was de markt voor kostbare aquatinten omstreeks 1780 door de verslechterde economische omstandigheden bepaald niet gunstig te noemen.[28]

De treurige geschiedenis werd des te droeviger door de slechte gezondheid van de uitgever. Vlak voor zijn overlijden liet Wagner zijn testament opmaken. Merkwaardig genoeg duikt hierin de naam op van Gabriel Emanuel von May von Hüningen (1741-1837), commandant van de vierde compagnie van het eerste bataljon van de Zwitserse Gardes in Den

Haag. Over de relatie tussen de twee Zwitsers tasten we in het duister, maar mogelijk heeft een lening van May aan de bijna failliete Wagner de laatste ertoe bewogen de geldschieter als erfgenaam aan te wijzen.[29]

‘Vue du Gross-Horn et du Breit-Horn avec le Petit Lac d'Ober-Horn’. Aquatint van Descourtis naar een schilderij van Wolf. Opgedragen aan Maria Charlotte van Saksen-Meiningen, echtgenote van Ernst II van Saksen-Gotha-Altenburg

Toen Wagner in 1782 overleed, kwamen zowel de schilderijen van Wolf als de prenten en koperplaten van Janinet in het bezit van May. Hoewel er geen bewijzen voor zijn gevonden, moet May over zijn kunstbezit advies hebben ingewonnen bij Hentzy, de Zwitserse kunstkenner en kunsthandelaar die hij ongetwijfeld kende uit het Haagse circuit. Want wat moest May met al die onverkoopbare Alpen? Hentzy echter wist er wel raad mee. Wat zijn vader de facto niet was gelukt, zou hij symbolisch alsnog proberen te bewerkstelligen: nu kon hij, Zwitser in diaspora, Zwitserland teruggeven aan de Zwitserse burgerij. Door middel van deze prenten zou de smet die op zijn familieblazoen kleefde, in één keer worden weggevaagd.

Of deze gedachten Hentzy werkelijk door het hoofd gingen, weten we natuurlijk niet. Maar feit is dat de collectie schilderijen, inclusief het recht op de verdere exploitatie van de berglandschappen, op 3 augustus 1783 aan hem werd overgedragen.[30] Twee maanden later maakte Hentzy zijn plannen voor zijn eigen uitgave van de *Vues remarquables des montagnes de la Suisse* bekend.

De marketingstrategie van Hentzy

Net zoals Wagner dat had gedaan, liet Hentzy, begin oktober 1783, een prospectus verschijnen waarin hij belangstellenden opriep in te tekenen op zijn *Vues remarquables des montag-*

nes de la Suisse.[31] Hij refereerde aan de grote populariteit van de Alpen, die werd gevoed door de vaderlandsliefde van de Zwitsers zelf, door de vele reisverhalen van Alpentoeristen en door de stroom aan publicaties over het Zwitserse hooggebergte (zie kader op p. 10). Met het noemen van de namen van Wagner, Wolf, Haller en Wyttenbach gaf Hentzy aan welke belangwekkende personen er hun medewerking aan hadden verleend. En wat de uitgave helemaal aantrekkelijk maakte, aldus Hentzy, was het feit dat er gebruikgemaakt werd van de nieuwste technieken om kleurenreproducties te maken. Daarom had hij de beroemde en zeer deskundige Descourtis ingehuurd.[32] Verder zouden de prenten tot stand komen onder het toeziend oog van Vernet, zoals ook Janinet bij het vervaardigen van de Wagner-prenten zogenaamd onder zijn supervisie had gewerkt.

Wagner, Haller en Wyttenbach tijdens een van hun wandeltochten. Uitsnede uit de aquatint 'Vue du Gross-Horn et du Breit-Horn avec le Petit Lac d'Ober-Horn'

De prenten van de *Vues remarquables* zouden gestoken worden naar de schilderijen uit de collectie van Wagner, aldus Hentzy, uiteraard niet wetend dat hij ook schilderijen van andere kunstenaars zou moeten laten nasteken.[33] Behalve het voorwerk van Haller en Wyttenbach stelde hij nog een kaart van de Alpen in het vooruitzicht waarop de afgebeelde locaties gemarkeerd stonden. Hij wilde er zelfs een concrete routebeschrijving bij doen. De prenten zouden verder verschijnen in sets van zes, met een oplage van vijfhonderd. De prenten die Wagner al had laten maken door Janinet behoorden ook tot de portefeuille, maar, benadrukte Hentzy, degenen die deze prenten al in hun bezit hadden, waren niet verplicht ze opnieuw aan te schaffen.[34] Verder kostte elke set 45 livres, maar bij intekening slechts 36 livres (18 gulden). Het frontispice kreeg men erbij cadeau. Vooruitbetaling was niet nodig. Bovendien stond het iedere intekenaar vrij om, wanneer de uitgever zijn verplichtingen niet nakwam, zijn naam uit de lijst van intekenaren te doen verwijderen.

Een kostbare aangelegenheid, zo lijkt het. Maar wie de prijzen vergelijkt met het prentwerk dat de Amsterdamse kunstminnende houthandelaar Cornelis Ploos van Amstel had uitgegeven, ziet onmiddellijk dat de *Vues remarquables* tegen een uiterst voordelige prijs werd aangeboden. De hertog van Saksen-Gotha telde voor de portefeuille met 34 prenten

PREROMANTISCHE ALPENMANIE

Nooit zijn de Alpen zo populair geweest als in de achttiende eeuw. Daarvóór werden berglandschappen doorgaans afgebeeld als achtergrond voor bijbelse taferelen of als retorisch element van een historisch drama. Maar mooi vond men ze niet. Integendeel zelfs. De Alpen waren nutteloos en vormden een obstakel voor de vele reizigers naar Italië. Bergketens werden bovendien gezien als ongewenst bijproduct van de zondvloed. De Alpen waren het zichtbare gevolg van Gods almacht en wraak. Het hooggebergte werd hierom afzichtelijk gevonden en wegens het gevaar dat ervan uitstraalt, ook afstotelijk.

Maar in de loop van de achttiende eeuw veranderde dit beeld, mede onder invloed van wetenschappelijke ontdekkingen. De strakke symmetrische lijnen van Versailles, die al decennialang model stonden voor de ideale natuur, maakten langzamerhand plaats voor ongepolijste landschappen. Men zocht naar een esthetische beleving die ook verrassing en spanning opleverde. Men verlangde naar huivering, naar pijn en genot, naar wat Edmund Burke noemde ‘delightful horror’. Wie het zich kon permitteren, reisde af naar duizelingwekkende afgronden, grillige bergtoppen, duivelsbruggen, watervallen, gletsjers. Gaandeweg transformeerden de Alpen zich tot iconen van sublieme emoties.

Dergelijke afbeeldingen had men graag aan de muur hangen. Zelf schrijft Hentzy in zijn verkoopbrochure dat de Alpenprenten onder andere bedoeld zijn om op te hangen in een kunstkabinet. Een van de intekenaren, hertogin Anna Amalia van Saksen-Weimar-Eisenach, schreef op 9 oktober 1786 aan Johann Heinrich Merck dat ze de prenten niet wenste op te bergen in haar beroemde bibliotheek te Weimar maar wilde ophangen in haar zomerverblijf Tiefurt. De Zwitserse landschapschilder Jacob Maurer schilderde idyllische en halfheroïsche bos- en berglandschappen in een van de vertrekken van Herengracht 550 Amsterdam (gebouw Fortis MeesPierson). En ook de eigenaar van buitenplaats Keukenhof hing de wanden van een van zijn salons vol met de berglandschappen van Caspar Wolf.

Bij hem zijn geen onmetelijke diepten te bespeuren. De toeschouwer staat vaak achter de schilder zelf, in een dal, onder in een diepe kloof, aan het uiteinde van een gletsjer of vlak voor een klaterende waterval. Hij kijkt met opwaartse blik naar de overdonderende Zwitserse natuur. Met dramatisch geweld komen de rotsen op de toeschouwer af. Pas wanneer deze gewend is aan de aanblik van dergelijke grootse taferelen, kan hij zich hernemen. Hij overziet het geheel, ervaart Gods almacht en aanschouwt het lieflijke van de natuur waarin ook de mens zijn plaats heeft. Het resultaat van deze sublieme ervaring is een innerlijke bevrijding en een groot gevoel van esthetisch genoegen.

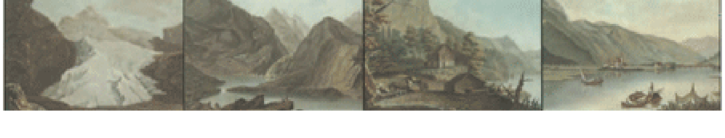

Literatuur

Chr. Madelein, *Juigchen in den adel der menschlijke natuur. Het verhevene in de Nederlanden (1770-1830).* Gent 2008.
C. Reichler, 'Caspar Wolf et les *Vues remarquables...*: l'art et l'artiste en représentation dans la peinture de paysage', in: *Visualisation. Concepts & symboles du dix-huitième siècle Européen.* (redactie R. Mortier). Berlijn 1999, p. 217-226.
J. von der Thüsen, *Het verlangen naar huivering. Over het sublieme, het wrede en het unheimliche.* Amsterdam 1997.

van Ploos bijvoorbeeld tweehonderd gulden neer, terwijl 36 prenten van Hentzy bij intekening 108 gulden moesten opleveren.[35] Voor een deel is de lagere prijs te verklaren door een grotere oplage (die van Ploos bedroeg slechts 350 prenten), waarvan hij dankzij de intekenactie op voorhand wist dat hij de kosten van het graveren en drukken zou terugverdienen.[36] Daarnaast wist Hentzy zich verzekerd van extra steun door de heren en dames van stand aan wie de prenten waren opgedragen. Hij vroeg althans nadrukkelijk om hun protectie, in ruil voor de dedicatie.[37]

Vrijwel iedere prent draagt de naam van een prins of prinses, met daarbij het wapenschild van de desbetreffende familie. Hentzy plaatste zich hiermee in de uit de vroege renaissance stammende traditie waarbij kunstenaars, gesteund door een rijke mecenas, hun vak konden uitoefenen en als individu prestige konden verwerven. Er zijn echter twee opvallende verschillen. Allereerst was het bij de *Vues remarquables* niet de kunstenaar die met de dedicaties om protectie vroeg, maar Hentzy, die als uitgever alle middelen aanwendde om zijn uitgeefproject financieel tot een succes te maken. Verder was zijn verhouding tot de adressaten dusdanig dat zij geen invloed hadden op de aard van de voorstelling, noch op het onderschrift zelf. Feitelijk was er dus geen sprake van een opdrachtrelatie maar van een aanbodrelatie. Het is dan ook de vraag of de adressaten Hentzy als tegenprestatie voorzien hebben van baar geld. Het ligt meer voor de hand dat ze hem op een andere manier steunden.[38]

Over de aard van de protectie komen we meer te weten als we naar de adressaten zelf kijken. Ze blijken vrijwel allen verwanten van de stadhouder, telgen van Duitse vorstenhuizen, diplomaten of hoge functionarissen aan het stadhouderlijk hof. Zo zien we de namen van stadhouder Willem V, zijn zoon en erfprins Willem Frederik, Carolina van Oranje Nassau, Louise van Oranje Nassau, Frederik Willem erfprins van Pruisen, de bankier Henry Hope, de opperbevelhebber van de troepen Frederik August van York en Albany, de Engelse diplomaat te Den Haag James Harris graaf van Malmesbury en de echtgenote van graaf van Heiden Reinestein, opperkamerheer van de stadhouder. Ze zullen zeer verguld zijn geweest met het verzoek hun naam en wapenschild te lenen aan de kleurrijke Alpenprenten die, naarmate de reeks vorderde, dankzij de dedicaties een steeds sterkere politieke boodschap meekregen: handhaving van het absolutistische Ancien Régime.[39]

Hentzy, die als gouverneur van de pages regelmatig op het stadhouderlijk hof te gast is geweest, moet met deze kring rond Oranje wel vaker in contact zijn geweest. Ze vormden voor hem een netwerk in de maatschappelijke bovenlaag van West-Europa en konden als ambassadeurs voor de prentenuitgave optreden. Tegenwoordig heet dit in de reclamewereld *buzz marketing*: mond-tot-mondreclame door mensen die tot een identieke sociale en culturele klasse behoren, die elkaar kennen en die daardoor veel geloofwaardiger overkomen dan een betrekkelijk onbekende uitgever van Alpenprenten. Op indirecte wijze kon Hentzy hier zijn voordeel mee doen en zijn omzet verhogen.

Maar de protectie had eveneens directe materiële gevolgen. Hentzy had namelijk ook de collectioneur voor wie hij als commissionair had gewerkt, de hertog van Saksen-Gotha, een prent toebedeeld; net als zijn echtgenote overigens. Hij had hen daartoe rechtstreeks benaderd met de vraag of zij hun beider familiewapens wilden toesturen opdat die onderaan hun ‘eigen’ prenten konden worden afgedrukt. Het

verzoek werd gehonoreerd en leverde hem tevens een herbenoeming op als commissionair voor de hertog.[40] Later in dit artikel zal blijken dat de dedicaties hem nog een andere baan hebben opgeleverd.

Behalve van deze ambassadeurs, die onmiddellijke toegang hadden tot zijn vermogende koperspubliek, maakte Hentzy voor de verkoop gebruik van zijn eigen correspondentie-

netwerk. Hij had de hulp van zijn vriend Johann Heinrich Merck, uit Darmstadt, ingeroepen. ‘Mon entreprise a grand besoin d'être épaulée en Allemagne’, schreef hij, ‘et pronée par des Gens de Votre merite’[41] Op zijn beurt schakelde Merck zijn eigen vrienden in. De hierboven genoemde anatoom Sömmerring bijvoorbeeld, uit Mainz, schreef hem dat hij de prenten aan meerdere mensen had aangeboden maar dat dit helaas niet veel had opgeleverd. ‘Ist man noch nicht genung von dem Herrn dem man sie anbietet gekannt [...], so fallen dergleichen Herren leicht auf den Verdacht, man suchte, oder hätte Vortheil dabey.’[42]

Zelf heeft Merck, die overigens ook als uitgever en boekhandelaar actief was, een groot aantal potentiële belangstellenden benaderd met het verzoek op de prenten te willen intekenen. In ieder geval verzorgde hij de levering aan en de betaling door tien kopers.[43]

De betrokkenheid van Jacob Yntema

Rest nog één vraag: waarom heeft Hentzy toenadering gezocht tot Jacob Yntema, de Amsterdamse boekverkoper wiens naam prijkt op de titelpagina van de *Vues remarquables*? Naar het antwoord moeten we gissen.

Yntema had tot circa 1784 in compagnie gewerkt met Jacob Tieboel. Hun gezamenlijke fonds oogt wat braaf, hetgeen niet veranderde nadat Yntema het boekenbedrijf in zijn eentje had voortgezet. Ook toen vertoonden zijn uitgaven geen politieke voorkeur. Zelfs niet ten tijde van de Nederlandse Revolutie, toen orangisten en patriotten elkaar bestookten in de media. Desondanks heeft Yntema in 1785, op het hoogtepunt van deze politieke strijd, zijn naam verbonden aan een plaatwerk dat een duidelijke blijk van hulde was aan de stadhouder, diens familie, vrienden en hoogste ambtenaren.

Vermoedelijk liep Yntema met de prenten weinig risico zich de ergernis van de patriotten op de hals te halen. Misschien hadden zij niet eens weet van het bestaan van de prenten. De koperplaten immers waren in Parijs vervaardigd in het atelier van Janinet en, na Wagners overlijden, door Descourtis, in diens atelier aan de Rue des Grand Degrés. De verkoop werd verzorgd door de mij verder onbekende (Zwitserse?) handelaar Graff in de Rue des Deux Portes, eveneens in Parijs.[44] Wat de Duitse markt betreft, werden de prenten via de Frankfurter boekhandel Varrentrapp junior & Werner verstuurd naar de winkels, waaronder die van Merck.[45]

Het kan niet anders of alleen de teksten in het voorwerk zijn in 1785 door Yntema uitgegeven.[46] Hentzy heeft zich in zijn keuze voor deze uitgever waarschijnlijk laten leiden door zijn vriend Ploos van Amstel. Deze had diverse werken in het fonds van de Amsterdamse uitgever ondergebracht, waaronder zijn *Aanleiding tot de kennis der anatomie, in de tekenkunst, betreklyk tot het menschbeeld* (1783) en *Redenvoeringen gedaan in de teken-academie te Amsterdam* (1785). Dat de bemiddeling van Ploos van Amstel met betrekking tot de *Vues remarquables*

aannemelijk is, toont J.W. Niemeijer aan door te wijzen op de nalatenschap van Ploos: daarin bevindt zich een complete serie van Hentzy's prenten die volgens Niemeijer als tegenprestatie cadeau gedaan zou kunnen zijn.[47]

Het honorarium van Descourtis en de overige materiaalkosten financierde Hentzy uit eigen middelen.[48] Omdat hij tevens de productie coördineerde, was hij niet alleen de bezorger maar ook de uitgever van de prenten. Ze zijn van verschillende datum, afhankelijk van de set waartoe ze behoren. Getuige de brieven van Hentzy aan zijn Duitse wederverkoper Merck dateert de eerste set uit januari 1785, werd de tweede eind januari 1786 verstuurd - vermoedelijk verscheen de derde set in 1787 - en was Hentzy in januari 1788 druk bezig met de vierde set.[49]

Het is aannemelijk dat de vijfde set in januari 1789 werd verzonden. Op dat moment waren dertig van de 42 prenten gereed. Daarna is de productie en distributie van de aquatinten vermoedelijk in de problemen geraakt. De chaos in de stad, na de bestorming van de Bastille, heeft Hentzy wellicht doen besluiten de schilderijen van Wolf, of op zijn minst een aantal daarvan, buiten Parijs in veiligheid te brengen.[50] Dat zou verklaren waarom hij Descourtis ook berglandschappen van andere schilders liet graveren.

Verder zal de uitgebroken revolutie het voor Hentzy lastig hebben gemaakt adellijke families te vragen op enigerlei manier protectie te verlenen. Sommige prenten zijn niet langer opgedragen aan concrete personen uit het stadhouderlijk netwerk maar aan vorsten als Maria I van Portugal en Leopold II van Oostenrijk. In de ogen van menig voorstander van het Ancien Régime waren zij het - of ze nu stadhouder, koning of keizer waren - die de burgerij konden beschermen tegen de macht van het zelfzuchtige patriciaat. In dit opzicht zette Hentzy de strijd van zijn vader voort en lijkt er opnieuw sprake van een *Hentzy-Verschwörung.*

Niet voor niets heeft Hentzy bijvoorbeeld de afbeelding van de obelisk aan de oever van het meer van Luzern, opgericht voor de grondleggers van de Zwitserse vrijheid (onder wie de oude Samuel Henzi), opgedragen aan Lodewijk XVI van Frankrijk. Het onderschrift spreekt boekdelen. Hij is de ‘Fondateur de la Liberté Françoise’, had Hentzy onder de prent laten graveren, en: ‘Martyr Souverain Infortuné cherchant toujours le bien trouvant toujours le mal’. Hier heeft bovendien het wapenschild van de Bourbons plaatsgemaakt voor een vignet waarin het wolkendek zich opent boven een stralende rijksappel (zie p. 15). Daarmee wekt de iconografische voorstelling de suggestie dat een martelaar ten hemel is opgenomen, vooral ook omdat er van de kroon op de rijksappel weinig meer heel is. Bovendien staan de Franse lelies, symbool van het Franse vorstenhuis, ondersteboven. Hentzy had er de datum 10 augustus 1792 bij laten graveren, ‘Jour du massacre de mes Compatriotes aux Thuilleries’, refererend aan de dag waarop het paleis de Tuilerieën door een woedende menigte werd bestormd. Het was een gebeurtenis die onmiddellijk werd gegrift in het collectieve geheugen van Fransen én Zwitsers. Niet alleen betekende de bestorming het feitelijk einde van de Franse monarchie, ook was er sprake van een enorm bloedbad waarbij honderden Zwitserse militairen werden afgeslacht. Met de vermelding van deze zwarte dag in de Zwitserse geschiedenis memoreerde Hentzy dat zijn landgenoten Lodewijk XVI tot het einde toe hebben verdedigd, maar dat zij hun trouw en moed met hun leven hebben moeten bekopen.

Prentenhandel als dekmantel voor spionage

Hentzy heeft op een handige manier gebruik kunnen maken van het fiasco dat Abraham Wagner deelachtig was geworden. Enkele prenten die Janinet had gestoken voor Wagners uitgave van de *Vues remarquables des montagnes de la Suisse*, zijn hergebruikt in de editie van

AQUATINTEN

Met aquatint wordt de etstechniek bedoeld die aanvankelijk ten doel had gewassen pentekeningen na te bootsen. Een aquatint is bovendien een toonets die geen lijnen kent maar alleen gekleurde vlakken (vaak worden later nog enkele lijntjes handmatig toegevoegd). De contouren worden aangegeven door de randen van de kleurvlakken. Om een full colour afdruk te krijgen, heeft de drukker verschillende koperplaten nodig met daarop een deel van dezelfde tekening. Het probleem schuilt in het exact overbrengen van de tekening, met al haar kleurvlakken, op de verschillende platen. Ook daarna luistert het nauw welke kleuren inkt er het eerst moeten worden opgebracht.
Er zijn verschillende manieren om een aquatint te maken. Het meest toegepaste procedé gaat als volgt. De koperplaten worden, nadat ze van een etslaag zijn voorzien, in een stuifkast bestoven met fijngemalen harskorrels en vervolgens verwarmd. De korrels smelten aan het metaal vast en vormen zo een afdeklaag vol kleine gaatjes. Daar waar geen zuurbestendige hars zit, wordt het metaal door het etszuur weggevreten. Dat worden kleine putjes in de plaat. Alleen in de putjes blijft inkt zitten. Het resultaat na afdrukken is een gekleurd vlak op het papier. De duur van het bijtproces bepaalt of er een lichte of donkere toon wordt uitgebeten.
Hoewel er in de Republiek al in de zeventiende eeuw geëxperimenteerd werd met de aquatint, werd het principe pas echt ontdekt in Frankrijk, in het midden van de achttiende eeuw. Ook daarna probeerde men de techniek steeds verder te verfijnen. In 1772 slaagde Jean-François Janinet erin om als eerste imitaties van gewassen tekeningen in kleur te drukken. Hij was een bewonderaar van Cornelis Ploos van Amstel, die net als hij experimenteerde met grafische procedés. Zijn levenswerk was de uitgave van facsimile's van tekeningen die als prent gedrukt werden in de techniek die hij zelf in de jaren zestig had ontwikkeld. Hij werkte met vier gelijkvormige koperen platen. Eén plaat diende voor het zwart en de schaduwen, de andere drie platen waren bestemd voor de kleuren. Daarop werden met doordruktekeningen de contouren van de afbeelding aangebracht. Zijn plaatdrukkers moesten onder strikte geheimhouding het drukprocedé van Ploos op diens persen toepassen. Er kwamen geen graveerijzers of etsnaalden meer aan te pas; ‘alleenlyk door zekeren grondvernissen, poeders en vogten’ werden de tekeningen overgebracht op de koperen plaat. Met een penseel werden zonodig de kleuren verder afgezet.
Ploos van Amstel had Rudolf Hentzy in februari en maart 1785 een aantal behartenswaardige tips gegeven over het ‘Geheim om koperen Plaaten met kleuren in Olyverwen te drukken’. Het is echter zeer de vraag of Hentzy iets had aan het overzicht van de kleuren inkt die op de platen moesten worden ingewreven. Over de wijze van vervaardiging van de platen gaf Ploos immers niets prijs. Bovendien was het geheim van de kleuren voor een kenner als Hentzy aan de hand van de afdrukken gemakkelijk traceerbaar.

Over de techniek werd in de Republiek pas voor het eerst gepubliceerd door Arend Fokke Simonsz in het hoofdstuk over de graveur, in het vijfde deel van de *Volledige beschrijving van alle konsten, ambachten, handwerken etc.* (1789). Ook in 1793 was het procedé nog nagenoeg onbekend. Dat schreef de Haarlemse plaatsteker Hendrik Schwegman in zijn *Berigt wegens de uitvinding om een tekening op een kopere plaat over te brengen.* Zelf was hij eveneens druk in de weer om het grafische procedé onder de knie te krijgen.

Literatuur

Th. Laurentius, J.W. Niemeijer & G. Ploos van Amstel, *Cornelis Ploos van Amstel 1726-1798. Kunstverzamelaar en prentuitgever.* Assen 1980.
A. Griffiths, 'Notes on early aquatint in England and France', in: *Print Quarterly.* 4 (1987), 3, p. 255-273.

‘Monument érigé à la Gloire des Fondateurs de la Liberté Helvétique. Sur le Lac de Lucerne. Aquatint van Descourtis.’ Opgedragen aan Lodewijk XVI, ‘Fondateur de la Liberté Françoise’

Wolkendek dat zich opent boven een stralende rijksappel, waarvan de kroon gebroken is

Hentzy. Sommige prenten moest Hentzy opnieuw laten vervaardigen omdat de koperplaten niet meer bruikbaar waren. Voor de overige prenten huurde hij Descourtis in, die in de aquatinttechniek minstens zo bedreven was als Janinet. Opmerkelijk is dat Hentzy zich in zijn keuze van berglandschappen, anders dan Wagner, niet beperkte tot de schilderijen van Caspar Wolf. Het is niet duidelijk waarom hij dat deed. Misschien zocht hij naar afbeeldin-

gen die beter pasten bij de politieke boodschap die hij de prenten wilde meegeven. Of had hij op zeker moment de schilderijen van Wolf zo ver buiten Parijs gebracht dat Descourtis andere Zwitserse landschappen als voorbeeld moest nemen?

Hoe dan ook, de portefeuille met prenten is goed verkocht, mede dankzij het uitstekende correspondentienetwerk van Hentzy in de Republiek en de Duitse staten. Voor Hentzy was dit de voornaamste succesfactor. Yntema had hij voor de distributie niet of nauwelijks nodig. Zijn tweede succesfactor was gelegen in zijn keuze van adressaten ten behoeve van de dedicaties. Daarin had Hentzy een gelukkiger hand dan Wagner, die zich beperkte tot zijn Bernse milieu. Hentzy's relaties met het stadhouderlijk hof in Den Haag en met enkele strategisch gekozen stakeholders bij de oosterburen bezorgden hem een breed scala aan kunstminnende mecenassen. Die leverden hem ongetwijfeld de nodige reclame op. De dedicaties gaven de Alpenprenten immers een politieke boodschap mee, namelijk vóór de bestaande rechtsorde en tegen iedere vorm van bestuurlijke vernieuwing.

Voor de verkoop van zijn laatste prenten waren mecenassen echter van minder betekenis. Afgezien van het feit dat zij in deze revolutionaire tijden niet meer stonden te trappelen hun naam te verbinden aan een politiek zeer gevoelige reeks Alpenprenten, had Hentzy hun protectie na het uitbreken van de Franse Revolutie waarschijnlijk niet meer nodig. In de persoon van stadhouder Willem V had zich een geldschieter aangediend die Hentzy, zoals zoveel andere trouwe aanhangers, rijkelijk moet hebben beloond. Hentzy's werkzaamheden in de kunstwereld hadden hem, gecombineerd met zijn loyaliteit aan Oranje, namelijk uitermate geschikt gemaakt om in 1789 als geheim agent voor de stadhouder de gebeurtenissen rond de Bastille in de gaten te houden. Hentzy had in 1783, toen hij de rechten op de Alpenprenten verwierf, nooit kunnen bevroeden dat deze zelfde prenten hem een alibi zouden verschaffen om ook onder de nieuwe bewindvoerders te verkeren.

Zo ging Hentzy in Parijs de gangen na van Emanuel de Maulde Hosdan, die nauwe contacten onderhield met uitgeweken patriotten en mensen als generaal Dumouriez.[51] Daarover bracht hij consciëntieus verslag uit aan de stadhouder. Tot augustus 1791 schreef Hentzy dagelijks een bulletin over de revolutie die in Parijs gaande was. Ook stuurde hij politieke kranten en pamfletten naar de stadhouder.[52] Zijn berichten werden dankzij Johan Abraham Tinne, commissaris van de depêches, die ze thuis door zijn zoons liet overschrijven, gepubliceerd in de *Hofcourant*, de zaterdagbijlage van de *'s-Gravenhaagsche Courant.*[53]

Hentzy was verder degene die raadpensionaris Laurens van den Spiegel in contact bracht met Etta Palm, die zich eveneens in Parijs ophield. Hij roemde haar kwaliteiten, haar oordeelsvermogen en haar kennis van publicaties waarin blijk werd gegeven van ‘le faux Patriotisme Batave’. Zij kan voor de Nederlandse regering heel nuttig zijn, schreef Hentzy over de latere spionne, aangezien ‘elle manie tous les verroux du cabinet des ministres’. Ze is volmaakt op de hoogte van hetgeen er voorvalt.[54]

Intussen bleef Descourtis druk doende met het vervaardigen van aquatinten voor Hentzy. Het is zeer de vraag of de graveur ervan op de hoogte was dat Hentzy vanaf 1789 met dubbele bedoelingen in Parijs verbleef. Descourtis wist natuurlijk wel dat hij een groot voorstander was van de oude, bestaande rechtsorde. De Fransman moet bijvoorbeeld hebben geweten wie de hertog van Brunswijk-Wolffenbüttel was, aan wie Hentzy een prent opgedragen had. Deze neef van de door patriotten zo gehate ‘dikke hertog’ had in 1787 met de Pruisische legers de Republiek bezet en de stadhouder in ere hersteld. De vermelding ‘Victori Pacifico’ liet niets te raden over. Maar een onderschrift als dit wekte kennelijk geen argwaan bij het nieuwe Franse bewind. Het lijkt erop dat Hentzy zoals altijd in Parijs gewoon zijn gang kon gaan. Hij is er in ieder geval nooit als spion ontmaskerd.

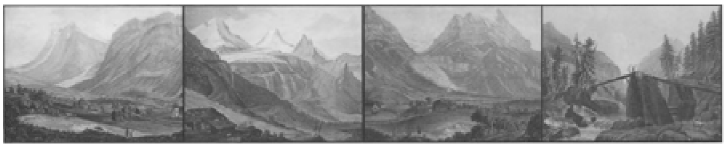

Terug naar Zwitserland

Na zijn overlijden stond Hentzy's erfgenamen een onaangename verrassing te wachten. De voormalige luitenant-generaal van de Zwitserse Garde, May van Hüningen, eiste vanuit zijn woonplaats Bern een nog openstaande schuld op, die te maken had met de Alpenschilderijen van Caspar Wolf. Het gevorderde bedrag is dermate hoog dat het er veel van weg heeft dat Hentzy nooit een stuiver heeft neergeteld voor de schilderijen en voor het magnum opus van Wagner. De portefeuille met Alpenprenten heeft dan wel een groot debiet gekend, winstgevend is het project blijkbaar niet geweest. Althans, twintig jaar lang heeft Hentzy May niet gegeven wat hem toekwam.

De erfgenamen besloten een regeling te treffen om eindeloos juridisch getouwtrek te voorkomen. Ze moesten een bedrag van tienduizend gulden in één keer op rekening van May storten: dat is meer dan wat de vijfhonderd portefeuilles bij voorintekening hadden opgeleverd en ook meer dan wat de veiling van Hentzy's bibliotheek opbracht.

Verder eiste May alles op wat Hentzy zelf nog in zijn bezit had aan schilderijen, portefeuilles, platen en

prenten van Caspar Wolf. Ook moesten de twee kistjes terug waarin zich de etsplaten van de ‘Switsersche Gezigten’ bevonden, alsmede de schilderijen die nog in Parijs waren opgeslagen. En als er in de kisten die zich in Hamburg bevonden, nog vergelijkbare schilderijen, platen, prenten en dergelijke zaten, moesten die eveneens worden teruggegeven.[55] Dit alles gebeurde. Voor zover bekend zijn de koperen platen van de *Vues remarquables des montagnes de la Suisse* nadien nooit meer gebruikt.

De schilderijen van Wolf die Hentzy nog onder zijn hoede had, vormden slechts een deel van het Wagnerischen Cabinett. De overige schilderijen waren vermoedelijk reeds in andere handen overgegaan. Wie ze van Hentzy heeft overgenomen, laat zich niet met zekerheid zeggen. Feit is dat een groot aantal in de loop van de negentiende eeuw een plek vond in een van de salons van kasteel Keukenhof. De kunstverzamelaar Johan Steengracht van Oostcapelle zou voor de aanschaf getekend kunnen hebben - hij werd in 1809 eigenaar van de buitenplaats in Lisse - maar ook zijn zwager, Jacob Godfried rijksgraaf van Rechteren, zou een goede kandidaat kunnen zijn. De nazaten van deze Nederlandse ambassadeur in Spanje, aan wie overigens een van Hentzy's Alpenprenten is opgedragen, kwamen door overerving later in de negentiende eeuw in het bezit van Keukenhof.[56] In 1947 zijn ook deze schilderijen naar Zwitserland teruggekeerd.

Eindnoten:

1 ‘So theuer mir diese Kinder sind, wurde ich sie doch lieber in dem Strome versinken sehen, wenn ich denken müsste, dass sie das Blut ihres Vaters nicht rächen würden.’ G. Geilfus, *Helvetia. Vaterlandische Sage und Geschichte.* Winterthur 1863, p. 444.

2 Over Samuel Henzi: onder andere Johann Jakob Bäbler, *Samuel Henzis Leben und Schriften.* Aarau 1879; lemma Henzi in: *Allgemeine deutsche Biographie.* Deel 12, Leipzig 1880, p. 12-14.

3 R. van Vliet, *Elie Luzac 1721-1796. Boekverkoper van de Verlichting.* Nijmegen 2005, p. 83-85.

4 J. Landwehr, *Studies in Dutch books with coloured plates published 1662-1875* [...]. Den Haag 1976, p. 13. Cf. nr. 307.

5 Pierre Michel Alix en Antoine Carrée hebben ook elk een prent vervaardigd. Ik laat deze graveurs hier verder buiten beschouwing.

6 Gemeentearchief Den Haag, notaris L. van Alphen d.d. 24-8-1756, verwijst naar een conflict tussen Hentzy en Scheurleer. De laatste refereert hieraan in het ‘Avis du Libraire’, in: Hendrik Scheurleer, *Elemens de geometrie, contenant les six premiers livres d'Euclide, mis dans un nouvel ordre, et à la portée de la jeunesse sous les directions de Mr. le professeur Koenig, et revus par mr. A. Kuypers.* Den Haag, Fz. 1758, p. V.

7 Brieven Johann Heinrich Merck aan Samuel Thomas Sömmerring d.d. 5-12-1785, 11-11-1786; van Sömmerring aan Merck d.d. 5-11-1785, 11-11-1785, 16-2-1786, 6-5-1787, 1-12-1787; Merck aan Petrus Camper d.d. 10-3-1786; Hentzy aan Merck d.d. 31-1-1786, in: *Johann Heinrich Merck. Briefwechsel.* (redactie U. Leuscher et al). Göttingen 2007, briefnrs. resp. 798, 863, 795, 796, 817, 903, 931, 820 en 812. Merck had Hentzy ook gevraagd in Parijs een uitgever te zoeken voor deze Franse studie over de verschillen tussen negers en blanken. Hierin is Hentzy niet geslaagd.

8 Zie bijv. de brief van Jean Malherbe aan Christina van Steensel, d.d. 31-05-1788, in: *‘Het is of ik met mijn lieve sprak’. De briefwisseling tussen Jean Malherbe en Christina van Steensel, 1782-1800.* (redactie A. Dik & D. Helmers). Hilversum 1994, p. 98.

9 Zie over zijn werk als gouverneur de niet nader geidentificeerde lezing ‘Tussen deftige huizen en imponerende stadspaleizen’ (www.comsult.nl/pdf/cms/cat-418/lezing-pageshuis.pdf; 18-07-2008).

10 E.F. Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw.* 's-Gravenhage 1937, p. 178.

11 A.W. de Vink, ‘De kunstverzameling van stadhouder prins Willem V en hare lotgevallen sedert 1795’, in *Jaarboek van Die Haghe.* 1933, p. 54-134, 64, 122.

12 F. Lugt, *Répertoire des catalogues de ventes publiques [...] première période vers 1600-1825.* Den Haag 1939.

13 Haags Gemeentearchief, toegangsnummer 0164-01, Confrerie Pictura en Vrije Teekenacademie 1656-1820, inv. nr. 23, Naamlyst der Leden Honorair van de Vrye Haagsche Teeken-Academie 1792.

14 Hij ontving voor zijn diensten in de eerste periode een pensioen van 100 Reichstalern; in de tweede periode bedroeg het honorarium 114,6 Reichstalern. Leuscher, *op. cit.* (noot 7), deel 4, p. 213-214.

15 Brief Hentzy aan Merck d.d. 9-5-1786, in: Leuscher, *op. cit.* (noot 7), deel 4, briefnr. 826, p. 238.

16 Haag Gemeentearchief, notarieel archief (notaris Hendrik van Os), toegangsnr. 4158, folio 301-307 (10-06-1803). Mogelijk is Maria Wernier een (klein)dochter van de Bernse koopman Samuel Niklaus Wernier, die wegens deelname aan de *Henzi-Verschwörung* eveneens in 1749 is geëxecuteerd.

17 Kossmann, *op. cit.* (noot 10), p. 177.

18 Veilingcatalogus, UB Amsterdam KVB NV 752. Lugt, *op. cit.* (noot 12), nr. 6921.

19 Kossmann, *op. cit.* (noot 10), p. 177.

20 Kossmann, *op. cit.* (noot 10), p. 178.

21 M. Bokhorst, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen voor en na 1700.* Amsterdam 1930, p. xviii.

22 R. Murray Bakker Albach, ‘De Zwitserse regimenten in Staatse dienst’, in: *Gens nostra.* 1987, p. 254-292; zie ook www.dutchregiments.org (15-8-2008).

23 W. Raeber, *Caspar Wolf 1735-1783. Sein Leben und sein Werk. Ein Beitrag zur Geschichte der Schweizer Malerei des 18. Jahrhunderts.* Aarau 1979, p. 57-58.

24 Raeber, *op. cit.* (noot 23), p. 58-59.

25 Raeber, *op. cit.* (noot 23), p. 65-70.

26 Hun beider adressen komen althans met elkaar overeen.

27 Raeber, *op. cit.* (noot 23), p. 80-82.

28 Y. Boerlin-Brodbeck, *Caspar Wolf (1735-1783). Landschaft im Vorfeld der Romantik.* Bazel 1980, p. 55.

29 Raeber, *op. cit.* (noot 23), p. 93.

30 Kossmann, *op. cit.* (noot 10), p. 178, noemt 3-8-1785 als datum, maar gezien de reconstructie van het uitgaafproject, moet het jaartal een verschrijving zijn. De originele overeenkomst bevindt volgens Raeber, *op. cit.* (noot 23), p. 93, in het Rijksmuseum. Dit contract heb ik niet kunnen traceren.

31 Kopie aanwezig in de bibliotheek van het Haags Gemeentearchief. Zie ook *The London magazine* 3 (juli-december 1784), p. 387-388.

32 De naam van Janinet staat afgedrukt maar is met de hand doorgehaald en vervangen door die van Descourtis. Ook elders in de brochure is deze wijziging aangebracht. De aquatinten uit de portefeuille die Janinet heeft vervaardigd, zijn afkomstig uit de Wagnereditie. Een aantal daarvan behoort tot de eerste set, waarover Hentzy schreef aan Hendrik Fagel d.d. 15-12-1783. Bibliotheek Haags Gemeentearchief, kopie ingebonden bij prospectus (zie noot 31).

33 Van de in totaal 42 prenten zijn er uiteindelijk 25 gebaseerd op schilderijen van Caspar Wolf. Twaalf respectievelijk drie prenten gaan terug op schilderijen van de Duitse landschapschilders Friedrich Rosenberg (1758-1833) en Johann Wolfgang Kleemann (1731-1782). Ook van de Zwitserse kunstenaars Heinrich Füssli junior (1741-1825) en Johann Heinrich Troll (1756-1824) is een schilderij nagestoken.

34 Van sommige prenten van Janinet heeft Hentzy een nieuwe versie laten steken, omdat het salpeterzuur te zeer in het koper had ingevreten; de platen waren daardoor niet meer bruikbaar. Brief Hentzy aan Merck d.d. 15-1-1788, in: Leuscher, *op. cit.,* (noot 7) deel 4, p. 496, briefnr. 938.

35 Th. Laurentius, J.W. Niemeijer & G. Ploos van Amstel, *Cornelis Ploos van Amstel 1726-1798. Kunstverzamelaar en prentuitgever.* Assen 1980, p. 124-125.

36 Hentzy klaagde over de extreem hoge kosten maar verwachtte die te zullen terugverdienen, 'vù le Succès de ma Souscription'. Brief Hentzy aan Merck d.d. 15-5-1786, in: Leuscher, *op. cit.* (noot 7), deel 4, p. 250, briefnr. 828.

37 Brief Hentzy aan Merck d.d. 15-1-1788, in: Leuscher, *op. cit.* (noot 7), deel 4, p. 497, briefnr. 938.

38 B. Kempers, *Kunst, macht en mecenaat. Het beroep van schilder in sociale verhoudingen, 1250-1600.* Amsterdam/Antwerpen 1987; D. Griffin, *Literary patronage in England 1650-1800.* Cambridge 1996.

39 Over de relatie patronage en politiek, zie bijv. Griffin, *op. cit.* (noot 38), p. 45-69.

40 Brief hertog van Saksen-Gotha aan Merck d.d. 8-3-1786, in: Leuscher, *op. cit.* (noot 7), deel 4, p. 212-213, briefnr. 819

41 Brief Hentzy aan Merck d.d. 14-1-1785, in: Leuscher, *op. cit.* (noot 7), deel 3, p. 646, briefnr. 723.

42 Brief Sömmerring aan Merck d.d. 11-11-1785, in: Leuscher, *op. cit.* (noot 7), deel 4, p. 646, briefnr. 796.

43 Brief Hentzy aan Merck d.d. 9-5-1786, in: Leuscher, *op. cit.* (noot 7), deel 4, p. 238, briefnr. 826.

44 De naam en het adres van Graff staan op diverse prenten vermeld. Graff fungeerde tevens als correspondentieadres voor Hentzy. Hentzy drukte ook zelf. Brief Hentzy aan Merck d.d. 9-5-1786, in: Leuscher, *op. cit.* (noot 7), deel 4, p. 238, briefnr. 826.

45 Brief Hentzy aan Merck d.d. 28-3-1786, in: Leuscher, *op. cit.* (noot 7), deel 4, p. 225, briefnr. 822.

46 Het titelblad, 'Le Grand Theatre des Alpes et Glaciers. Dedié aux Amateurs des Merveilles de la Nature', dateert echter uit 1787. Leuscher, *op. cit.* (noot 7), deel 3, p. 648.

47 Laurentius, *op. cit.* (noot 35), p. 187. De argumentatie is zwak, zeker gezien de geringe betrokkenheid van Yntema bij de uitgave van de prenten. Bovendien kan Ploos de portefeuille net als ieder ander gewoon gekocht hebben.

48 Brief Hentzy aan Merck d.d. 15-5-1786, in: Leuscher, *op. cit.* (noot 7), deel 4, p. 220, briefnr. 828.

49 De samenstelling van de eerste set was reeds in 1783 bekend. Brief Hentzy aan Hendrik Fagel d.d. 15-12-1783. Bibliotheek Haags Gemeentearchief, kopie ingebonden bij het prospectus (zie noot 32).

50 Na Hentzy's overlijden bevonden zich echter nog 21 schilderijen bij ene Monsieur Simon te Parijs. Mogelijk had ook ene Christophe Hoyer te Hamburg enkele schilderijen onder zijn beheer. Er was bij de erfenis althans sprake van enige kisten die bij Hoyer te vinden zouden zijn. Gemeentearchief Den Haag, notaris Hendrik van Os d.d. 31-5-1806.

51 Nadat Frankrijk in 1792 de oorlog had verklaard aan Oostenrijk en Pruisen, werd de Maulde naar Den Haag gestuurd om te onderhandelen met raadpensionaris Van de Spiegel. H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840.* Deel 1, 's-Gravenhage 1905, p. 175 e.v. De Franse generaal Dumouriez drong intussen met zijn troepen door op Oostenrijks grondgebied, de Zuidelijke Nederlanden.

52 Brief Wilhelmina van Pruisen aan haar dochter Louise, d.d. 24-12-1790, in: J.W.A. Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie 1777-1795.* Deel 1, Den Haag 1931, p. 116; Colenbrander, *op. cit.* (noot 51), deel 1, p. 149, 245. In het Nationaal Archief, toegangsnr. 3.01.26, bevindt zich een exemplaar van het dagboek tussen de papieren van Spiegel. Hentzy zou volgens Colenbrander, *op. cit.* deel 1, p. xxxix-xl ook de auteur zijn van *Lettre de Robespierre, au général Pichegru* (1794).

53 C.F. Gulcher, 'Over een klerkenfamilie uit de 18de eeuw', in: *Jaarboek van Die Haghe.* 1941, p. 23-55, 44. Cf. autobiografie van Philips Frederik Tinne. Nationaal Archief, collectie Gülcher 67.

54 Brief Hentzy aan Van den Spiegel d.d. 25-10-1789. Nationaal Archief 3.01.26, LX254. Cf H. Hardenberg, *Etta Palm, een Hollandse Pansienne 1743-1799.* Assen 1962, p. 34-35.

55 De twee kisten bevonden zich in Brunswijk, bij de mij onbekende firma Docagne Frères & Delorme. Gemeentearchief Den Haag, notaris Hendrik van Os d.d. 31-5-1806 (zie verder noot 50).

56 Raeber, *op. cit.* (noot 23), p. 94.

In gesprek met Herman Pabbruwe, directeur van uitgeverij Brill
Adriaan van der Weel

Herman Pabbruwe

Een van de slogans die de eerbiedwaardige Universiteit Leiden recentelijk heeft ingezet voor haar public relations offensief is ‘traditie en vernieuwing’. Opgericht in 1575 is de universiteit nu 433 jaar oud. De achterstand die uitgeverij Brill op de universiteit heeft, 108 jaar, is weliswaar niet meer in te halen, maar net als bij mensen wordt het leeftijdsverschil steeds minder betekenisvol naarmate de betrokkenen ouder worden. Hoe dan ook, met 325 jaar mag ook de geschiedenis van wat nu de Koninklijke Brill heet eerbiedwaardig genoemd worden. Oprichter Jordaan Luchtmans gaf in 1683 zijn eerste titel uit, waarna de uitgeverij ononderbroken actief is gebleven. Ook het zwaartepunt van de uitgeefactiviteiten, de wetenschap, is al die eeuwen niet veranderd, evenmin als de innige relatie met het Leidse onderzoek.

Net als de Universiteit Leiden is ook Brill een instelling die traditie paart aan vernieuwing. Brill is de oudste uitgeverij van Nederland en een van de oudste bedrijven van Nederland. Ook in de rest van de wereld zijn er trouwens niet veel uitgeverijen van een dergelijke respectabele leeftijd. Herman Pabbruwe, die sinds 2004 aan het hoofd staat van de onderneming, laat zich ontvallen dat Brill zich best zou willen meten met de *university presses* van Oxford en Cambridge, giganten van bijna mythische statuur. En zo vreemd is de vergelijking natuurlijk niet. Met een privilege dat dateert uit 1584 is Cambridge University Press onbetwist de oudste drukker/uitgever ter wereld. Maar Brill is speler in hetzelfde veld

van de universitaire persen, en wel een volstrekt onafhankelijke, en kan eveneens bogen op een lang en roemrijk verleden. De universiteit van Oxford ontving zijn privilege voor het drukken van boeken weliswaar in 1586, maar het duurde tot 1668 voor Oxford University Press in herkenbare vorm ontstond. Daarmee zit Brill OUP dus stevig op de hielen. Op de vakgebieden waar Brill zijn internationale faam mee heeft gevestigd - talen in vreemde schriftsoorten, theologie, ideeëngeschiedenis - doet het internationale gezag van de uitgeverij in ieder geval niet onder voor dat van zijn oudere branchegenoten.

Herman Pabbruwes leeftijd steekt wat mager af bij die van zijn bedrijf - hij is van 1953 - maar ook in hem steekt flink wat traditie. Van het Erasmiaans Gymnasium (toen nog het Gymnasium Erasmianum, van 1328) ging hij via avondschool en staatsexamen naar de Universiteit Leiden (toen nog de Rijksuniversiteit Leiden, van 1575), en werd lid van de Leidse Studenten Vereniging Minerva (toen nog het Leids Studenten Corps, van 1839). Binnen deze ontwikkelingen op het gebied van vooropleiding en academische scholing valt zijn minder voor de hand liggende studiekeuze op: kunstgeschiedenis.

Mede onder Pabbruwes leiding heeft Brill gelijke tred weten te houden met de razendsnelle ontwikkelingen in de wetenschappelijke uitgeverij van de afgelopen jaren. Boeken blijven, in ieder geval voorlopig, de kern van het bedrijf. Maar wie denkt dat Brill daarmee blind vertrouwt op zijn lange traditie heeft het mis. In Brills weloverwogen strategie hebben de digitale ontwikkelingen wel degelijk een belangrijke plaats. De samenwerking met Google Books is uitstekend, Brill publiceert voortvarend elektronische uitgaven van zijn traditionele papieren vlaggenschepen, en de productie van boeken, tijdschriften en naslagwerken is vrijwel geheel mediumneutraal: uit hetzelfde bronbestand kunnen zowel boeken als cd-roms of online producten worden geproduceerd.

'Wij zijn vrij goed voorbereid op de digitale ontwikkelingen die ons te wachten staan. Maar we proberen de lessen uit het verleden te leren, en we kijken daarbij vooral naar de langere golven. Zeker moet je je wel technologisch voorbereiden, zodat je zonder al te veel moeite kunt omschakelen op de dag dat het anders zal zijn, maar voorlopig zijn we het erover eens dat het boek toch wel een buitengewoon praktisch ding is. Het grafische product - de vormgegeven letter - blijft van belang, of het op papier of op plastic gedrukt is. Je kunt er gif op innemen dat er allerlei kwaliteiten uit die eeuwenoude boekcultuur zullen terugkomen in die digitale omgeving.

Wij zullen reageren op veranderingen, maar we zijn vooral geïnteresseerd in de lange golfslag. Ik ben ervan overtuigd dat - als we goed opletten - we altijd wel genoeg tijd hebben om adequaat op de veranderingen in te spelen. Sommige veranderingen kondigen zich aan, maar blijken dan niet direct door te gaan. Dat is met de "internet bubble" ook gebeurd.'

Om zijn 325-jarig bestaan luister bij te zetten, heeft Brill een fraai gedenkboek uitgegeven, met nadruk op de 'Brill-periode'. *Brill: 325 jaar uitgeven voor de wetenschap* is geschreven door Sytze van der Veen, met bijdragen van Paul Dijstelberge, Mirte Groskamp en Kasper van Ommen. De Brill-periode ving aan toen het bedrijf bij ontstentenis van opvolgers in de Luchtmans-lijn in 1848 werd verkocht aan zijn bedrijfsleider, Evert Jan Brill, die het bedrijf onder eigen naam

voortzette. Hij was al in dienst bij de firma Luchtmans sinds 1829, en kende het bedrijf uit en te na. Onder zijn slagvaardige leiding groeide uitgeverij E.J. Brill voorspoedig. Het drukken en uitgeven in vreemde schriftsoorten was een van de specialisaties waaraan het bedrijf zijn internationale reputatie te danken had. Ook in deze lange

traditie - inmiddels bijna even oud als het bedrijf zelf - komt nu, in het digitale tijdperk, vernieuwing. Dat gebeurt met een eigen letter, de Brill Text, die Brill speciaal heeft laten ontwikkelen door John Hudson van Tiro Typeworks omdat geen enkel bestaand lettertype aan de hoge eisen van Brill kon voldoen. Daarbij gaat het niet alleen om de normale eisen van leesbaarheid, maar ook om zuinigheid (de Brill Text is een 'groene' letter), om zoekmachine-vriendelijkheid (gebruik van Unicode) en bovenal om de enorme verscheidenheid aan tekens die het font moet bevatten. Uit Brills inventarisatie bleek dat het bedrijf zo'n zesduizend tekens nodig heeft voor de weergave in Latijns schrift van alle bekende talen. Daarnaast publiceert Brill ook nog steeds in de 'eigen' schriftsoorten van zo'n dertig belangrijke cultuurtalen, zoals Chinees, Hebreeuws, Grieks en Arabisch. In deze verscheidenheid is Brill waarschijnlijk uniek in de wereld. Volgend jaar worden de eerste boeken in de nieuwe huisletter gezet.

Herman Pabbruwe en burgemeester van Leiden, drs. H. Lenferink, die het jubileumboek in ontvangst neemt. Foto: Marc de Haan, Leiden

Ook de jubileumuitgave benadrukt de centrale plaats die het papieren boek de komende tijd zal blijven behouden. 'Brill [bestaat] bij de gratie van het fysieke boek en dat zal in de voorzienbare toekomst niet anders worden. De tweede editie van de *Encyclopedie van de Islam*, voltooid in 2006, is ook in digitale vorm te raadplegen en hetzelfde geldt voor de derde die de uitgeverij thans onderhanden heeft. Aan het fysieke substraat van de veertien delen van de tweede en het nog onbekende aantal van de derde editie ontlenen de digitale publicaties gezag. Ook een mammoetproductie als de twintig-delige *Brill's New Pauly*: *Encyclopaedia of the Ancient World* (sinds 2002 gevorderd tot deel XII) veronderstelt naast zijn digitale verschijningsvorm het boek in zijn papieren gedaante', schrijft Sytze van der Veen.

Moeten we hieruit opmaken dat het soort intellectuele monumenten waarin Brill uitblinkt eigenlijk alleen op papier kunnen ontstaan?

'Je moet dat citaat niet te letterlijk nemen: een boek hoeft niet van de offsetpers te komen. Wat een boek tot monument maakt, is de fixatie van de inhoud. Dat heeft trouwens alles te

maken met de auteur: die wil iets vastleggen voor het vak. De plek die hij daarmee voor zichzelf creëert, bepaalt of de digitale uitgave ook gezag krijgt. Daarnaast gaat het natuurlijk om de reputatie van de uitgever. Het helpt als je een sterk merk bezit.'

Het lijkt een lastig krachtenveld. Aan de ene kant verwacht de lezer - of kunnen we die tegenwoordig beter de gebruiker noemen - de dynamiek die eigen is aan het digitale medium. Tegelijkertijd wil je als uitgever zo'n virtueel product de soliditeit van een monument laten uitstralen.

'Dat is inderdaad lastig. De *Encyclopedie van de Islam* is ons grootste vlaggenschip. De derde editie wordt een database, die voortborduurt op de eerste en tweede editie en ook tussentijds aanvullingen kan hebben, dus dynamisch. Toch zullen wetenschappers erom vragen dat je hem een keer bevriest. Dat is het moment dat je er een gedrukte editie van maakt. Wel krijgen we met het probleem te maken dat de jeugd steeds minder leest en meer zapt. Kennis zal wel van belang blijven - hopen we in ieder geval - maar de manier waarop die zal worden gecommuniceerd en geconsumeerd zal ongetwijfeld flink veranderen.'

Steeds vaker krijgt de digitale vorm het primaat, waarvan de gedrukte versie een afgeleide is.

'Het eerste product dat we nu willen bereiken is een PDF- of XML-bestand. Van daaruit doen we de distributie, hetzij digitaal, hetzij gedrukt. Maar dat wil niet zeggen dat er geen boekarchitectuur onder ligt. Wat het lastig maakt, is dat je vroeger tegen je uitgever zei, ik beoordeel je op het aantal verkochte exemplaren. Nu gaat het om iets vaags als "de verspreiding van de *content*". Maar uiteindelijk moet de lezer toch bepalen hoe die het best van de informatie gebruik kan maken. Je moet daar liever geen eigen targets bij stellen. Het hangt af van wat de gebruiker wil. Maar je moet er wel klaar voor zijn, en dat zijn we: met businessmodellen, marketing, distributie, rechten, contracten, de productie in XML, de hele boel. Daarmee is onze kwetsbaarheid verkleind.'

Het huidige pand van Brill te Leiden

Inspelen op de digitale ontwikkelingen is laveren tussen traditie en vernieuwing. Daarnaast is er een nog veel oudere tegenstelling die de uitgeverij kenmerkt. Zoals iedere wetenschappelijke uitgever wordt Brill geregeerd door het onafscheidelijke koppel Pallas, de wijsheid, en Hermes, de koopmansgeest die de wijsheid te gelde weet te maken.

Om met het geld te beginnen, Pabbruwe is optimistisch over de toekomst. Met een rendement van meer dan 200% sinds 2000 bleek Brill dit voorjaar het op elf na best presterende bedrijf aan de Amsterdamse beurs in deze periode. Maar zijn er niet ook signalen die tot voorzichtigheid manen? Wat te denken bijvoorbeeld van de niet-aflatende stroom van bezuinigingen aan de Nederlandse universiteiten? De kleine niet-westerse talen bijvoorbeeld, die bij de Universiteit Leiden zo onder druk staan vormen immers een van de kerngebieden van Brill.

‘De bezuinigingen aan de universiteit zijn niet mis. Het sluiten van disciplines is een reëel gevaar. Die krijg je niet terug. Daarbij moet je bedenken dat een beslissing die op korte termijn misschien een bezuiniging oplevert, op de lange termijn wel eens averechts kan uitpakken. Wie had de huidige bloei van de talen en culturen van China kunnen voorzien? Die had niet kunnen gebeuren als Chinees was gesloten toen het klein was. Aan de andere kant, wij zijn bij Brill gewend aan krimpende oplagen. Ook in een krimpende markt valt nog veel te doen, al dwingt het het bedrijf soms naar de nissen binnen grote wetenschapsterreinen.’ Pabbruwe ziet andere manieren om te groeien dan door het uitbrengen van meer titels.

Herman Pabbruwe spreekt in museum De Lakenhal, Leiden

‘Neem *backlist mining.* We hebben net een catalogus filosofie gemaakt. Toen we ons fonds goed doorlichtten, bleken we veel meer filosofische boeken te hebben uitgegeven dan we zelf dachten. Alleen waren die verschenen als theologie of klassieke talen. Zo hebben we nog andere nieuwe ideeën: boekgeschiedenis, *visual arts*, literatuurgeschiedenis, (meer) taalkunde. Op veel van deze gebieden is Brill al veel langer actief, zij het niet onder die vlag.

Wat je onder de rubriek oudtestamentische studies hebt uitgegeven, kan ook taalkundige waarde hebben. Dat geldt dus ook voor de nu aan de universiteit bedreigde talen, waarbij de nieuwe media interessante mogelijkheden bieden, met name op het gebied van beeld en geluid.'

Ook internet biedt interessante extra mogelijkheden.

'Titels blijven om te beginnen langer in zicht. Verder leidt digitalisering tot grotere efficiency. Dat maakt het mogelijk om *leaner and meaner* te opereren, al is daar wel een eind aan. Wat ook leuk is, is dat we met elektronische middelen *communities* kunnen bouwen. Voor de boeken van Hotei hebben we bijvoorbeeld een liefhebbersgroep gevonden die bestaat uit leken. Die is bereikbaar met e-maillijstjes, LISTSERVS en blogs.'

Maar Pabbruwes optimisme geldt niet alleen Hermes. Ook voor Pallas voorziet hij een mooie toekomst. Vooral op het gebied van de humaniora - waar de grootste kracht van Brill ligt - ziet hij groei.

'In de verhouding tussen humaniora en harde wetenschappen lijkt een lichte verschuiving zichtbaar te worden. Afgelopen tijd zat de groei in de bètahoek, samen met engineering en technologie. Nu lijkt het alsof er ruimte ontstaat voor een nieuw elan van de humaniora. Nog relevanter is dat de humanities een zeer stabiele factor in onze maatschappij vormen. En er zijn factoren die dat nog kunnen versterken. We zullen steeds meer naar het milieu gaan kijken, opnieuw naar samenlevingsvormen gaan kijken, ons afvragen wat we gaan doen met grote thema's zoals migratie, herverdelingsvragen. Linksom of rechtsom kom je dan toch in de buurt van de oude Brill-terreinen.

Daarnaast is er het verschijnsel van de opkomende economieën, zoals Brazilië, Rusland, India, China, dat met hernieuwd vertrouwen en belangstelling voor de eigen cultuur gepaard gaat. Een groeiende economie betekent ook een groeiende kenniseconomie. In een aantal van die opkomende economieën heeft Brill vast een paar voetjes in het zand gezet. Het duurt allemaal nog wel even, maar het gebeurt wel. Grote verschuivingen van economische zwaartepunten brengen ook herverdelingsvraagstukken met zich mee. Dat zijn sociale kwesties, maar ook levensbeschouwelijke, ethische, juridische, en dus kom je op terreinen van religiestudies, internationaal recht, mensenrechten. Dat zijn typisch Brills uitgeefgebieden.

Nog veel filosofischer, je kunt je afvragen of Brill met zijn grote collecties oud materiaal - we hebben door de overname van IDC nu zo'n honderd miljoen pagina's archivalia en primaire bronnen van over de hele wereld - niet een grote rol zou kunnen spelen als het gaat om het bestuderen van dat soort macro-ontwikkelingen, met verschuiving van zwaartepunten en de groei en afname van het belang van culturen.'

Het is niet vanzelfsprekend dat een uitgever buiten zijn vak ook nog een diepgaande persoonlijke relatie met boeken heeft, maar dat is in Pabbruwes geval wel zo. Dat hij voorzitter is van de Vrienden van het Museum van het Boek heeft alles te maken met zijn bibliofiele belangstelling.

‘Ik ben een eekhoorn. Ik vind het snuffelen en het speuren fascinerend. Waarnaar? Vooral kunstboeken. Verder heb ik een voorkeur voor boeken waarin ik iets kan opzoeken. Die ik niet hoef te lezen van a tot z. Waarin ik kan bladeren. *Catalogues raisonnées* van kunstenaars

en andere overzichtswerken. Ik heb nog niet zo lang geleden een oude liefde herontdekt. Die heet Jozef Cantré, een tijdgenoot van Masereel. Die had ik als middelbare scholier al op het oog omdat hij een bibliofiele uitgave had verzorgd van een van de auteurs die ik toen verzamelde, Karel van de Woestijne. Hij was een houtsnijder, illustrator en beeldhouwer. Op rommelmarktjes, bij De Slegte en andere antiquaren ben ik hem gaan verzamelen. Dan trekt een lange stoet Nederlandse auteurs voorbij: Marsman, Ter Kuijle, Slauerhoff Vestdijk. Maar ook een heleboel uitgeverijen, zoals De Sikkel, De Waelburgh, Nijgh & Van Ditmar, Kampen, en vooral De Gemeenschap. Dus dat werd een hobby, en nu heb ik een heel rijtje. Toen vroeg ik me af wat hier zo aantrekkelijk aan was. Dat was voor mij de vraag of het feit dat de illustrator een beeldhouwer was maakte dat hij anders illustreert dan misschien een schilder. Zo ben ik kunstenaarsboeken van beeldhouwers gaan verzamelen. Beeldhouwers die grafiek maken: etsen of litho's. Het is geen grote verzameling, maar ik vind het wel spannend. En het is leuk om te zien dat alle grote twintigste-eeuwse beeldhouwers, zoals Zadkine, Henry Moore, Marino Marini, het hebben gedaan. Van grote oplagen tot heel kleine.

Toen ik ontdekte dat het kloppende hart van het twintigste-eeuwse kunstenaarsboek Parijs was, ben ik me ook gaan verdiepen in de École de Paris. Toen ben ik van beeldhouwers bij schilders terechtgekomen. Het verschijnsel van het kunstenaarsboek vind ik een heerlijk gebied en ik probeer nog wel een beetje vast te houden aan de beeldhouwers, maar ik ben wel veel breder geworden. Wat het meest op mijn belangstellingssfeer lijkt is de Koopmancollectie van de KB.'

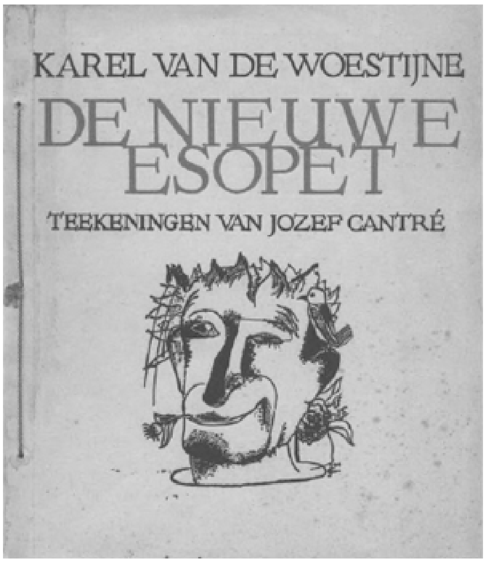

Karel van de Woestijne, *De nieuwe Esopet* (1933). Omslagontwerp Jozef Cantré

Op de middelbare school was Pabbruwe een veellezer.

'Als middelbare scholier ging ik de antiquaren af om de Slauerhoffen en zo te krijgen, maar ook nieuw werk, zoals van Jef Geeraerts. Ik las alles wat vast en los zat, waaronder veel van

Vlamingen. Dat kwam doordat we altijd naar Zeeuws-Vlaanderen met vakantie gingen. Ik ben nu een slechte boekenlezer, maar een uitstekende bladeraar. Ik ben veel meer visueel ingesteld geraakt. Ik heb altijd belangstelling voor kunst gehad. Ook als jongetje al. Maar misschien ben ik te ongeduldig geworden. Misschien ben ik een exponent van de zapcultuur *avant la lettre.* Maar ik ben een enorme plaatjeskijker en bladeraar. Ik houd nog steeds van boeken, maar mijn belangstelling is verschoven van literatuur naar kunst en kunstgeschiedenis.'

Daarmee begint Pabbruwe trekken te krijgen van de lezer van de toekomst. Een zapper, een bladeraar die bovendien nog eens meer gericht is op het visuele dan op de tekst. Wat vindt Pabbruwe van het fenomeen van het verdwijnende lezen? Het hapsnap, zappend lezen moet toch bedreigend zijn voor een uitgever, om nog maar te zwijgen van de in de hele westerse wereld droef stemmende cijfers over het leesgedrag.

'Als de wetenschappelijke lezer anders gaat lezen, moeten we daarop inspelen. Ik maak me er niet al te veel zorgen over. Behalve nieuwe uitdagingen biedt internet ook veel nieuwe kansen. We kunnen met internet nieuwe markten bereiken, en daarvoor hoef je niet eens ver buiten de *humanities* te kijken. Neem een voorbeeld: filosofie. Stel dat we dat gaan uitgeven. Dan hebben we het over filosofie voor filosofen. We weten al dat classici en *religious studies* daar een bijdrage aan leveren. Met *database publishing* kun je je bereik ook buiten je primaire doelgroep zoeken. Misschien zelfs wel, via Google, naar een lekenpubliek. We merken dat de vragen op internet ook vaak gesteld worden door de niet-wetenschappers. Doordat je ze laat browsen, zien ze vanzelf of het iets voor ze is. En als je dat met gebruikmaking van nieuwe technologieën zonder grote extra investeringen, bijvoorbeeld met weinig voorraad, kunt doen, ben ik hoopvol dat je nog steeds voortgang kunt maken met een bredere verspreiding van het werk. En dat is uiteindelijk ook wat een auteur interesseert. Iedereen wil onder de ogen komen van zijn vakgenoten, maar vindt het vreselijk leuk als hij ook buiten zijn directe kring verspreiding vindt.'

Heb je gemerkt dat de markt al verbreed is sinds Brill actiever is op internet? Zie je een duidelijk effect?

'Dat kan ik nog niet zeggen. Wat we wel merken sinds we met Google Books meedoen, is dat titels langer in het zicht blijven, gevonden worden door *full text*-indexering, terwijl ze vroeger al veel eerder alleen nog via bibliotheekcatalogi, dus alleen via de metadata, of citering gevonden werden. Dat *full text* indexeren doen we op grote schaal, ook voor oude boeken. Dat heeft de levensduur wat opgerekt en met *printing on demand* kunnen we blijven leveren. Wat ik niet kan beoordelen is of dat het leengedrag in bibliotheken ook beïnvloed heeft. Het zal best tot een andere vraag aan het leiden zijn. Wat je in ieder geval aan je auteurs kunt zeggen is "als je bij Brill publiceert, blijf je altijd in print".'

En hoe zit het met digitale boekversies op internet? Als het e-boek aanslaat komen teksten in de 'digitale soep' terecht, met het totaal andere lees- en gebruiksgedrag

dat daarmee samenhangt. Iedereen heeft de neiging het web te beschouwen als een grote gratis bron van kennis. Wat doe je dan als uitgever?

'Het is de vraag waaraan je je aandacht geeft. Mij lijkt van belang dat het element van verificatie en autorisatie blijft bestaan. Dat je in die soep nog wel kunt onderscheiden waar begin en eind is, dat je de samenstelling en herkomst kunt vaststellen. Als je de integriteit verliest, wordt het linke soep. We zullen dat zappen wel moeten faciliteren, en het knippen en plakken ook, want zo werken we allemaal. Maar bij die granulaire benadering moet je nog steeds die kleine stukjes kunnen identificeren. Liefst ook nog de hele context. Maar dat wordt lastig. Wij zeggen bijvoorbeeld wel, maak je boeken niet te dik, maar als ze wel dik zijn, zorg in ieder geval dat ze benaderbaar zijn. Dat is een rol die we wel moeten gaan spelen. Maar wij zijn vrij goed voorbereid, want we hebben zowel boeken als tijdschriften, die al behoorlijk granulair zijn.'

Details van enkele jaarverslagen van uitgeverij Brill

Wie hem over zijn vak hoort spreken kon wel eens tot een andere conclusie komen, maar Pabbruwe vindt niet dat hij een 'volgroeide uitgever' is: 'Ik ben maar een paar maanden uitgever geweest. Wiskunde: echt iets voor mij.' Dat was tijdens zijn eerste baan in de uitgeverij, een *management traineeship* bij Martinus Nijhoff begin jaren tachtig. (Nijhoff was een

paar jaar eerder overgenomen door Kluwer.) Dat hij zichzelf een generalist noemt, is niet zo vreemd in het licht van de brede waaier aan functies die hij in de uitgeverij heeft bekleed. In de loop van ruim vijfentwintig jaar heeft hij achtereenvolgens gewerkt in productie, automatisering, logistiek, abonnementenadministratie, marketing, verkoop en distributie. Toen hij in dat laatste onderdeel veel te maken kreeg met bibliotheken raakte hij gefascineerd door de public-relationsaspecten die daaraan kleefden, wat hij noemt: 'de dialoog met klanten'. Maar dat hij weinig eigen uitgeefervaring heeft, doet niets af aan de breedheid van het overzicht dat hij heeft verkregen. Behoudens een korte periode in de Verenigde Staten als zelfstandig adviseur, doorspekt met een aantal commissariaten, heeft hij vanaf 1985 alleen nog leidinggevende posities bekleed, bij Wolters Kluwer in Nederland en de Verenigde Staten. Eerst bij Kluwer Academic, toen Rechtswetenschappen en ten slotte Health & Science. Sinds 2004 is hij directeur van de Koninklijke Brill.

Twee grote activiteiten hebben Brills jubileumjaar speciale luister gegeven: enerzijds de tentoonstelling 'Leiden, Stad van Boeken', anderzijds de publicatie van de Brill-geschiedenis met alles wat daarbij kwam kijken.

'De sponsoring van die tentoonstelling was een puur zakelijke beslissing: nog eens een lampje op onze uitgeverij richten. Aandacht vragen voor Brill. Wij afficheren ons met wetenschappelijke boeken: dat is ons product. Zo steunen we Brill-fellows bij het Scaliger Instituut in Leiden uit het geld dat we besparen door geen kerstkaarten meer te sturen. Het hele beeld moet duidelijk maken wie we zijn en willen zijn. De keuze van sponsorships, maar ook de vormgeving van onze communicatie en marketing moet het beeld bepalen. De kwaliteit van grafische producten speelt dus een rol, net als zorgvuldigheid, duurzaamheid en de lange termijn. Maar ook onze presentatie aan de aandeelhouders, die we op de langetermijnaspecten van het bedrijf willen aanspreken. Vandaar ook de boekhistorische bijlagen van Paul Hoftijzer in onze jaarverslagen.

Een tweede pijler van ons jubileum was het archief. Terwijl het oude archief van Luchtmans al goed ontsloten was in de KVB, had het Brill-archief al jaren overdekt met duivenpoep op de stoffige zolder van het oude gebouw aan de Nieuwe Rijn en daarna in containers liggen wachten. Dus hebben we ervoor gezorgd dat dat ook netjes in orde komt en dat we op basis van dat archiefmateriaal ook de bedrijfsgeschiedenis konden aanvullen. Sytze van der Veen heeft er intensief gebruik van kunnen maken voor *Brill: 325 jaar uitgeven voor de wetenschap.* Zo is er een aantal dingen bij elkaar gekomen. We wilden ook een fondsreconstructie maken. Daar wordt nog aan gewerkt. We gebruiken daarvoor tevens onze website www.brill.nl. Wie denkt een nog onbekende titel te kunnen toevoegen, kan rekenen op een leuk cadeau.'

In dit feestjaar van Brill heeft ook Pabbruwe zelf het een en ander te vieren. Zojuist is hij herbenoemd als directeur - een benoeming die volgens de Code Tabaksblat iedere vier jaar door de aandeelhouders moet worden bekrachtigd. Ook het voorzitterschap van de Groep Uitgevers voor Vak en Wetenschap van het Nederlands Uitgevers Verbond dat hij onlangs heeft aanvaard, mag weliswaar in de eerste plaats gewoon een intensieve extra taak betekenen. Maar het is wel een eervolle taak, die

het vertrouwen toont dat zijn collega's in hem hebben. Al mag hij zichzelf dan wel geen uitgever noemen, er zijn kennelijk genoeg collega's die van mening zijn dat hij er wel een is - en een goede ook.

Afbeelding van een ongesneden en ongevouwen vel van een boek in duodecimo, UB Amsterdam

Een zegen voor de mensheid - en voor de schrijver natuurlijk
Simon de Vries (1624-1708) en de wereld van het boek
Paul Dijstelberge

Op zoek naar etsen van Romeyn de Hooghe bladerde ik door één van de dikke werken van de Utrechtse schoolmeester Simon de Vries (1624-1708), auteur van een stevige kast vol boeken die grotendeels over dramatische gebeurtenissen uit de wereldgeschiedenis gaan. In enkele van die boeken komt de drukkunst ter sprake. De Vries was een selectieve overschrijver en bewerker die schreef voor geld. Er staat nauwelijks iets nieuws in zijn werk maar paradoxaal genoeg is dit soort teksten daarom interessant. De auteur verzamelde de clichés van zijn tijd over allerlei onderwerpen en maakte er een boek van. Een hoofdstuk uit zijn *Curieuse aenmerckingen der bysonderste Oost- en West-Indische verwonderens-waerdige dingen* werpt een onverwachte blik op de boekdrukkunst: het beeld dat een geleerde zeventiende-eeuwse broodschrijver had van de wereld van het boek.

Schrijven per katern

Bij boekwetenschap leren de studenten onder meer dat ‘het vel de eenheid van druk is’. Het is ook de eenheid waarvoor een auteur tot diep in de negentiende eeuw betaald werd en daarom loont het de moeite er hier dieper op in te gaan. Vandaag de dag ontvangen de meeste schrijvers een bepaald percentage van de bruto-opbrengst van hun werk en zo profiteren zij dus mee als hun werk het verhoopte succes heeft. In het verleden lag dat anders. Auteurs konden als (mede)uitgever optreden en zo delen in de winst - en in de risico's - van de uitgever, maar vaker ontvingen zij een vast bedrag voor hun werk. Dat bedrag werd betaald per vel druks.

Wat hield dat in? De kern is dat met een drukpers meer pagina's tegelijk werden afgedrukt op één vel papier. Papier werd per vel geproduceerd in een aantal standaardformaten die flink uiteenliepen, maar die alle groter waren dan zelfs de grootste pagina. Op de voor- en achterzijde van een dergelijk vel pasten, afhankelijk van het formaat van het boek, tussen vier en 32 pagina's. De zetter vervaardigde pagina na pagina uit losse loden letters. Deze werden samengevoegd tot regels, waarna de regels onder elkaar werden gelegd en zo de pagina vormden. Om ze in één keer te kunnen afdrukken, bracht de zetter vervolgens het gewenste aantal pagina's bijeen in de drukvorm: een houten raam waarbinnen iedere pagina precies op zijn plek lag. Hij maakte een dergelijke vorm voor de voor- en achterzijde van het vel papier. Het bedrukte vel werd gevouwen tot een katern, de katernen werden samengevoegd tot een boek. Hoe meer pagina's op een vel werden afgedrukt, hoe vaker er moest worden gevouwen en des te kleiner het boek werd.

Bij ieder formaat hoorde een standaardlettertype. Sinds jaar en dag staan in ieder boek over tekstverwerking handige vuistregels voor de desktop-uitgever: gebruik niet te veel lettertypes, zet niet meer dan vijftien woorden op een regel, houdt het aantal regels beperkt en de marges breed en pas je lettertype aan aan het soort tekst. Het zijn simpele regels met een eeuwenoude geschiedenis. Waarschijnlijk werden varianten erop al gebruikt in de allervroegste handgeschreven boeken. In de zeventiende eeuw liepen de formaten van boe-

ken meer uiteen dan vandaag de dag en ieder formaat had zijn eigen letters. Het kwartoformaat, dat twee keer werd gevouwen zodat het katern uit vier bladen met acht pagina's bestond, lijkt in alle opzichten nog het meest op het hedendaagse boek. Het is ongeveer even groot en ook de letters, het aantal woorden per regel en het aantal regels komen redelijk overeen met wat wij gewend zijn. Het toen minstens even gebruikelijke octavoformaat - dat eenmaal extra gevouwen wordt en dus half zo groot is - komt tegenwoordig bijna niet meer voor.

Voor studenten analytische bibliografie is het vel van belang in verband met de variaties binnen een editie die veroorzaakt zijn door correcties op de pers, maar voor de drukkers en uitgevers had het een andere, praktische waarde. De zeventiende-eeuwse uitgever noemde zich geen uitgever maar ‘boekverkoper’ en dat was hij ook. Vrijwel iedere uitgever en de meeste drukkers bezaten een winkel waar zij hun eigen waar en boeken van andere uitgevers en drukkers verkochten. Om een zo groot mogelijk assortiment te kunnen aanbieden zonder veel baar geld te hoeven uitgeven ruilden de boekverkopers boeken met elkaar. Ze kochten dus geen boeken voor de verkoop zoals de boekhandelaar van tegenwoordig, maar ruilden onderling uitgaven. Dat had verschillende voordelen: hun eigen uitgaven werden op meer plaatsen aangeboden en dus door meer potentiële kopers gezien en hopelijk gekocht. Daarnaast werd het aanbod in de eigen winkel groter, wat interessant was omdat daardoor ook méér werd verkocht: er komen immers meer kopers af op een breed assortiment dan op een winkel met een beperkt aanbod. Het was een even economisch als veilig systeem want het gebeurde allemaal met gesloten beurzen. Maar boeken zijn natuurlijk niet even groot en dus ruilden de boekverkopers niet titel voor titel maar vel druks voor vel druks. Een boek dat uit 24 katernen bestond, was dan twee boeken van twaalf katernen waard.

Het lag natuurlijk voor de hand om alle met de productie van boeken samenhangende kosten per vel te berekenen: de zetters werden per vel betaald, net als de correctors; ook de drukkers die aan de pers stonden kregen een bedrag per afgedrukt vel. En de schrijver die aan de basis stond van al deze activiteiten werd eveneens per vel uitbetaald. Een auteur ontving voor zijn activiteit circa twee gulden per volgeschreven katern. Dat waren - in het geval van een kwarto - acht pagina's die samen ongeveer drieduizend woorden bevatten. Uitgaande van een oplage van vijfhonderd exemplaren betekende dat dat de schrijver vooraf ongeveer 8% van de verwachte bruto-opbrengst ontving. Maar voor extra verkochte exemplaren kreeg hij niets - al vermoed ik dat de grote bestsellerauteur van de zeventiende eeuw, Jacob Cats, flink zal hebben verdiend aan zijn activiteiten.

Er zijn echter maar weinig concrete gegevens bekend over de betaling van auteurs in de zeventiende eeuw. Het zal duidelijk zijn dat lang niet iedere auteur bij zijn uitgever aanklopte: de regent die een toneelstuk had geschreven of eigenhandig de oplossing van het wereldraadsel had bedacht, hoefde geen honorarium. Sommigen zullen geld hebben meegebracht. Dan waren er de auteurs die geen geld vroegen aan de uitgever, maar met het boek in de hand naar de lokale of provinciale overheid gingen om daar te proberen een subsidie binnen te halen in ruil voor een voorin gedrukte opdracht. Vondel was daar goed in: voor sommige stukken ontving hij een gouden ketting waarvan de waarde kon oplopen tot vijfhonderd gulden, het jaarsalaris van een dominee. Dan waren er auteurs die zelf boeken uitgaven, zoals stuurlieden die lesboeken verkochten aan hun leerlingen, boekjes die zij veelal voorzagen van

een handtekening opdat men wist: dit boek is ondubbelzinnig afkomstig van de grote meester zelf.

Broodschrijven

Maar er was nóg een categorie auteurs en dat waren de schrijvers die, in nauwe samenwerking met een uitgever verantwoordelijk waren voor de bijna onafzienbare reeksen dikke boeken over onderwerpen waar het publiek nooit genoeg van leek te krijgen: populaire geschiedenissen over ongelukken en rampen, over vreemde volkeren en hun gebruiken, boeken met overzichten van curieuze beroepen, verzamelingen stichtelijke traktaten en medische werken met recepten die je zelf maken kon voor weinig geld. Sommige auteurs vervaardigden dergelijke boeken uit oprechte belangstelling, zoals de bekende vertaler Glazemaker die de moderne filosofie in het Nederlands vertaalde en op die manier auteurs als Descartes en Spinoza onder de aandacht van de niet in het Latijn geschoolde burgerij bracht. Olfert Dapper schreef te Parijs het ene boek na het andere over landstreken die hij nooit had bezocht. Dergelijke auteurs verdienden zonder twijfel een boterham aan hun schrijverij, maar dat was niet de hoofdzaak van hun schrijven.

Dat ligt anders bij het type auteur waar Simon de Vries een goed voorbeeld van is. Het is de compilator die, beschikkend over een fikse bibliotheek van de meest uiteenlopende primaire bronnen, zijn boeken schrijft, het ene na het andere, het een nog dikker dan het ander. Op een prent van Van Vianen staat hij voor een stevige boekenkast. Gevuld met zijn eigen werk? Of met de boeken waar hij het allemaal uit overschreef? Simon de Vries was in de zeventiende eeuw de ongekroonde koning van dit genre. Als we naar het oeuvre van De Vries kijken valt een aantal zaken op. Hij gaf een tijdlang zelf boeken uit, waarbij hij dan als vertaler of schrijver zelf de inhoud verzorgde. Het ging om kleine boekjes, die gedrukt zijn in kleine lettertjes, zodat er veel tekst op een pagina gaat: bijna tweemaal zo veel als bij een kwarto het geval was. Een katern van een dergelijk boek bevatte viermaal zo veel tekst als een katern van het twee keer zo grote kwarto. Economisch gezien een goede keuze voor een uitgever die weinig te besteden had, maar een die slecht in smaak zal zijn gevallen bij de broodschrijver die viermaal zo veel tekst moest produceren. Als uitgever gaf De Vries dus andere boeken uit dan als auteur! Want toen een eind was gekomen aan zijn avonturen als uitgever, publiceerde De Vries verder bij de Utrechtse uitgever Ribbius en dat waren meestal kwarto's.

De titels die De Vries bij Ribbius uitgaf, kunnen worden geplaatst onder de noemer ‘Vreselijke en roemruchte geschiedenissen van alle tijden, plaatsen en volkeren’. Wie ze las, stak het een en ander op over verre en vreemde landen waar, zoals eenieder weet, alles anders was dan thuis. Aardrijkskundige, historische en antropologische kennis werd gecombineerd met de persoonlijke drama's die kenmerkend waren voor het wisselvallige leven van hooggeplaatsten. Niet voor niets kent het Nederlands spreekwoorden als ‘Hoge bomen...’ en ‘Wie hoog stijgt...’ Nu overkwam de regenten of stadhouders in de Republiek gelukkig maar weinig onheil: de gebroeders De Wit werden vermoord door het grauw en ook het lot van stadhouder Willem II leende zich voor een anekdote in de stijl van De Vries, maar daarbij bleef het in de Republiek. Terwijl tweeduizend kilometer verderop de sultan te Istanbul van het ene moment op het andere kon besluiten al zijn vijfhonderd vrouwen en concubines in de Bosporus te verdrinken of zijn honderden halfbroers te laten wurgen.

De boeken van De Vries werden geïllustreerd door Romeyn de Hooghe wiens losse tekenstijl en gevoel voor drama de boeken nog aantrekkelijker moeten hebben

gemaakt. De Vries verdiende aan zijn boeken minimaal tweeduizend gulden en dat was een aantrekkelijk bedrag voor een schoolmeester die meestal nog minder verdiende dan de hiervoor genoemde dominee.

Drama's uit het leven van hooggeplaatsten: het populairste genre teksten van alle plaatsen en tijden. De losse en barokke tekenstijl van Romeyn de Hooghe leende zich bij uitstek voor dit soort afbeeldingen. UB Amsterdam

Schrijven voor geld: je ziet hem in zijn werkkamer zitten, brandende kaarsen of oliepitten op tafel, een vel papier voor zich, omringd door de boeken waaruit hij pagina na pagina vertaalde of samenvatte dan wel uitwerkte en die hij voorzag van zo veel extra woorden als hij maar kon. Een van de aardige trucjes die De Vries toepaste om zijn tekst aanzienlijk uit te breiden was het invoeren van sprekers. Daarvan moest immers voortdurend de naam worden genoemd terwijl ze eenvoudig van allerlei bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden konden worden voorzien. Ze bevonden zich ergens (een heuveltop, een kamer of een studeervertrek, de openbare weg), stelden vragen die zich voor herhaling leenden, konden opmerkingen maken of commentaar leveren dat dan weer om een toelichting vroeg, enzovoorts. De tekst werd er zeker twintig procent langer van. Dat waren woorden waar geen zwaar denkwerk voor nodig was (‘Zo,’ sprak Edelhart, terwijl hij aan tafel ging zitten en zijn vrienden gewichtig aankeek, ‘waar waren wij gebleven?’) en ze gaven de auteur ook nog eens een enorme vrijheid waar het de structurering van zijn werk betrof. Normaal gesproken vereiste een tekst een strenge retorische structuur: een opening die werd gevolgd door een samenvatting, het eigenlijke betoog, een korte herhaling en een conclusie. Een samenspraak kon, net als een echt gesprek, alle kanten opwaaien. Natuurlijk diende de schrijver over een speciaal talent te beschikken om dit soort teksten te kunnen schrijven, maar als je het bezat, werd schrijven

even eenvoudig als ademhalen. Dat hij het er druk mee had, moge blijken uit zijn inleidende opmerkingen over drukfouten: niet alleen waren de knechten van de drukkerijen niet meer zo goed als vroeger, hij had ook nog enkele andere boeken in bewerking.

De boeken van Simon de Vries staan in een lange traditie, waar zowel Plinius Maior als moderne tijdschriften bij horen: sensatie en populaire wetenschap in hapklare brokken gepresenteerd. Je leest het in een vergeten uur en steekt er wat van op, dat je onthoudt omdat de schrijver mooie beelden gebruikt die de lezer bijblijven: 'Je kunt de prachtigste landhuizen bouwen maar ooit zullen ze instorten, zelfs de bloeiendste tuin verdort in de herfst, maar boeken... die blijven altijd bestaan!' Eenmaal gepubliceerd, is een tekst er voor de eeuwigheid. Je hoeft geen boekhistoricus te zijn om te beseffen dat dat een onzinnige mededeling is. Dat de overlevingskans van boeken in Nederland groter is dan die van landhuizen - laat staan van tuinen - staat echter als een paal boven water. Van de teksten uit een zeventiende-eeuwse catalogus vind je het overgrote deel nog terug in onze grote bibliotheken, al is het soms in één enkel exemplaar; dat geldt niet voor de fraaie buitenplaatsen die rijke burgers in dezelfde periode lieten optrekken: van de vele duizenden die er ooit zijn geweest resteert nog een fractie.

De wereld van het boek volgens een veelschrijver

Het hoofdstuk over boeken in De Vries' *Curieuse aenmerckingen*, is iets meer dan dertig pagina's. De Vries behandelt in ongeveer twaalfduizend woorden de geschiedenis van handschrift en boek van de hele wereld. Waarom in dit boek? Hij begint met de mededeling dat een deel van de inhoud eerder door hem was behandeld in zijn *Groot Historisch schouwtooneel*, maar dat hij er nu wat uitgebreider op in wil gaan. Dat hij hier terugkomt op de geschiedenis van handschrift en boek heeft te maken met het onderwerp dat hij behandelt: de geschiedenis van Azië. Hij gebruikt de geschiedenis van het boek in het westen als vergelijkingsmateriaal voor die van het oosten. Je verwacht dan dat hij beide zal contrasteren, maar dat is niet het geval: ze staan naast elkaar en er is maar één moment waarop hij verschijnselen tegenover elkaar plaatst. Dat is wanneer hij het heeft over de techniek van het boekdrukken. Een grondige analyse van de verschillen tussen de rol van het boek in oost en west door een zeventiende-eeuwer zou natuurlijk prachtig zijn geweest. Ook vandaag de dag vliegen wetenschappers elkaar nog altijd in de haren over het historisch belang van het Chinese boek voor de wereld, over de werkelijke uitvinders van de boekdrukkunst en het al dan niet vermeend Eurocentrisme waar velen in het westen mee behept zijn. Wat het uit citaten aaneengeregen stuk van De Vries echter duidelijk maakt, is dat de zeventiende-eeuwers geen last hadden van de westerse superioriteitsgevoelens die in de negentiende eeuw de verhoudingen tussen verschillende volkeren zo grondig konden vergiftigen.

De Vries begint met enkele voor de hand liggende observaties omtrent de rol van het boek in de samenleving: boeken konden een zegen zijn maar meestal vormden ze een plaag, want al brachten ze veel goeds, ze werden nog meer misbruikt door vuilschrijvers die de staat ondermijnden en de zeden bedierven. Nu was De Vries streng: ook de toneelstukken, waarvan er in de Republiek ruim vijftienduizend zouden verschijnen, en eenvoudig vermaak, zoals spelletjes of anekdotes, vielen onder het zedenbederf. ‘En de Duivel heeft de boekverkopers en drukkers zodanig in zijn net gekregen, dat ze niets liever drukken dan schandelijkheden. Want in deze verdorven eeuw koopt iedereen die. Het is dubbele diefstal want de boeven stelen je geld en je ziel.’ Het is of je een dominee over porno op internet hoort preken. Nu bestaat een groot deel van het oeuvre van De Vries uit meer vermaak dan lering, met hier en daar zelfs een zweem van zedenbederf. Hij voldoet dus bepaald niet aan zijn eigen normen. Of ‘eigen’ normen? Het is een overgeschreven cliché, een verzuchting die een geleerde pater honderdvijftig jaar eerder had geslaakt.

Hierna gaat De Vries over op de techniek, met een overzicht van het maken van verschillende papiersoorten, het gebruik van verschillende schrijf- en tekeninstrumenten en andere technische zaken die betrekking hebben op het handschrift. Voor de gemiddelde lezer van dit blad vermoedelijk interessant maar voor de papierhistoricus bevat het niets nieuws: indianen schreven op bladeren en papyrus groeide in de Nijl, terwijl het lompenpapier, dat ook in het westen werd gebruikt, in de eerste eeuw na Christus was uitgevonden in China. Maar De Vries noemt zijn bronnen en daarmee wordt dit boek interessant voor de wetenschapsgeschiedenis. Overigens moeten die bronnen, ook waar hij ze niet noemt, makkelijk te vinden zijn omdat hij, gezien de stijlwisselingen, alles letterlijk vertaalde. Juist compilatiewerken laten zien hoe ontdekkingen tot gemeengoed worden. Het

meest opvallende is wát men wist - wat een burger in zijn leunstoel zonder al te veel moeite te weten kón komen over de wereld.

Natuurlijk schuwt De Vries ook hier de anekdote niet: zo werd ooit te Constantinopel een boek bewaard dat geschreven was op drakenhuid. Op deze uitzonderlijke boekrol stond

in gouden letters het verzamelde werk van Homerus. Helaas ging de bibliotheek waarin deze boekrol werd bewaard in vlammen op tijdens de beruchte kruistocht van 1205 en zo was het unieke werk van ruim veertig meter lengte samen met 120.000 andere onvervangbare werken vernietigd.

Chinese acrobaten waren ook in de zeventiende eeuw vermaard. Het is jammer dat De Vries geen afbeelding heeft laten maken van een Chinese drukkerij of van een pakhuis waarin de houtblokken werden bewaard waarmee boeken werden gedrukt - dat zou minstens even spectaculair zijn geweest. UB Amsterdam

Op deze zeer korte inleiding tot de wereldgeschiedenis van het handschrift volgt een vergelijkbare geschiedenis van bibliotheken. De opsomming van de inhoud van de Chinese keizerlijke bibliotheek moet op de zeventiende-eeuwse calvinistische lezer grote indruk hebben gemaakt. Onze catalogi uit de vroegmoderne tijd volgen grofweg het stramien 'theologie, filosofie, recht, geschiedenis, geografie, letterkunde' maar bij de Chinezen stond

de geografie van het land bovenaan, gevolgd door de boeken over de keizer en het ambtenarenapparaat, beschrijvingen van de bevolking, boeken over de geschiedenis van China, Chinese godsdienstige gebruiken, spelen en kunsten. Moraal en recht, zo belangrijk in het westen, kwamen in de opsomming niet voor. Ze maakten in China blijkbaar deel uit van de kosmische wereldorde die vanzelf sprak en daarom niet als opzichzelfstaande onderwerpen behandeld hoefden te worden. De Vries noemt enkele beroemde Europese bibliotheken van zijn eigen tijd (Rome, Florence, Venetië en Neurenberg), maar stelt vast dat er nooit een bibliotheek is geweest die ook maar in de buurt kwam van de grote Alexandrijnse bibliotheek. Sommigen stelden het aantal titels van deze bibliotheek op zevenhonderdduizend en er waren, aldus De Vries, critici die dat aantal veel te groot vonden. Maar, schrijft hij, kijk eens naar de piramiden. Zou een volk dat zulke monumenten had gebouwd niet in staat zijn de grootste bibliotheek ter wereld te stichten?

Om het nut van de boekdrukkunst aan te prijzen, maakt De Vries een aardige vergelijking: ‘We balsemen lijken met kostbare kruiden uit Arabië zodat ze niet zullen verrotten, maar de geest behoefde die kruiden niet want die leefde voort in onsterfelijke boeken!’ Kortom, wie schrijft, die blijft.

Maar de christelijke inborst van De Vries verloochent zich niet. Ook als alleen de bijbel was gedrukt, zou de boekdrukkunst als de grootste uitvinding ooit hebben gegolden. En, zo voegde hij eraan toe, zonder boekdrukkunst geen reformatie. Een opmerkelijke constatering, die je veel tegenkomt bij moderne historici en vermoedelijk maar weinig in de zeventiende eeuw. Daarna volgt weer een opsomming van citaten: de drukpers was de bron zonder welke de geleerdheid zou verdorsten, het was de enige moderne uitvinding die gelijkgesteld kon worden aan de wonderen van de klassieke oudheid, de grote drukkers waren Estienne, Manutius en Froben. Die namen van drukkers maken overigens duidelijk dat men in de zeventiende eeuw meer waarde hechtte aan geleerdheid dan aan typografische vormgeving. Nu maakten alle drie de drukkers prachtige boeken, Manutius is zelfs de drukker van de *Hypnerotomachia Poliphili*, dat geldt als het mooiste boek dat ooit is gedrukt, maar waar is de uitvinder van de romein, Jenson? Waar zijn Koberger en de grote vernieuwer Ratdolt? Gutenberg komt wel voor bij De Vries maar dan in de boevenrol die iedereen die voor 1970 op de lagere school heeft gezeten nog kent.

Want de drukkunst was natuurlijk nergens anders uitgevonden dan te Haarlem. Denk aan het bekende verhaal van Costers wandeling in de duinen met zijn neefjes, hoe hij een letter sneed uit boomschors die hij later zou afdrukken op papier met een taaie inkt die zijn zwager had bereid. Het eerste boek dat Coster had gedrukt bestaat nog: *De Spiegel onser Behoudenisse.* Het is echter zeer zeldzaam. De eerste letters waren van hout, maar die had Coster al snel vervangen door exemplaren van lood en tin. De diefachtige meesterknecht Faust stal de uitvinding van Coster tijdens een koude kerstnacht terwijl de uitvinder met zijn gezin in de kerk zat. De boef vluchtte door de sneeuw naar Mainz. Aldus vertelt De Vries Hadrianus Junius na, die dit verhaal als eerste publiceerde in zijn geschiedenis van Haarlem. De Vries laat de bewijzen van Junius achterwege - die waren te wijdlopig en te specialistisch - maar toont wel een afbeelding van de gedenksteen waarmee Haarlem zijn beroemde burger eerde. Hij geeft Mainz echter de eer de drukkunst zo te hebben geperfectioneerd dat deze als het ware opnieuw was uitgevonden en een commercieel succes werd. Gutenberg in de rol van Bill Gates!

Daarna gaat De Vries weer verder over China. De boekdrukkunst was daar al veel ouder en dateerde uit de eerste eeuw na Christus. Het verhaal ging dat enkele Nederlandse kooplieden uit China via Moskou naar het westen waren gereisd met Chinese gedrukte boeken

in hun bagage. Die hadden ze aan ene Jan Gutenberg verkocht, die vervolgens was gaan experimenteren tot hij het geheimzinnige procedé opnieuw had uitgevonden. In dit alternatieve scheppingsverhaal ontbreekt Coster dus! De Vries merkt over de dubbele uitvinding op (vanzelfsprekend in het kielzog van buitenlandse schrijvers) dat ontdekkingen op twee plaatsen kunnen worden gedaan en dat de Chinese manier van drukken zo verschilt van de Europese dat er van invloed of overname geen sprake kan zijn geweest. De beschrijving van de Chinese manier van drukken, overgenomen van een geleerde jezuïet die het met eigen ogen had gezien, is verder niet interessant. Al is het wel aardig om te zien welke informatie ex-uitgever Simon de Vries vermeldt. Hij schrijft dat het snijwerk dat aan een vel Chinese karakters te pas komt evenveel tijd in beslag neemt als het zetten van een vorm, terwijl er volgens het Chinese systeem ongeveer vijftienhonderd vellen per dag kunnen worden gedrukt. De Chinezen schilderden de te drukken tekst op een blad dat ze vervolgens op een plank plakten. Nadat het was gedroogd werd het wit weggesneden. Voor het drukken werd geen pers gebruikt, zoals in het westen. In de erop volgende beschrijving van het drukken in Europa noemt De Vries een productiecijfer van drieduizend vellen. Dit getal komt aardig overeen met moderne schattingen. De Vries kende het vermoedelijk uit zijn dagen als uitgever, net als zijn beschrijving van het werk van de zetter die nu eens niet lijkt te zijn overgeschreven: de zetters waren zo vingervlug dat je hun handen haast niet zag bewegen. Ze grepen de lettertjes vliegensvlug uit de letterkasten, voegden ze tot zinnen aaneen, voor je het wist waren het pagina's, katernen, boeken!

Overigens noemt De Vries een in het oog springend voordeel van de Chinese werkwijze: de vormen bleven altijd bestaan en dus konden ze boeken afdrukken naar behoefte. Daardoor was een drukker niet verplicht veel exemplaren af te drukken en dus veel geld te investeren in papier. Bovendien spaarde het distributie van het gebruikte zetsel uit. In het westen moest dat worden gewassen, losgekooid, waarna alle lettertjes weer werden ondergebracht in hun ‘huisje’ (zoals De Vries het noemt; een benaming die me wel ontroert). Iedereen kon drukken op de Chinese manier, je hoefde het maar één keer te zien om het te kunnen nadoen. Daarom waren de boeken in China goedkoop en overal verkrijgbaar. Toch was de westerse manier van drukken volgens De Vries superieur. Ingewikkelder en moeilijker was die zeker, maar in China was voor het afdrukken van een enkel boek een pakhuis vol houten platen nodig waar de westerse drukker kon volstaan met enkele letterkasten.

Tot slot

De schrijvende schoolmeester De Vries verdiende een aardig bedrag met boeken waarvoor de reclameslogan uit de jaren zestig ‘Lees feestelijk, groei geestelijk’ lijkt te zijn uitgevonden. Op zoek naar kopij reisde hij in zijn studeerkamer de hele wereld af en voegde hij de, meestal oorspronkelijk in het Latijn gepubliceerde, kostbare en zeldzame werken samen tot vlot geschreven dikke boeken die de burger kon betalen en waar deze wat van leren kon. De Vries voegde er incidenteel eigen observaties aan toe en altijd gebruikte hij zijn gezond verstand. De boeken werden geïllustreerd door niemand minder dan Romeyn de Hooghe die met zijn dramatische prenten een extra dimensie toevoegde aan de verhalen van De Vries. De drukkunst heeft De

Hooghe niet geïllustreerd, maar in drukkerijen gebeurde dan ook weinig dramatisch. Het drama was voorbehouden aan de boeken zelf.

Zie over het leven van De Vries: A. Baggerman. *Een drukkend gewicht. Leven en werk van de zeventiende-eeuwse veelschrijver Simon de Vries.* Amsterdam 1993. De Short-title Catalogue, Netherlands telde op moment van schrijven 83 uitgaven van De Vries, voor een groot deel heruitgaven van de circa twintig titels die hij heeft geschreven.
Zie verder mijn artikel *De Cost en de Baet. Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600,* waarin gedetailleerd wordt ingegaan op het productieproces en de bijbehorende kosten. Via www.dbnl.org.
Typografen schreven vanzelfsprekend dikke boeken over hetzelfde onderwerp. Huib van Krimpen, *Boek over het maken van boeken.* Amsterdam 1986 is een standaardwerk over vormgeving en drukken. De typografische aanwijzingen in handleidingen voor tekstverwerken verdienen een studie.
Zie verder P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange (1624-1710): Zeeuws historicus, genealoog en vertaler. Descriptieve persoonsbibliografie met een verantwoording van de gevolgde partiële interne collatie*, Amsterdam 1993. De inleiding van dit proefschrift geeft in kort bestek de beste inleiding tot de analytische bibliografie.
Zie B. van Selm. *Een menighte treffelijcke boecken*, Utrecht 1987 voor gedetailleerde analyses van de boekhandel.
De cost en de baet, op. cit (noot 2).
Oplagen in de zeventiende eeuw liepen behoorlijk uiteen van enkele honderden exemplaren voor een wetenschappelijke uitgave tot de vele tienduizenden bijbels die een uitgever als Atthias liet drukken. 500 is een willekeurig maar niet onrealistisch getal voor de gemiddelde oplage.
De al genoemde Cats was ook een regent. Hoewel niets bekend is over zijn verdiensten aan zijn immens populaire boeken, verdenk ik hem ervan daar flink aan te hebben verdiend aangezien hij een enorme geldwolf was. Het lijkt me niet waarschijnlijk dat hij al het geld dat de honderdduizenden exemplaren van zijn gedichten opbrachten aan zijn uitgever gunde.
Dit jaarsalaris van de dominee ontleende ik aan het pamflet *Bewys, dat het een predikant met zyn huisvrouw alleen niet mogelijk en is op 500 guldens eerlijk te leeven.* [S.l., s.n., na 1658].
Zie voor een breder overzicht van het fenomeen broodschrijver Lisa Kuitert. ‘In den beginne was de schrijver: maar dan?: de beroepsauteur in boekhistorisch onderzoek’, *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, vol. 1 (1994), p. 89-106. Ook raadpleegbaar via www.bibliopolis.nl. Voor een gedetailleerde beschrijving van de bedragen die auteurs in de achttiende eeuw ontvingen: A. Baggerman. *Stank voor dank. Broodschrijvers in dienst van de Dordtsche uitgeversfirma A. Blussé.* Via www.dbnl.org.
Zie voor de titels van De Vries de Short-title Catalogue, Netherlands, die wereldwijd bereikbaar is via www.bibliopolis.nl.
De meeste bronnen noemen jaarsalarissen voor schoolmeesters tussen de 300 en de 400 gulden eventueel aangevuld met betaling in natura zoals woonruimte, het gebruik van weilanden of drank en voedsel. Voor het door De Vries verdiende geld heb ik globaal het aantal katernen berekend dat hij heeft volgeschreven en dat getal vermenigvuldigd met twee.

De imposante lijst van werken waaruit De Vries putte, gaat vooraf aan zijn werk en wordt na 8 pagina's met ruim 200 titels besloten met ‘En noch veelerley andere. Register 8*3-recto
De Cost en de baet, op. cit. (noot 2), onder meer noot 26 waar een auteur wordt verweten tegen spellingsvernieuwing te zijn omdat zijn teksten er korter van zouden worden - en de schrijver dus meer moest produceren voor hetzelfde bedrag!.
Voorberigt 5*3-recto.
Het beslaat de pagina's 626-657.
De Vries noemt een tweede bron die spreekt van 5000 afdrukken per dag.

Uit de STCN[+]

De *Short-Title Catalogue Netherlands* is onze retrospectieve nationale bibliografie. De STCN neemt alle boeken op die tot het jaar 1801 in Nederland verschenen zijn. STCN-beschrijvers krijgen dus een massa geleerde Latijnse werken, theologische traktaten, Franse toneelstukjes, overheidsordonnanties, reisverhalen, gebedenboekjes, gelegenheidsgedichten en wat al niet meer, in handen. Hoewel het verhaal gaat dat ze alleen titelpagina's, colofons en katernsignaturen tot zich mogen nemen, verdiepen ze zich ook regelmatig in inhoud en samenhang van de boeken. Dat resulteert in betere beschrijvingen, maar ook in deze reeks korte bijdragen in *De Boekenwereld* over opmerkelijke gebeurtenissen en verschijnselen uit de wereld van het oude Nederlandse boek.
De STCN is gratis raadpleegbaar via www.kb.nl/stcn.

Edel en voortreffelijk *Irna van der Wekke*

Henricus Cornelius Agrippa (1486-1535), ook wel bekend als Agrippa van Nettesheim, was humanist en theoloog, en had een grote belangstelling voor het occulte.[1] In de STCN zijn op dit moment vijftien titels van hem te vinden. Van deze vijftien titels hebben er zeven betrekking op een en hetzelfde werk: *De nobilitate et praecellentia foeminei sexus*,[2] dat voor het eerst verscheen in Antwerpen in 1529. Dit werk ‘over de edelheid en voortreffelijkheid van het vrouwelijk geslacht’ moet als gezaghebbend zijn beschouwd in de Republiek, gelet op de verschillende herdrukken en vertalingen, die - bovendien verspreid over een lange periode - het licht zagen. Er zijn vier verschillende Nederlandse vertalingen bekend. Drie verschenen er in de zeventiende eeuw (in 1601, 1611 en 1658), de vierde in de achttiende eeuw. Behalve de editie uit 1658[3] zijn ze alle in de STCN vertegenwoordigd.

Van de achttiende-eeuwse vertaling zijn twee edities bekend; een ongedateerde en een uit 1733. Beide edities verschenen in Amsterdam, met een wel heel opmerkelijk impressum: t'Amsterdam, By 17 resp. 1733.

Blijkbaar werd de boekverkoper zelf geacht de nadere gegevens in te vullen. Waarom dat hier het geval is, is niet duidelijk. Er zijn geen exemplaren bekend waarin met de pen of met een stempel een boekverkopersnaam is ingevuld.

Paradoxaal vrouwenlof

In haar proefschrift *Tot lof van vrouwen*? plaatst Simone Veld *De nobilitate et praecellentia foeminei sexus* in het genre van het paradoxaal vrouwenlof. Enerzijds is dit een uitloper van de middeleeuwse hoofse traditie van het vrouwenlof, waarin de vrouw op alle terreinen boven

\+ Rectificatie: In het vorige nummer is in deze rubriek bij het artikel van Anneleid Schepers het eerste woord van pagina 301, ‘Dusaulchoy’, weggevallen.

de man werd geplaatst. Anderzijds is er de invloed van het klassieke genre van de paradox, in Agrippa's tijd populair onder humanistische auteurs. Het genre van de paradox kent vervolgens ook weer een tweedeling. Er wordt onderscheid gemaakt tussen de filosofische paradox en het paradoxale lofdicht. De filosofische paradox wil een stelling bewijzen die tegen de heersende opinie ingaat; het paradoxale lofdicht bezingt de lof van iets wat als niet lofwaardig wordt beschouwde.[4]

VERMAAKELYK TRACTAAT,
DAT HET
VROUWELYK
GESLAGT
ALS DAT VAN DE
MANNEN;
DOOR
HENRICUS CORNEL: AGRIPPA.
KEISER KAREL de VYFDE, &c. &c.
t'AMSTERDAM,
By 17

VERMAAKELYK TRACTAAT,
DAT HET
VROUWELYK
GESLAGT
In agting en waarde, vry meer in Luister
en aansien gehouden moet werden
ALS DAT VAN DE
MANNEN;
DOOR
HENRICUS CORNEL: AGRIPPA.
KEISER KAREL de VYFDE, &c. &c.
t'AMSTERDAM,
By 1733.

Links: KB Den Haag, signatuur 30 F 19
Rechts: KB Den Haag, signatuur 2202 D 9:4

Lezen we nu de 'Voor-reeden' van de achttiende-eeuwse vertaling van Agrippa's werkje met de titel *Vermaakelyk tractaat, waar in op een satyrische en aangenaame wyse ondersogt en aangetoond werd, dat het vrouwelyk geslagt in agting en waarde, vry meer in luister en aansien gehouden moet werden, als dat van de mannen*, dan blijkt de inleider het bestaansrecht van het werk vooral te verdedigen vanuit de traditie van het paradoxale lofdicht:

> Al de geenen die dit tractaat komen te leesen, en moeten niet seer verwonderd syn, in opsigt van soo een seldsaame stoffe ontrent den lof der vrouwen; want dewyl het bekend is, dat [...] wel beschreeven is; door Apulejus, en Daniel Heinsius den lof van een ezel; mede door Desid. Erasmus den lof der sotten [...]. Ook soo vind men beschreeven den lof van een uyl, een vloo, [...] &c. wat reeden soude magtig weesen om met goed regt te konnen teegen spreeken, dat men niet soo wel en soude moogen beschryven den lof van het vrouwelyk geslagt [...]

Het tractaat

Agrippa begint zijn tractaat met de stelling dat God man en vrouw allebei naar zijn evenbeeld heeft geschapen. Lichamelijk mogen ze dan verschillen, de hoedanigheid

van hun ziel is gelijk. Ook wat betreft hun geest, rede en spraak is er geen onderscheid. Maar ‘in die

andere dingen, die men in den mensch vind, buiten de goddelijcke wesendheyd van de ziel, daer in gaet de vrouw den man onbegrypelijck verre te boven'.[5] Vervolgens gebruikt hij de rest van het tractaat om 'die andere dingen' uitgebreid aan de orde te stellen.

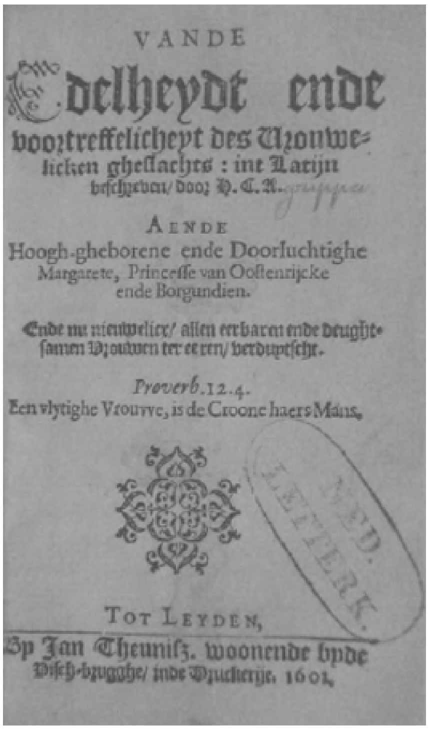
VANDE
Edelheydt ende
voortreffelicheyt des Vrouwelicken gheslachts: int Latijn
beschreven/ door H. C. A.
AENDE
Hoogh-gheborene ende Doorluchtighe
Margarete, Princesse van Oostenrijcke
ende Borgundien.
Ende nu nieuwelicx/ allen eerbaren ende deughtsamen Vrouwen ter eeren/ verduytscht.
Proverb. 12.4.
Een vlytighe Vrouwe, is de Croone haers Mans.
TOT LEYDEN,
Op Jan Theunisz. woonende opde Visch-brugghe/ inde Druckerye. 1601.

UB Leiden, signatuur 1225 H 2

Als eerste noemt hij het naamsverschil. Adam, de naam van de eerste man, betekent (slechts) aarde; de naam Eva daarentegen betekent leven. Bovendien heeft de naam Eva volgens de kabbala meer overeenkomsten met de goddelijke naam. En zo passeren verschillende onderwerpen de revue, vergezeld van meer of minder steekhoudende argumenten en sprekende voorbeelden. Agrippa noemt ondere andere de 'eerbaerheyd' van de vrouw, haar 'natuurlijke mededogentheid', haar 'welsprekentheid', haar 'matigheid', haar 'godvrugtigheid', haar 'voorsigtigheid' en haar 'dapperheid'. De mooiste, want minst geloofwaardige, voorbeelden hebben betrekking op de eerbaarheid van de vrouw:

> En selfs bewaeren zy dese eerbaarheyd niet alleenlijck in haer leven maar ook in haar sterven en ook naer haer dood, gelijk als het klaerlijk blykt in die, die in het water verdrinken, volgens Plinius, die segt, dat het lighaem van een vrouw heel contrarie drijfd, als dat van de man, even als of de natuure dat haere schaemte toegaf [...] De suiverheyd van de vrouw blijkt ook klaarlijk, daer door, dat de vrouwen haer gewassen hebbende, noyt vuyligheid in het water van haer gevonden word, schoon dat sy haar daer ook dikmaels in herwast; in tegendeel dat de man, hoe suiver hy soude mogen sijn, altijd het water troubel en onrein maekt [...]

Van serieuzer aard echter zijn Agrippa's theologische argumenten. Zo stelt hij bijvoorbeeld, geheel tegen de destijds heersende opvatting in, Adam verantwoordelijk voor de zondeval en niet Eva.

De achttiende-eeuwse vertaling

De achttiende-eeuwse vertaler heeft duidelijk een eigen en eigentijds stempel op zijn vertaling gezet, door het betoog van Agrippa met een aantal voorbeelden aan te vullen.[6] Zo wordt bijvoorbeeld de ‘seer beroemde, en geleerde dame juffr. Anna Maria Schuurman’ ten tonele gevoerd, die gezien haar leefjaren (1607-1678) niet in het oorspronkelijke werk van Agrippa genoemd kon worden. Ook is het kenmerkend dat in de titel het woord ‘Vermaakelyk’ op de eerste plaats is gezet.

Dat de uitgave van de achttiende-eeuwse vertaling de discussie nieuw leven in heeft geblazen, blijkt uit Simon van Leeuwens werk: *Ernstige en boertige redenvoering, tot bewys dat de vrouwen verre van edelder dan de mannen zyn, ten voordeligste genomen in de waereld niet anders, dan een noodzakelyk kwaad zyn. Tegenstrydig met het werkje van H.C. Agrippa, die 't vrouwelyke geslagt in agting en waarde meer houdt als dat van de mannen*, dat eveneens in 1733 verscheen. De auteur heeft het werk opgedragen aan ‘Alle heeren, meesters, en opperbevelhebbers der vrouwen en huysgezinnen’. Blijkbaar wilde hij weer snel (de oude) orde op zaken stellen.

‘Past op in 't doolen op dat gy niet stuyt’[1]
Vermaak voor de achttiende-eeuwse theeliefhebber
Henrike Hövelmann

Een aantal jaren geleden introduceerde *nrc. next* de *centerfold* in het Nederlandse dagblad. Een *centerfold* is de opening in het midden van een tabloidkrant waarop een foto doorlopend over beide pagina's is afgebeeld. De krant valt dus automatisch op deze plek open en de aandacht van de lezer gaat meteen naar de centerfoldafbeelding. Ook in de jonge jaren van het gedrukte boek kende men al centerfolds. Al werden ze toen zeker nog niet zo genoemd, de plek en de functie zijn toch vergelijkbaar. Afbeelding 1 toont een typografische doolhof, typisch een afbeelding die op moet vallen en die in het midden van een katern geplaatst werd, zodat de tekst die in de vouw doorloopt er niet in zou verdwijnen. Een knap staaltje zetwerk, iets voor de echte knutselaar. De hier afgebeelde doolhof komt voor het eerst voor in een liedboekje uit 1747 met de titel *Het doolend thee-besoek, of het klyn Hollands thee-bosje* gedrukt in Haarlem bij de erven Van Hulkenroy.[2] In het voorwoord, ‘Aan de zangers en zangeressen’, wordt ons verteld dat dit boekje is gemaakt ‘om uw te vermaaken, op 't thee-bezoek of om aan 't dooien te raaken’.

Op het eerste gezicht lijkt de tekst in deze theedoolhof wel een lied, hij staat namelijk tussen liedjes in en rijmt:

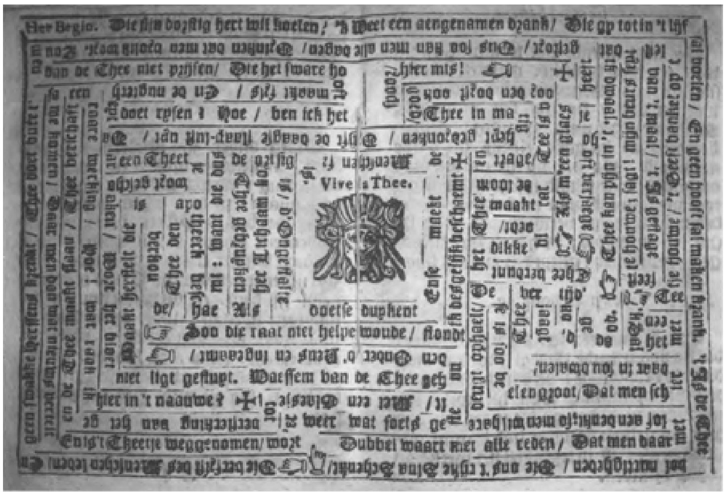

Afbeelding 1. Typografische doolhof ‘Vive la thee’, in: *Den vermakelijke doolhof.* Exemplaar Koninklijke Bibliotheek Den Haag 583 K 5:1763:5, Den Haag 1763. Gedrukt voor de liefhebbers van een doolhof

> Die sijn dorstig hert wil koelen,
> 'k weet een aengenamen drank,
> Die gy tot in 't lijf sal voelen,
> En geen hooft sal maken krank.[3]

Maar als we beter kijken (daarvoor moeten we dit blad draaien), valt op dat de tekst specifiek gemaakt is voor een gedrukte doolhof. Net als een echte doolhof heeft dit gedicht kruisingen, T-splitsingen en doodlopende wegen. Op het punt van een splitsing verandert het rijmschema van een kruisrijm naar een slagrijm. Zo wordt het onmogelijk uit de rijmwoorden af te leiden welke kant men op moet om verder te lezen. Ook de doodlopende wegen zijn in het gedicht verwerkt. Zo eindigt een doodlopend spoor bijvoorbeeld met de regel, ‘Hoe? Wat raak ik hier in 't naauwe!’, of met de vraag, ‘Ben ick het spoor hier mis?’

Deze doolhof is een product van de ‘theeziekte’ die in Nederland vanaf het eind van de zeventiende-eeuw hoogtij viert. Theekransjes zijn vooral bij dames uit de burgerij geliefd en er verschijnen veel publicaties die zich met dit fenomeen bezighoudend.[4] In kluchten wordt de spot gedreven met theedrinkende dames en er komen bladen uit waarin men de laatste nieuwtjes met betrekking tot thee kan lezen, zoals de *Darmstadse thee-courant (1675)* en de *Oost-Indische thee-post* (1687). Deze parodieën op tijdschriften dienen, net als *Het doolend thee-besoek, of het klyn Hollands thee-bosje,* de theedrinkers tijdens de theevisites te vermaken.

Het *Vive la thee*-doolhof met identieke tekst komt ook voor in een bijlage van een Rotterdamse almanak voor het jaar 1763.[5] Op de titelpagina van deze bijlage *Den vermakelijken*

doolhof is ook een echte doolhof afgebeeld (zie afbeelding 2). We zien hier dat er zowel binnen als buiten de doolhof een uitkijkpunt is gecreeërd waarvandaan men de dwalenden in de doolhof kan observeren. In het midden is een paviljoen dat het eindpunt vormt en dat te vergelijken is met de indiaan in onze typografische doolhof. Waarom men in deze theedoolhof gekozen heeft voor een indiaan als middenpunt blijft onduidelijk. De thee werd toentertijd uit Azië geïmporteerd. Een indiaan belichaamde kennelijk de exotische ideeën die men had bij de herkomst van de modieuze drank die thee toen was.

Afbeelding 2. Titelpagina van *Den vermakelijke doolhof.* Den Haag 1763

Doolhoven en almanakken blijken een geliefde combinatie. Vanaf het midden van de achttiende eeuw zien we vooral in almanakken uit Utrecht en Deventer regelmatig christelijke doolhoven.[6] In de elk jaar weer verschijnende liedbijlage ‘Davids harp, speelende alderhande lof-sangen, ende geestelijcke liedekens’ vormen zij een constante factor.

Wie nu denkt dat de typografische doolhof een modeverschijnsel uit de 18e eeuw is, heeft het mis. In de *Nieropper almanach na den nieuwen en ouden stijl, op 't schrickel-iaer, 1676* vinden we een politiek getinte doolhof met een medaillon met een afbeelding van Willem III in het midden en de titel: ‘d'Oranje Toets-steen, tegens de valsche Louysen’. Echter, deze doolhof is strikt gesproken geen echte doolhof, maar een labyrint. Hij heeft namelijk geen doodlopende wegen en splitsingen, maar leidt de lezer, als deze blijft volhouden, automatisch naar het doel.

De tekst in doolhofvorm heeft zijn oorsprong in de christelijke exegese.[7] Het dwalen symboliseert hier de weg van de mens door de zondige wereld, met als doel de juiste weg naar God te vinden. Het middenpunt is in deze christelijke doolhoven dan ook vaak de hemel of het paradijs.

Eindnoten:

1 Over Henricus Cornelius Agrippa: M. van der Poel, *Cornelius Agrippa, the humanist theologian and his declamation.* Leiden, New York, Köln, 1997.

2 Henricus Cornelius Agrippa, *De nobilitate & praecellenna foeminei sexus.* Antverpiae, apud Michaelem Hillenium in Rapo, 1529. [KB 229 G 41].

3 *S.I.* Veld, *Tot lof van vrouwen? Retorica, sekse en macht in paradoxale vrouwenloven in de Nederlandse letterkunde (1578-1662).* Z. pl. 2005, p. 241.

4 Veld, *op. cit.* (noot 3), p. 10-12.

5 Alle citaten komen uit de achttiende-eeuwse vertaling.

6 Veld noemt deze vertaling in haar proefschrift 'de meest corrupte Nederlandse vertaling'; de vertaler heeft niet alleen eigen voorbeelden toegevoegd, maar ook passages van Agrippa weggelaten. Veld, *op. cit.* (noot 3), p. 26.

1 Waarschuwing uit het voorwoord van: E. van Hulkenroy, *Het doolend thee-besoek, of het klyn Hollands thee-bosje.* Haarlem 1747.

2 Vanwege de slechte kwaliteit van het zetsel van de oudst bekende afdruk van deze doolhof uit 1747, is hier gekozen voor een afbeelding van een betere afdruk uit: *Den vermakelijken doolhof.* Den Haag 1763.

3 Zie voor een volledige transcriptie van het gedicht Bijlage 2 van het proefschrift van Arie Pos: *Het paviljoen van porselein*: *Nederlandse literaire chinoiserie en het westerse beeld van China (1250-2007).* Leiden 2008.

4 J.R. ter Molen, *Thema Thee: De geschiedenis van de thee en het theegebruik in Nederland.* Rotterdam 1978.

5 D.J. van Dam, *Pieter van Bezooyens gepriviligeerde Rotterdamschen almanach, op 't iaar [...] 1763.* Rotterdam 1763.

6 Observatie Edwin Bloemsaat.

7 Hermann Kern, *Labyrinthe: Erscheinungsformen und Deutungen*: *5000 jahre Gegenwart eines Urbilds.* München 1982, p. 308 e.v.

Boekbespreking
R.G. Fuks-Mansfeld

Peter M. Manasse, *Louis Lamm (1871-1943). Antiquaar en uitgever in Berlijn en Amsterdam.* Boekhistorische Reeks, no. 1, Amsterdam, Champlemy Pers 2008, 24 p., ISBN 9789079567010, €7,50

De Boekhistorische Reeks is goed begonnen met het essay van Peter Manasse. Hij vestigt terecht de aandacht op een thans vergeten boegbeeld van de joodse boekenwereld in Duitsland en Nederland voor de Tweede Wereldoorlog: Louis Lamm.

Louis Lamm werd op 12 december 1871 in een dorpje in Beieren geboren, als oudste van zes kinderen in een arm orthodox-joods gezin. Er was geen geld om het intelligente en leergierige kind meer dan basisonderwijs te laten volgen, wat ertoe leidde dat hij in huis gedaan werd bij een andere joodse familie, die hem verder onderwijs zou verschaffen. Bij deze familie werd Lamm echter zo slecht behandeld, dat hij op zijn dertiende wegliep en in Frankfurt am Main zijn heil bij weer een andere familie zocht. Hij werkte voor zijn kost, maar probeerde met zelfstudie zo veel kennis te vergaren als mogelijk was. Met zijn grote belangstelling voor joodse geschiedenis en cultuur kwam hij in de grote stad met zijn belangrijke joodse gemeenschap goed aan zijn trekken. Bij zijn veelvuldige bezoeken aan antiquariaat A.E. Hoffmann viel hij op door zijn leergierigheid en al snel nam de eigenaar Lamm als leerjongen in dienst. Hij werkte er een aantal jaren en bereidde zich voor om zelf een zaak te kunnen beginnen. Zijn werkgever liet hem los, maar hij moest beloven zich buiten een straal van 500 km te vestigen om zich te vrijwaren voor concurrentie.

In 1903 begon Lamm met een vriend een winkel in Berlijn. Na twee jaar ging hij alleen verder en begon hij zijn zaak uit te bouwen; hij specialiseerde zich in hebraica en judaica en ging ook zelf teksten uitgeven. *De Verlag Louis Lamm* had al verschillende werken over joodse geschiedenis en cultuur gepubliceerd, met name in Duitsland, toen in augustus 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Lamm deelde het enthousiasme voor deze oorlog met vele van zijn land- en geloofsgenoten, en begon een reeks brochures onder de naam *Lamm's Jüdische Feldbücherei* uit te geven, die negen delen zou omvatten en die uiting gaven aan het grote patriottisme van de Duitse joden in het algemeen en de joodse militairen in het bijzonder. De serie *Lamm's jüdische Kriegspostkarten* was in dezelfde geest als deze brochures; hierin werden Duits-joodse militairen afgebeeld terwijl zij aan het front joodse religieuze diensten volgden. Naast de genoemde brochures en postkaarten gaf Lamm verschillende religieuze werken en gebedenboeken uit.

Na de Eerste Wereldoorlog reisde Lamm Europa en Noord-Afrika af op zoek naar zeldzame Hebreeuwse boeken en religieuze voorwerpen. Hij publiceerde regelmatig in joodse tijdschriften en hij werd tot de meest vooraanstaande joodse antiquaren en uitgevers in Duitsland gerekend.

De toenemende antisemitische dreiging van de nationaal-socialisten in Duitsland, die ook al voor de machtsovername van Adolf Hitler in 1933 meer en meer voelbaar werd, maakte dat Louis Lamm al vroeg de behoefte voelde om zijn emigratie uit

Duitsland in orde te maken. Hij vestigde zich in oktober 1933 in Amsterdam, waar het grootste gedeelte van

zijn handelsvoorraad reeds in zestien rijnaken naartoe was gestuurd. Helaas kon niet de gehele voorraad meegenomen worden. In het voorjaar van 1934 opende Lamm een antiquariaat op zijn toenmalige woonadres, Amstel 3 te Amsterdam. Al spoedig kreeg hij contact met dr. Abraham Horodisch, die in januari 1935 zijn antiquariaat Erasmus had geopend, dat gespecialiseerd was in kunstboeken en bibliofiele uitgaven. Lamm en Horodisch werkten na hun ontmoeting enige tijd samen.

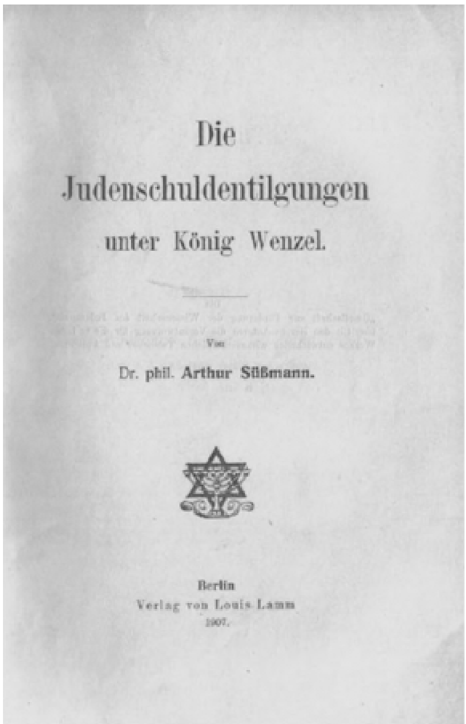

A. Süssmann, *Die Judenschuldentilgungen unter Konig Wenzel.* Berlijn 1907

In 1935 verscheen Lamms eerste catalogus in Nederland, die speciaal was gewijd aan de geschiedenis van de Sefardische joden: *Bibliotheca Judaica Iberica.* Hij verkocht ook veel joodse religieuze voorwerpen, met name aan het in 1930 opgerichte Joodsch Historisch Museum, dat op de bovenverdieping van het Waaggebouw in Amsterdam was gevestigd.

Lous Lamm was 69 jaar oud toen in mei 1940 het Duitse leger Nederland binnenviel. Tijdens de bezetting werd zijn zeventigste verjaardag nog gememoreerd met een lovend artikel in *Het Joodsche Weekblad.* Hij had echter geen moed meer om zich aan de vervolging van de Duitsers te onttrekken en werd uiteindelijk, samen met zijn jongste dochter, in het vernietigingskamp Auschwitz om het leven gebracht. Wel had hij een deel van zijn boekenvoorraad verborgen; deze is alleen nooit in zijn geheel teruggevonden.

Aan het einde van Manasses essay vindt men een bibliografie van de uitgaven van Louis Lamm, waaronder zijn series, een opsomming van de 29 prentbriefkaarten die tijdens de Eerste Wereldoorlog verschenen en een lijst van de boeken en artikelen van zijn hand. Aan het slot zijn nog vier pagina's illustraties toegevoegd van titelbladen en prentbriefkaarten.

Wij moeten de auteur zeer dankbaar zijn voor het vele werk en de moeite die hij zich heeft getroost om het leven van deze belangrijke persoonlijkheid in de joodse boekenwereld in Europa in woord en beeld te vangen. Alleen ingewijden weten

hoeveel tijd het kost een joods boek of tijdschriftartikel op te sporen, laat staan prentbriefkaarten.

De Boekhistorische Reeks is, zoals gezegd, goed begonnen. De reeks is een initiatief van M.P. Manasse, de auteur van het besproken boek, en van filosofe J.L. Lantinga. Op stapel staan onder andere publicaties over uitgever Elias Cohen (2009) en journalist Bernard Canter (2009/2010). De nummers zijn aan te vragen bij Champlemy Pers Amsterdam voor Literatuur, Cultuurhistorie en Sociaal-wetenschappelijke studies, Herenmarkt 7 hs, 1013 EC Amsterdam.

Verschenen boeken

René van Beek, Frits van der Meij en Geralda Jurriaans-Helle (red.), *Boek en oudheid.* Amsterdam, Atheneuem-Polak & van Gennep en Allard Pierson Museum 2008, 174 p., geïll., ISBN 9789025363611, €24,95

De manifestatie Amsterdam Wereldboekenstad 2008 vormt een uitstekende aanleiding voor de afdeling Bijzondere Collecties van de UB Amsterdam om een intensieve samenwerking met het nabij gelegen Allard Pierson Museum aan te gaan. Dit voornemen werd beklonken toen de bijzondere collecties vanaf 11 mei 2007 op de nieuwe locatie aan de Oude Turfmarkt werd ondergebracht. En hoe kan het ook anders dan dat de eerste uiting van deze samenwerking een tentoonstelling, met begeleidende catalogus, over het boek en de oudheid is? De titel van de catalogus is simpel, maar verdient toch enige uitleg. Met ‘oudheid’ wordt hier expliciet de Griekse en Romeinse oudheid bedoeld en de bijdragen van de verschillende auteurs gaan voornamelijk over de doorwerking of receptie van de klassieke auteurs van de middeleeuwen tot in onze tijd. Deze bijdragen geven een enigszins onevenwichtige indruk. Sommige bijdragen zijn aangevuld met stukjes tekst van de redacteuren om ze meer gewicht te geven, andere bijdragen zijn zeer uitgebreid en drukken de kleinere bijdragen naar de achtergrond. Ook is her en der overlap ontstaan, maar dat is niet echt storend. De bijdrage van Jos Biemans over *Boek en boekschrift bij de overlevering van Latijnse klassieke teksten tijdens de Middeleeuwe*n, is een uiterst leesbare uiteenzetting die als verplichte kost aan alle studenten boekwetenschap zou moeten worden voorgeschreven. De catalogus is aantrekkelijk vormgegeven en de keuze van het illustratiemateriaal is goed en vaak verrassend. Zo wordt in de bijdrage van Biemans veelvuldig gebruikgemaakt van handschriften uit de *Tresoar* te Leeuwarden, die althans bij mij minder bekend zijn. De bijschriftten bij de afbeeldingen zijn verhelderend en geven de catalogus een meerwaarde. (KvO)

C. Fabian (red.), *Kulturkosmos der Renaissance. Die Gründung der Bayerischen Staatsbibliothek.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag 2008, 353 p, geïll., ISBN 9783447056724, €49,80

De verwerving van de collectie van de oriëntalist Johann Albrecht Widmanstetter door Hertog Albrecht V wordt gezien als het begin van de Hofbibliotheek van

München. Op 20 augustus 1558 werd deze bibliotheek ingericht om de macht van Albrecht tot uitdrukking te laten komen en tegelijkertijd uiting te geven aan het streven een 'kulturkosmos' te scheppen, overeenkomstig de mode van *kulturkammer* en kabinetten in de zestiende eeuw. De bibliotheek van Widmanstetter is nog altijd een van de zwaartepunten van de Bayerische Staatsbibliothek, die met een tentoonstelling en deze catalogus haar 450-jarig bestaan viert. Widmanstetter verzamelde ongeveer 1500 banden met Arabische, Hebreeuwse en

Griekse werken. Later werden ook de verzameling van de humanist en arts Hartmann Schedel en de verzameling van Johann Jakob Fugger (meer dan 10.000 banden) aan de bibliotheek toegevoegd. In de catalogus wordt uitgebreid stilgestaan bij deze vroege geschiedenis van de staatsbibliotheek. Bijdragen over de bibliotheken van Widmanstetter, Fugger, Schedel en de uitgebreide collectie muziekboeken en handschriften geven een interessant beeld van de zestiende-eeuwse verzameldrift en de utopie om een kultuurkosmos in het klein te scheppen in een stad tegen de Alpen. De catalogus is een lust voor het oog en de tekstbijdragen zijn van hoog niveau. De catalogus is een aanwinst voor iedereen die zich bezighoudt met de geschiedenis van collecties, wetenschap en het verzamelen in de zestiende eeuw. (KvO)

Nelleke Noordervliet, *Een stad vol boeken.* Amsterdam, Nieuw Amsterdam Uitgevers 2008, 160 p. geïll., ISBN 9789046803981, €25

Hoe kan de benoeming van Amsterdam als Wereldboekenstad in 2008 en 2009 nu beter worden bestendigd dan met de uitgave van een boek over de relatie tussen boeken en de hoofdstad? *Open city, open mind* is het motto van de organisatie van het evenement en dat laatste - de *open mind* - is tevens de rode draad van Nelleke Noordervliet in het werk *Een stad vol boeken.* Haar tekst gaat eigenlijk niet over de stad, ook niet echt over boeken, maar vooral over Amsterdamse boekenmensen: schrijvers, verzamelaars, uitgevers en boekhandelaren die pakweg de laatste vijfhonderd jaar in de hoofdstad actief zijn geweest. De ik-figuur maakt een wandeling door Amsterdam én door de tijd en zij komt een hoop van deze boekenmensen tegen. De eerste is Cornelis Claes - de uitgever, boekhandelaar en -binder uit de zestiende eeuw - die een geduldige een zorgvuldige indruk op haar maakt bij het vervaardigen van zijn beroemde kaarten. Dan volgt de beschaafde en wat afgemeten P.C. Hooft, die de wandelaarster de stadsbibliotheek toont: de basis van de huidige UB van de Universiteit van Amsterdam. Ook loopt ze een stukje op met Menasseh ben Israel - rabbijn en de eerste joodse boekdrukker in Amsterdam. Op haar route volgen nog vele anderen. De voettocht begint en eindigt in de nieuwe Openbare Bibliotheek op de Oosterdokskade, waar Annie M.G. Schmidt van het uitzicht geniet en de ene sigaret na de andere opsteekt.

Alle gesprekspartners vertellen tijdens de wandeling over de tijdgeest van hun periode, hun afkomst en hun werk, maar vooral over de inhoud en de vorm van hun

boeken. De nadruk ligt daarbij op wat er elders allemaal niet kan en mag, en in Amsterdam wél: boekhandelaar Jan Rieuwertsz bijvoorbeeld. Hij verkocht niet alleen boeken, maar het pand van zijn boekhandel was ook een vrijplaats voor denkers als Baruch de Spinoza en Adriaen Koerbagh, die het door hun onorthodoxe denkbeelden moeilijk kregen. Amsterdam was eveneens de vestigingsstad voor andere eigenzinnige en onafhankelijke uitgevers als Michel Rey (van Voltaire, Rousseau en Diderot), R.C. Meijer (van Multatuli's *Ideën*), Emanuel Querido (van bijvoorbeeld Klaus Manns *Flucht in den Norden*).

Een stad vol boeken is een mooi verhaal over mensen die van woorden, boeken én Amsterdam

houden. Maar op het moment dat je als lezer het verlangen krijgt je geheugen op te frissen en wilt weten hoe het nu ook al weer zat met Spinoza en zijn verbanning, wordt de wandeling alweer vervolgd. Je moet natuurlijk ook wel doorstappen om vijf eeuwen boeken in Amsterdam in 63 pagina's te kunnen vatten. Al lezend komen we prachtige historische en hedendaagse foto's tegen van Amsterdam als boekenstad. Het boek wordt afgesloten met een verzameling profielen van vijftien bibliotheken die in de hoofdstad gehuisvest zijn. Hoewel interessant en praktisch - ook telefoonnummers en e-mailadressen staan erbij - brengt de keuze voor die vorm het boek enigszins uit balans. Alle teksten zijn tweetalig (Nederlands en Engels). (Janneke Weijermars)

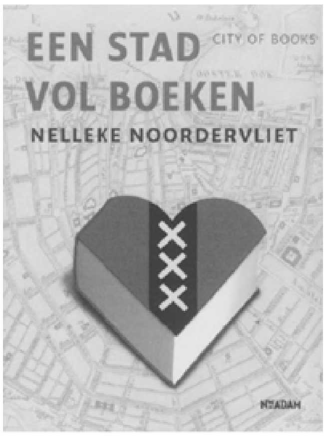

M. Storms (e.a.), ***De verzamelingen van Bodel Nijenhuis. Kaarten en boeken van een pionier in de historische cartografie.*** **Leiden, Universiteitsbibliotheek Leiden 2008, 139 p., geïll., €10**

Gelijk met de grote tentoonstelling over zeven eeuwen boek in Leiden in Stedelijk Musuem De Lakenhal (22 februari-1 juni 2008), verzorgde de UB Leiden een kleine overzichtstentoontelling van de verzamelingen van de jurist en boekhandelaar Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872). Deze tentoonstelling sloot niet alleen mooi aan bij de grote tentoonstelling, maar vond ook aansluiting bij de viering van het 325-jarig bestaan van de Leidse uitgeverij Brill. Bodel Nijenhuis was immers de laatste telg uit de uitgeversfamilie Luchtmans, de voorgangers van uitgeverij Brill. Bodel Nijenhuis was geen zakenman maar meer een wetenschapper en verzamelaar. Hij staat bij het grote publiek bekend als verzamelaar van kaarten en atlassen, maar zijn interesse ging zeker verder. Zo verzamelde hij ook portretten en had hij een uitgebreide bibliotheek met historische werken. De tentoonstelling besteedde speciaal aandacht aan deze aspecten. Bodel Nijenhuis legateerde zijn collecties aan de UB Leiden en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (hij was vele jaren secretaris van de maatschappij). Voor de liefhebber van kaarten zal deze catalogus misschien een tegenvaller zijn, voor geïnteresseerden in het verzamelen in de negentiende eeuw bevat de catalogus genoeg leuke informatie. Kaartenliefhebbers komen wel aan hun trekken met de catalogus *De Nederlandse cartografie van Latijns Amerika. Kaarten uit de collectie Van Keulen en de collectie Bodel Nijenhuis*, die onlangs in de serie

Kleine publicities van de Leidse Universiteitsbibliotheek is verschenen. De catalogus is tweetalig uitgegeven; in het Nederlands en Braziliaans-Portugees. Prijs: €7,50. (KvO)

A. van der Heide, *Hebraica Veritas. Christopher Plantin and the Christian Hebraists. Catalogue to the exhibition Hebraica Veritas. Did God speak Hebrew?* Plantin-Moretus Museum/Print Room, Antwerpen 2008, 228 p., geïll., geen ISBN, €45

Een bezoek aan het museum Plantijn-Moretus is altijd een feest. Het bezichtigen van een tentoonstelling over oude boeken omringd door de drukpersen en het lettermateriaal van de drukkerij van Plantijn blijft een bijzondere ervaring. Van 16 mei tot 17 augustus 2008 was in de zalen van het museum een tentoonstelling te zien over het

Hebreeuws, het Hebreeuwse boek en de rol van Plantijn in het drukken van verschillende uitgaven. In de zestiende eeuw groeide de belangstelling van christelijke geleerden voor joodse teksten. Zij streefden ernaar zo dicht mogelijk te naderen tot de bron *(Ad fontes)* van teksten. Vooral de Hebreeuwse geschriften rond en over de bijbel vormden een nieuw onderzoeksterrein. Tot die tijd had men alleen beschikking over de Latijnse vertaling van de bijbel. De overtuiging drong zich op dat het verwaarlozen van het Hebreeuws de zoektocht naar de bron alleen maar zou bemoeilijken. Naast de bijbel werden ook de commentaren op de bijbel en joodse mystieke werken, zoals de kabbala, gretig bestudeerd. Zowel geleerden als verzamelaars struinden de markten van Venetië en Constantinopel af op zoek naar Hebreeuwse handschriften en drukken. Plantijn zag als handelsman kans deze markt vanuit Antwerpen te bedienen met een stroom aan nieuwe boeken, zoals de *Biblia Polyglotta* en verschillende commentaren op de Bijbel. Plantijn schafte daartoe speciaal Hebreeuws lettermateriaal aan, dat vandaag de dag het oudste Hebreeuwse loden lettermateriaal is dat we kennen. De tentoonstelling was bescheiden van opzet terwijl de catalogus een veel breder zichtsveld heeft. In een heldere stijl legt Van der Heide uit welke boeken, geleerden en uitgevers het Hebreeuws hebben ontsloten voor de westerse wereld. In een apart catalogusgedeelte worden alle objecten beschreven en afgebeeld. (KvO)

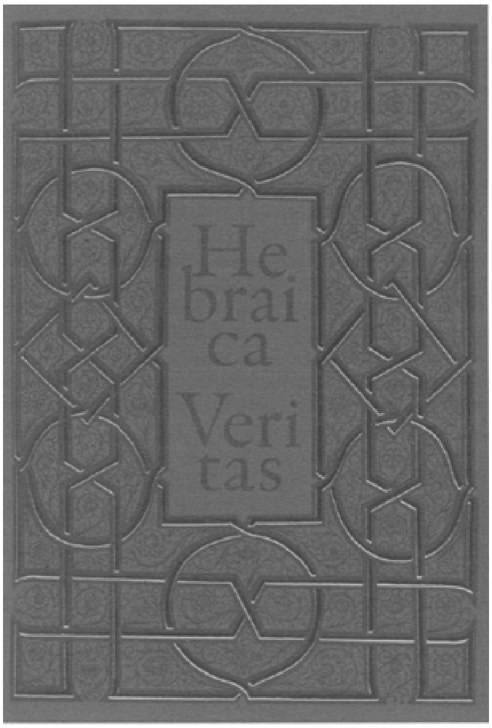

Dieuwertje Dekkers e.a. (red.), *H.N. Werkman. Het complete oeuvre*, Rotterdam, NAI Uitgevers 2008, 536 p., geïll., ISBN 9789056620042, €69

H.N. Werkman. Het complete oeuvre is de omineuze titel van de nieuwste oeuvrecatalogus van de Groninger avantgardistische kunstenaar/drukker H.N. Werkman. Na het pionierswerk van Martinet (*Hot Printing* uit 1963) moest men lang wachten op een opvolger. Vanaf 2002 heeft men, blijkens het woord vooraf, al gewerkt aan dit grote project.

Of dit nu de 'complete' oeuvrecatalogus is, valt te bezien en dat wil ik hier ook niet bespreken. Eventuele nieuwe ontdekkingen of onfortuinlijke omissies kunnen natuurlijk in een latere druk of door middel van supplementen toegevoegd worden. Mochten er inderdaad aanvullingen komen of nieuwe drukken, dan toch graag in deze vorm. Zoals het een goede oeuvrecatalogus betaamt, wordt niet al te diep ingegaan op de persoon Werkman en zijn ontwikkeling als drukker/kunstenaar, maar wel voldoende voor de gebruiker van deze catalogus. Vervolgens wordt alle ruimte geboden aan het werk, en gelukkig maar. De afbeeldingen zijn groot, in heldere kleuren en op niet-glanzend papier afgedrukt, wat het werk van Werkman alleen maar ten goede komt. De droge catalogusbeschrijving staat ernaast in een klein, maar niet storend lettertype en eronder staat, dicht tegen de rand van het papier, in een vet lettertype, aanvullende bibliografische en kunsthistorische informatie in proza. Een punt van kritiek zou kunnen zijn om de afmetingen van het werk eerder te vermelden dan verblijfplaats, maar *soit.*

Wat zeer goed uitpakt zijn de kleine afbeeldingen van de eventuele voorbereidende schetsen en de variaties van een bepaald werk, die naast een werk zijn gezet. Dit biedt veel overzicht en vooral inzicht.

De samenstellers hebben gekozen voor de volgende indeling: druksels, drukwerk in oplage, De Blauwe Schuit, schilderijen, tiksels en als laatste de grafiek, tekeningen, aquarellen, schetsen. Daarbinnen wordt uitgegaan van de chronologische volgorde. Gelukkig is er ook aan een *Hot Printing*-concordantielijst gedacht.

In plaats van een uitgebreide index op titel of omschrijving is er achterin een beeldoverzicht van alle werken geplaatst op numerieke volgorde. Zeker geen slecht idee, maar een index erbij zou nuttig kunnen zijn; bijvoorbeeld als Werkman in één van zijn brieven een werk noemt en de lezer dat werk snel wil opzoeken. Als laatste huldeblijk aan Martinet vindt men aan het einde van het boek een facsimile-afbeelding van de *Hot Printing*-catalogus uit 1963. Goed en slim vormgegeven, deze catalogus.

(Maurits Vroom)

Berichten

Ingezonden brief

In nummer 4 van de 24e jaargang van uw tijdschrift las ik een interessante boekbespreking over de boekenschilder Gerd Renshof. In dit artikel spreekt de recensente haar teleurstelling erover uit dat de stillevens van deze schilder geen diepere boodschap bevatten. Bovendien veronderstelt zij dat Renshof de enige zou zijn in dit genre. Er bestaat echter wel degelijk een andere kunstschilder die er blijk van heeft gegeven boekenstillevens van een zeldzame kwaliteit te vervaardigen en die er ook nog een diepere betekenis aan weet te geven. Het betreft de Groningse realist Herman Tulp. Ik ben in het gelukkige bezit van een werk van zijn hand, dat ik - indachtig het gezegde ‘toon mij uw boekenkast, dan zeg ik wie u bent’ - kan beschouwen als een zelfportret in boeken. Centraal in het schilderij, getiteld *Vrijheid van Consciëntie*, ligt het opengeslagen boek van Geraert Brandt, *Historie der Reformatie*, met het portret van de vrijdenker Dirck Volckertsz. Coornhert. Links daarvan staat een Mariabeeld, dat met haar hemelsblauwe kleur scherp afsteekt tegen de achtergrond van een in Gouda gedrukte Statenbijbel van Rammazeyn. Op de achtergrond zijn verder nog meer doorleefde zeventiende-eeuwse boeken te zien die grote invloed hebben uitgeoefend op mijn historische interesse: een ander deel van Brandts werk, een deel van Bor, *Nederlandsche Historien* en een boekje van Paschier de Fijne, remonstrants predikant. Daarvoor ligt het kerkboekje met zilverwerk van mijn overleden moeder. Zowel in de compositie (horizontaal, verticaal en het perspectief) als in de levensechte, bijna tastbare, uitvoering brengt dit werk mij als bibliofiel én liefhebber van het moderne realisme (Groningse School) nog dagelijks in vervoering.

dr. Paul H.A.M. Abels, Gouda

Collecties Museum Meermanno via internet raadpleegbaar

Met ingang van 12 augustus is de catalogus van Museum Meermanno online raadpleegbaar. Hiermee maakt het museum zijn boekenbezit en andere schatten voor een breed publiek toegankelijk. De webpresentatie is de kroon op een langlopend project, waarin de afzonderlijke toegangen op de verschillende collectieonderdelen werden geïntegreerd in één systeem. Voor het eerst is nu op het web te zien hoe rijk de verzamelingen zijn die baron van Westreenen en zijn navolgers bij het Museum van het Boek hebben bijeengebracht. Honderdduizenden records zijn al online

beschikbaar en dat aantal zal nog groeien als ook andere collectieonderdelen beschikbaar komen.

'We verwachten veel belangstelling voor de catalogus, vanuit zeer veel verschillende disciplines en achtergronden', aldus Meermanno-directeur Leo Voogt. 'Zowel van onderzoekers, studenten, liefhebbers als van verzamelaars - of het nu gaat om oude drukken of moderne boeken, brieven en ontwerpen van vormgevers, of exlibrismateriaal. Met name de geïnteresseerden in boekvormgeving bieden we hiermee een belangrijke nieuwe bron. Voor het eerst kan ook gezocht worden op specifieke aspecten van de boekvormgeving, bijvoorbeeld de illustrator, de boekverzor-

ger of de bandontwerper.' De catalogus biedt toegang tot de volgende bestanden:
- westerse boekkunst vanaf circa 1450: 70.000 objecten: incunabelen, postincunabelen en andere oude drukken, veiling- en antiquariaatscatalogi, zeldzame en kostbare werken vanaf de negentiende eeuw, moderne bibliofilie, industriële boekbanden, kunstenaarsboeken, kinderboeken, geïllustreerde boeken en naslagwerken op dit terrein;
- 11.000 archieven en archivalia van letterontwerpers, boekverzorgers en uitgeverijen, boekkunst en typografie (met de nadruk op Nederland) vanaf 1850: ontwerpmateriaal, drukproeven, grafische voorwerpen, brieven, affiches, kalenders, prospectussen, waaronder de collecties J.F. van Royen, Eugène Strens, Uitgeverij Brusse en Uitgeverij Van Goor;
- 330.000 exlibris en klein grafiek, waaronder de collecties Beels, Schelling, Schwencke, Strens en Verster (hiervan zijn er 245.000 doorzoekbaar);
- 10.000 brieven vanaf 1870 van en aan onder anderen Henri Friedlaender, Christopher Sandford, J.F. van Royen, John Buckland Wright, Lucien Pissarro, A.A.M. Stols en Paul Valéry;
- ruim 10.000 munten, en penningen, waaronder 9000 uit de Klassieke Oudheid.

Meermanno koos voor de software van Adlib Information Systems, die zowel in de museum- als in de bibliotheekwereld ingang heeft gevonden. Hiermee kunnen de bestanden geïntegreerd en op verschillende niveaus worden doorzocht. Zoekresultaten kunnen geprint, opgeslagen of per e-mail worden verzonden.

Op termijn worden ook de overige collecties, waaronder de handschriften, de schilderijen en de oudheden, aan deze catalogus toegevoegd. De middeleeuwse handschriften zijn op dit moment online toegankelijk via de website Medieval Manuscripts in Dutch Collections, de miniaturen van de verluchte handschriften zijn op dit moment online toegankelijk via de website Medieval Illuminated Manuscripts en de Nederlandse drukken 1540-1800 via de STCN.

Website: www.catalogus.meermanno.nl.

Boeken uit de collectie van de kloosterbibliotheek

Grootste kloosterbibliotheek heropend na restauratie

De grootste kloosterbibliotheek in de wereld is na vier jaar weer open. Het gebouw van 70 meter lang, veertien meter breed en dertien meter hoog, in de Oostenrijkse

plaats Admont, ging dicht in 2004 voor een ingrijpende restauratie, die zes miljoen euro heeft gekost.

De bibliotheek in de Alpen, ongeveer 250 kilometer ten zuidwesten van Wenen, maakt deel uit van een abdij van de benedictijnen die in 1074 werd gesticht en meer dan 270 vierkante kilometer omvat. De bibliotheek werd in 1776 voltooid en telt ongeveer 200.000 boeken.

Daaronder zijn een reusachtige bijbel uit de elfde eeuw, 1400 manuscripten, een Lutherbijbel en een oorspronkelijk exemplaar van de Encyclopédie van D'Alembert en Diderot uit de achttiende eeuw. De nazi's, die de abdij tijdens de Tweede Wereldoorlog bezet hielden, roofden ongeveer 2000 boeken voor hun medische experimenten in het concentratiekamp Dachau. Volgens een woordvoerster van de bibliotheek staat in die boeken, die na de oorlog in de bibliotheek terugkeerden, nog het stempel van het kamp.

Behalve over vele boeken op theologisch en kerkjuridisch terrein beschikt de bibliotheek over een belangrijke wetenschappelijke en historische collectie waarvoor jaarlijks honderden geleerden naar Admont reizen.

De bibliotheek van de benedictijner abdij in Admont

De restauratie was onder meer noodzakelijk omdat de nazi's het gebouw en de beroemde fresco's van Bartolomeo Altomonte in de zeven koepels in het plafond hadden beschadigd. Bovendien deed de ultraviolette straling van de zon die door de 48 ramen naar binnen kwam de boeken geen goed. In de ramen zit nu glas dat die straling tegenhoudt.

De restauratie was mede mogelijk door een bijdrage van de Europese Unie. De bibliotheek verwacht per jaar meer dan 70.000 bezoekers te ontvangen, hoewel de abdij op enige afstand van een toeristische route ligt.

Eerste Frederik Muller lezing door Engelse boekhistoricus David McKitterick

Op woensdag 19 november 2008 zal de eerste Frederik Muller Lezing worden uitgesproken door de vooraanstaande Engelse boekhistoricus David McKitterick. De Frederik Muller Lezingen bestrijken alle facetten van de boekgeschiedenis en zullen jaarlijks door een buitenlandse spreker worden gehouden. De lezingen zijn vernoemd naar de oprichter van de Bibliotheek van het Boekenvak. Deze vakbibliotheek, die sinds 1845 bestaat, vormt met de Collectie Tetterode het boekhistorische hart van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam. De Frederik Muller Lezingen presenteren de collectie boekgeschiedenis in een internationaal perspectief.

David McKitterick

De lezing van David McKitterick heeft als titel *A changing view from Amsterdam. Where next with book history?* Aan de hand van het rijke bronnenmateriaal in de Bijzondere Collecties toont McKitterick langs welke wegen een internationale geschiedenis van het boek zich zou kunnen ontwikkelen. Met als uitgangspunt ‘Amsterdam: bookshop of the world’ verkent hij de Europese boekhandel van de zeventiende tot de twintigste eeuw. Goed geïnformeerde uitgevers en handelaren in antiquarische werken bleken voor hun zaken afhankelijk van een internationaal netwerk van correspondenten en kredieten.

De Frederik Muller Lezingen worden georganiseerd door de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam in samenwerking met de leerstoelgroep Boekwetenschap & handschriftenkunde, het Instituut voor Cultuur en Geschiedenis en de Stichting Bibliotheek van het Boekenvak. De lezingen verschijnen ook in boekvorm. Actuele informatie is te vinden op: http://www.uba.uva.nl/bbc/.

Woensdag 19 november 2008, aanvang 16:30 uur. Toegang gratis. Aula van de UvA, Singel 411, 1012 WN Amsterdam.

Agenda

Veilingen

VAN STOCKUM, Prinsengracht 15, 2512 EN Den Haag, tel.: (070) 3649840: 5-7 november; (www.vanstockums-veilingen.nl)

BURGERSDIJK & NIERMANS, Nieuwsteeg 1, 2311 RW Leiden, tel.: (071) 5121067/5126381: 18 en 19 november (www.b-n.nl)

ROMANTIC AGONY, Aquaductstraat 38-40, 1060 Brussel, België, tel.: (0032) (0) 25441055: 21 en 22 november (www.romanticagony.nl)

BUBB BUYPER, Jansweg 39, 2011 KM Haarlem, tel.: (023) 5323986: 25-28 november (www.bubbkuyper.com)

Beurzen

Oktober

23-25	29th Amsterdam Antiquarian Book, Map & Print Fair, Amsterdam

November

6-7	London Chelsea Book Fair (ABA), Londen
8-9	Boekkunstbeurs, Pieterskerk, Leiden
28-29	European Map and Book Fair, Grote Kerk, Breda

December

5-7	Internationale antiquarenbeurs in Vlaanderen, Mechelen
13	Exlibrisruildag, Bredevoort

Januari

30-1 (feb)	Stuttgart Antiquarian Book Fair, Stuttgart (D)

Portret van Romeyn de Hooghe

Tentoonstellingen

Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de late Gouden Eeuw

In 2008 is het driehonderd jaar geleden dat de prentmaker en boekillustrator Romeyn de Hooghe overleed. Dit is aanleiding voor een grote tentoonstelling bij de Bijzondere Collecties en het Allard Pierson Museum op de Oude Turfmarkt in samenwerking met het Rijksmuseum en het Stadsarchief. Te bezichtigen van 10 december tot en met zondag 8 maart 2009. Romeyn de Hooghe (1645-1708) vervaardigde naast grafisch werk - zo'n 4300 prenten - ontwerpen voor medailles,

bokalen, wandschilderingen en gebrandschilderde ramen, ter meerdere eer en glorie van zijn opdrachtgevers. Zijn barokke stijl is bepalend voor ons beeld van de late Gouden Eeuw. De Hooghe documenteerde zijn eigen tijd met nieuwsprenten waarop bijvoorbeeld de oorlog tegen Frankrijk of de strijd tegen de Turken uitgebeeld wordt. Hij illustreerde honderden boeken op wetenschappelijk, politiek en godsdienstig gebied. Maar de Hooghe maakte ook satirische prenten en hij voorzag boeken met een libertijnse inhoud van vrijmoedige plaatjes. Het maakte hem niet alleen tot een gewild maar ook tot een omstreden kunstenaar. In een felle pamflettenstrijd in 1690 werd hij beticht van pornografie en diefstal. Sindsdien heeft hij een slechte reputatie.

Tot voor kort was er maar weinig belangstelling voor de veelzijdigheid van de kunstenaar. Deze tentoonstelling wil daar verandering in brengen.

Bij de tentoonstelling verschijnt de publicatie *Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de late Gouden Eeuw,* onder redactie van Henk van Nierop.

Adres: UB Amsterdam, Oude Turfmarkt 129, Amsterdam, tel: (020) 525 7 300, www.uba.uva.nl. Openingstijden: maandag t/m vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur, weekend en feestdagen van 13.00 tot 17.00 uur.

Passie voor boeken
De mooiste Art nouveau- en Art deco-boekbanden uit de collectie van Rob Aardse

In 2007 heeft het Drents Museum, met steun van de Stichting Beringer-Hazewinkel, het Nederlandse deel aangekocht van de collectie boeken en ander drukwerk uit de periode 1880-1940 die verzamelaar Rob Aardse in de afgelopen decennia bijeen heeft gebracht. Dankzij deze aankoop, die circa 4000 objecten omvat, beschikt het museum nu in één klap over een van de compleetste collecties op dit gebied. Naast prachtig vormgegeven boekbanden omvat de collectie tijdschriften, brochures, theaterprogramma's, uitgaven van bladmuziek en allerlei ander drukwerk, die tezamen laten zien op welk hoog peil de grafische vormgeving in Nederland heeft gestaan in de tijdperken van Art nouveau en Art deco.

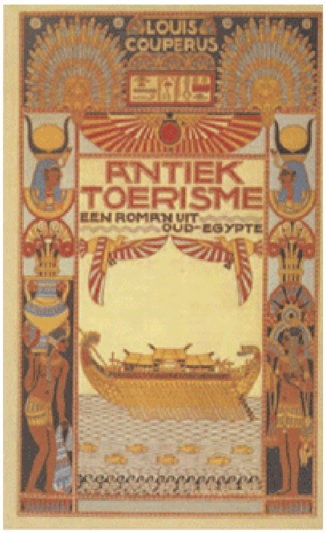

Omslag van Louis Couperus, *Antiek toerisme,* uit de collectie van Rob Aardse

Bij kenners was de ‘Collectie Aardse’ al jarenlang een begrip en er waren regelmatig bruiklenen uit te zien in museale tentoonstellingen. Inmiddels is de collectie helemaal geïnventariseerd en wordt het tijd deze nieuwe aanwinst aan het publiek te tonen. In zijn geheel is de collectie natuurlijk veel te omvangrijk voor een tentoonstelling en daarom is er een representatieve keuze uit gemaakt, die een indruk geeft van de hoge kwaliteit en de breedte ervan. Deze keuze is tot en met 2 december 2008 te bezichtigen in het Drents Museum.

In de collectie zijn veel bekende namen vertegenwoordigd, want bijna alle Nederlandse kunstenaars die in het desbetreffende tijdperk actief waren, hebben iets op dit gebied ontworpen: Fré Cohen, Rie Cramer, Antoon Derkinderen, Leo Gestel, J.B. Heukelom, Jac. Jongert, Simon

Moulijn, Richard Roland Holst, Sjoerd de Roos, Georg Rueter, Paul Schuitema, Jan Sluijters, Johan Thorn Prikker, Jan Toorop, L.O. Wenckebach, H.Th. Wijdeveld en Piet Zwart. Maar er zijn ook juweeltjes van vormgeving bij, ontworpen door kunstenaars die slechts bij insiders bekend waren, zoals Dick Greiner (een van de architecten van de wijk Betondorp in Amsterdam) of Henri Zagwijn (die musicus was). Sommigen hebben slechts een enkele keer een band of omslag ontworpen, anderen waren echte specialisten op dit terrein. Met de collectie is ook het uitvoerige documentatiesysteem over grafisch ontwerpers dat Rob Aardse heeft opgebouwd in bezit van het Drents Museum gekomen. Bekeken wordt hoe dit toegankelijk gemaakt kan worden voor onderzoekers op het gebied van de boekgeschiedenis en de grafische vormgeving.

Adres: Drents Museum, Brink 1, Assen, tel. (0592) 377 773, www.drentsmuseum.nl. Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur.

De Verdwenen Tempel
Een reconstructie van het zeventiende-eeuwse tempelmodel van Jacob Jehuda Leon (1602-1675)

De tempel van Jeruzalem werd in de tiende eeuw voor Chr. gebouwd door de legendarische koning Salomo. Het beroemde gebouw werd verwoest, weer opgebouwd en verfraaid om uiteindelijk in 70 na Chr. definitief te verdwijnen. In de joodse en christelijke traditie leeft de tempel nog altijd voort. Tot op de dag van vandaag proberen geleerden en kunstenaars deze opnieuw tot leven te brengen.

Het oudste nog bekende model van de tempel van Jeruzalem is gemaakt door de Amsterdamse rabbijn Jacob Jehuda Leon (1602-1675). In de zeventiende eeuw waren zijn model van en zijn verhandelingen over de tempel wereldberoemd, zowel bij wetenschappers als bij het grote publiek dat door middel van een gedrukt affiche werd uitgenodigd het model te komen bewonde-

ren. Ook de beroemde ‘meester-afzetter’ Dirk Janz. van Santen kwam het model van Leon bekijken om zijn prent van de tempel in te kleuren. Het schaalmodel is helaas verloren gegaan. Leons boek over de tempel werd in vele vertalingen verspreid over Europa. Het was de tijd van de bloei van de joodse boekdrukkunst, talloze bijbeluitgaven met prenten en kaarten, grote theologische debatten, geleerden als Spinoza en beroemde graveurs als Jan Luyken en Romeyn de Hooghe.

Bij een tentoonstelling in het Bijbels Museum wordt teruggegaan naar het zeventiende-eeuwse Amsterdam van Jehuda Leon en zijn tijdgenoten, een periode van godsdienstvrijheid, persvrijheid en debat. Centraal staat een daadwerkelijke reconstructie van het beroemde model. Oude prenten, boeken en digitale technieken brengen de tempel opnieuw tot leven. Van 23 oktober 2008 tot en met 2 februari 2009.

Adres: Bijbels Museum, Herengracht 366-368, Amsterdam, tel. (020) 6242436, www.bijbelsmuseum.nl. Openingstijden: maandag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur, zon- en feestdagen 11.00-17.00 uur.

De laatste illustrator
Tekeningen van Waldemar Post

Van 20 november 2008 tot en met 1 maart 2009 toont het Persmuseum een overzicht van de illustraties van Waldemar Post voor *de Volkskrant*, ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag. Zijn werk wordt gekenmerkt door een grote voorliefde voor het portretteren van mensen. In een tijd waarin het échte handwerk steeds meer samengaat met het werken op de computer is het niet zo gek Waldemar Post als ‘de laatste illustrator’ te betitelen. Ook zal de tentoonstelling ruim aandacht besteden aan een veel minder bekend aspect van het werk van Waldemar Post; al ruim dertig jaar houdt hij zich intensief bezig met de grafische vormgeving van ‘zijn’ krant, *de Volkskrant.*

Op de openingsdag van de expositie zal een bij uitgeverij Bas Lubberhuizen te verschijnen boek over leven en werk van Waldemar Post worden gepresenteerd.

Adres: Persmuseum, Zeeburgerkade 10, Amsterdam, tel.: (020) 6928810, www.persmuseum.nl. Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag 10.00-17.00 uur, zondag 12.00-17.00 uur.

Remco Campert door Waldemar Post

De twintig mooiste miniaturen uit een middeleeuws tophandschrift

Museum Meermanno te Den Haag toont de twintig mooiste miniaturen uit de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant in de tentoonstelling 'Maerlants *Rijmbijbel.* Middeleeuws meesterschap in tekst en beeld'. De *Rijmbijbel* in zijn geheel ook te zien op internet, via www.hetgeheugenvannederland.nl.

Jacob van Maerlant, een Vlaamse dichter die aanvankelijk ridderromans schreef, voltooide de *Rijmbijbel* in 1271. In dit boek zette hij bijbelse verhalen op rijm. Bijzonder was dat hij dit in zijn landstaal deed, het Middelnederlands. De meeste boeken werden indertijd in het Latijn geschreven, een taal die de lagere adel en de opkomende burgerij niet goed beheersten.

Er zijn uit de dertiende tot de vijftiende eeuw vijftien volledige manuscripten van de *Rijmbijbel* bekend. Museum Meermanno bezit een van de rijkst geïllustreerde exemplaren, dat in 1332 schitterend werd verlucht door Michiel van der Borch. Het is het vroegste gesigneerde en gedateerde verluchte handschrift uit de Noordelijke Nederlanden.

Rijmbijbel, 8r. Collectie Meermanno, Den Haag

Recent is de *Rijmbijbel* uit de band genomen om gerestaureerd te worden. Dit geeft de bezoeker de gelegenheid twintig afzonderlijke pagina's met evenzoveel miniaturen te kunnen bekijken. In de schatkamer van het museum staat de bezoeker oog in oog met deze schitterende kunstwerken op klein formaat. In de tentoonstelling wordt tevens aandacht besteed aan het restauratieproces van de *Rijmbijbel.* Deze restauratie is het sluitstuk van een groot restauratieproject (Atlas-project) dat in het museum heeft plaatsgevonden.

Adres: Museum Meermanno, Prinsessegracht 30, Den Haag, tel. (070) 346 27 00, www.meermanno.nl. Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag van

11.00 tot 17.00 uur, zaterdag en zondag van 12.00 tot 17.00 uur.

Gerard Korfmacher (1835-1877), De Molenpoort te Nijmegen, gezien vanaf het veld, 1875. Albuminedruk, collectie Regionaal Archief, Nijmegen (inv. nr. F68632)

Lauwerier en Korfmacher

Door de opheffing van de vestingstatus verloor Nijmegen vanaf 1874 voorgoed haar aanzien als garnizoensstad: vestingmuren en poorten werden afgebroken en de stad werd uitgelegd. Museum Het Valkhof toont, in samenwerking met het Regionaal Archief Nijmegen, in het Prentenkabinet een selectie uit de collecties van de beide instellingen van 65 foto's, aquarellen en schilderijen van twee Nijmeegse kunstenaars, de amateurschilder Rudolphus Lauwerier (1797-1883) en de fotograaf Gerard Korfmacher (1835-1914). Zij legden deze ingrijpende transformatie van Nijmegen vast. De tentoonstelling is te zien van 29 augustus 2008 tot en met 22 januari 2009.

De uit Duitsland afkomstige Gerard Korfmacher vestigde zich omstreeks 1867 in Nijmegen, waar hij in de Molenstraat een ‘photografisch atelier’ opende. Niet lang daarna, rond 1875, kreeg hij van het Nijmeegse gemeentebestuur de opdracht een serie opnamen te maken van de vestingwerken, die op het punt stonden te worden gesloopt. Daaronder was ook de imposante Hertogpoort, gelegen vlak bij het huidige Museum Het Valkhof, die op dit moment door de gemeente Nijmegen wordt gereconstrueerd.

In dezelfde periode, vooral tussen 1876 en 1880, werkte de Nijmeegse amateurschilder Rudolphus Lauwerier aan verschillende aquarellen en schilderijtjes die eveneens de sloop van de Nijmeegse vestingwerken als onderwerp hadden. De als ‘verwer’ (schilder) opgeleide Lauwerier dreef vanaf 1825 een schildersbedrijf in de Bloemerstraat te Nijmegen en ontwikkelde zich vanaf 1860 tot rijtuigschilder. Als hoogbejaarde kunstenaar - hij is dan bijna 80 jaar oud - legde Lauwerier zich toe op het maken van aquarellen en schilderijen die meestal het veranderende uiterlijk van de stad en

haar ommuring verbeelden. Deze werken geven prachtig weer hoe de in verval geraakte poorten en stadsmuren eruit zagen.

Rudolphus Lauwerier (1797-1883), Sloop van de Nijmeegse vestingwerken bij de Hezelpoort, 1876. Aquarel, collectie Museum Het Valkhof, Nijmegen (inv. nr. 1985.10.99 / XV B 13)

Vergelijking met de foto's van Korfmacher maakt duidelijk dat Lauwerier zich regelmatig artistieke vrijheden veroorloofde en de realistische weergave ondergeschikt maakte aan de sfeer.

In een periode dat de beeldende kunst zich geconfronteerd wist met het relatief nieuwe medium van de fotografie is het interessant te zien hoe Korfmacher en Lauwerier in hun vak optimaal gebruik maken van de artistieke mogelijkheden om hetzelfde onderwerp te verbeelden.

Adres: Museum Het Valkhof, Kelfkensbos 59, Nijmegen, (024) 360 88 05, www.museumhetvalkhof.nl. Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag 10.00-17.00 uur, zaterdag, zon- en feestdagen 12.00-17.00 uur.

Protesteer!

Alle commotie rond Duyvendak gevolgd en nieuwsgierig geworden naar hoe het er ook al weer aan toeging destijds? Behoefte aan verwerking van uw actieverleden? Zin om uw kinderen eens iets te vertellen over die roerige tijd?

Op woensdag 15 oktober opende in het Verzetsmuseum Amsterdam de expositie *Protesteer! Actieposters vanaf 1965.* ‘Baas in eigen buik’, ‘Help de kernwapens de wereld uit’, ‘Geen woning geen kroning’, het museum geeft in de tentoonstelling een beeld van spraakmakende maatschappelijke kwesties uit de afgelopen veertig jaar. Wie protesteerde er ook alweer? Waartegen werd eigenlijk geprotesteerd? En hoe?

Aan de hand van affiches en filmpjes wordt een beeld getoond van de tijd waarin buitenparlementaire en zelfs illegale acties bon ton waren onder maatschappelijk bevlogen jongeren. De

bezoeker waant zich in de sfeer van toen en krijgt een beeld van Nederlanders als wereldverbeteraars.

Protesteer! is een productie van het Verzetsmuseum Amsterdam in samenwerking met het Media College Amsterdam. De tentoonstelling is gemaakt door jongeren van zestien tot twintig jaar die zich hebben verdiept in en verbaasd over voorbije jaren van felle en ludieke acties. Bezoekers kunnen digitaal hun eigen affiche maken en in computerspelletjes hun kennis van de affiches testen. Tot en met 29 maart 2009.

Adres: Verzetsmuseum, Plantage Kerklaan 61, Amsterdam, tel. (020) 6202535, www.verzetsmuseum.org. Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur, zaterdag en zondag van 11.00 tot 17.00 uur.

Over de auteurs

Paul Dijstelberge is als adjunct-conservator verbonden aan de Bijzondere Collecties van de UB Amsterdam. Daarnaast is hij als universitair docent bij de leerstoelgroep Boekwetenschap en handschriftenkunde (UvA).

R.G. Fuks-Mansfeld is emeritus hoogleraar Joodse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Henrike Hövelmann studeerde kunstgeschiedenis en boekwetenschap. Ze is verbonden aan de STCN als beschrijver.

Rietje van Vliet promoveerde aan de Universiteit Leiden op *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting (2005).* Zij publiceerde onder meer over politieke tijdschriften, broodschrijvers en diverse boekhandels en uitgeverijen. Naast haar werk als freelance onderzoeksjournalist is ze, samen met André Hanou, eigenaar van Astraea, een kleine niet-commerciële uitgeverij van literair-historische publicaties.

Maurits Vroom is als kunsthistoricus verbonden aan een Haarlems veilinghuis.

Adriaan van der Weel is bijzonder hoogleraar in de moderne geschiedenis van het boek en van de bedrijfseconomische en technische ontwikkeling van de boekensector aan de Universiteit Leiden, vanwege de P.A. Tiele-stichting.

Janneke Weijermars is als promovendus verbonden aan de Universiteit Antwerpen, waar zij onderzoek doet naar het literaire bedrijf in de zuidelijke Nederlanden (1815-1830). Van haar hand verscheen dit jaar *Het is pas feest als Harry is geweest. 60 jaar Boekenbal, 1947-2006.*

Irna van der Wekke studeerde Nederlandse taal en cultuur aan de Universiteit Utrecht. Sinds 2006 is ze werkzaam bij de Koninklijke Bibliotheek als beschrijver.

[Nummer 2]

Voorwoord

Een duik in de geschiedenis van Boekhandel en Uitgeverij Van Gennep is meer dan een verhaal over boeken. De geschiedenis van Van Gennep - althans waar het de eerste decennia betreft - is een afspiegeling van alles wat Nederland die jaren bezighield. En dan vooral wat links Nederland bezighield. Dit moet je in elk geval vaststellen bij het zien van de fondslijst: provo, klassenstrijd, tweede- en derdewereldpolitiek, vrouwenstrijd, de seksuele revolutie, 'geestverruimende middelen', het milieu en 'eksperimentele' literatuur, om slechts de in het oog springende voorbeelden te noemen. Uitgeverij Van Gennep was, om met auteur Breyten Breytenbach te spreken, 'een soort zeeroversuitgeverij'. Hippies, zou je kunnen zeggen. Op de foto's overheersen snorren, baarden, lang haar. Spijkerbroeken en hippiegewaden waren de huisdracht. Het ging er een beetje anders aan toe dan bij de meeste boekhandels en uitgeverijen. Niks kantoorsfeer. Breytenbach, in 2007 voor *Vrij Nederland* geïnterviewd over Rob van Gennep, zei: 'Als je hem zag, wist je: die heeft nog inkt aan zijn handen.' Wie het omslag van *Zeerovers* bestudeert, waarop we Rob van Gennep in Che Guevara's dagboek zien lezen, kan toch moeilijk ontkennen dat er een zekere verwantschap bestond. Een uitgever-guerillero was hij, iemand voor wie boeken wapens waren.

Het is in januari 2009 veertig jaar geleden dat uitgeverij Van Gennep officieel werd opgericht, dat wil zeggen: in 1969 verschenen voor het eerst uitgaven met daarop de naam van Rob van Gennep als uitgever. Voordien had hij met Johan Polak, al even legendarisch, samengewerkt. Dit jubileumjaar was voor de redactie van *De Boekenwereld* een mooie aanleiding om dit themanummer samen te stellen. De bijdragen komen uit verschillende richtingen. Een groot deel ervan vloeit voort uit een werkcollege aan de Universiteit van Amsterdam binnen de master redacteur/editor. Het werd gegeven door Lisa Kuitert, redacteur van *De Boekenwereld.* Het onderwerp was Uitgeverij Van Gennep. In het IISG ligt een negentien meter tellend archief van de uitgeverij, dat goed toegankelijk, maar uiteraard niet compleet is. De studenten gingen in tweetallen of alleen op zoek naar een stukje van de geschiedenis van Boekhandel en Uitgeverij Van Gennep. Het resultaat was een aantal interessante nota's. Sommige daarvan hebben in omgewerkte vorm een plaats gekregen in dit nummer. Daarnaast ging Joyce Kraaijeveld toevallig van start met een bijzonder afstudeerproject. Zij bracht de omvangrijke bibliotheek van Rob van Gennep in kaart. Dit deed ze in zijn privéwoning in Amsterdam, waar zijn weduwe Hedda van Gennep nog altijd woont. Het doel was de persoonlijke bibliotheek in verband te brengen met het fonds van de uitgeverij, om daarmee uitgever en uitgeverij scherper in verhouding tot elkaar te plaatsen. Aan die vraagstelling danken we dus ook een lijst van uitgegeven titels, die achterin is opgenomen. Een inleidend artikel van Hans Renders en Sjoerd van Faassen, en een interview met Sjef van de Wiel, een andere linkse uitgever uit die tijd, maken het beeld van een roemruchte uitgeverij in een al even roemrucht tijdperk compleet.

Toen de kopij voor dit nummer in grote lijnen gereed lag, kwamen nieuwe studenten in actie die, onder leiding van Everdien Rietstap, gezamenlijk de stukken van hun

medestudenten hebben geredigeerd. Tegelijkertijd konden we met een subsidie van het R.O. van Gennepfonds op zoek gaan naar een ruime hoeveelheid illustratiemateriaal om de geschiedenis ook visueel tot leven te brengen. Het resultaat ligt voor u.

Namens de redactie,
Lisa Kuitert en Menno Anbeek

‘Wat was ik toen een groot denker, dacht ik’
Uitgeverij Van Gennep en het uitgeefklimaat in de jaren zestig
Hans Renders en Sjoerd van Faassen*

In 1985, vijftien jaar nadat journalist Fernand Auwera voor de eerste keer Rob van Gennep (1937-1994) en anderen had geïnterviewd over literair engagement, informeerde hij bij de geïnterviewden naar de veranderingen in hun standpunten. Rob van Gennep keek met milde zelfspot terug op zijn parmantige uitspraken van destijds: ‘Wat was ik toen een groot denker, dacht ik. En ik had overal meningen over. [...] Nu sta ik daar iets meer ironisch tegenover. En ook iets minder optimistisch.’[1]

Bij het vijftienjarig bestaan van Uitgeverij Van Gennep. Tekening Jacques Janssen. Collectie IISG, Amsterdam

Rob van Genneps visitekaartje. Collectie Hedda van Gennep, Amsterdam

Rob Onslow van Gennep werd op 5 mei 1937 in Wassenaar in een typisch VVD-gezin geboren. Hij was een lastige puber, maar toch ook een traditionele hockeyjongen. Bovendien hockeyde hij goed genoeg om in 1956 voor het Nederlands elftal geselecteerd te worden. Het is dat de Olympische Spelen in dat jaar geboycot werden vanwege de Russische inval in Hongarije, anders was Van Gennep misschien een sportheld met een gouden medaille geworden. Gezin en sport bepaalden echter niet zijn denken. Dat deed zijn oom F.O. (Ted) van Gennep (1926-1990), een broer van zijn vader. Deze vrijgevochten oom was theoloog, maar interesseerde zich meer voor literatuur en politiek. En niet zomaar politiek: Marx en Lenin waren zijn favorieten. Oom Ted werd daarom in de familie 'De Rode Dominee' genoemd. Dat rode en prekerige heeft ook Van Gennep zijn leven lang gekenmerkt.

Linkse voorbeelden

Toen Van Gennep in 1970 met Auwera sprak, omschreef hij zijn hooggestemde missie nog als volgt:

> 'Informatie brengen is het belangrijkste wat moet en kan gedaan worden op het publicistische vlak. Een dam opwerpen tegen zoveel officiële hypocriete prietpraat, misleiding en leugens. Ik importeer heel veel uitstekende buitenlandse fondsen, Klaus Wagenbach, Verlag Neue Kritik, Konkret, Trikont, Monthly Review en Édition Voltaire. Zij brengen boeken op de markt die iedereen met wat politiek bewustzijn zou moeten lezen. Er is nog zoveel te doen, ook op dat gebied. Het echte linkse publiek bereiken. Niet de modieuze lezers.'[2]

De uitgeverijen die Van Gennep noemde - het in 1957 in Hamburg gestarte Konkret (met het geruchtmakende studentenblad *Konkret, Zeitschrift für Politik und Kultur*, dat zo beroemd werd omdat Ulrike Meinhof voor dit weekblad werkte), de formeel in 1964 opgerichte Berlijnse uitgeverij Klaus Wagenbach die in 1965 zijn eerste *Quarthefte* publiceerde, het in 1965 opgerichte Verlag Neue Kritik in Frankfort am Main, het twee jaar later in Keulen begonnen en daarna naar München verplaatste Trikont-Verlag, de New Yorkse *Monthly Review* met de gelijknamige uitgeverij en de Édition Voltaire in Frankfurt - kwamen alle voort uit de linkse beweging: socialistische intellectuelen, libertair-anarchisten, leden van

de Sozialistischer Deutscher Studentenbund, communisten, pacifisten, marxistisch-leninisten, trotskisten. Voor zover ze nog bestonden, kenden ze ook alle dezelfde fondssamenstelling: theoretische socialistische werken, zoals teksten van Rosa Luxemburg of Ernest Mandel, en later veel aandacht voor de Derde Wereld, Oost-Europese literatuur, feminisme en andere emancipatoire boeken. Van Gennep noemde nog niet eens zijn mislukte poging tot samenwerking met François Maspero in Parijs, aan wie hij in november 1967 schreef:

> 'P&VG exists since 1963 and is the unofficial publishing house of the Dutch New Left and of the Critical University in Amsterdam. We have been publishing books in the field of literature, both Dutch and foreign, history, psychology and literary criticism. [...] Since the beginning of 1967 we have published some Dutch New Left publications on economical and political issues [...]. It is the line which we would like to expand in the coming years and we have planned a new political and ideological series which would start in the spring of 1968 [= "Kritiese Biblioteek"] [...]. This series will become, we hope, a constant escort for the now developing seminars of the Critical University in Amsterdam'.[3]

Ook ontbreekt in bovenstaande opsomming van Van Gennep de wél tot stand gekomen samenwerking met de Italiaanse uitgeverij Feltrinelli, waar al het politieke in zijn meest radicale vorm bij elkaar kwam. Van Gennep was in één opzicht anders dan zijn beruchte buitenlandse voorbeelden:

> 'Ik weet dat het image van onze uitgeverij ontzettend politiek is, maar als je even het lijstje van de publicaties doorloopt merk je dat ik minstens evenveel literatuur breng, Jacques Hamelink, H.C. ten Berge, Marga Minco, Heere Heeresma, James Joyce, Terts en Arzjak (de verbannen Sovjetschrijvers), Alan Sharp, de briljante Tsjechische schrijver Hrabal, Yasunari Kawabata, de Japanner die ik bracht vóór hij de Nobelprijs kreeg [...] en nog veel anderen. Toch een behoorlijk literair georiënteerd fonds zou ik zeggen.'[4]

Toen Van Gennep in 1962 met de classicus Johan Polak een uitgeverij begon, brachten zij aanvankelijk helemaal geen politiek. Maar ook vanaf de splitsing in 1968, toen Polak grofweg gezegd met het literaire fonds doorging en Van Gennep met het politieke, is de literatuur nooit verdwenen. In het jaarverslag 1978 van Van Gennep stond te lezen: 'Een al te eenzijdige nadruk op politieke uitgaven zou de ontwikkeling van onze omzet kwetsbaar maken.' Het Van Gennepfonds bestaat voor een deel uit erotiek, filosofie, satire, thrillerliteratuur en zelfs theologie. Dat laatste fondssegment was vooral te danken aan diens al genoemde oom Ted, die al tijdens de samenwerking met Polak *Albert Camus. Een studie van zijn ethisch denken* (1962) en in de reeks 'De Mens en Zijn Kerk' *De brief in het pastoraat: een fenomenologische studie als bijdrage tot de praktische theologie* (1965) publiceerde. Wel is het zo dat ondanks die aandacht voor literatuur en filosofie, het beeld binnen Van Gennep vooral bepaald werd door radencommunisten uit Belgrado of de secretaris-generaal van de Spaanse

communistische partij, de positie van de vrouw in de klassenmaatschappij of de Culturele Revolutie in Peking.

Toen er aan het eind van de jaren zeventig erg weinig mensen overbleven die het heil van de wereld wilden grondvesten op de filosofie van het leninisme of de opvattingen van Karl Marx, liep de markt voor het linkse boek terug.

> ‘Ik concurreer met alle uitgevers in Nederland en op dit moment vechten we allemaal voor ons bestaan. De oplossingen liggen helemaal niet binnen de linkse familie. Het is de lamme die de blinde helpt, als ze elkaar al helpen. Samen inkopen, een boekenkram maken, daar gaat het dus altijd mis, want iedereen wil zijn eigen ding doen. In 1959 werd ik vertegenwoordiger bij Moussault voor een kleresalaris en zo ben ik erin gerold. Drie jaar later begonnen Johan Polak, Jaap Jansen en ik onze eigen uitgeverij, vooral literatuurgeschiedenis en pure literatuur. Vanaf '63 raakten Jaap en ik steeds meer geïnteresseerd in politiek, geschiedenis, sociologie e.d. Er was een enorm gat in de markt. Niet dat wij dat zo erg zagen want we hadden niet veel verstand van management, maar er kwamen bewegingen op, Provo. Nieuw links binnen de PvdA, D66, er gebeurden nieuwe dingen.’[5]

In omgekeerde chronologie schetste Rob van Gennep in dit citaat de opkomst, onderlinge concurrentie en de *Werdegang* van de linkse uitgeverij in Nederland, grofweg gezegd tussen 1960 en 1985.

BELLETTRIE

Pagina uit *De Boekenkrant* (1982-83) van Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep. Particuliere collectie, Amsterdam

uitgeverij en boekhandel van gennep bv - nes 128 1012 KE amsterdam
uitgeverij telefoon 020-247033 boekhandel 020-247035
oude binnenweg 131b 3012 JD rotterdam telefoon 010-330692

VAN GENNEP 78-79

TIEN JAAR

Voorpagina van *De Boekenkrant* (1978-79) van Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep. Particuliere collectie, Amsterdam

Polak & Van Gennep

Het begin van Uitgeverij Van Gennep is vervlochten met het verhaal van de roemruchte uitgever Johan Polak.[6] In 1958 publiceerde de 21-jarige Rob van Gennep twee gedichten in het door A.A.M. Stols uitgegeven tijdschrift *Maupertuus.* De redactie bestond uit Douwe Fokkema, Johan Polak en Anton Gerits, die later een befaamd antiquaar zou worden, maar aan deze periode in zijn memoires helaas geen aandacht besteedt.[7] Van Gennep kende de latere hoogleraar literatuurwetenschap Douwe Fokkema uit zijn militaire diensttijd. Ze waren elkaars 'slapie'. In een televisieprogramma van Hanneke Groenteman uit 1992 zei Van Gennep daarover: 'Toen zetten we in de kast die daarnaast staat, in zo'n kazerne, onze boeken naast elkaar. En wat zag je? Daar zag je Lodeizen dáár staan en Lodeizen dáár staan en Achterberg dáár staan en Achterberg dáár staan, dus we werden heel erg bevriend en via Douwe, die dus gepubliceerd had in de serie van Johan, heb ik Johan leren kennen.'[8]

Na zijn leerlingenperiode bij Van Oorschot, zijn bemoeienis met de kleine uitgeverij De Beuk en zijn uitgeefactiviteiten als redacteur van de reeks 'Het Nieuwe Voorhout' bij de chique Haagse uitgever L.J.C. Boucher, richtte Polak *Maupertuus* op. Het klikte met de debuterende Van Gennep. Volgens Polak was er sprake van een *coup de foudre*, en een jaar later - *Maupertuus* ging na twee nummers ter ziele - begon het tweetal samen met de dichter annex reclameman Martin Veltman een eigen tijdschrift: *Cartons voor Letterkunde.* Het nieuwe tijdschrift verscheen bij uitgeverij Moussault. Rob van Gennep, die bij Moussault in dienst was getreden, wierp zich op als redactiesecretaris. Bij Moussault leerde hij het uitgeversvak en behaalde via een schriftelijke cursus het vakdiploma. Bij het ingaan van de tweede jaargang, mei 1960, plaatste de redactie van *Cartons voor Letterkunde* een 'Mededeling aan de abonnees', die in de inhoudsopgave de ondertitel 'In plaats van een manifest' kreeg toebedeeld. Daarin stond onder meer te lezen:

> 'Uitgeverij en redactie hebben besloten tot deze samenwerking te komen op de enige grondslag, die beide voor de uitgave van een letterkundig tijdschrift door een uitgeverij de juiste lijkt te zijn: de grondslag van een volledige en principiële scheiding der functies en bevoegdheden. De uitgeverij zal zich door de letterkundige en ideologische oriëntatie van het tijdschrift in geen enkel opzicht in haar eigen editoriaal beleid gebonden of beïnvloed achten, noch voor het redactionele beleid enige aansprakelijkheid of verantwoordelijkheid in juridische of geestelijke zin op zich nemen. [...] De redactie houdt zich uitsluitend alle verantwoordelijkheid voor de inhoud van de *Cartons* en bepaalt zonder enige inmenging van de uitgeverij het redactionele beleid.'

Hieruit blijkt al de ambitie die enige tijd later tot een eigen uitgeverij zou leiden. Aan het tijdschrift verbonden Van Gennep en Polak een boekenreeks onder de naam 'Kartons'. Het was waarschijnlijk vooral dankzij de inspanningen van Polak dat er minstens twee titels in deze reeks verschenen: K.J. Popma, *Beschouwingen over het werk van Louis Couperus (1863-1923)* (1961) en W.E.J. Kuiper, *Couperus en de*

oudheid (1962), waarin achterin enkele brieven van Louis Couperus waren opgenomen voorzien van aantekeningen van Polak.

In feite is door de Kartons-reeks het uitgeversduo Polak & Van Gennep ontstaan. Het was dus een logische stap toen het tweetal per 1 september 1962 samen met Jaap Jansen in Van Genneps studentenwoning in de Handboogstraat te Amsterdam een eigen uitgeverij oprichtte. Jansen was een studievriend van Van Gennep aan de Politiek Sociale Faculteit

(PSF). Nou ja, ze stonden enige tijd bij 'de rode faculteit' ingeschreven en deden welgeteld één tentamen. Hun eerste eigen uitgaven betroffen de oraties van de psycholoog Johan Barendregt en de filosoof Frits Staal. Dat waren echter kleine boekjes. Het eerste volwaardige boek was het al genoemde proefschrift van Rob van Genneps oom Ted over Albert Camus. H. Faber publiceerde een stichtelijk boek over psychologie en identiteitsproblemen bij jongeren en oom Ted vond in 1965 nogmaals onderdak bij zijn neef met een studie over praktische theologie. Later werd deze religieus ingestelde oom een productief auteur bij de christelijke uitgeverij Ten Have. Tot zover het aandeel van Rob van Gennep in de eerste periode.

Johan Polak tapte uit een heel ander vaatje. Hij joeg op literaire titels. J.J. Oversteegens *Kort geding: een bloemlezing uit de moderne verhalen-literatuur* (1963), verhalenbundels van Philip Roth, Jacques Hamelink, Marga Minco en gedichten van Greet van Amstel. Dat waren de titels die híj in het gezamenlijk fonds binnenbracht. En hij was de motor achter het literaire tijdschrift *Merlyn.* In dit tweemaandelijkse tijdschrift werd naar voorbeeld van het Amerikaanse New Criticism *close reading* bedreven. Het blad bleef vier jaar bestaan en bleek een rijke kweekvijver voor medewerkers die in de loop der jaren ook boeken gingen publiceren bij Polak & Van Gennep. In hetzelfde jaar verschenen bij Polak & Van Gennep de verzamelde gedichten van J.C. Bloem. Polak hield ook weleens een door hem geliefd auteur tegen uit angst voor te grote verliezen. Dat gebeurde met de Poolse schrijver Witold Gombrowicz. Jaren later bracht hij onder zijn eigen imprint alsnog Gombrowicz uit. Pikant detail is dat uitgerekend Moussault in de jaren zestig de wereldberoemd geworden *Dagboeken* van Gombrowicz uitgaf, nadat deze door Polak & Van Gennep waren geweigerd.[9]

Peter van Straaten en Rob van Gennep. Collectie Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

Nieuwjaarswens voor 1973 van Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep. Tekeningen Peter van Straaten.
Collectie IISG, Amsterdam

Polak & Van Gennep vertoonde dus al vanaf het begin een opvallende combinatie van uitgeversambities. Polak voerde zijn missie uit om de klassieken in mooie uitgaven te publiceren, onder meer met prachtige uitgaven van Herman Gorter en J.C. Bloem. Rob van Gennep daarentegen zorgde voor moderne binnen- en buitenlandse literatuur uitgegeven in paperback. De eerste drie jaar was er helemaal geen aandacht voor het linkse of politieke boek. Pas in 1965 verscheen, naar een term van Van Gennep, de eerste ‘gelegenheidspaperback’. Aan de vooravond van het huwelijk tussen Beatrix en Claus verscheen ‘het kritische snelboekje’ *De prinses die kiest een man.* Onder redactie van Martin van Amerongen was een pamflet van 48 pagina's in elkaar gezet waarin op raillerende wijze over de verloving van de kroonprinses werd gesproken. 1965 Bleek achteraf het startschot te zijn voor sociale en politieke onrust overal in Europa. Roel van Duijn, Ton Regtien en Provo zouden nog voor veel tumult én voor menig maatschappijkritische publicatie in Amsterdam zorgen.

Dat het politieke aspect van Polak & Van Gennep zo in de herinnering is blijven hangen, komt waarschijnlijk door het paperbackje *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA.* Hans van den Doel, Jan Nagel, Han Lammers, Tom Pauka en nog zes andere jonge socialisten kwamen een weekend bij elkaar in het huis van Van Gennep en schreven *Tien over rood*, waarin zij van het PvdA-kader eisten dat niet meer samengewerkt zou worden met christelijke partijen, en zeker niet met de KVP.[10] Het pamflet kreeg een overweldigende aandacht in de pers, met name door de vele prominente partijleden en bekende niet-partijgebonden intellectuelen die het manifest ondertekenden. Van Gennep stond helemaal achter de inhoud van wat toen als een opruiende boodschap werd beschouwd en ondertekende als vanzelfsprekend. Polaks naam stond er ook onder, maar hij was in wezen veel te conservatief om zich met dergelijke teksten te kunnen vereenzelvigen. Dat zijn naam er toch onder stond, zo legde voormalig uitgeefmedewerkster Ite Rümke in 2007 aan *Vrij Nederland* uit, is te wijten aan een misverstand. Van Gennep had de naam van Polak bij de ondertekenaars gezet. Toen de laatste dat zag, was het zetsel al klaar en zou schrappen van zijn naam een raar stukje wit opleveren. Uit hoffelijkheid ten aanzien van Van Gennep heeft Polak het toen maar zo gelaten.[11] Net zoals Van Gennep eerder oogluikend had toegezien dat er hele pakken van *Appèl van D66* de uitgeverij binnengedragen werden. Dit pamflet was niet door Polak & Van Gennep uitgegeven, maar Johan Polak was wél zo genereus de distributie ervan op zijn schouders te nemen. Van Gennep deelde de gematigde - en in de ogen van velen burgerlijke - opvattingen van de nieuwe democraten niet, maar maakte geen punt van de distributie.

Onder invloed van de linkse voorhoede werd het progressieve segment in het fonds steeds belangrijker, met de ‘Kritiese Biblioteek’ als bekendste serie. Officieel ontstond de serie uit een samenwerkingsverband met De Bezige Bij en Meulenhoff, ‘maar wij zorgden voor tachtig procent van de inhoud’, zo zei Van Gennep.[12] Tot dan toe obscure marxistische figuren, zoals de Belgische econoom Ernest Mandel, werden door Van Gennep een ware hit. Titels als *De EEG en de rivaliteit Europa - Amerika* uit 1968, een vertaling van het eerder dat jaar in het Duits verschenen *Die EWG und die Konkurrenz Europa - Amerika* motiveerden menig student om politiek actief te worden. De grootste klapper in de ‘Kritiese Biblioteek’ was *Boliviaans dagboek* van Ernesto Che Guevara, met een inleiding van Fidel Castro.

Het was 1968 en in datzelfde jaar verscheen de tweedelige editie van Boutens' *Verzamelde lyriek* bij Polak & Van Gennep. De tegenstelling tussen Che Guevara en Boutens was te groot, tenminste voor de boekhandelaren. De aanbieding in de boekhandels werd veelal door Rob van Gennep voor zijn rekening genomen, en dat was ‘geen onverdeeld genoegen’ met Boutens en Che in dezelfde tas. Polak in het programma van Groenteman: ‘Boutens

was een particuliere liefde van mij [...]. Nu nog houdt niemand van Boutens.’ Dat bleek ook wel uit de verkoopcijfers. In tegenstelling tot het werk van Boutens verschenen van *Boliviaans dagboek* binnen drie maanden vier drukken en werden er 60.000 exemplaren verkocht. Boutens' *Verzamelde lyriek* stond tientallen jaren later nóg bij Polak in het magazijn. De verschillen tussen beide firmanten bleken te groot. Van Gennep bekende zich steeds meer tot het politieke boek en Polak wilde klassieken uitgeven. De twee hebben altijd volgehouden in grote vriendschap uit elkaar te zijn gegaan. Polak bleef de naam Van Gennep in zijn imprint gebruiken en hielp zijn vriend zelfs financieel met het kopen van een pand voor zijn uitgeverij.

Alleen verder

Samen met Jaap Jansen begon Van Gennep in de Nes in Amsterdam Uitgeverij Van Gennep. Onder in het pand begon de nieuwe uitgever met een gelijknamige boekhandel, waarin hij ‘radicale literatuur’ kon verkopen. Die boekhandel moest helpen de nieuwe uitgeverij een solide financiële basis te geven, net als vanaf 1986 de ramsjzaak op de Nieuwezijds Voorburgwal.

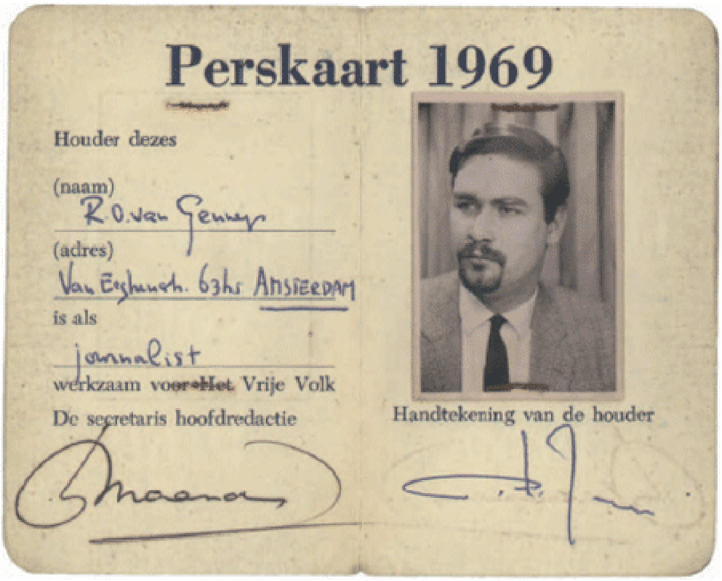

Perskaart van Rob van Gennep. Collectie Hedda van Gennep, Amsterdam

Rob van Gennep tijdens een protestmanifestatie in Amsterdam. Collectie Hedda van Gennep, Amsterdam

Bij de splitsing van uitgeverij Polak & Van Gennep in december 1968 was afgesproken dat beide firmanten de boeken mochten meenemen die ze zelf hadden ingebracht. Dat verliep zonder problemen, op één auteur na: Elias Canetti. Van Gennep had Canetti binnengehaald na een amoureus samenzijn met diens literair agente in Londen. Toch gingen de rechten naar Polak. In het al genoemde laatste gezamenlijk interview bij Hanneke Groenteman kwam Van Gennep er nog op terug: ‘Het enige waar ik echt de pest over in had, dat weet je, was Canetti.’[13] Van Gennep vergat hier blijkbaar dat hij in 1989 wel een tweede druk van Canetti's *Stemmen van Marrakesch* uitbracht, waarvan de eerste druk in 1967 bij Polak & Van Gennep was verschenen.

Van Gennep splitste zich dus af met vooral het politieke deel van het fonds en met medeneming van een paar literaire schrijvers, zoals Jacques Hamelink, Hans Koning en Lidy van Marissing. De in 1966 geopende boekhandel Atheneum Polak & Van Gennep was Polak toegevallen, Van Gennep begon immers zijn eigen boekhandel in de Nes. In 1975 volgde een tweede vestiging aan de Binnenweg in Rotterdam, met Maria Heiden als enthousiaste filiaalhouder.

Van Gennep was niet de enige die een linkse boekhandel oprichtte. Sinds 1945 bestond de communistische boekhandel Pegasus, gelieerd aan de gelijknamige uitgeverij. In Nijmegen had je De Oude Mol, in Utrecht De Rooie Rat en in Tilburg De Vrije Boekhandel. Halverwege de jaren zeventig had de boekhandel in de Nes een omzet van ongeveer 800.000

gulden. Rond 1980 ging het slecht met de meeste linkse boekhandels, ook met Boekhandel Van Gennep. Pas met de opening van het Modern Antiquariaat aan de Nieuwezijds Voorburgwal werd het saldo weer positief.

Van Gennep gaf aandelen uit, maar de meerderheid ervan bleef in handen van Rob van Gennep en Jaap Jansen. Aan winstuitkering werd niet gedaan, de bescheiden revenuen vloeiden naar allerlei politieke instanties die het goed met de mensheid voorhadden, zoals het Medisch Comité Nederland-Vietnam, Stichting voor Medisch Verantwoorde Zwangerschapsonderbreking (Stimezo), Angola Comité of Actiecomité Nieuwmarkt.[14] Van Gennep onderhield met deze en nog vele andere geëngageerde instanties een intensief contact. Talloze brieven van Rob van Gennep en Jaap Jansen aan obscure clubjes zijn bewaard gebleven. 'Jazeker wil ik het komitee blijvend steunen. Hoe, dat is natuurlijk de vraag. Dat hoor ik wel.'[15] Niet elk verzoek werd gehonoreerd, zoals blijkt uit het antwoord dat Wouter Gortzak kreeg op zijn roep om steun voor het Cuba Komitee:

> 'Wij nemen de administratie/exploitatie van het *Cuba-bulletin* niet over. Wij voelen ons er op het moment eenvoudigweg niet toe in staat. Dat is geen financiële kwestie, het is er een van capaciteit: de zaak zal vrijwel zeker te zwaar voor ons zijn.'[16]

De contacten die voortkwamen uit de steun aan goede doelen werden ook benut om aan fondsvorming te doen. Zo schreef Jaap Jansen aan de studentenvoorman Ton Regtien:

> 'Wat zou je denken van een boekwerk over linkse acties in Nederland op dit moment? Is het bezetten van Beverwijk nog even zinvol als Tilburg? Wat moet volgen? De VARA-invasie? Moet men zich richten op provocatie, overreding, publiciteit? Wanneer is de voorhoede elitair? Wanneer is discussie geouwehoer? Wat is het verschil tussen linkse jongens die een vergadering verstoren en rechtse die idem? Wat is de plaats van organisatie? In hoeverre trainen we de tegenstander? Waarom is D'66 ("elke gemeente moet een Biafraans kind adopteren") fout? Ik suggereer niet dat jij een handboek moet schrijven - ik dacht oorspronkelijk zelfs aan een paar mensen die verschillende meningen hebben over taktiek, maar wel allemaal links zijn. De structuur van het boek is van later zorg. Zijn er zodanig accenten te leggen dat het een zinvol boek wordt?'

En aan Hugues Boekraad van de SUN: 'Ton vertelde dat jullie het kiezen van een Leninreader niet halen. Jammer! Maar ik zie heel goed dat het een enorm werk is en dat er wel meer te doen valt. Ik zoek wel een andere oplossing: ik wil het projekt niet laten vallen.' En eerder al in datzelfde kader aan Ger Harmsen: 'Ton Regtien en Hughes Boekraad zullen naar alle waarschijnlijkheid voor ons een Lenin-bloemlezing samenstellen. Wat is jouw reactie op het idee, om los daarvan *Was Tun* vertaald uit te geven?'[17]

Uit deze en vele andere brieven in het Archief Van Gennep blijkt ook hoe groot de rol van Jaap Jansen binnen Uitgeverij Van Gennep is geweest. Hij was dan wel mededirecteur, zijn persoon is in de openbaarheid door Rob van Gennep altijd

enigszins overschaduwd. ‘Hij ging naar buiten en ik bleef thuis,’ zei Jansen in 2004 tegen het vakblad *De Uitgever.*[18]

De inventaris van het Van Gennep-archief geeft aan welke tijdschriften Van Gennep uitgaf. Al bleek het in de praktijk feitelijk meer om het subsidiëren van de aan die tijdschriften verbonden politieke groeperingen te gaan. Het betreft onder meer *European Judaism* (van 1966 tot 1969), *Interlinks* (1967-1971) - het tijdschrift voor ‘links denken en han-

delen', zoals in het eerste nummer zo braaf werd geschreven - *Internationale Situationiste* (1970-1975) en *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1974-1980).

De eerste jaren gaf Van Gennep succesvolle politieke boeken uit van Anja Meulenbelt, onder meer *Feminisme en socialisme*: *een inleiding*, voordat in 1976 *De schaamte voorbij*: *een persoonlijke geschiedenis* verscheen. En ook van Herbert Marcuse, Ton Regtien en Günter Wallraff werden titels gepubliceerd. Een nieuw marktsegment werd gevonden in het uitbrengen van vertalingen van Oost- en Midden-Europese schrijvers: vanaf 1976 zat György Konrád in het fonds, in 1982 verscheen de eerste vertaling van een lange reeks boeken van de Duitse schrijfster Christa Wolf en daarna volgden onder meer Václav Havel, Péter Nadas en Ismail Kadare. Binnen de uitgeverij was men dol op series. Naast de 'Kritiese Biblioteek' verschenen boekenreeksen onder de noemer 'Nederlandse Praktijk', 'Nederlandse Arbeidersbeweging', 'Bibliotheca Erotica' en 'Kennis - Openbare Mening - Politiek'. Nadat de radencommunist Lieuwe Hornstra ruzie had gekregen met de uitgever Boucher over de verschijningsfrequentie van de door de essayist Paul Rodenko en hem (met Arthur Lehning als adviseur op de achtergrond) geredigeerde Manifesten-reeks, probeerde hij de reeks onder te brengen bij Van Gennep. Dit mislukte omdat Van Gennep beloofd had een boek van Hornstra zelf uit te geven; deze psychoanalytische studie vond men op de uitgeverij echter zo vrouw- en homo-onvriendelijk dat de samenwerking werd verbroken.[19] Dergelijke beslissingen waren het logische gevolg van de inmiddels gedemocratiseerde verhoudingen binnen het bedrijf.

Het collectief

Van Gennep kende een bijzondere vorm van interne democratisering. Het personeel had volledige inspraak in de te volgen strategie, het personeelsbeleid en het salaris, zowel in de uitgeverij, de boekwinkels als het boekenimportbedrijf. Dat zou tot veel problemen leiden. Zo werden politieke vraagstukken van wereldwijd belang op de werkvloer bediscussieerd. Fred Schmidt, tot 1983 stuwende kracht achter de winkel in de Nes en een voorstander van de interne democratisering, zei: 'Als je nu de verslagen van die collectiefvergaderingen leest, weerzinwekkend allemaal. Die onzin die uitgekraamd werd. Moest je elkaar cijfers geven over je kwaliteiten. Of werd er bloedserieus een halfuur gepraat: "We moeten iets doen aan de Aziatische produktiewijze."'[20]

Jaap Jansen wil terugkijkend in 2007 wel toegeven dat het collectief zijn beperkingen had. In feite was het zelfs een volstrekt onwerkbaar systeem, meent hij nu. 'Er zat een leugen in: "Wij zijn allemaal gelijk, wij hebben allemaal even veel te vertellen." Dat was natuurlijk onzin. Rob en ik hadden nou eenmaal veel meer inzicht in de zaken.'[21]

Maar Rob van Gennep geloofde in de collectiviteit. En daarbij hoorde dat er niet te veel aandacht aan de directeur geschonken moest worden. Toen Martin Ros ter gelegenheid van het eenjarig bestaan van uitgeverij Van Gennep een artikel schreef in de *NRC* stond er naar de zin van de oprichter te veel over zijn persoon in.

‘In het kader van de “persoons-ontmythologisering” zou ik het erg op prijs stellen, als je in de toekomst [...] wat minder over mijn persoon schrijft. Hoewel wij niet wezenlijk collectief zijn [...] voel ik persoonlijk steeds minder voor de toer van “de heer van Gennep” als het gaat om de Uitgeverij Van Gennep.’[22]

Die personifiëring wekte ook wel ergernis bij het personeel. Van Gennep stond weliswaar achter de collectieve constructie, maar volgens Schmidt was dat een 'idiote tegenstelling tussen gedrag en theorie'. Want de directeur was 'ongelooflijk dominant' en de aandelen (behalve de solidariteitsaandelen) waren in handen van hemzelf en Jaap Jansen. 'Als je echt collectief wilt, ga dan *all the way*, en geef de aandelen aan de werknemers.'[23] Van Genneps collega, Geert Lubberhuizen, wiens De Bezige Bij een echte coöperatie was waarbij de schrijvers de aandeelhouders waren, had hem kunnen waarschuwen, zoals hij ook Jaco Groot weerhield van een dergelijke rechtsvorm toen deze De Harmonie startte.

Toch kon Van Gennep ook onbaatzuchtig zijn. Zo nu en dan schreef hij een artikel voor *De Groene Amsterdammer.* Hij wilde daar geen honorarium voor hebben, tenminste niet voor hemzelf.

> 'Ik weet niet of Wouter [Gortzak] je verteld heeft over mijn voorstel t.a.v. de honorariumkwestie van mijn *Groene*-bijdragen. [...] Ik wil het honorarium voor mijn bijdragen omgezet zien in advertentieruimte voor Uitgeverij Van Gennep, met de geldende uitgeverskorting berekend. Wat mij betreft blijft de zaak buiten de boeken en wordt er eens per half jaar gekeken of wij nog ruimte hebben of dat *De Groene* nog geld krijgt, dat dan gefaktureerd zou kunnen worden.'[24]

Deze daad van solidariteit stamt uit 1971. Maar in de jaren die erop volgden, groeide de irritatie binnen het bedrijf over de manier van leidinggeven van Van Gennep. Het personeel kreeg voorgespiegeld dat het inspraak had en dat alles eerlijk gedeeld werd, maar zo werd het steeds minder ervaren. Hier lag de kiem van wat we rustig het drama van Uitgeverij Van Gennep kunnen noemen. In 1973 stond op de agenda van een collectieve vergadering al het voorstel om de aandelen van Jansen en Van Gennep af te nemen en die onder het personeel te verdelen. Met name redacteur Jacques Meerman, gepokt en gemazeld in de CPN, ontwikkelde zich tot een splijtzwam. Langzamerhand ontstonden twee kampen op de werkvloer, zij die de collectiefgedachte aanhingen en degenen die het 'kollektief' doorlopend saboteerden.

In 1976 maakten Van Gennep en Jansen bekend dat ze niet van plan waren de komende cao-salarissen voor het boekenvak te gaan betalen. Het zou, volgens de directeuren, de ondergang van het bedrijf betekenen, omdat de gevraagde loonsverhogingen de kleine winstmarges te boven zouden gaan. Meerman vond dat onzin: 'Ondernemers hebben altijd gezegd dat ze cao-lonen niet konden betalen en dat viel naderhand altijd reuze mee.'[25] Korte tijd later brak het protest openlijk los. Mieke W., die was aangetrokken als feministisch expert voor de boekwinkel, werd ontslag aangezegd omdat ze niet aardig voor de klanten was, oncollegiaal bleek tegenover haar collega's in de winkel en zich bovendien niet hield aan de opgegeven werktijden. Het was half november 1976, de tijd dat het Vrouwenbevrijdingsfront actief was. Een van de leden van dat front was Anja Meulenbelt, die zich nu tegen haar uitgever keerde. De kwestie kostte het bedrijf veel geld, het boekjaar 1976 werd afgesloten met een verlies van 90.000 gulden en de sfeer bleef nog jarenlang slecht. Pas in 1984 kwam Meulenbelt terug bij haar oude uitgever, met haar boek *Alba.* In de tussenliggende jaren had ze uitgegeven bij de Feministische Uitgeverij Sara, samen met enkele Dolle Mina's opgericht in 1976.[26] Zoete wraak voor Rob van Gennep was

dat Mieke, die ondertussen bij Sara in dienst was getreden, ook door haar feministische vriendinnen als onhandelbaar werd ontslagen. ‘Ze riep dingen als: ‘leesbaarheid is een rechts begrip’, zo vertelde Meulenbelt in 1994 aan *Vrij Nederland.* En misschien nog zoeter was dat uitgeverij Sara vanaf 1987 een imprint van Van Gennep werd.

Auteurs op een feestje van Uitgeverij Van Gennep. Links Anja Meulenbelt, rechts Elly de Waard. Collectie Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

Prospectus voor *De 8 en Opbouw.* Collectie IISG, Amsterdam

Samenwerken

Rob van Gennep heeft met talloze zakelijke partners samengewerkt. Hij had een uitgebreid internationaal netwerk dat hem samenwerkingsverbanden met buitenlandse uitgevers opleverde. In Nederland kwamen coproducties tot stand met onder meer Boucher, Meulenhoff en de Socialistiese Uitgeverij Nijmegen (SUN), waarover Van Genneps compagnon Jaap Jansen bijvoorbeeld in 1970 aan de vormgever Jacques Jansen schreef:

> 'Tussen hullie en ons is, je weet het wel, contact ontstaan op het punt van redactionele verantwoording. Dat is toen uitgelopen op wederzijdse informatie en op het overwegen van de mogelijkheid dat wij hun boeken zouden verspreiden. Daarover is intussen nog niets beslist. Dit jaar geven ze een aantal boekjes uit waarvan wij meteen gezegd hebben dat ze tesamen herkenbaar moeten zijn en dat de buitenkant een bepaalde informatie altijd moet geven. Zij hebben daar geen kaas van gegeten. Ben jij bereid, op mijn bureel, een jongen van de SUN op dit punt te woord te staan?'[27]

En uitgever Geert Lubberhuizen voelde zich zo thuis bij Van Gennep dat hij met zijn uitgeverij De Bezige Bij een aandeel nam in Uitgeverij Van Gennep. 'Lubberhuizen is a-politiek,' zei Harry Mulisch, 'de echte linkse uitgeverij van de jaren zestig werd Van Gennep. Maar Lubberhuizen heeft er dan wel weer plezier in met Van Gennep samen te werken.' Deze samenwerking werd belichaamd in de NV Boek/Boek opgericht per 1 januari 1971, die zich bezighield met gezamenlijk factureren en gezamenlijke opslag.[28] Ook werden door Van Gennep en De Bezige Bij plannen gesmeed om met firma's als Van Dijk & Van Hees in Den Bosch, Kreyns in Breda, Ulysses in Den Haag en SUN een samenwerkingsverband met progressieve boekhandels in het hele land op te richten.[29] Een paar jaar later, in 1977, werden plannen gemaakt voor een boekenclub, samen met Meulenhoff en De Bezige Bij, onder de titel 'Literaire Agenda' of 'Literaire Informatie'. Het is er niet van gekomen.[30]

Rechts Rob van Gennep, midden Breyten Breytenbach. Collectie Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

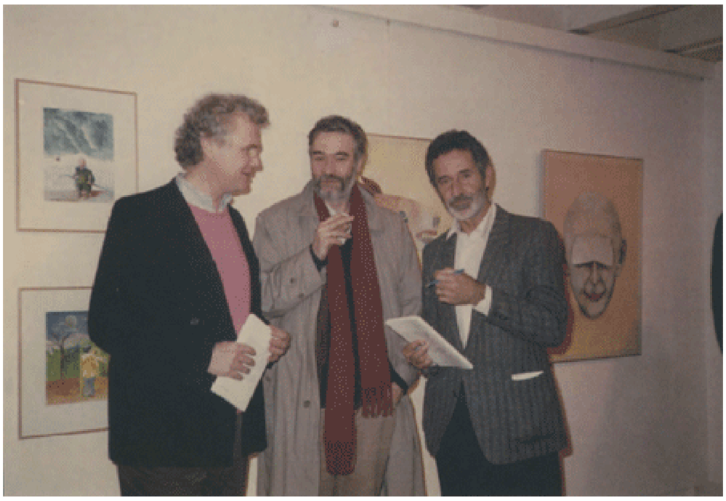

Links Adriaan van Dis, midden Rob van Gennep, rechts Breyten Breytenbach. Collectie Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

'De markt voor het politieke boek liep terug, maar tegelijkertijd groeiden de commerciële mogelijkheden voor het literaire boek. Tot in de jaren zeventig waren vrijwel alle als literair aangemerkte uitgeverijen in werkelijkheid gemengde bedrijven; literatuur werd vooral uit culturele gedrevenheid van de uitgever uitgebracht naast andere commerciële activiteiten (bijvoorbeeld die van drukkerij, boekhandel, boekimport, schoolboekenuitgeverij of dagbladuitgeverij) waarvan de onderneming in werkelijkheid kon bestaan,' zo schrijft oud-uitgever Laurens van Krevelen.[31] Het fonds van Van Gennep vormt een mooie illustratie van die stelling.

In 1979 ging het zo slecht met Van Gennep dat een lening bij de bank afgesloten moest worden om *Geneesmiddelen in Nederland* van Lucas Reijnders uit te kunnen geven. Het werd een megasucces en helemaal mooi was dat Reijnders de royalties afstond aan de uitgeverij. In hetzelfde jaar werd een klapper gemaakt met Günter Wallraffs *Beeld van Bild*: *getuigen tegen het geweld van Springer.* Het ging weer een tijdje goed. Er zijn meer verkooptoppers geweest, zoals de biografie van Sartre van de Française Annie Cohen-Solal. Na een optreden in het boekenprogramma van Adriaan van Dis vlogen de exemplaren van dit dikke boek over de toonbank.

Links: Rob van Gennep en Annie Cohen-Solal tijdens een signeersessie. Rechts: de biografe voor de etalage van de boekwinkel. Collectie Hedda van Gennep, Amsterdam

Zo ging het altijd volgens de in 1977 in dienst gekomen boekhouder Guus Lunenburg. 'De resultaatcurve van vijfentwintig jaar Van Gennep BV heeft veel weg van een Alpenlandschap: diepe dalen, steevast gevolgd door hoge toppen.'[32] Een zo'n hoge top is *De schaamte voorbij* van Anja Meulenbelt, dat in 1976 in een eerste oplage van 6072 exemplaren verscheen - wat al erg veel was. Tot 1996 werden er in totaal 117.646 exemplaren van verkocht. Ook werd het boek in vele talen vertaald.[33]

Besluit

Omdat het politieke boek niet meer te verkopen was, ging Uitgeverij Van Gennep in de jaren tachtig uit economische noodzaak steeds meer literatuur uitgeven. Het ik-tijdperk had de grote ideologieën overwonnen. Schrijvers als György Konrád, Peter Nádas, Breyten Breytenbach en Elfriede Jelinek bepaalden steeds meer het beeld van Uitgeverij Van Gennep, maar de reputatie van linkse uitgever van Mao, Lenin, Trotski en meer socialistische, politieke boeken bleef. 'Mijn generatie zou zich geen raad hebben geweten zonder de boeken van Van Gennep. Hij leverde de munitie voor ons gedachtegoed,' zei *Volkskrant*-hoofdredacteur Pieter Broertjes in 2007 tegen Coen Verbraak.[34]

Rob van Gennep was in zijn laatste jaren met zijn uitgeverij teruggekeerd naar het segment van zijn in 1992 overleden oude vriend Johan Polak: een roman van Ismail Kadare, *Schrijven* van Marguerite Duras en *Kaddisj voor een niet geboren kind* van Imre Kertész. Maar

dwarse boeken over maatschappij en politiek bleven ook in het fonds vertegenwoordigd. In 1994, het jaar waarin Rob van Gennep overleed, verscheen Peter van Straaten (vanaf 1970 een van de pijlers van het fonds) met zijn *Seks & Erotiek* broederlijk naast Bruno Latours *Wij zijn nooit modern geweest*: *pleidooi voor een symmetrische antropologie*, de gedichten van Lidy van Marissing en *Vrouwen en alcohol* van Anja Meulenbelt. De cirkel was rond.

Ton Regtien, *Universiteit in opstand*: *Europese achtergronden en de Nederlandse situatie*, Amsterdam 1969.
Uit de Kritiese Biblioteek

Eindnoten:

* Dit artikel sluit aan bij onze artikelen ‘Het uitgeefklimaat in de jaren veertig en het ontstaan van De Bezige Bij’, in: Daan Cartens e.a. (red.), *Hoger honing. 60 jaar De Bezige Bij.* Letterkundig Museum, Den Haag/De Bezige Bij, Amsterdam 2004, p. 60-81; en ‘“Misschien ligt in mijn functie als uitgever (jong) een nieuw veld open”. Bert Bakker en het uitgeefklimaat in de jaren veertig en vijftig’, in: *Zacht Lawijd, Literair-historisch tijdschrift* 7 (2008) 1, p. 9-53.

1 Fernand Auwera, *Engagement of escapisme?*, Weesp/Antwerpen 1985, p. 58-63.

2 Fernand Auwera, *Geen daden maar woorden*, Antwerpen/Utrecht 1970, p. 28-34.

3 Archief Van Gennep, IISG, Inv. 1067, brief Rob van Gennep aan François Maspero, 11-11-1967.

4 Auwera, *op. cit.* (noot 2), p. 28.

5 Harry Lemmens & Ruud ten Hoedt, ‘Drie uitgevers aan het woord. [Rob van Gennep, André van Halewyck (Kritak) en W. Uytterhoeve (SUN)’, in: Monica den Boer e.a., (red.), *Het linkse boek in (de) beweging,* Tilburg 1984, p. 1-21.

6 Het archief van Johan Polak was helaas voor ons niet toegankelijk, zodat we geen kennis hebben kunnen nemen van eventueel daarin aanwezige brieven van Rob van Gennep aan zijn toenmalige compagnon.

7 Anton Gerits, *Op dubbelspoor en Pilatusbaan. Boeken als middel van bestaan.* Zutphen 2000.

8 Rob van Gennep in: Hanneke Groenteman, ‘“We hadden gewoon samen moeten blijven.” Polak en Van Gennep voor het laatst bijeen’, integrale tekst van de tv-uitzending ‘Droom en daad’, 18 mei 1992. Gepubliceerd in: *De Parelduiker* 3 (1998) 4, p. 116-131.

9 Julien Weverbergh aan Geert Lubberhuizen over de vertaling van Witold Gombrowicz' dagboek, midden 1965, in: Hans Renders, *Ik heb er slechts één nul afgedaan. Brieven van en aan Geert Lubberhuizen*, Amsterdam 2004, p. 88.
10 André van der Louw, *Op de huid van de tijd. Herinneringen.* Amsterdam 2001, p. 55.
11 Ite Rümke, in: Coen Verbraak, 'Leverancier van links gedachtegoed', in: *Vrij Nederland*, 26-05-2007.
12 Ko van Leeuwen, 'Het linkse boek en het belang van Sonja'. *Haarlems Dagblad*, maart 1985. Zie ook: Wim Wennekes, *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat*, Amsterdam 1994, p. 172.
13 Van Gennep, in: Groenteman, *op. cit.* (noot 8).
14 Henk Hondius, inventaris Archief Van Gennep (Amsterdam), IISG 1998.
15 Archief Van Gennep, IISG, Inv. 14, brief Rob van Gennep aan Solidariteitskomitee Elbertscholen, 29-03-1971.
16 Archief Van Gennep, IISG, Inv. 14, brief Jaap Jansen aan Wouter Gortzak, 02-09-1971.
17 Archief Van Gennep, IISG, Inv. 8, brief Jaap Jansen aan Ton Regtien, 04-02-1971, brief Jansen aan Hugues Boekraad, 03-02-1971 en Jansen aan Ger Harmsen, 14-01-1969. De bloemlezing is niet gemaakt. Wel verscheen in 1980 in samenwerking met Kritak *Lenin voor beginners.*
18 Wilbert Schreurs, 'Rob van Gennep: boegbeeld van de kleine, zelfstandige uitgever. "Een boek is altijd het resultaat van een politiek proces, vrijwel nooit de aanleiding"'. *De Uitgever*, juni 2004, nr. 2, p. 34-37.
19 Koen Hilberdink, *'Ik ben een vreemdeling. Ik sta apart'. Een biografie van Paul Rodenko* (*1920-1976*), Amsterdam 2000, p. 277. Archief Van Gennep, IISG. Brief Jaap Jansen en Rob van Gennep aan Hornstra, 09-05-1975.
20 Elma Drayer, 'Uitgeverij Van Gennep: ramp- en topjaren. Uit de archieven van een strijdlustige uitgever'. *Vrij Nederland*, 11-06-1994.
21 Jaap Jansen, in Verbraak, *op. cit.* (noot 11).
22 Archief Van Gennep, IISG, Inv. 11, brief Rob van Gennep aan Martin Ros, 03-09-1970.
23 Fred Schmidt in Drayer *op. cit.* (noot 20).
24 Archief Van Gennep, IISG, Inv. 14, brief Rob van Gennep aan *De Groene Amsterdammer*, 12-10-1971.
25 Jacques Meerman in Drayer *op. cit.* (noot 20).
26 Elly de Waard, *Sara. Vier vrouwen over tien jaar feministisch uitgeven*, Sara/Van Gennep, Amsterdam 1987.
27 Archief Van Gennep, IISG, Inv. 8, brief Jan Jansen aan Jacques Janssen, 03-02-1970.
28 Richter Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*, Amsterdam 1972, p. 210.
29 Archief Van Gennep, IISG, Inv. 8, brief De Bezige Bij (J.W. de Leur) aan Van Gennep, 09-02-1971.
30 Lisa Kuitert, *Het utterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur 1945-1996*, Amsterdam 1997. Dl. 3, *Een sieraad voor de huiskamer. Omnibussen en boekenclubs*, p. 258-259.
31 Laurens van Krevelen, 'Van liefhebberij tot cultureel ondernemerschap. Over de ontwikkeling van de literaire uitgeverij in Nederland', *Jaarboek voor de Nederlandse Boekgeschiedenis* 10 (2003), p. 13-50.
32 Guus Lunenburg in Drayer *op. cit.* (noot 20).
33 Irene Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording wordt politiek 1965-1980*, Amsterdam 1996, p. 326.
34 Verbraak, *op. cit.* (noot 11).

Het doek valt...
De teloorgang van de linkse Boekhandel Van Gennep in een 'links klimaat'

Emma Punt en Priscilla Ruizeveld de Winter

Voormalig Boekhandel Van Gennep aan de Nes (nr. 128) in Amsterdam had een gewaagde insteek: de oprichters wilden namelijk met de winkel bijdragen aan een links-politieke bewustwording van het Nederlandse volk. De winkel was een plek waar ingespeeld werd op de 'woelige jaren zestig'. Men kon daar niet alleen terecht voor moderne bellettrie, maar ook voor politieke en sociale wetenschappen, actuele politieke publicaties en undergroundliteratuur.[1] Hier bleek genoeg belangstelling voor te zijn: het Amsterdamse lezerspubliek was progressief, socialistisch, politiek en maatschappelijk geïnteresseerd, en genoot daarbij van de stijgende welvaart. Toch was de boekhandel geen lang leven beschoren: na de oprichting in april 1969 werden in maart 1985 de deuren gesloten.[2]

Etalage met verscheidene uitgaven van Uitgeverij Van Gennep. Collectie Hedda van Gennep, Amsterdam

De boekhandel

In het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, de voorloper van het huidige *Boekblad*, verscheen begin april 1969 de aankondiging dat op vrijdag 11 april 1969 de boekhandel van Rob van Gennep geopend zou worden onder de naam Boekhandel Van Gennep. De boekhandel was gehuisvest in hetzelfde pand als de uitgeverij: Nes 128. In de aankondiging werd de nadruk gelegd op de specialisatie van de voorraad boeken: moderne bellettrie, politieke en sociale wetenschappen, actuele politieke publicaties en undergroundliteratuur.[3] De oprichters wilden met de winkel, net als met de uitgeverij, bijdragen aan de vergroting van de linkspolitieke bewustwording. De reden om de winkel in Amsterdam te openen, was volgens Van Gennep omdat in de hoofdstad de sfeer anders was dan in de rest van Nederland. Er heerste in Amsterdam namelijk een grotere interesse in het politieke klimaat.[4]

Van Gennep was niet de eerste die in Amsterdam een linkse boekhandel oprichtte, zoals we al zagen in het inleidende artikel: Boekhandel Pegasus bestond sinds 1945 en had nauwe banden met de Communistische Partij van Nederland (CPN). Na de opening van Boekhandel Van Gennep volgden in diverse steden meer ‘linkse’ boekwinkels: De Oude Mol in Nijmegen (1970), De Rooie Rat in Utrecht (1971) en Het Fort van Sjakoo in Amsterdam (1979).[5] Deze boekwinkels hebben langer bestaan dan de boekhandel aan de Nes, in sommige gevallen wellicht door zich minder duidelijk als ‘links’ te profileren.[6]

In het *Jaarverslag van Boekhandel Van Gennep van 1972* (dat verslag doet van de jaren 1969 tot en met 1972) lezen we dat het publiek van de boekhandel in die jaren niet talrijk was, maar dat het wel intensief las. In 1972 breidde de winkel dan ook uit, zodat het boekenaanbod verruimd kon worden met studieboeken, tijdschriften, pamfletten en brochures van actiegroepen. In het *Jaarverslag* noteerde de boekhandelaar:

> ‘Door de veel betere ligging van de ingang aan de Langebrugsteeg is inmiddels gebleken dat er meer mensen binnenkomen en de loop ook voor andere boeken dan die uit onze specialisaties aanzienlijk groter is geworden. Om dit te benutten is ook de voorraad verbreed, d.w.z. er is meer bellettrie ingekocht en verder boeken die op non-fictie gebieden liggen waarin we niet gespecialiseerd zijn.’[7]

In die eerste vijf jaren van het bestaan van Boekhandel Van Gennep lag de nadruk verder op het vergroten van de naamsbekendheid binnen en buiten Amsterdam. Van Gennep was veelvuldig aanwezig met boekenstands en boekentafels bij lezingen, congressen en politieke avonden in het hele land. Dit resulteerde in een toenemend aantal bestellingen van buiten de stad. In 1970 breidde het ‘concern’ dan ook uit met een modern antiquariaat aan de Nieuwezijds Voorburgwal. Hier hield men zich bezig met het in- en verkopen van fondsrestanten van uitgevers uit binnen- en buitenland. In de notulen van de *zesde Algemene aandeelhoudersvergadering van Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep B.V.* wordt begin 1975 tevens voor het eerst gesproken over de opening van een tweede boekhandel: ‘Boekhandel Van Gennep Rotterdam’. Het initiatief voor deze Rotterdamse boekhandel ging uit van Maria Heiden, een van de werknemers van de boekhandel aan de Nes, die graag een eigen zaak wilde opzetten.

In november 1975 werd de Rotterdamse Boekhandel Van Gennep geopend. Bij oprichting was de Rotterdamse boekhandel in juridisch en financieel opzicht een zelfstandig bedrijf: Rob van Gennep en directielid Jaap Jansen zagen voordelen van een linkse boekhandel in Rotterdam, die naar alle waarschijnlijkheid een behoorlijke omzet zou realiseren in de genres die Uitgeverij Van Gennep uitgaf. Dus besloten zij beiden persoonlijk in

de Rotterdamse vestiging te investeren. Toen in 1977 de omzet daar tegenviel, werd besloten de boekhandels samen te voegen en ging de zelfstandigheid van het Rotterdamse bedrijf verloren. In december 1978 werd op de Grimburgwal in Amsterdam opnieuw een boekwinkel geopend, gespecialiseerd in moderne kunst, fotografie en architectuur.

Rob van Gennep, rokend voor zijn boekhandel aan de Nes. Collectie Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

De financiële situatie van de van gennep boekhandels

De omzet van Boekhandel Van Gennep aan de Nes steeg intussen van *f* 695.000 in 1975 naar *f*799.000 in 1976. Dit kwam voor een belangrijk deel door een toegenomen verkoop van studieboeken aan studenten van de universiteit en hbo-opleidingen, zoals de sociale en pedagogische academies. De boekhandel breidde hierdoor haar voorraden linkse publicaties op vakgebieden als pedagogie en andragogie uit. Door verder onder andere een actiever advertentiebeleid te voeren, dat was gericht op bijzondere nieuwe uitgaven, steeg in 1977 de omzet van de winkel aan de Nes naar *f*831.000, en daarmee konden de lasten na de overname van de Rotterdamse boekhandel gedragen worden.

In het *Jaarverslag van de directie over 1978* wordt bij het resultaat van de boekhandel aan de Nes voor het eerst gesproken over de teruglopende belangstelling voor het politieke boek en wordt gemeld dat men voorlopig geen verbetering verwacht:

Rob van Gennep op de zolder van het pand aan de Nes. Foto: Camilla van Zuylen. Collectie Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

> 'Het lopende jaar 1979 rechtvaardigt geen al te groot optimisme. De verder afnemende belangstelling voor het politieke boek drukt de resultaten van zowel de uitgeverij als de boekwinkel aan de Nes. Voor een deel zal dat gecompenseerd kunnen worden door een beter resultaat van het modern antikwariaat.'[8]

Deze somberheid zette in 1979 door voor zowel de uitgeverij als de winkels, behalve die van het modern antiquariaat en de winkel in Rotterdam. In 1980, een jaar later, ontwikkelden de omzet en de brutomarge van de uitgeverij zich wel stabiel, en de winkel aan de Nes maakte een gunstige ontwikkeling door. Er wordt in de jaarverslagen en tijdens de aandeelhoudersvergaderingen helaas niet specifiek op deze ontwikkeling ingegaan, alleen wordt vermeld dat men verwachtte dat deze trend zou doorzetten.

Het is interessant dat er ondanks de sombere berichtgeving in de aandeelhoudersvergaderingen vaak een goede sfeer heerste. Eenmaal per jaar werd een vergadering gehouden 'tijdens een boottocht van Amsterdam naar Oudekerk en terug. Dit houdt de hoofden koel en garandeert het nemen van snelle beslissingen.'[9] De aandeelhouders die hun stem lieten horen, waren onder anderen Geert Lubberhuizen, H. van Gennep-Postma, de heer Nijhoff Asser, de heer Soeting, Hanneke Groenteman, K. Wolters, mevrouw De Boois, maar bijvoorbeeld ook de timmerman van Rob van Gennep, David Heijt.

Kritische geluiden

In de *Notulen van de twaalfde algemene vergadering van aandeelhouders van Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep BV* op 25 juni 1981 uitten de aandeelhouders voor het eerst kritiek naar aanleiding van de minder goede resultaten van de winkels. De voorzitter vatte tijdens de

vergadering de bezwaren samen tot de kritische opmerking dat geen van de drie boekhandels eigenlijk rendabel was en vroeg zich af wat het motief was om niemand te ontslaan. Directeur Jaap Jansen legde hierop uit dat veel belang werd gehecht aan het feit dat een bepaalde boekhandel überhaupt bestond. Als voorbeeld haalde hij de boekhandel aan de Nes aan, die de best gesorteerde boekhandel in Nederland was op het gebied van politieke en sociale wetenschappen. Hij achtte dat belangrijker dan het maken van winst. Hij benadrukte dat er geen plannen waren om boekhandels af te stoten, ondanks de recentelijk geleden verliezen; de omzet zat tenslotte wel één miljoen gulden boven het resultaat van de eerste helft van 1980.[10]

In het *Jaarverslag over 1981* lezen we dat de resultaten van de winkel aan de Nes en het modern antiquariaat gering waren. De winkel aan de Nes boekte nog wel wat resultaat dankzij de uitbreiding van de voorraad met een nieuw genre: jazzboeken. Ook de verkoop van boeken op congressen en manifestaties liep beter. Kernwoord voor de resultaten van de boekhandel aan de Nes was ‘stagnatie’. Een aanpassing op het inkoopbeleid werd noodzakelijk geacht.[11]

In het *Jaarverslag van de directie over 1982* worden de volgende redenen gegeven voor de sluiting van de boekhandel aan de Grimburgwal en het verder achteruitgaan van het resultaat van de boekhandel aan de Nes: vermindering van de koopkracht van de klanten (zowel individuele als institutionele), slijtage van naam en formule, en stijging van het aantal winkeldiefstallen.[12]

Later lezen we dat het nog slechter gaat met de boekhandel aan de Nes. Er werd zelfs een deadline (1985) vastgesteld waarop de resultaten aanzienlijk moesten zijn verbeterd:

> ‘Een verslechterde markt, in omvang toenemende diefstallen en een intern gebrek aan slagvaardigheid hebben in een sterke terugval van omzet en rendement geresulteerd. De interne slagvaardigheid is inmiddels teruggekeerd. Aan de presentatie en aan de terugdringing van de diefstallen wordt het nodige gedaan. Verbetering van de markt ligt echter buiten onze mogelijkheden. In de loop van dit jaar zal besloten worden hoe kosten en opbrengsten meer met elkaar in evenwicht gebracht kunnen worden. In 1985 zal het resultaat van de boekwinkel verbeterd (moeten) zijn.’[13]

In 1984 werd na vijftien jaar de balans opgemaakt van de uitgeverij: deze zag er redelijk uit, maar terecht werd vermeld dat dit voornamelijk kwam door incidentele successen. Over de boekhandel aan de Nes werd gezegd: ‘Van de oorspronkelijke specialisatie (het linkse boek) is de boekhandel uitgegroeid tot behoorlijk gespecialiseerd op diverse gebieden.’[14] De directie moest echter toegeven dat de belangstelling van het publiek snel was teruggelopen en dat ze waarschijnlijk niet alert genoeg geweest was met het aanpassen van de formule.

Het doek is gevallen...

Ondanks dat er elke week in de boekhandel aan de Nes vergaderd werd om te kijken hoe de zaken in de goede richting konden worden gebogen, werd de gestelde deadline

niet gehaald en viel het doek op 1 maart 1985. Dit betekende het ontslag van vier werknemers en het afstoten van een activiteit die in sterke mate had bijgedragen aan het belang en het gezicht van het bedrijf Van Gennep in het Nederlandse boekwezen. In het *Jaarverslag over 1984* lezen we dat de reacties van het publiek duidelijk maakten dat met de sluiting een 'links insti-

tuut' verloren was gegaan.[15] De cijfers wezen er echter op dat de functie ervan in de loop der jaren een steeds symbolischer karakter had gekregen. De omvang van het aanhoudende verlies werd een bedreiging voor het gehele bedrijf en daarom werd uiteindelijk gekozen voor sluiting van de winkel. In de *Boekenbijlage* van *Vrij Nederland* van 16 maart 1985 werd hierover geschreven: 'De grote neergang begon in 1983: de omzet in 1984 bleek een kwart lager dan in 1982. Vorig jaar leed de winkel een verlies van bijna anderhalve ton.'[16] Door de sluiting van de boekwinkel aan de Nes werd de situatie van het bedrijf stabieler.

Tekening van Kees Willemen, gepubliceerd in *De Waarheid* (1985). Collectie IISG, Amsterdam

Sluiting: hoe het zover kon komen

De sluiting van Van Genneps boekhandel aan de Nes ontging boekenlezend Nederland niet. Boudewijn Büch schreef in *Het Parool* dat het opvallend was dat terwijl 'zoveel boekhandels en uitgevers stoppen, zowel de opheffing van het fonds van Polak en Van Gennep, als de sluiting van de boekwinkel zoveel aandacht in de pers krijgt'.[17] De boekhandel bleek symbool te staan voor het linkse klimaat in Nederland en de sluiting voor de neergang ervan, vandaar de uitgebreide aandacht die eraan werd besteed. Veel mensen bleken ontdaan door de sluiting, gezien de vele ingezonden brieven en reacties van boekhandelaren, klanten, journalisten, maatschappelijke prominenten, en zelfs van de concurrent (die er door een advertentie ook nog een slaatje uit kon slaan). In de media werd vooral veel over het waarom van de sluiting geschreven. Opmerkelijk is dat de woorden van Rob van Gennep zelf in aandeelhoudersvergaderingen, maar ook in interviews, een stuk beknopter zijn dan de bespiegelingen door derden in kranten uit die periode. De sluiting van de boekhandel was noodzakelijk doordat de verliezen te groot werden. Het bleek financieel niet haalbaar de boekwinkel te laten bestaan zonder het bestaansrecht van de uitgeverij in gevaar te brengen. De winkel verkeerde volgens commissaris De Ruig, door zijn 'omvang

(omzet ongeveer één miljoen gulden, vier werknemers) in een structureel onmogelijke positie'.[18]

Voor de grote verliezen zijn veel verklaringen te geven. De neergang van het linkse klimaat, van boeklezend links en daarmee van het linkse boek voerde daarbij de boventoon. 'Het revolutionaire elan van eind jaren 60, begin jaren 70 heeft de boekenverkopers verlaten.'[19] De linkse en geëngageerde boeken waren niet meer gewild, en in het algemeen liep de belangstelling voor politieke boeken steeds meer terug. Er was nog wel een aantal sociale bewegingen actief, maar die raadpleegden minder de politieke boeken om hun argumenten te verzamelen.[20] In de jaren vijftig was er nog sprake van een gat in de markt voor linkse literatuur, maar daarvan was in 1985 geen sprake meer. De markt bleek zelfs verzadigd, waardoor de publicatiestroom stagneerde.

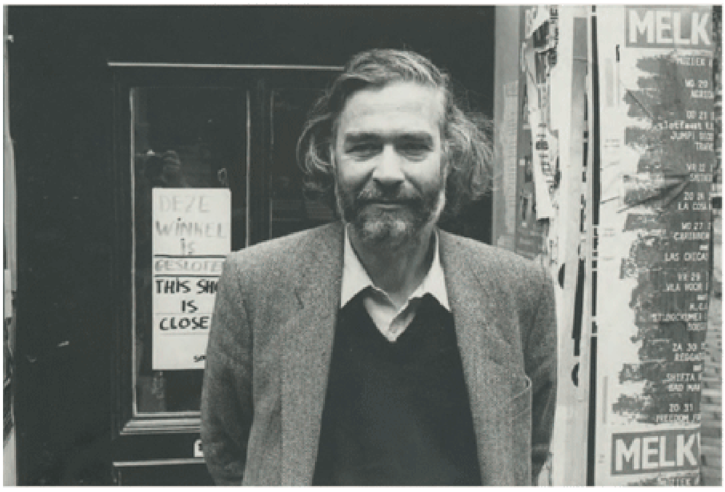

Rob van Gennep voor zijn recent gesloten boekhandel. Foto: Camilla van Zuylen. Collectie Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

> 'De koude oorlog was achter de rug. Je had een gigantisch gebrek aan linkse boeken. We stonden aan het begin van een inhaalmanoeuvre, die tot in de jaren 70 geduurd heeft. De laatste jaren verkoopt het politieke boek dramatisch slecht. Tot 75 liepen de politieke titels zeer behoorlijk. Midden 70 is dat ineens afgelopen. De markt bleek oververzadigd, er werd zo ontzaglijk veel gepubliceerd [...]'[21]

Dat men minder 'links' las, hing ook samen met de veranderingen in de samenleving. Sjef van de Wiel van Uitgeverij SUN beschrijft dit als volgt:

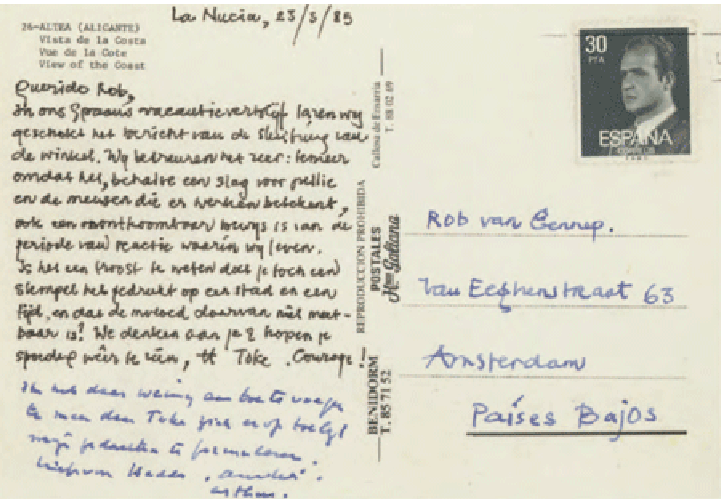
La Nucia, 23/5/85

24-ALTEA (ALICANTE)
Vista de la Costa
Vue de la Cote
View of the Coast

Querido Rob,
In ons Spaans vacantieverblijf lazen wij geschokt het bericht van de sluiting van de winkel. Wij betreuren het zeer: temeer omdat het, behalve een slag voor jullie en de mensen die er werken betekent, ook een onmiskenbaar bewijs is van de periode van reactie waarin wij leven.
Is het een troost te weten dat je toch een stempel hebt gedrukt op een stad en een tijd, en dat de invloed daarvan niet meetbaar is! We denken aan je & hopen je spoedig weer te zien, t.t. Toke. Courage!

POSTALES
REPRODUCCION PROHIBIDA
BENIDORM
T. 85 71 52

Rob van Gennep
van Eeghenstraat 63
Amsterdam
Países Bajos

Steunbetuiging aan Rob van Gennep van Arthur Lehning en zijn vrouw Toke van Helmond bij de sluiting van de boekhandel. Collectie Hedda van Gennep, Amsterdam

> '[...] vijftien jaar geleden was het zo dat als je bepaalde boeken niet las, je ook was buitengesloten van discussie in cafés, op de universiteit en op feestjes. Die cultuur is helemaal verdwenen, mensen willen niet meer afzien. [...] Het linkse boek is toch ook heel sterk een modeverschijnsel geweest. Op een gegeven moment weet je wel dat het in de derde wereld heel erg vreselijk is.'[22]

Van Gennep noemde deze ontwikkeling zelf terecht de 'slijtage van naam en formule'.

Uitgevers speelden destijds in op het linkse klimaat en de linkse ideeën, maar dit veranderende klimaat bleek van korte duur: de linkse plannen op politiek gebied liepen op niets uit en de boekhandel werd hier de dupe van. 'Hemelbestormers van toen, de dertigers en veertigers van nu, hebben hun belangstelling verlegd. Het maatschappelijk engagement bleek geen voorwaarde voor persoonlijk geluk.'[23]

Het probleem zou simpel op te lossen zijn geweest als de boekhandel aan de Nes zich was gaan toeleggen op het verkopen van een ander type boeken, zoals de andere winkels van Van Gennep met succes deden. Maar dit was geen optie vanwege de politieke functie die de boekhandel bij zijn oprichting had meegekregen. Van Gennep ging in zijn pogingen om bij te dragen aan de links-politieke bewustwording wel met de mode mee. Zo ruimde hij bijvoorbeeld in het midden van de jaren zeventig de vele planken met boeken over drugs in met boeken over feminisme,[24] maar dat mocht niet baten. Toen de verliezen tot Rob van Gennep door begonnen te dringen, probeerde hij het assortiment alsnog te verbreden door het zwaartepunt iets meer te verleggen naar de bellettrie. Zoals al eerder gezegd, zag de directie de verliezen echter te laat in, waardoor de uitbreiding te laat kwam.

Daarbij was de boekhandel inmiddels onlosmakelijk verbonden met het linkse imago: men liep binnen voor de politieke boeken, maar de literaire werken kocht men elders.

Rob van Gennep als boekverkoper. Foto: Frans Schellekens. Collectie Hedda van Gennep, Amsterdam

Er droegen meer dingen bij aan de noodgedwongen sluiting van de winkel dan alleen de neergang van het linkse boek. Zo geeft Van Gennep zelf aan dat de koopkracht in het begin van de jaren tachtig van de (zowel individuele als institutionele) klanten verminderde, doordat de economie stagneerde.

Van Gennep moest tot zijn spijt toegeven dat te veel diefstal een van de redenen van sluiting was. Van het verlies dat de winkel leed bestond de helft, ruim zeventigduizend gulden, uit diefstal. ‘Twee procent omzetverlies wegens diefstal is normaal. Bij Van Gennep was dat tien procent.’[25] Over de oorzaak van dit probleem bestonden bij Van Gennep verschillende ideeën. Zelf gaf de directie aan dat het personeel vaak uit het zicht zat van de klanten, maar verandering op dit vlak hielp niets. Een ingezonden brief als reactie op een artikel in *De Groene Amsterdammer* geeft aan dat het probleem van de diefstal samenhangt met het socialistische klimaat van die tijd.[26] Hier wordt gedoeld op het socialistische idee van socialisatie van de productiemiddelen en de gemeenschappelijke voorziening in de behoeften van de bevolking. Sommige klanten zouden dit wel heel letterlijk opvatten. Het ‘proletarisch winkelen’ werd gezien als een linkse actie. De winkel zou dus een koekje van eigen deeg gekregen hebben.

Een andere reden voor de sluiting geeft Boudewijn Büch in *Het Parool*: de sfeer in de winkel was niet klantvriendelijk, er heerste een soort droefheid.[27] Büch meende dat dit de klanten tegenstond. Ook was de service niet goed. Dit onderwerp werd wel in de algemene vergadering van aandeelhouders aangekaart,[28] maar de verbetering was desondanks blijk-

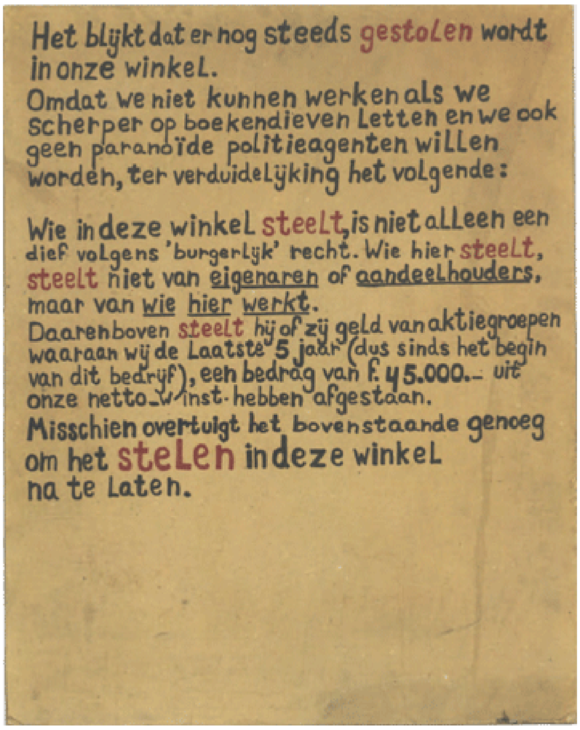

Bord ter preventie van diefstal. Collectie IISG, Amsterdam

baar onvoldoende. Volgens Büch zou dit voortkomen uit de democratiseringsgedachte waar Van Gennep zijn bedrijf naar had ingericht. Omdat er een vorm van interne democratisering werd aangehouden, vormden de medewerkers een collectief. Ze stelden bijvoorbeeld de salarissen zelf vast, wat inhield dat iedereen bijna evenveel verdiende. In de boekhandel zou dit negatief werken, in die zin dat het personeel zich individueel minder verantwoordelijk voelde en dus minder betrokken was.

Protest tegen de sluiting van Boekhandel Van Gennep. Collectie IISG, Amsterdam

Büch geeft als derde reden voor de sluiting dat 'links-lezend Nederland' niet meer naar de boekhandel kwam, maar de boeken thuisbezorgd wilde krijgen, 'liefst met open calèche'.[29] Aangezien het linkse klimaat steeds minder prominent aanwezig was, bleef er een kleiner groepje aanhangers van 'links' over. Ze zagen zichzelf blijkbaar als een heel bijzonder groepje waarbij een hautaine houding gepast leek, aldus Büch.

Een ander probleem was de steeds grotere concurrentie die ontstond door het ontstaan van specialistische winkels. Er kwamen twee 'homowinkels', enkele vrouwenboekhandels, maar ook ecologische boekwinkels in Amsterdam, die de handel bij Van Gennep weghaalden.[30] Blijkbaar kochten vrouwen liever in vrouwenboekwinkels, en haalden homoseksuelen hun 'flikker- en pottenboeken'[31] niet meer bij Van Gennep, maar in de speciale 'homowinkels'. Dat al deze boekwinkels konden bestaan geeft aan dat het klimaat in Nederland liberaler was geworden door de sociaal-culturele veranderingen. Hoewel Van Gennep dit vast waardeerde, werkte het hier in zijn nadeel. Wat ook blijkt uit deze 'versnippering', is dat het fenomeen 'links' niet meer was wat het geweest was. Elsbeth Etty schrijft hierover:

Rob van Gennep, rokend in het magazijn. Foto: Bert Nienhuis. Collectie Hedda van Gennep, Amsterdam

> 'De linkse beweging bestaat niet meer, profileert zich niet duidelijk. Links is een parapluterm geworden voor vele groeperingen. En juist in een tijd waar politieke strijd moeizamer is, is een maatschappijkritische boekwinkel het laatste symbool van de strijd.'[32]

Dat mocht dan zo zijn, de werknemers hadden daar weinig aan. Aangezien bijna niemand zich meer associeerde met 'het linkse ideaal' kocht bijna niemand meer boeken bij Van Gennep.

Een ander probleem voor de boekhandel, waar Rob van Gennep vaak op terugkwam, werd veroorzaakt door iets waar hij weinig aan kon doen: 'de loop langs de winkel was weg'. De verhuizing van het ziekenhuis aan het Binnengasthuisterrein betekende een afname van (toevallig) passerende klanten.[33] De universitaire activiteiten in de omgeving namen ook af. Er waren minder studenten in de Oude Manhuispoort, omdat een aantal faculteiten verhuisd was. De studenten van sociale en pedagogische studies, die voorheen belangrijke klanten waren, kochten hun boeken hierdoor elders, als ze die al niet kopieerden.

De sluiting van de boekhandel aan de Nes was niet de laatste tegenslag voor Rob van Gennep. Uiteindelijk overleefde geen van de Van Gennep-boekhandels het, behalve die in Rotterdam (maar wel onafhankelijk van Amsterdam), die tot begin 2009 nog onder de bezielende leiding van Maria Heiden staat.

Ten aanzien van de boekhandel aan de Nes kan geconcludeerd worden dat dezelfde gewaagde insteek en focus die bij de oprichting zo logisch en veelbelovend leken, er uiteindelijk voor zouden zorgen dat de deuren moesten sluiten. De directie leek dee verliezen niet op tijd op de goede manier te interpreteren en maakte nauwelijks plannen om een nieuwe koers te varen. Het lijkt er ook op dat ze dit niet wilde: de boekhandel stond voor een ideaal en had zich bewezen als 'best gesorteerde boekhandel in Nederland op het gebied van poli-

tieke en sociale wetenschappen'. De directie weigerde vervolgens te veranderen of de focus te verleggen. En het doek viel, hoe ironisch, met een staande ovatie.

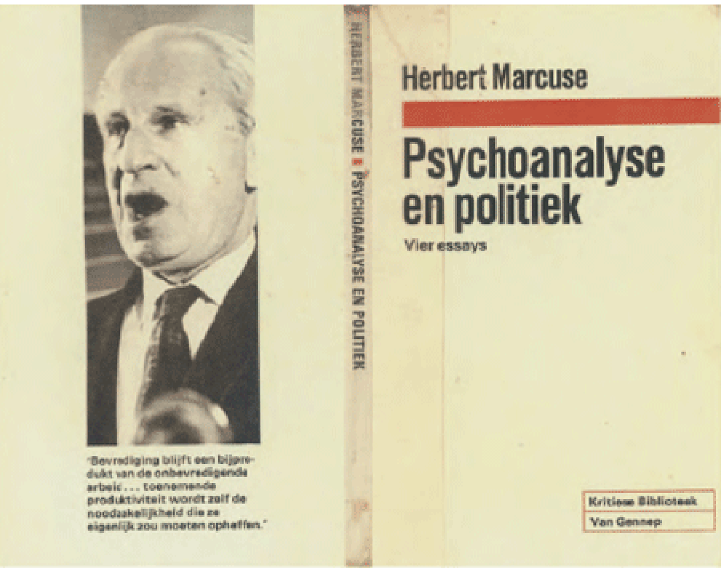

Herbert Marcuse, *Psychoanalyse en politiek*: *vier essays,* Amsterdam 1969. Uit de Kritiese Biblioteek

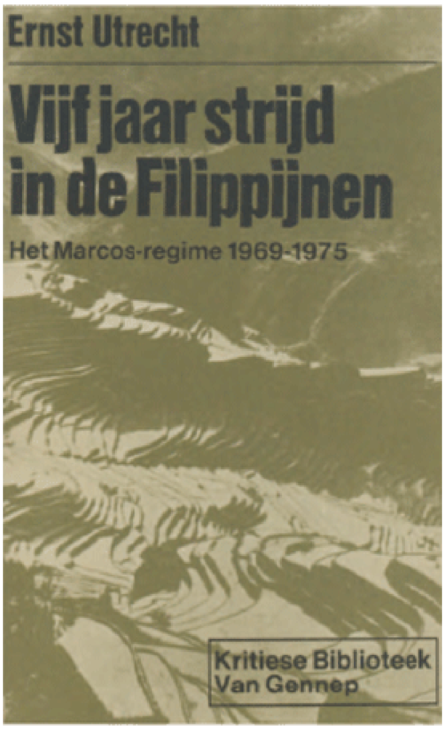

Ernst Utrecht, *Vijf jaar strijd in de Filippijnen. Het Marcos-regime 1969-1975,* Amsterdam 1975.
Uit de Kritiese Biblioteek

Eindnoten:

1 *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 1969.
2 Voor dit artikel is gebruikgemaakt van het archief van Uitgeverij Van Gennep dat bewaard wordt in het IISG. Gebruikt zijn beleidsvergaderingen en jaarverslagen, maar ook knipselmappen, recensies, krantenartikelen en secundaire literatuur.
3 *Op. cit.* (noot 1).
4 *de Volkskrant*, 10-04-1969.
5 Paul Arnoldussen, *Wroeten, kleine geschiedenis van boekhandel De Oude Mol,* Nijmegen 1995 en 30 *jaar boekhandel De Rooie Rat*: *de geschiedenis van het linkse boek in Nederland*, Utrecht 2001.
6 *De Waarheid*, maart 1985, map 1162, IISG.
7 Jaarverslag van de directie over 1972, map 1, IISG.
8 Jaarverslag van de directie over 1978, map 1, IISG.
9 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 16 januari 1969.
10 Aandeelhoudersvergadering, 25 juni 1981, map 1, IISG.
11 Jaarverslag van de directie over 1981, map 1, IISG.
12 Jaarverslag van de directie over 1982, map 1, IISG.
13 Jaarverslag van de directie over 1983, map 1, IISG.
14 Aandeelhoudersvergadering, 19-08-1983.
15 Jaarverslag van de directie over 1984, map 1, IISG.
16 *Vrij Nederland*, 16-03-1985, map 1162, IISG.
17 *Het Parool*, 28-02-1985, map 1162, IISG.
18 Aandeelhoudersvergadering, 13-11-1986, map 1, IISG.

19 Zie noot 17.
20 Zie noot 18.
21 Rob van Gennep in *de Volkskrant*, 21-02-1984.
22 *Trouw*, 28-02-95, map 1162, IISG.
23 *Ibidem.*
24 Zie noot 17.
25 Zie noot 16.
26 *De Groene Amsterdammer,* 20-03-1985.
27 Zie noot 17.
28 Aandeelhoudersvergadering 1985, map 2, IISG.
29 Boudewijn Büch, geciteerd *op. cit.* (noot 17).
30 *Nieuwsblad van het Noorden*, 15-03-1985.
31 *De Waarheid*, 23-03-1985.
32 Elsbeth Etty, geciteerd *op. cit.* (noot 26).
33 Zie noot 31.

‘Koop niet bij Van Gennep, Van Gennep is een sexist’
De laatste maanden van 1976 - het conflict ontward
Anne Firet en Agnes van der Veen

Maandag 9 november 1976. Na een vrij weekend verscheen Mieke W. op haar werk bij Boekhandel Van Gennep. Daar wachtte haar een onaangename verrassing: ze werd ontslagen. Het leek een op zichzelf staande ontslagkwestie, maar het zou uitdraaien op een van de belangrijkste gebeurtenissen in de geschiedenis van Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep. Dit opmerkelijke conflict, waarin zowel demonstrerende feministen als stakende medewerkers een rol speelden, is alleen te begrijpen als men zich verplaatst in de tijdgeest van de jaren zeventig. Hoe had het zover kunnen komen?

Toen Mieke W. ontslagen werd, werkte ze pas een jaar in de boekhandel. Aangenomen als medewerkster voor de feministische literatuur bracht ze haar dagen volgens sommigen ‘weggestopt in de kelder’[1] door, als enige vrouw tussen de mannen. Als feministe zou Mieke een groter aandeel vrouwen vast op prijs hebben gesteld; nu moest ze het doen met haar vrouwenpraatgroep, een praatgroep waarbinnen ervaringen werden uitgewisseld en die was voortgekomen uit de tweede feministische golf die in de late jaren zestig het land overspoelde. Maar niet alleen in de vrouwenbeweging was Mieke actief, ook als lid van Mercurius, de vakbond voor het boekenvak, stond zij haar mannetje.[2] Mercurius gaf het periodiek *Boekenvakbeweging* uit. In nummer 4 van 1976 kwam de deelname van Mieke duidelijk naar voren: ze was betrokken bij de cao-onderhandelingen voor het boekenvak en deed samen met een collega een oproep om deel te nemen aan een handtekeningenactie voor één cao.[3]

Dit laatste vormde bij Van Gennep een heikel punt. Niet omdat democratische beginselen bij de uitgeverij niet op prijs gesteld werden, maar omdat deze democratie binnen het bedrijf allang vorm gekregen had. Binnen de uitgeverij gold immers het principe dat iedere medewerker, ongeacht het werk dat hij of zij verrichtte, recht had op hetzelfde salaris. De medewerkers waren dan ook verenigd in een collectief waarin een ieder dezelfde rechten en plichten had. De directie, bestaande uit Rob van Gennep en Jaap Jansen, beschreef het collectief als volgt:

> ‘Personeel en directie zijn verenigd in een “collectief” dat bij meerderheid van stemmen kan beslissen over een aantal zaken die rechtens tot de bevoegdheid van de directie behoren. Deze vrijwillige overdracht van bevoegdheden (die de directie niet ontslaat van zijn wettelijke verantwoordelijkheid) is tot stand gekomen in de loop van het zesjarige bestaan van het collectief.’[4]

De officiële reden voor Miekes ontslag: ze was onaardig tegen klanten en gedroeg zich oncollegiaal tegenover de ‘jongens’ van de boekwinkel. Miekes geestverwanten concludeerden echter meteen dat Mieke door de mannen van de directie en boekhandel weggewerkt was. Ze waren laaiend, want voor hen was meteen duidelijk dat Mieke ‘eruit gewerkt was door

een aantal mannen die met haar soort vrouwen niet om konden gaan'.[5] Tijd voor actie, vond het Vrouwenbevrijdingsfront. Tijdens het eerste vrouwencongres in 1972 bedacht het front dat iedere groep die actie wilde voeren dat zou kunnen doen onder de naam Vrouwenbevrijdingsfront.[6] Het front had geen vaste binding met praatgroepen en bestond niet uit vaste leden, maar kwam voort uit initiatieven vanuit de zogenaamde vrouwenhuizen.[7] Van deze gelegenheidsnaam werd veelvuldig gebruikgemaakt, bijvoorbeeld tijdens een actie tegen *Turks Fruit* in 1973 en dus ook bij de actie tegen Van Gennep in 1976, want: 'Moet je je vriendinnen er midden in de krisistijd geruisloos uit laten gooien?'[8] Als reactie op het ontslag van Mieke besloot het front over te gaan tot een actie tegen Van Gennep.

Later evalueerde het Vrouwenbevrijdingsfront de actie en bracht verslag uit. Dit was ook bedoeld voor mensen die niet rechtstreeks bij de actie betrokken waren, omdat het voor hen moeilijk bleek om te beoordelen wat er precies aan de hand was. Hoewel het document nogal partijdig is, vormt het ook nu nog een mooie bron voor historici. Met de onaanvaardbare benadering van klanten viel het wel mee, aldus het front: 'Mieke was niet vriendelijker dan de mannen, waarvan een aantal meermalen als brokken chagrijn achter de toonbank hingen. Ze wapperde niet met haar wimpers, en stond niet met een decolleté eeuwig te glimlachen.'[9] Ook meenden de vrouwen te weten dat Mieke niet overdreef:

> 'We lieten ons niet omlullen door mensen die zeiden: "Misschien is zij wel een moeilijk meisje." Want wij weten hoe gauw je "moeilijk" wordt genoemd als je je niet stereotiep gedraagt. Wij weten ook dat de direkteuren en de mannen van de winkel "moeilijke jongens" zijn, maar dat dat er niet toe doet omdat de macht duidelijk aan hun kant ligt.'[10]

'Alledaags sexisme', schreef het Vrouwenbevrijdingsfront, 'om van Mieke een ander gedrag te verwachten, omdat ze een vrouw is, dan van haar mannelijke kollega's, en haar daarom te ontslaan.'[11] En Mieke had toch best een andere zaterdag kunnen werken? Het Vrouwenbevrijdingsfront concludeerde: 'Onzin dus om haar daarom te ontslaan. En helemaal onzin om haar meteen weg te sturen en haar te verbieden de winkel in te komen.'[12]

Volgens Rita Veldhorst, die in *de Volkskrant* van 11 december 1976 woordvoerster blijkt van het Vrouwenbevrijdingsfront, was Mieke op staande voet ontslagen. 'Nee hoor, helemaal niet,' reageerde Jaap Jansen een week later in dezelfde krant. 'Er is voor haar bij het Gewestelijk Arbeidsbureau een ontslagvergunning aangevraagd. Dat is een wezenlijk verschil.'[13]

De paarse verf van het vrouwenbevrijdingsfront

Toen de leden van het collectief de dinsdag erna geconfronteerd werden met het ontslag en de plotselinge schorsing van hun collega, waren ze geschokt: niet alleen was er een medewerker zomaar ontslagen, er was ook geen overleg met het collectief gepleegd! Volgens de democratische beginselen zouden alle werknemers hier toch een stem in moeten hebben? Met de beweegredenen van de directie waren ze het niet eens en het vermoeden rees dat Mieke ontslagen was vanwege haar activiteiten

bij de vakbond en haar pleidooi voor een algemene cao voor het boekenvak. Enkele collectiefleden pikten het niet en wilden een verklaring. Naar goed gebruik hingen ze een brief op het prikbord, waarin om opheldering werd gevraagd.[14]

Ondertussen zat het Vrouwenbevrijdingsfront ook niet stil en een actie tegen Van

Gennep werd op touw gezet. Het ontslag van Mieke vormde de directe aanleiding, maar er hadden zich daarvoor ook al incidenten voorgedaan. Zo verweten de vrouwen Van Gennep dat hij zich voordeed als een vriendelijke, progressieve uitgever, maar dat hij dat in de praktijk helemaal niet was:

> ‘Wij kochten onze boeken allang bij een aantal andere zaken voordat Van Gennep een plank in de kelder vrijmaakte. En nog niet eens van harte, het was nu eenmaal in, want er werd mopperend bij gezegd: “De ene maand zijn het zwarten, dan indianen, nu zijn het weer vrouwen, over een maand is het over en dan zit ik met al die troep!”’[15]

Het Vrouwenbevrijdingsfront besloot tot een snelle ‘onbesuisde, maar effectieve’[16] actie. Het liet pamfletten drukken met daarop puntsgewijs alle kritiek: ‘koop niet bij van gennep, van gennep is een sexist’ kopte het roze pamflet met paarse letters.

Dit affiche van het Vrouwenbevrijdingsfront roept op tot een boycot van Boekhandel Van Gennep. Collectie IIAV, Amsterdam

Het front kreeg steun van een aantal vrouwenbladen, onder andere *De Vrouwenkrant* en *Lover*. In de evaluatie lezen we dat zij besloten hun tijdschriften weg te halen uit Boekhandel Van Gennep. En uit hetzelfde protest vroeg het NVV-secretariaat zijn brochure 'Meiden, wat een slechte tijden' (over vrouwenwerkloosheid nota bene!) terug. Een reactie van Wil Merkies in *de Volkskrant* van 26 november 1976 illustreert de boycot: 'Een dag nadat het ontslag van de feministe bekend was, hebben de vrouwenhuizen alle vrouwenkranten en vrouwenhuisbulletins bij Van Gennep weggehaald. Uit solidariteit met onze ontslagen zuster!!!!'[17] Verder besloten de activistes de boekwinkel in de nacht van 12 november te beschilderen met vrouwentekens.

> 'Omdat dat dat niet mag besloten we ook om het vooralsnog met een kleine ploeg te doen die minder in de gaten liep. We hebben een uitstekende nacht gehad, plakten de omgeving van Van Gennep vol met pamfletten, en de winkel zag er werkelijk beeldschoon uit met al die roze en paarse verf.'[18]

Boekhandel Van Gennep werd beschilderd door sympathisanten van het Vrouwenbevrijdingsfront.
Foto: Hennie van der Zande. Collectie IIAV, Amsterdam

Anja Meulenbelt, auteur bij uitgeverij Van Gennep, was ook betrokken bij de actie. 'Nog jaren heeft op de brug bij het Rokin gestaan: "Van Gennep is een s..." Verder was ik niet gekomen, de politie kwam eraan. Dus zo dapper was ik nou ook weer niet,' zegt ze. Hedda van Gennep vertelt later dat ze haar man nog ziet thuiskomen.

> 'Wóést. "Ik zei: maar Rob, je bént ook een seksist. Hij vroeg: "Wat is dat dan?" Ik legde het uit. "Ja," zei hij toen, "dat ben ik inderdaad wel." Toen iemand de volgen-

De beschilderde winkelruit van Boekhandel Van Gennep. Foto: Hennie van der Zande. Collectie IIAV, Amsterdam

Rob van Gennep inspecteert zijn beschilderde boekhandel. Collectie Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

> de dag vroeg: “Zal ik de affiches weghalen?”, zei Rob: “Nee hoor. Ik heb gisteren met Hedda gepraat en ik bén inderdaad wel een seksist.”’[19]

In dezelfde nacht werd het pamflet naar een aantal kranten gestuurd. De enige krant die daarop reageerde was *de Volkskrant.* Hier liep een feministe stage en zij wist er een, door de verantwoordelijke redacteur afgezwakt, stuk in te krijgen. De volgende ochtend fietsten een paar vrouwen van de actiegroep langs de winkel:

> ‘[...] daar troffen ze enige briesende mannen aan die de pui stonden te schrobben. Een vrolijk gezicht. En als er daarna niet zoveel was gebeurd dan was dat alles geweest, dan had een aantal vrouwen voorlopig hun vrouwenboeken ergens anders gekocht, Van Gennep had een goede beurt gehad, en dat was dat.’[20]

Smijt ze er toch allemaal uit!

De acties van het Vrouwenbevrijdingsfront hadden beduidend meer effect dan de prikbordactie van het collectief. De directie hing slechts een kopie van de ontslagaanvraag op het prikbord en liet weten dat het onderwerp van Miekes ontslag niet ter sprake zou komen op de eerstvolgende collectiefvergadering. Blijkbaar had de directie gebruikgemaakt van haar vetorecht. Een unieke situatie.

Op de dinsdag voor de collectiefvergadering werd een bijzondere bijeenkomst belegd. Zes leden[21] voelden zich door de situatie zo buiten het collectief geplaatst, dat ze besloten tot actie over te gaan. In het verslag staat dat de zes zich voor een dilemma gesteld zagen: schakelden ze de rechter in, dan was dat misschien nadelig voor het bedrijf. Een ander idee was een demonstratieve staking. Dit kon ook negatieve gevolgen hebben, maar was volgens de groep ‘van twee kwaden de minste’.[22] Uiteindelijk werd besloten een ultimatum te stellen. Onder leiding van Jacques Meerman stelde men een brief op. In de brief die naast de andere documenten op het steeds voller wordende prikbord kwam te hangen, werden de eisen naar voren gebracht en dreigden de zes met de staking. Hoewel de sfeer die dag niet slecht was, sprak niemand over de brief.

Woensdagavond 17 november 1976 was het zover: het collectief kwam bijeen. Mieke zelf was er niet bij. Een bespreking ‘en petit comité’ had Mieke volgens de directie geweigerd, en ook de wens het onderwerp tijdens de collectiefvergadering op de agenda te laten zetten had ze later weer ingetrokken. Al aan het begin van de avond deelde de directie mee dat er geen sprake kon zijn van intrekking van het ontslag.

Tijdens de collectiefvergadering verzamelde een grote groep zingende vrouwen zich buiten de winkel. ‘Om de heren te laten zien dat wij er ook nog steeds waren,’[23] schreven ze in hun evaluatie. Voor de actievoersters van het Vrouwenbevrijdingsfront was het hierna wel weer genoeg. Door hun actie waren ze erin geslaagd Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep eens goed op zijn nummer te zetten, zoals de bedoeling was.

Binnen was de sfeer ondertussen radicaal omgeslagen. Uit de notulen van de collectief-vergadering blijkt, dat de leden zich inderdaad door hun emoties lieten meeslepen:

> 'Hans F.: Smijt ze er toch allemaal uit!
> Jacques: Heb je dat genotuleerd?
> Hans F.: Dat neem ik terug, dat neem ik terug!'[24]

De vergadering duurde uren, maar het lukte niet tot overeenstemming te komen. Jaap Jansen vroeg nog aan Jacques Meerman, die hij als de leider van de actiegroep beschouwde, wat de groep van plan was te gaan doen. Jacques antwoordde dat er plannen waren om met een spandoek voor de deur te gaan staan en dat de pers ingelicht zou worden. Hij voegde daar nog aan toe dat de vakbeweging Mercurius hun actie steunde en eindigde met de mededeling: 'We zijn bereikbaar in de koffieshop op de hoek van het Rokin.'

De volgende dag, donderdag 18 november 1976, bleef het stil bij Van Gennep. De zes opstandige collectiefleden kwamen niet opdagen, ondanks het feit dat hun dit sterk afgeraden was door de directie. Wanneer haar later wordt gevraagd waarom de zes meteen tot een staking overgingen, wijt Carlien Brouwer dat vooral aan de teleurstelling: de directie had er niet eens over willen praten. Het middel was dan wel stevig, maar de zes voelden zich ook buitengewoon krachtig uit het collectief gezet.[25] Door deze uitspraak werd duidelijk dat de actie niet meer alleen bedoeld was als solidariteitsverklaring ten bate van Mieke W., maar dat het ging om de bevoegdheden van het collectief. De stakers wilden weten waar ze aan toe waren en pikten het niet dat de directieleden in deze kwestie zo plotseling gebruikmaakten van een vetorecht, dat in hun ogen nauwelijks waarde had. Het zwaartepunt van de actie was verschoven en de stakers stelden vanaf dat moment ook twee eisen: in de eerste plaats moest de ontslagaanvraag van Mieke ongedaan worden gemaakt, in de tweede plaats moest de directie het recht tot ontslag overdragen aan het collectief.

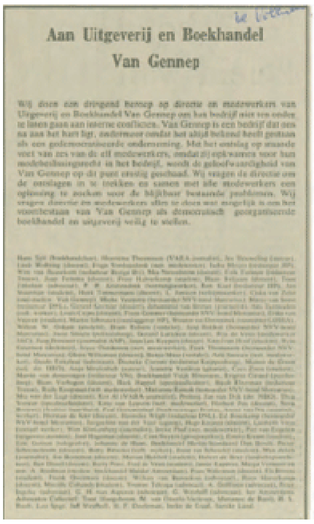
Aan Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep

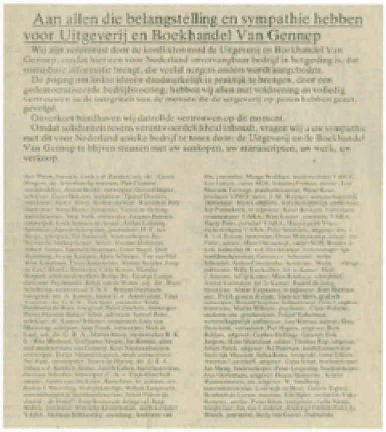
Aan allen die belangstelling en sympathie hebben voor Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep

Sympathisanten van Boekhandel Van Gennep roepen middels een advertentie in *de Volkskrant* op tot beëindiging van het conflict. Collectie IISG, Amsterdam

Het conflict tussen de zes collectiefleden en de directie van Van Gennep was een feit, maar daarmee kwamen ook meteen de bemiddelingspogingen op gang. Een van die pogingen was een gesprek met als gespreksleider Lolle Nauta, hoogleraar aan de Universiteit van Groningen, maar dat hield Mieke zelf tegen:

> 'Nauta is natuurlijk een prima man, maar hij is een huisvriend van Van Gennep, dus zo iemand is moeilijk onafhankelijk te noemen. En wat die schorsing betreft, van mij hoeft hij die ontslagaanvraag niet in te trekken. Ze weten toch wel dat ik niet terugkom. Maar als tijdens de bemiddelingspoging mijn ontslag is geschorst, betekent dat in ieder geval enig eerherstel.'[26]

Ondanks de brieven over en weer werd geen overeenstemming bereikt en zowel stakers als niet-stakers vroegen zich af wat te doen. De stakers schreven een brief Maar: 'Bij het bezorgen van deze brief op Nes 128 blijkt de deur van Van Gennep BV voorgoed gesloten: er zit een nieuw slot op.'[27]

De directie had te lijden onder de druk van de niet-stakers, die hun stakende collega's verweten niet betrokken te zijn bij het bedrijf en valse geruchten te verspreiden. Onder invloed van deze protesten stelden ze de boodschap op, die door de stakers als volgt werd begrepen: '[...] dat twee van de stakers niet langer welkom zijn en dat de overige vier terug kunnen komen (zij het "met pijn") zonder dat op de eisen van de stakers wordt ingegaan. Het alternatief is ontslag op staande voet voor alle zes.'[28]

De stakers reageerden verontwaardigd en voelden zich hevig onder druk gezet. Twee van hen - beide verslagen vermelden niet om wie het gaat, maar Jacques Meerman is er waarschijnlijk een van - dreigden ontslagen te worden. De anderen waren nu bereid al hun eisen te laten vallen, 'maar niet ten koste van twee van hen, die om onnaspeurlijke redenen als de "raddraaiers" van de staking worden beschouwd'.[29] Carlien Brouwer stelt in *de Volkskrant*:

> 'Het is duidelijk dat we dat (vier mensen weer aangenomen, twee een afvloeiregeling) niet konden aanvaarden. We zijn met z'n zessen bezig geweest voor die zaak en we kunnen nu niet vier van ons, die in de ogen van de directie goed zijn, weer aan het werk laten gaan en de anderen laten barsten. Wij zijn er erg van geschrokken dat zij de harde lijn hebben gekozen.'[30]

De stakers lieten de directie weten alle voorwaarden te accepteren, als ze alle zes maar weer aan het werk mochten gaan. Helaas was het te laat. De directie zag de situatie als 'definitief en formeel arbeidsrechtelijk'[31] en ontsloeg alle zes stakers wegens werkweigering op staande voet.

De pers en de rechtbank

Toen pas begon de pers massaal belangstelling te tonen. Vooral de linkse media konden bijna niet geloven dat 'hun' Van Gennep zijn collectief zomaar aan de kant schoof en daarom gingen ze op zoek naar een zondebok. Er werd hevig gediscussieerd over de rol van de feministen in de actie tegen Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep. In artikelen en ingezonden brieven werd het Vrouwenbevrijdingsfront ervan beschuldigd met de gevoerde

Drie van de stakers. *Haagse Post,* 04-12-1976. Collectie IISG, Amsterdam

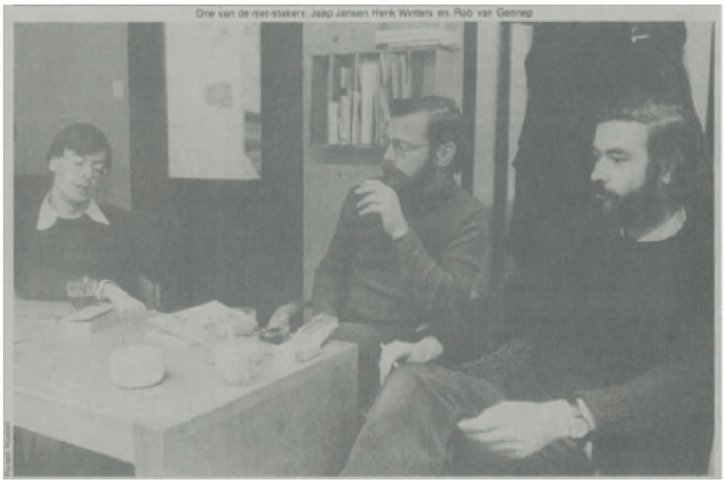

Drie van de niet-stakers. *Haagse Post*, 04-12-1976. Collectie IISG, Amsterdam

leuzen en aantijgingen de zaak van het Van Gennep-collectief ‘moreel verdacht te maken en economisch te vernietigen’.[32] Woordvoerster Veldhorst reageerde hierop:

> ‘Voor ons is dit de zaken omdraaien. Nu na drie weken blijkt dat alle betrokkenen in het bedrijf grote fouten hebben gemaakt en nogal driest hebben gereageerd en links schrikt van de puinhopen, wordt er gezocht naar een zondebok, en ja, dan wordt de actie van het Vrouwenbevrijdingsfront daarvoor aangegrepen. Een actie die al die tijd wel doodgezwegen werd in de linkse pers (uitgezonderd *de Volkskrant* overigens) en nu van stal wordt gehaald om tikken naar uit te delen. Alsof wij die zes hebben ontslagen. Alsof wij geprobeerd zouden hebben het bedrijf “economisch te vernietigen”. Als wij dat hadden gewild dan hadden wij wel iets anders verzonnen dan paarse verf.’[33]

Affiche ter promotie van Anja Meulenbelt, *De schaamte voorbij* (1976). Collectie IISG, Amsterdam

Anja Meulenbelt was het hiermee eens. Volgens haar ging het eigenlijk wat te ver dat Van Gennep er financieel zoveel schade van had geleden.[34] Er had een duidelijke termijn voor de boycot afgesproken moeten worden. Door alle media-aandacht was de omzet van Van Gennep aanzienlijk gedaald en omdat er geen aflooptermijn van de boycot was, werd de schuld daarvan nu in de schoenen van het Vrouwenbevrijdingsfront geschoven.

De stakende ex-werknemers mochten dan ontslagen zijn, ze zaten niet stil. Door middel van een telefoonactie, waarbij sympathisanten van Van Gennep per telefoon gevraagd werd te tekenen voor een advertentie in *de Volkskrant*, zochten ze steun. Ondanks de populariteit van het bedrijf en een onverwacht soortgelijk initiatief van derden had hun actie, hoewel er uiteindelijk een advertentie verscheen, weinig effect.

De gang naar de rechter leek onontkoombaar en al snel hadden de partijen allebei een juridisch raadsman: mr. H.M. Voetelink stond de directie bij en mr. J. van Andel de stakers.

Op 23 december 1976 verscheen de kwestie voor het gerecht, en de belangrijkste vraag daarbij betrof het plotselinge ontslag van de zes stakende werknemers. Volgens artikel 1639 van het *Burgerlijk Wetboek* is het verboden medewerkers op staande voet te ontslaan, tenzij hun gedrag dat rechtvaardigt. Daarover ging het dan ook in het kort geding: hadden de zes stakers zich zo gedragen, dat hun ontslag gerechtvaardigd was? De directie voerde nog aan dat het bedrijf failliet zou gaan, zodat de eisers geen enkel redelijk belang zouden hebben bij hun vordering, maar dat werd tegengesproken door Van Andel.

Na beschouwing van de statuten van de uitgeverij gaf de rechtbankpresident zijn oordeel:

> ‘In het midden latende of de directie van gedaagde gerechtigd is om zo nodig tegen de wens van het collectief in, een lid van dit collectief als zijnde deze tevens haar werknemer te ontslaan, zal gedaagde ons inziens gelet op de reeds zeer ver doorgevoerde mate van zelfbestuur van het collectief, in redelijkheid niet tot een ontslag als aan Mieke W[...] gegeven, kunnen besluiten, zonder tevoren het collectief als geheel over een dergelijke voor bedoelde kleine gemeenschap uiteraard zeer ingrijpende maatregel uitvoerig te consulteren. Het onbehagen bij eisers over de feitelijke gang van zaken is dus onzes inziens volkomen verklaarbaar.’[35]

De rechter besliste dus dat de stakers onterecht ontslagen waren en dat overlegd had moeten worden over het ontslag van Mieke. Nu dat niet gebeurd was, kon de rechter de stakers geen straf opleggen voor hun acties en moesten alle zes ex-stakers weer aangenomen worden. Er was geen sprake van gedrag dat het ontslag op staande voet rechtvaardigde, maar eerder van ‘een conflict tussen twee groepen binnen het collectief, waarvan de ene veel sterker bij het bedrijf is betrokken dan de ander’. De mogelijkheden om de twee groepen nader tot elkaar te brengen waren volgens de rechtbank nog niet uitgeput. Deze uitspraak impliceerde echter niet dat de directie van Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep geen straf opgelegd kreeg. De uitgever moest een dwangsom van *f*200,- per man per dag betalen wanneer hij ze niet meer aannam.

De uitspraak van de rechter plaatste de directie voor een volgende moeilijkheid: de nietstakers saboteerden de terugkomst van de ex-stakers door met ontslag te dreigen wanneer de directie ze weer aannam. Aan het begin van de nieuwe werkweek, op 27 december 1976 verwachtten de ex-stakers weer aan het werk te kunnen, maar de directie had een beslissing genomen: vier van hen werden toegelaten - onder protest van de niet-stakers - maar de

twee anderen waren niet welkom.[36] Uiteindelijk bleven er, zoals de directie ooit wilde, vier ex-stakers in dienst, terwijl de andere twee vrijwillig een afvloeiingsregeling kregen.[37] Het is dan al februari 1977 en de sfeer binnen de firma was aardig verziekt. Zo verziekt, dat de vier weer aangenomen medewerkers ook opstapten.

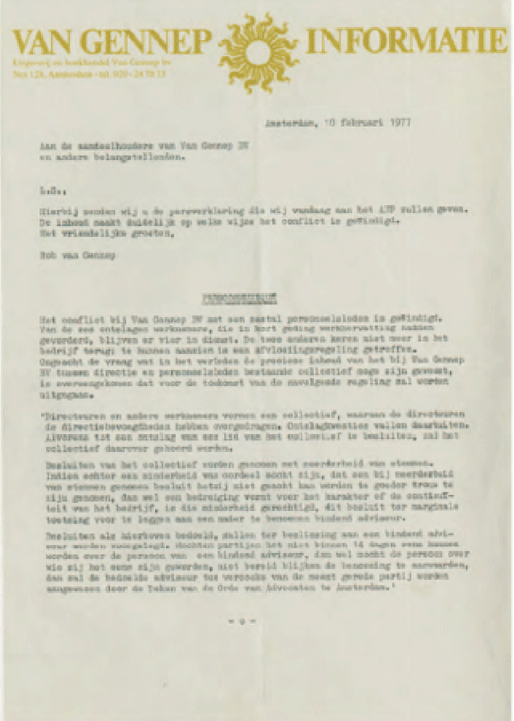
VAN GENNEP INFORMATIE

Amsterdam, 10 februari 1977

Aan de aandeelhouders van Van Gennep BV
en andere belangstellenden.

L.S.,

Hierbij zenden wij u de persverklaring die wij vandaag aan het ANP zullen geven.
De inhoud maakt duidelijk op welke wijze het conflict is geëindigd.
Met vriendelijke groeten,

Rob van Gennep

Rob van Gennep informeert zijn aandeelhouders over de beëindiging van het conflict. Collectie IISG, Amsterdam

Voor de uitgeverij had het gebeurde grote gevolgen. Het arbeidsconflict wordt in het jaarverslag over 1976 dan ook de belangrijkste gebeurtenis genoemd. Naast de financiële gevolgen kwam ook de organisatiestructuur onder druk te staan. Voor het collectief betekende dat het begin van het einde, maar het Vrouwenbevrijdingsfront was nog niet uitgestreden. In zijn evaluatie schrijft het front dat één ding in elk geval duidelijk geworden was: dat er

meer dan ooit behoefte was aan een tegengeluid. Daarom werd enkele jaren later de feministische uitgeverij Sara opgericht. De medewerksters van de uitgeverij namen Mieke liefdevol op in hun midden. Maar de wraak van Van Gennep bleek zoet, toen Mieke er daar ook weer uitvloog. Meulenbelt: 'Ze kon inderdaad absoluut niet samenwerken.'[38]

Boekhandel Van Gennep prijst goedkope posters aan. Collectie Hedda van Gennep, Amsterdam

Eindnoten:

1 E. Drayer, ‘Uit de archieven van een strijdlustige uitgever’, *Vrij Nederland,* 11-06-1994, p. 43.
2 ‘Conflict bij Van Gennep; uitgeverij ontslaat zes stakers’, *de Volkskrant*, 23-11-1976. Mercurius was een bond van het Nederlands Verbond voor Vakverenigingen. De vakgroep Boekhandel en Uitgeverij was een onderdeel van Mercurius NVV.
3 *Boekenvakbeweging*, nummer 4, 1976, p. 2.
4 R. van Gennep en J. Jansen, *Aan onze auteurs...*, z.p., z.j.
5 Vrouwenbevrijdingsfront, *Evaluatie van de Vrouwenaktie tegen Van Gennep*, januari 1977, p. 2.
6 www.radicaalfeminisme.nl/hrml/baalenbegin.html.
7 ‘Vrouwenbevrijdingsfront’, in: *Vrouwenkrantartikelen 1972-1975*, www.radicaalfeminisme.nl/.
8 Vrouwenbevrijdingsfront, *op. cit.* (noot 5), p. 4.
9 Vrouwenbevrijdingsfront, *op. cit.* (noot 5), p. 2.
10 Vrouwenbevrijdingsfront, *op. cit.* (noot 5), p. 7.
11 Vrouwenbevrijdingsfront, *op. cit.* (noot 5), p. 2.
12 *Ibid.*
13 J. Jansen, ‘Reactie van uitgeverij en boekhandel Van Gennep’, *de Volkskrant*, 18 december 1976.
14 Naar: M. de Rijk, *Van Gennep en de stakers.* In andere bronnen is er sprake van een mondelinge vraag om opheldering.
15 Vrouwenbevrijdingsfront, *op. cit.* (noot 5), p. 3.
16 Drayer, *op. cit.* (noot 1), p. 43.
17 W. Merkies, ‘Reactie’, *de Volkskrant*, 26-11-1976.
18 *Evaluatie*, p. 4. [De illustratie is afkomstig uit: Drayer, *op. cit.* (noot 1), p. 43].
19 C. Verbraak, ‘Uitgever Rob van Gennep. Leverancier van links gedachtegoed’, *Vrij Nederland*, 26-05-2007, p. 42.
20 Vrouwenbevrijdingsfront, *op. cit.* (noot 5), p. 4.
21 Te weten Jaap van Brink, Carlien Brouwer, Piet Groenewoud, Henk Keizer, Jacques Meerman en Tineke Oranje.

22 J. van Brink en C. Brouwer, *War is er gebeurd bij boekhandel en uitgeverij Van Gennep???*, z.p.
23 Vrouwenbevrijdingsfront, *op. cit.* (noot 5), p. 6.
24 Drayer, *op. cit.* (noot 1).
25 De Rijk, *op. cit.* (noot 14).
26 *de Volkskrant*, 20-11-1976.
27 Van Brink en Brouwer, *op. cit.* (noot 22), p. 2.
28 *Ibidem.*
29 Van Brink en Brouwer, *op. cit.* (noot 22), p. 2-3.
30 *de Volkskrant*, 23-11-1976.
31 R. van Gennep en J. Jansen, *Aan de aandeelhouders...*, z.p.
32 Ger Harmsen, in: *de Volkskrant*, 04-12-1976.
33 R. Veldhorst, 'Actie feministen verkeerd begrepen', in: *de Volkskrant*, 11-12-1976.
34 A. Meulenbelt, geciteerd door Drayer, *op. cit.* (noot 1), p. 43.
35 *de Volkskrant*, 27-12-1976.
36 Naar: *de Volkskrant*, 28-12-1976.
37 *Het Parool*, 11-02-1977.
38 A. Meulenbelt, geciteerd door Drayer, *op. cit.* (noot 1), p. 43.

Van Genneps postershop
De affiche als politiek middel in Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep
Lieselot Schuurman

> **'Aan het eind van mijn geld houd ik altijd een stuk maand over.' Deze Loesje-poster siert menig studentenkamer en de slogan is uitgegroeid tot de lijfspreuk van duizenden studenten. Posters zijn als geen ander medium geschikt om een boodschap via een korte en krachtige formulering over te brengen op een groot publiek. Het is daarom niet verwonderlijk dat de poster in de politiek een geliefd middel is. Het medium is bruikbaar voor alle lagen van de bevolking, omdat op de meeste posters de afbeelding de belangrijkste informatie bevat.**[1]

Portretten, karikaturen, propagandaposters, tekeningen, spotprenten - politieke affiches zijn er in alle soorten en maten. Elk van deze affiches draagt op zijn eigen manier een politiek idee uit. Soms expliciet, door middel van een slogan, soms impliciet, waarbij de boodschap uit de al dan niet ironisch afgebeelde situatie moet worden afgeleid. Waar bijna elke organisatie vandaag de dag over de juiste apparatuur beschikt om een professioneel ogend affiche te produceren, was dertig jaar geleden deze techniek in handen van gespecialiseerde bedrijven, zoals drukkerijen en uitgeverijen.

Een ervan was Uitgeverij Van Gennep. Uitgeverij en boekhandel staan bekend als linksgeoriënteerde organisaties. De bedrijfsvoering heeft een zekere politieke inslag.[2] Gezien de aard van posters roept dit de vraag op of juist dit medium werd gebruikt om politieke ideeën te ventileren: in hoeverre gebruikte Rob van Gennep zijn boekhandel en uitgeverij om met posters zijn politieke mening te uiten?

Van Genneps idealen

Als Rob van Gennep en Johan Polak in 1968 besluiten hun gezamenlijke uitgeverij te splitsen, koopt Polak een pand aan de Nes voor Van Gennep, waarin deze zijn eigen uitgeverij kan beginnen.

Hoewel ze elkaar als mens graag mochten, kwamen de meningsverschillen over de bedrijfsvoering in de loop der jaren steeds meer aan de oppervlakte. Niet onbelangrijk daarbij waren de twisten over politiek. Enerzijds over de politieke uitgaven van de uitgeverij, anderzijds over de standpunten die Rob van Gennep innam: hij was uitgesproken links, terwijl Polak eerder als iets links van het midden te karakteriseren was. Uit loyaliteit aan Van Gennep verwijderde Polak zijn naam niet uit *Tien over rood* (de 'uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA')[3], maar de speldjes van Mao Tse-Tung, die door Van Gennep verspreid en gedragen werden, vond hij behoorlijk ergerlijk. Polak zal na de scheiding verklaren zich enorm gestoord te hebben aan de communistische sympathieën van Van Gennep. In de eerste plaats omdat hijzelf een gruwelijke hekel had aan het communisme, maar ook omdat Van Gennep naar klanten toe te veel zijn politieke voorkeur liet blijken.[4]

Vanaf 1969 staat Van Gennep aan het roer van zijn eigen uitgeverij. Nu hij zijn eigen

koers kan varen, profileert hij zich al snel als linkse uitgever, met veel aandacht voor actueel socialistisch werk. Niet alleen het soort uitgaven, maar ook de inrichting van het pand straalt idealisme uit: sober, met een prominente plaats voor de posters van linkse grootheden als Karl Marx. Naast zijn uitgeverij opent hij in 1969 ook een eigen boekhandel aan de Nes, waar de bedrijfsvoering gestoeld is op dezelfde idealistische uitgangspunten.[5]

Winst maken staat laag op het prioriteitenlijstje van Van Gennep. Niet zelden schiet Johan Polak te hulp om hem van het randje van faillissement te redden. Maar volgens een van de latere Van Gennep-uitgevers, Roland Fagel, was het geloof in het 'linkse boek' onder het personeel van uitgeverij en boekhandel dermate sterk, dat iedereen, inclusief Rob van Gennep, tegen het minimumloon wilde werken om maar mooie linkse boeken te kunnen maken.[6]

Hoewel volgens Polak zijn communistische sympathieën een van de oorzaken waren voor de breuk, zegt Van Gennep nooit communist te zijn geweest. Wel is zijn gedachtegoed duidelijk links. Daarnaast heeft hij vooral vrijheid van meningsuiting hoog in het vaandel heeft staan. Het fonds wordt, aldus Van Gennep zelf, geïnspireerd door zijn ideaal om mensen op nieuwe gedachten te brengen. Iedereen moet zijn zegje kunnen doen en daarom vindt hij dat in zijn boekhandel alles te koop moet zijn. Daarbij bindt hij zich ook niet aan één bepaalde politieke partij: zowel het *Appèl* van het nog jonge D66 als het al genoemde *Tien over rood* is in zijn winkel verkrijgbaar. Rob van Gennep is actief betrokken bij Nieuw Links. Zo woont hij vergaderingen bij en regelt hij tegen betaling veel van het drukwerk voor de stroming.[7]

Van Gennep is niet alleen bezig met zijn eigen uitgeverij en boekhandel. Hij sluit zich aan bij het LOLB: Landelijk Overleg Linkse Boekhandels, dat eens per kwartaal de gratis boekenkrant *Links Lezen* uitgeeft.[8] En wanneer hij hoort dat de linkse Portugese uitgeverij Afrontamento door het dictatoriale regime van Caetano in grote moeilijkheden verkeert, zet hij een hulpactie op touw die bijna 21.000 gulden oplevert.[9]

Het streven van Rob van Gennep om met een divers fonds iedereen van dienst te zijn, heeft in de jaren zeventig meerdere malen tot enig oproer rondom zijn boekhandel geleid. De Amsterdamse politie kon bijvoorbeeld het recept voor het maken van bommen in het *Anarchistisch Kookboek*[10] niet waarderen en nam het in beslag. Een stapel *Playboys* belandde in de gracht, omdat ze de feministes een doorn in het oog waren. En leden van een pro-Israëlische groepering protesteerden tegen de verkoop van het *Palestina Bulletin* door het Nieuwscentrum met een brandblusser vol te spuiten.[11]

Ook in latere jaren lijkt Rob van Gennep zijn wilde haren nog niet kwijt te zijn. Hij, Jaap Jansen en Guus Schut, directeur van Athenaeum Boekhandel, werden in 1982 geboeid afgevoerd naar het politiebureau, omdat ze geheime documenten te koop aanboden die door de antimilitaristische actiegroep Onkruit van het Provinciaal Militair Commando gestolen waren. Van Gennep en Schut moesten de nacht achter de tralies doorbrengen en werden verdacht van heling en het openbaar maken van staatsgeheimen.[12]

In de jaren tachtig wordt het steeds lastiger om de idealistische bedrijfsvoering te handhaven. De maatschappij is veranderd, de linkse beweging is op de achtergrond

geraakt en er zijn nauwelijks nog mensen te vinden die voor weinig geld boeken willen maken waar ze in geloven. Ondanks de duizenden affiches met de tekst 'Links wil dat Van Gennep open blijft. Ga wat kopen', verspreid door politiek tekenaar Kees Willemen, moet boekhandel Van Gennep in 1985 de deuren sluiten.[13]

De uitgeverij is genoodzaakt het over een andere, maar wederom idealistische boeg te

gooien. Het standpunt dat iedereen zijn mening moet kunnen uiten blijft gehandhaafd. Bedreigde vertaalde literatuur wordt de nieuwe kern van het fonds. Jaap Jansen en Rob van Gennep weten uit eigen ervaring welke impact een bezetting in oorlogstijd kan hebben. Auteurs die in hun eigen land uiterst voorzichtig moesten zijn doordat zij het beleid van hun regering afvielen, vinden bij Uitgeverij Van Gennep een podium om hun ideeën met de wereld te delen. De Zuid-Afrikaanse schrijver Breyten Breytenbach wordt een persoonlijke vriend van Rob van Gennep en ook een grote groep schrijvers uit het Oostblok vindt onderdak bij de uitgeverij.[14]

Omslag van *Tien over rood* (1966). Collectie UB Vrije Universiteit, Amsterdam

Ook na het overlijden van Rob van Gennep in 1994 is het idealisme niet uit de uitgeverij verdwenen, gezien de publicaties over bijvoorbeeld het socialisme, het falen van het Schengenakkoord en de vernietiging van het milieu.[15]

Het posterfonds

In de jaren zestig had eerst Uitgeverij Polak & Van Gennep en later Uitgeverij Van Gennep een bloeiend posterfonds, dat ook wel bekend stond als Van Genneps postershop.[16] Het assortiment bestond onder andere uit politieke posters, posters van (pop)artiesten, kunst-

posters, posters van alledaagse voorwerpen en dierenposters. Verreweg de meeste posters werden ingekocht, maar Uitgeverij Polak & Van Gennep heeft zelf ook elf posters uitgegeven.[17] Met de jaren zeventig in zicht, neemt de aandacht voor de posterverkoop af. Aan diverse belangstellenden worden tegenstrijdige berichten gegeven over de verkoop van posters. Miss Moore van Donald Moore Galeries Ltd. wilde posters inkopen bij Van Gennep. Zij krijgt op 28 november 1968 per brief te horen dat de uitgeverij geen posters meer op de markt brengt. Een brief aan het Indiase Gian Galender Co. van 16 december 1968 lijkt er echter op te wijzen dat Van Gennep nog actief op zoek is naar posters voor zijn postershop:

> ‘I have recently seen a number of Indian posters, published by your firm. Since my firm has been importing posters for sale in our own bookshop and through other Dutch booksellers, from many countries for several years, I feel that we could sell yours in Holland as well. If you are interested in selling posters on the Dutch market through our firm we would appreciate if you could send us one example of each poster and prices per copy, when we take 50, 100 or 200 copies of each.’

Ook twee briefschrijvers uit januari 1969 krijgen een positief antwoord op hun verzoek om bepaalde posters te kunnen kopen. Maar daarna lijken de posters geen prioriteit meer te krijgen. Van Gennep krijgt in het voorjaar van 1969 een restant van 400 affiches ter overname aangeboden door de heer W.J. Simons van DE BEUK, een stichting voor literaire publicaties. In een reactie schrijft Van Gennep op 25 februari 1969:

> ‘Het spijt mij u te moeten zeggen dat ik op het moment niets of nauwelijks meer iets doe met affiches. De loop is er uit en daarbij komt dat wij op het ogenblik al onze concentratie nodig hebben om dit bedrijf uit de grond te stampen en wij generlei tijd hebben om dingen die waarschijnlijk nauwelijks nodig zijn op ons te nemen. Het lijkt mij echter geen slecht idee om het affiche aan te bieden aan de heer E. Verkerke, de z.g. Posterkoning van Europa.’[18]

Hoeveel posters Van Gennep na de bloeiperiode 1967-1969 nog heeft uitgegeven is niet bekend,[19] maar de verkoop is zeker niet helemaal gestopt. Van de jaren 1967-1969 is een posterfondslijst bewaard gebleven.[20] Omdat van andere jaren geen soortgelijke lijst meer bestaat, kan het grote contrast in aantallen uitgegeven posters, zoals naar voren komt uit tabel 1, een vertekend beeld van de werkelijkheid geven. Van veel posters is het jaar van uitgave niet meer te achterhalen. De posters die niet op de posterfondslijst stonden, maar waarvan het jaartal wel bekend is, zijn redelijk gelijkmatig verdeeld over de jaren tot en met 1984, met uitzondering van de periode 1978-1981, waaruit geen poster in het archief van Van Gennep is opgenomen. Een uitschieter met zes posters is er in 1977, het jaar dat een affiche, onderdeel van een reeks van vier, verboden werd. Van de periode na 1984 is geen informatie te vinden over de uitgifte en verkoop van posters. Mogelijk is Van Gennep daar toen helemaal mee gestopt. Dit zou goed te verklaren zijn uit het feit dat Boekhandel Van Gennep in 1985 de deuren sloot.

Tabel 1: *jaar van uitgave*

Jaar van uitgave	**Aantal**
1967	7
Eind jaren zestig	161
1970	2
1971	1
1972	1
1973	1
1975	1
1976	1
1977	6
1982	1
1984	1
Onbekend	24
Totaal	**207**

Van veel posters is het genre niet vast te stellen, omdat ze alleen voorkomen op de posterfondslijst en de posters zelf niet bewaard zijn gebleven. De posters die wel gecategoriseerd kunnen worden, zijn voor het overgrote deel politiek van aard, zoals tabel 2 laat zien. Onder de posters die eind jaren zestig werden uitgegeven waren ten minste vijf politieke affiches. Er zaten dus ook al politieke posters in het fonds in de tijd dat Van Gennep en Polak nog samen hun uitgeverij runden.

Tabel 2: *posterfonds 1967-1994*

Genre	**Aantal**
Onbekend	159
Politiek	34
Portret	5
Gedichten	4
Wetenschap	3
Overig	2
Totaal	**207**

Enkele politieke posters zijn karikaturen van ‘antihelden’: tekeningen waarop bepaalde opvallende uiterlijkheden van de afgebeelde persoon extra nadrukkelijk worden weergegeven. Henry A. Kissinger, Golda Meir, Valery Giscard d'Estaing en Indira Gandhi moesten het ontgelden. Ook is er een aantal spotprenten in het fonds

opgenomen, waarbij de setting waarin de prent speelt de persoon en de afgebeelde situatie belachelijk maakt. Een van de spotprenten maakt deel uit van een reeks van vier affiches en draagt de titel 'Alle zegen komt van Agteren'. Hij werd na een rel in 1977 verboden. Het fonds bevatte tevens een verkiezingsaffiche van de SDAP, vermoedelijk uit 1925, en een Italiaanse affiche. Uit correspondentie daterend uit 1977 blijkt dat er behalve losse posters ook nog een posterboek met politieke posters is uitgegeven. De rechten van het boek, met de Engelse titel *The Language of Revolution - 100 posters from Working Class Struggles and Socialist Revolutions 1910-1945,* zijn gekocht van uitgeverij Svenson uit Kopenhagen. De teksten in het boek zijn in het Nederlands vertaald en het werk is uitgegeven onder de naam *Revolutionaire posters.* De oplage bedroeg 4000 exemplaren.[21]

Linksboven: Karikatuur van Indira Gandhi. Team-T Protásio. Collectie IISG, Amsterdam
Rechtsboven: Karikatuur van Golda Meir. Team-T Protásio. Collectie IISG, Amsterdam
Linksonder: Karikatuur van Henry Kissinger. Team-T Protásio. Collectie IISG, Amsterdam
Rechtsonder: Karikatuur van Valéry Giscard d'Estaing. Team-T Protásio. Collectie IISG, Amsterdam

***Tabel 3*: politieke posters**

Genre	Aantal
Portret	20
Spotprent	8
Karikatuur	4
Overig	2
Totaal	**34**

Verreweg de meeste politieke posters zijn echter portretten van ‘helden van links’: Karl Marx, Lenin, Fidel Castro, Ernesto Che Guevara, Mao Tse-Tung, enzovoort. Daar was veel vraag naar.[22] Genoemde personen zijn rolmodellen voor vele generaties. Zij zijn de grote namen uit de arbeidersbeweging en vervullen duidelijk een icoonfunctie: hun portret wordt geassocieerd met een manier van denken. Deze politici waren een voorbeeld voor velen en een inspiratiebron voor een aantal andere geportretteerden in het fonds, zoals Michail Bakunin, Antonio Gramsci, Maksim Gorki en Norman Bethune. De in 1919 gestorven socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis is de enige Nederlandse politicus aan wie een portret is gegund.

***Tabel 4*: politieke portretten**

Persoon	Aantal
Lenin	3
Ernesto Che Guevara	3
Karl Marx	2
Michail Bakunin	2
Mao Tse-Tung	2 (waarvan 1 samen met Bethune)
Norman Bethune	1 (samen met Tse-Tung)
Fidel Castro	1
Maksim Gorki	1
Antonio Gramsci	1
Ferdinand Domela Nieuwenhuis	1
Breyten Breytenbach	1
Huey P. Newton	1 (samen met Seale)
Bobby Seale	1 (samen met Newton
Myriam Makeba	1
Onbekend	1
Totaal aantal posters	**20** (waarvan 2 dubbelportretten)

Behalve prominenten van arbeidersbewegingen als het marxisme, leninisme, communisme en socialisme, konden ook degenen die streden tegen onderdrukking en discriminatie rekenen op een plaats in het posterfonds. Daarvan getuigen bijvoorbeeld de posters van twee Zuid-Afrikanen: zangeres Myriam Makeba en schrijver, dichter en kunstenaar Breyten Breytenbach. Zij ageerden beiden tegen het Zuid-Afrikaanse apartheidsbeleid. Ook aan de oprichters van de Black Panther Party, Huey P. Newton en Bobby Seale, is een portret gewijd.

Veel van de genoemde personen zijn 'martelaren': zij hebben geleden voor hun idealen, niet zelden met de dood tot gevolg. Dit maakt hen des te meer tot iconen voor datgene waar zij naar streefden. Diverse werken van de hand van Karl Marx, Ernesto Che Guevara,

Antonio Gramsci, Mao Tse-Tung, Michail Bakunin en Breyten Breytenbach zijn verschenen bij Uitgeverij Van Gennep.

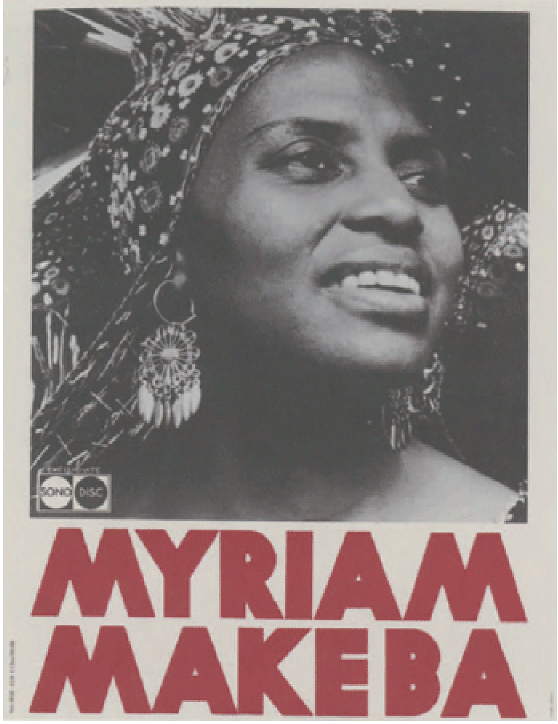

Poster van Myriam Makeba, verkocht bij Boekhandel Van Gennep. Collectie IISG, Amsterdam

Verbod affiche 'Alle zegen komt van agteren'

Politici zijn geliefde personen voor spotprenten, affiches en ander drukwerk dat als doel heeft onvrede over een bepaalde situatie te uiten. Soms betreft het onschuldige, grappige portretten waar ook de 'slachtoffers' zelf wel om kunnen lachen. Maar een portret kan bij de betrokkenen ook in het verkeerde keelgat schieten. Een recent voorbeeld daarvan is een poster van feestorganisator Ex Porn Star. Deze stichting ergerde zich aan de in hun ogen schijnheilige discussie over normen en waarden. Nadat de CDA-fractie in de gemeente Haarlemmermeer zich negatief had uitgelaten over de nephuwelijken op een dancefestival van Ex Porn Star, besloten de organisatoren de topman van het CDA in een partyaankondiging te kijk te zetten. Zij maakten een poster van premier Balkenende die een naakte vrouw die over hem heen ligt in haar billen knijpt. Balkenende is zelf van onderen gecensureerd door een sticker met de tekst *Normen & Waarden Censuur*, over zijn ogen prijkt een balk met de tekst *Balkie.* Balkenende zag de grap er niet van in. Een schikking kon een kort geding

voorkomen: een sticker over het hoofd van Balkenende met daarop *Censuur* maakte de minister-president formeel onherkenbaar.[23]

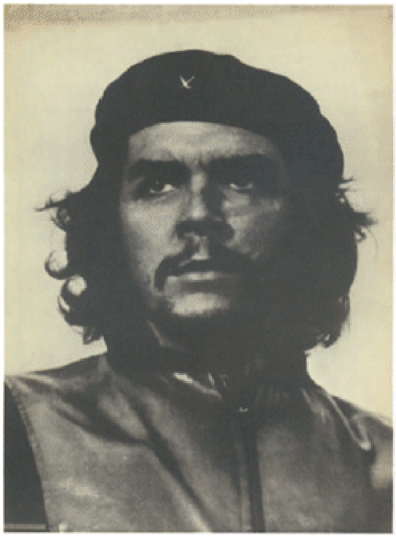

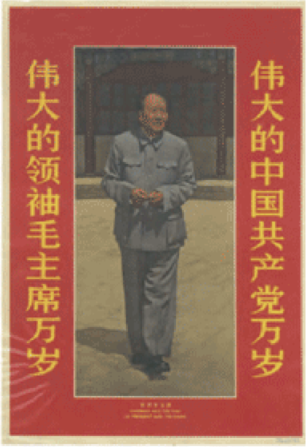

Links: Poster van Ernesto Che Guevara. Boven: Poster van Mao Tse-Tung. Allebei verkocht bij Boekhandel Van Gennep. Collectie IISG, Amsterdam

Eind 1977 veroorzaakt de affiche 'Alle zegen komt van Agteren' een flinke rel, omdat VNO-voorzitter Chris van Veen zich beledigd voelt. In de aanloop naar de verkiezingen van 25 mei 1977 werd uiteraard campagne gevoerd. Niet alleen de politieke partijen, maar ook organisaties die zich bij de politiek betrokken voelden, lieten zich zien en horen. Zo ook boekhandel en actiecentrum The Global Village Foundation uit Haarlem, een stichting die zich voornamelijk bezighield met het begeleiden van acties van linkse activisten. Deze stichting heeft in de verkiezingstijd een aantal spotprenten laten ontwerpen door Roland Timmermans, Max Kisman en Rob Blomjous, waarbij de laatste alleen meewerkte aan 'Alle zegen komt van Agteren'. Onder de affiches was een serie van vier bij elkaar horende fotomontages. Deze werd verkocht door drie Amsterdamse boekhandels: Scheltema, Holkema en Vermeulen, Athenaeum Boekhandel en Boekhandel Van Gennep.[24] Op de affiches worden met name de lijsttrekkers van de rechtse partijen op de korrel genomen. Drie van de affiches konden blijkbaar volgens de betrokkenen wel door de beugel, maar bij de affiche 'Alle zegen komt van Agteren' komt Van Veen in opstand.

Op deze affiche is te zien hoe Van Veen als voorzitter van de VNO tweehonderd gulden in de zak stopt bij Van Agt, wat onmiddellijk de gedachte aan steekpenningen oproept. De affiche wekt de suggestie dat Nederlandse ondernemers door middel van geld politieke beslissingen proberen te beïnvloeden. Aanleiding was de grote hoeveelheid aan giften en bijdragen die het CDA in voorafgaande jaren van het bedrijfsleven had ontvangen. Van Veen vindt echter dat zijn goede naam door het slijk wordt gehaald en dat de affiche per-

soonlijk kwetsend voor hem is. Hij wil dan ook door een deurwaarder beslag laten leggen op de affiches. Wanneer deze echter bij de betreffende boekhandels komt, blijkt de affiche geheel uitverkocht te zijn, hoewel The Global Village Foundation aangeeft in staat te zijn de affiche onbeperkt te kunnen leveren tegen een prijs van drie gulden per stuk.[25] Daarop besluit Van Veen een kort geding aan te spannen waarin hij niet alleen een verbod eist op de verspreiding en openbaarmaking van de affiche ‘Alle zegen komt Van Agteren’, maar op alle affiches waarop hij geportretteerd staat. Voorts wil hij dat de gehele voorraad binnen twee dagen na de uitspraak vernietigd wordt en dat alle geleverde affiches teruggehaald worden.[26]

De advocaat van Van Veen, mr. Huydecoper, probeert nog met een schikkingsvoorstel te bemiddelen tussen de strijdende partijen, teneinde beide de dure proceskosten te besparen. In een brief aan de boekhandelaren geeft hij aan dat hij zijn cliënt wil verzoeken de beslaglegging en het kort geding niet door te zetten, als de boekhandelaren de affiche niet verder zullen verspreiden en de nog in voorraad zijnde affiches binnen een week zullen vernietigen.[27] Uit principiële overwegingen gaan de drie boekhandelaren hier niet mee akkoord. Zij zijn van mening dat de geportretteerden publieke personen zijn en dus tegen een stootje moeten kunnen. De affiche is geenszins een persoonlijke aanval, want Van Veen en Van Agt staan geportretteerd in de rol die zij op dat moment in de Nederlandse samenleving vervullen. Het verbieden van een dergelijke politieke prent zien de boekhandelaren als een ernstige inbreuk op de vrijheid van meningsuiting, die verregaande consequenties kan hebben voor de politieke prent en de tekenaars daarvan. Kortom, geen schikking en het proces gaat door.[28]

Van Veen laat zowel de uitgever van de affiche als de drie boekhandels die de affiche te koop aanbieden dagvaarden. Hij wordt in het gelijk gesteld. De president van de Arrondissementsrechtbank te Haarlem, mr. Schimmelpenninck, noemt de affiche ‘persoonlijk grievend’ voor Van Veen en hecht daar meer waarde aan dan aan de werkelijke bedoeling van de makers, namelijk het aan de kaak stellen van de (te) nauwe banden tussen het CDA en het bedrijfsleven. Hij baseert zich daarbij op artikel 21 en 23 van de Auteurswet, waarin vermeld wordt dat een afbeelding voor een persoon niet krenkend of beledigend mag zijn. De affiche mag niet meer verkocht worden. Tot voldoening van de gedaagden vindt de president een algeheel verbod op het portretteren van Van Veen te ver gaan en deze eis wordt dan ook niet ingewilligd.[29]

Wat Van Veen overigens niet wist en wat ook niet in de rechtszaak aan de orde is gekomen, is dat de affiche gebaseerd was op een affiche van John Heartfield, getiteld ‘Millionen stehen hinter mir’. Een dikke kapitalist neemt daar de plaats in van Van Veen en Adolf Hitler staat op de plek van Van Agt. Hitler brengt de nazigroet, maar met zijn hand naar achteren, zodat de kapitalist er een bankbiljet in kan stoppen.[30]

De boekhandelaren hebben verloren. Ze moeten de verkoop staken, de al verkochte posters terughalen en de proceskosten betalen. Naar aanleiding van het vonnis laten de drie betrokken boekhandels een persbericht uitgaan waarin zij aangeven teleurgesteld te zijn, maar zich neer te leggen bij het vonnis en de affiche niet meer te verkopen.[31] Maar in plaats van de nog in voorraad zijnde affiches te vernietigen, laten zij ze aanpassen door de ontwerpers: het hoofd van Van Veen wordt

doorgestreept en in plaats daarvan wordt zijn lichaam voorzien van de letters VNO. Zo wordt het verbod op een listige manier omzeild en kan de verkoop alsnog gewoon doorgaan.[32]

Het is niet de enige manier waarop de boekhandelaren proberen voordeel te halen uit

de uitspraak. Ze laten een nieuwe affiche ontwerpen met Van Veen in de hoofdrol: hij verscheurt de verboden affiche. De handtekeningen van Van Agt en Schimmelpenninck onderaan op de affiche impliceren hun goedkeuring.[33]

'Alle zegen komt van Agteren'. Global Village Foundation. Collectie IISG, Amsterdam

Besluit

Rob van Gennep was links georiënteerd, zonder zich daarbij vast te pinnen op een bepaalde politieke stroming. Hij vond het belangrijk om met zijn boekhandel en uitgeverij een platform te bieden waar iedereen zijn mening kon uiten en waar (bijna) alles verkrijgbaar was. Hij was erg maatschappelijk betrokken en maakte liever mooie idealistische boeken dan winst. In dat streven ging hij redelijk ver, maar hij zorgde er wel voor dat zijn onderneming niet door idealisme het schip in ging.

Rob van Gennep liet zich in de bedrijfsvoering dus in belangrijke mate leiden door idealisme. Dat idealisme bestond enerzijds uit een links gedachtegoed en anderzijds uit de overtuiging dat iedereen zijn mening moest kunnen uiten. Terwijl Van Gennep de portretten met name leek te verkopen vanwege hun icoonfiinctie en de idealen die zij representeerden, zag hij de politieke spotprenten tevens als verzetsdaad.

Maar in hoeverre gebruikte Rob van Gennep zijn uitgeverij en boekhandel om met posters zijn eigen politieke mening te uiten? Er waren zeker politieke overwegingen in het spel bij de verkoop van posters en affiches. Daarbij hield Van Gennep echter wel in het achterhoofd dat je niet uit zuiver idealistische, maar tegelijkertijd verliesgevende overwegingen kunt uitgeven. Hij beperkte zich dus tot het soort posters waar vraag naar was. Het antwoord op de vraag of Van Gennep vooral probeerde zijn eigen politieke mening te uiten, is niet zwart-wit te geven. Hij vond het belangrijk om voor iedereen wat van zijn of haar gading te hebben, wat impliceert dat het niet per definitie hoefde te stroken met zijn eigen standpunten.

Eindnoten:

1 Huub Sanders, *Images of aspiration/Beelden van streven*, Amsterdam 2005, p. 167-168.
2 Mark Pieters, 'Een dure liefhebberij. Johan Polak als uitgever', *De Parelduiker* 3 (1998) 4/5, p. 46-52.
3 *Idem*, p. 49.
4 Bronnen: Pieters, *op. cit.* (noot 2), p. 46-52, en 'Vijfentwintig jaar Athenaeum Boekhandel. Literaire duiventil en dorpspomp', *NRC Handelsblad*, 27-05-1991.
5 'Onder het oog van Marx. Dertig jaar Uitgeverij van Gennep', *Het Parool*, 24-09-1999.
6 *Ibidem.*
7 'Vijfentwintig jaar Athenaeum Boekhandel. Literaire duiventil en dorpspomp', in: *NRC Handelsblad*, 27-05-1991.
8 Diverse jaargangen van *Links Lezen*, uitgegeven door het LOLB, archief Van Gennep, map 1160, IISG.
9 Brief van Angola Comité (dat de beide uitgeverijen in contact bracht) aan Uitgeverij Van Gennep, 23-05-1974; brief van Uitgeverij Afrontamento aan Uitgeverij Van Gennep, 17-09-1974; brief van Uitgeverij Van Gennep aan de donateurs, 18-10-1974. Alle brieven uit archief Van Gennep, map 1164, IISG.
10 William Powell, *Anarchist Cookbook*, New York 1968. Bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Anarchist_Cookbook.
11 Zie noot 7.
12 Zie noot 7.
13 'Nagelaten oeuvre van een bevlogen uitgever. Rob van Gennep 1937-1994', *Trouw*, 15-04-1994.
14 *Ibidem.*

15 Zie noot 5.
16 'Jan Meng over een gedroomde boekhandel aan het Spui; "Onze winkel is altijd een verzameling voor liefhebbers geweest"', *NRC Handelsblad*, 07-07-1990.
17 Posterfondslijst 1967-1969, archief van Gennep, map 924, IISG.
18 Alle genoemde brieven uit archief Van Gennep, map 924, IISG.
19 Er bestaat geen bibliografisch overzicht van alle in Nederland uitgegeven posters.
20 Archief Van Gennep, map 924, IISG.
21 Brief van Finn Svenson aan Rob van Gennep, 26-04-1977; brief van Rob van Gennep aan Finn Svenson, 06-08-1977; brief van Finn Svenson aan Rob van Gennep, 28-08-1977. Alle brieven uit archief Van Gennep, map 861, IISG.
22 Zie noot 16.
23 'Balkenende verbolgen over wulpse feestposter', *de Volkskrant*, 05-10-2004 en R. Schouten, 'Pornoster', *Trouw*, 08-10-2004.
24 'Van Veen', *de Volkskrant*, 14-05-1977.
25 *Ibidem.*
26 Dagvaarding aan de boekhandels Scheltema, Holkema en Vermeulen, Athenaeum Boekhandel en Boekhandel Van Gennep, 13-05-1977, archief Van Gennep, map 925, IISG.
27 Brief van dhr. Huydecoper aan de boekhandels Scheltema, Holkema en Vermeulen, Athenaeum Boekhandel en Boekhandel Van Gennep, 14-05-1977, archief Van Gennep, map 925, IISG.
28 'Van Veen 2', *de Volkskrant*, 17-05-1977.
29 'Van Veen wint geding over affiche', *de Volkskrant*, 21-05-1977.
30 Zie noot 24.
31 Persbericht van de boekhandels Scheltema, Holkema en Vermeulen, Athenaeum Boekhandel en Boekhandel Van Gennep aan ANP/Redaktie, 14-05-1977, archief Van Gennep, map 925, IISG. Het persbericht is gedateerd op 14-05-1977. Aangezien erin vermeld staat dat de uitspraak op 20 mei 1977 was, kan deze datum niet correct zijn.
32 'Van Veen 3', *de Volkskrant*, 19-05-1977.
33 *Ibidem.*

De SUN-staf in 1975; v.l.n.r.: Johan Holterman, Margreet Flink, Henk Hoeks, Sjef van de Wiel, Mayke van Dieten, Wilfried Uitterhoeve en Hugues Boekraad

‘Wij wilden uit die stencilcultuur’
In gesprek met Sjef van de Wiel (uitgeverij SUN)
Lisa Kuitert

Uitgeverij Van Gennep was niet de enige linkse uitgeverij in Nederland in de jaren zestig en zeventig. Een zielsverwant collega-bedrijf trof Rob van Gennep in uitgeverij SUN, de ‘Socialistiese Uitgeverij Nijmegen’. SUN, rond 2000 kortstondig uitgever van *De Boekenwereld*, is sinds 2002 een imprint van uitgeverij Boom. Van de medewerkers van het eerste uur is bijna niemand meer over. Onlangs nam Henk Hoeks afscheid, die sinds 1972 aan SUN verbonden was, en Sjef van de Wiel, een van de oprichters, ging in het najaar van 2007 met de VUT. Van de Wiel spreekt over het linkse wereldje en de contacten tussen de SUN en Rob van Gennep.

Ik heb Rob goed gekend. En ik denk dat ik mag zeggen dat wij goed met elkaar uit de voeten konden. We leerden elkaar eindjaren zestig kennen. Hij had zich definitief afgescheiden van Johan Polak, die vond hem te links worden. ‘Hij is een communist!’, zei Polak smalend. Rob begon zijn eigen uitgeverij begin 1969 en eind van dat jaar zijn wij met de SUN gestart. Wij zijn zonder opleiding in het uitgeversvak begonnen, als een vrijwilligersorganisatie. We hadden allemaal onze studies afgebroken. Ik studeerde eerst rechten, daarna sociologie. Wij wilden eigenlijk helemaal geen uitgever worden, maar toen we er eenmaal in zaten drong de vraag zich op of we moesten doorgaan en professionaliseren, of niet. Dan zouden we ook mensen in loondienst moeten nemen. We waren een stichting en hadden op dat moment zelf alleen een studiebeurs. Enfin, langzaam is het toch wat geworden.

Rob had een heel andere achtergrond. Hij zat in een Amsterdams links milieu en dat was totaal verschillend van het linkse, of beter, het *links-wordende* milieu in Nijmegen. Rob kende het uitgeversvak van a tot z, inclusief alle technische aspecten. Hij had het allemaal in de praktijk geleerd en wist alles wat je moest weten om niet failliet te gaan. Hij was opgegroeid in het vak: hij was ook vertegenwoordiger geweest en had een enorme vakkennis. Bovendien was hij zeker acht jaar ouder dan wij en dat betekent veel als je jong bent. Wij wisten niets van het vak. Hij is naar Nijmegen gekomen om ons wat dingen uit te leggen; uiterst collegiaal, zo heeft hij zich altijd opgesteld. Via hem zijn we bijvoorbeeld lid geworden van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, de VBBB. Dat moest toen om via het Centraal Boekhuis te kunnen distribueren.

Rob ging altijd naar vergaderingen die met ons vak te maken hadden. Hij vond het een schande dat wij geen lid waren van de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond (KNUB). Dat was hij namelijk wel, vanaf het begin. Hij vond dat dat zo hoorde. Maar lid worden was nogal duur en bovendien was het in onze ogen een ‘standsorganisatie’. Dat stond ons, de Nijmeegse clan, tegen. Robs betrokkenheid bij het boekenvak blijkt bijvoorbeeld ook uit zijn langdurige, verbeten strijd tegen het loslaten van de verticale prijsbinding.

WAAR MEN VAN GENNEP-BOEKEN VINDT

JAZZBOEKEN

Jazzjaarboek

FIETSEN

Boekenkrant van Uitgeverij Van Gennep voor 1982-83. Particuliere collectie

Wat is het grootste verschil tussen de Nijmeegse clan en de Amsterdamse?

Amsterdam heeft een diverse en roerige linkse traditie. Jarenlang zwaaide de PvdA in Amsterdam de scepter en waren er een heleboel linkse fracties en een grote communistische partij (CPN). Je had trotskisten en maoïsten in alle soorten en maten. Het was een heksenketel op links. Er was ook een linkse meerderheid in de gemeenteraad. De CPN had zelfs wethouders in het college van B&W.

LINKS LEZEN 5

LINKSE OPPOSITIE IN WEST-DUITSLAND MONDDOOD GEMAAKT

maulkorb

hitler

Links lezen, informatiekrant uitgegeven door het Landelijk Overleg Linkse Boekhandels. Particuliere collectie

In Nijmegen was dat heel anders en dat kwam met name door de dominantie van de van oorsprong toch conservatief-katholieke universiteit, die in 1923 is opgericht voor de emancipatie van het katholieke volksdeel. Daar kon je echt weinig links of progressiefs aan ontdekken. Er bestond in die tijd in Nijmegen nauwelijks een links milieu, hoewel er wel uitzonderingen waren. Tekenend is de volgende anekdote. Anton van Duinkerken (Willem Asselbergs) was iemand die in 1952 zonder academische opleiding toch hoogleraar in de Nederlandse letterkunde was geworden. Van hem was bekend dat hij lid was van de PvdA,

en een hoogleraar die lid was van de PvdA, dat kón gewoon niet! Hij werd gedwongen dat lidmaatschap op te geven. Toen heeft Van Duinkerken een brief geschreven: 'Dan zeg ik mijn lidmaatschap op, maar mijn vrouw blijft wel lid van de PvdA. En zoals u weet, mijne heren - dat waren zijn collega's - man en vrouw zijn één.'

In de eerste helft van de jaren zestig was je in Nijmegen, ook als student, al vrij links als je PvdA stemde. Door een heleboel factoren is die studentenbeweging in Nijmegen steeds krachtiger en theoretischer geworden. Er was meer eenheid onderling, omdat wij die fractieverdeeldheid zoals in Amsterdam helemaal niet hadden. De PSP, de CPN en een trotskistische groepering waren er wel, maar zo klein dat ze nauwelijks invloed hadden.

Waren jullie actief in een politieke partij?

Nee. Rob van Gennep wel. Hij zat bij Nieuw Links en gaf het tijdschrift *Interlinks* zelf uit. Nieuw Links, waarvan de programmatische uitgave *Tien over rood* nog mede door Johan Polak werd uitgegeven, was toen de meest progressieve vleugel van de PvdA en had ook wel anarchistische sympathieën. Rob was echter sterk anticommunistisch, althans, sterk tegen de CPN. Uitgeverij Pegasus, gevestigd in de Leidsestraat, was aan de CPN verbonden en daar had Rob altijd bonje mee. Zij gaven teksten van Lenin en Marx uit. Dat hebben we trouwens bij de SUN ook gedaan, en ook wij kregen daar dan meteen ruzie over, want bij Pegasus vonden ze dat wij daar helemaal niet aan mochten komen. Wij hadden meer waardering voor de CPN dan Rob; zijn aversie had volgens mij iets met Amsterdamse politiek te maken. Zo was hij heel erg tegen de aanleg van de metro, waar de CPN, lid van het college van B&W, heel erg voor was.

Mensen als Paul Scheffer en Gabriël van den Brink hadden in de jaren zeventig de SUN als een soort inloophuis - in feite hun intellectuele basis, met name rond het tijdschrift *Te Elfder Ure.* We gingen 's avonds altijd naar het café, borrelen en discussiëren. Scheffer en Van den Brink waren wel een tijdje lid van de CPN, maar dát hebben wij ze altijd van harte afgeraden.

Welke linkse uitgeverijen waren er nog meer?

In Tilburg had je Kruit, de Kritiese Uitgeverij Tilburg. Binnen de Amsterdamse studentenvakbond (de 'grondraad', de ASVA) ontstond de Socialistische Uitgeverij Amsterdam (SUA), die de Amsterdamse SUN moest worden. Feministische uitgeverijen waren er ook: De Bonte Was en Sara. Onze vertegenwoordigster Margreet Flink heeft nog even Sara vertegenwoordigd. Er publiceerden feministen bij SUN - bijvoorbeeld Joyce Outshoorn, nu hoogleraar te Leiden en Selma Leydesdorff, nu hoogleraar in Amsterdam - maar met radicaal-feministen werkten we niet samen. Daar hadden wij toch niet zoveel mee op.

Rob had in de jaren zeventig ook contact met enkele Vlamingen, zoals de kunstenaar Jan Vanriet. Op een gegeven moment stuitte hij op Kritak, een Leuvense uitgeverij. Kritak staat voor Kritische Aktie en was geïnspireerd door de Nederlandse Derde Wereld Beweging. Het was eigenlijk een soort studentenuitgeverij, van linkse snit. Niet maoïstisch, maar een beetje vergelijkbaar met de SUN. Rob had dat in de gaten en heeft contacten gelegd, met als gevolg een nauwe samenwerking. Rob werd de vertegenwoordiger van Kritak in Nederland en Kritak van Van Gennep in Vlaanderen. Wij hebben rond 1976 gevraagd of we ons ook konden aansluiten en

dat kon: vanaf 1977 vertegenwoordigde Kritak onze boeken in Vlaanderen. Het ging om grote aantallen: als er een boek verscheen, gingen er meteen een paar honderd exemplaren naar Vlaanderen. De SUN had relatief veel Vlaamse schrijvers. Amsterdam is altijd erg op Angelsaksische schrijvers gericht geweest; Nijmegen

meer op Frankrijk en Duitsland. We hadden ook meer met de Leuvenaren op omdat daar een katholieke nniversiteit zat. De studie was daar erg filosofisch gericht en dat was in Nijmegen ook zo. Daar moesten ze in Amsterdam helemaal niets van hebben. Als je zei dat je Heidegger een belangrijke en interessante filosoof vond, vonden zij dat verschrikkelijk: Heidegger kon gewoon niet. ‘Denken in Nijmegen’ verschilde erg van ‘denken in Amsterdam’.

Ger Harmsen en Bob Reinalda, *Voor de bevryding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975

Haalden jullie boeken grote oplagen?

We hadden een enorme bloeitijd in de jaren zeventig: van elke nieuwe titel werden er binnen een paar dagen honderden boeken verkocht. Dat waren echt ongelofelijke aantallen. Was er een boek uit dan stormde iedereen af op Athenaeum aan het Spui en Boekhandel Van Gennep aan de Nes. Van een boek als *Voor de bevrijding van de arbeid*, over de geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging van Ger Harmsen, zijn er wel 10.000 verkocht. Er bestond een echte linkse leescultuur, waarin boeken in werkgroepen, binnen en buiten de universiteit, collectief werden gelezen en bediscussieerd. Boeken van Annie Romein Verschoor of Henriette Roland Holst vlogen de deur uit. Het best verkochte boek in die tijd was van Ernest Mandei, *Inleiding in de marxistiese ekonomie.* Daar hebben we er bijna 50.000 van verkocht. Er was een enorme honger naar alternatieve literatuur, naar theoretische, marxistische literatuur. Maar dat was tien jaar later, beginjaren tachtig, weer over.

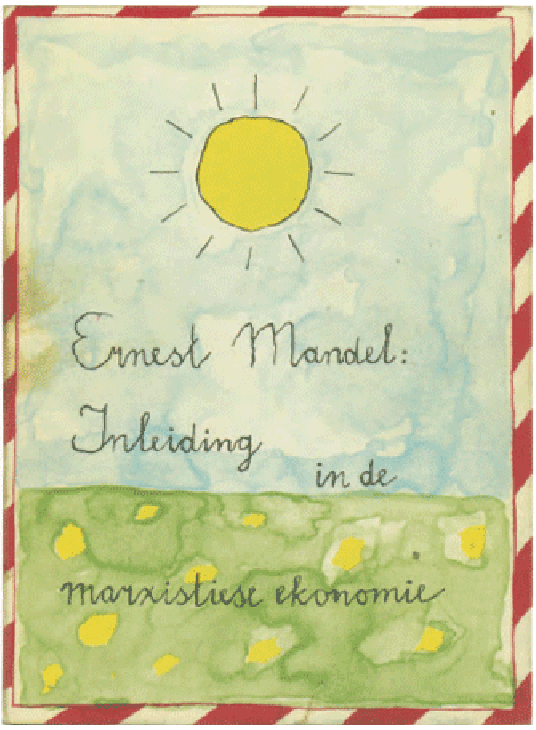

Ernest Mandel, *Inleiding in de marxistiese ekonomie*, Nijmegen 1970

Eerlijk gezegd maakten wij ons niet druk over wat de markt wilde. Wij waren zelf onderdeel van de markt en wisten op die manier waar mensen behoefte aan hadden en wat mensen dachten. Wij waren in zekere zin ook 'voordenkers', zoals dat heet: we namen zelf deel aan de discussies. We voerden niet echt een commercieel beleid en in commerciële zin waren we dan ook niet zo sterk als Uitgeverij Van Gennep. Mensen zagen echter wel dat er bij de SUN een programma, een eenheid was. Een theoretisch consistent en consequent programma. Dat herkenden mensen ook en daar was kennelijk waardering voor.

Kun je jullie fondsen typeren?

SUN was meer op de universiteit gericht, dat is een heel groot onderscheid met Uitgeverij Van Gennep. Wij kwamen uit het universitaire milieu en wij gaven uit voor en met dat academische milieu. Niet het strikt wetenschappelijke en niet voor een klein vakgebied, maar we probeerden juist dat academische vormingsideaal weer over een bepaalde drempel naar het algemene boek te helpen. We hadden op den duur ook steeds meer met andere univer-

siteiten te maken. SUN was en is geen Nijmeegse uitgeverij: onze markt was maar voor tien procent Nijmeegs. We verkochten ook veel meer boeken in Amsterdam. Een Van Gennepboek was meer publieksgericht, minder theoretisch, meer politiek en activistisch. Ze hadden bestsellers en gaven ook literatuur uit. Wij nauwelijks, behalve Bertolt Brecht. Actieboeken, politiek, pamfletten, dat soort dingen deed de SUN niet. Van Gennep heeft zelfs nog een tijdje pornografie uitgegeven. Gewoon om geld te verdienen.

Rob importeerde ook veel boeken van linkse uitgeverijen in Duitsland. Als importeur liet hij spullen met auto's ophalen en die werden dan verspreid over de linkse boekhandels. Daarna begon hij met zijn ramsjhandel op de Nieuwezijds Voorburgwal: een goudmijn. Weet je hoe hij dat deed? Hij ging naar het buitenland, bijvoorbeeld New York, snuffelde wat rond en kocht hele pallets op. Een echte zakenman, want hij wist gewoon dat hij die boeken in Nederland kon verkopen, hij had daar een neus voor. Wij wilden vooral een stem geven aan onze eigen inzichten; een uitgeverij moet mensen aan het woord laten. Wij hadden de meer diepgravende studies. In vergelijking met Uitgeverij Van Gennep waren wij eigenlijk een vrij elitaire club, erg theoretisch.

Als uitgeverij in het milieu van de katholieke universiteit was SUN de kritische component, aanvankelijk voortgekomen uit de ‘Kritische Universiteit’. Wij wilden weg uit die stencilcultuur, uit al die enorme aantallen artikelen uit het buitenland die verspreid werden over de faculteiten. Wij selecteerden ook streng: een uitgever is ook een poortwachter. Het is vaak belangrijker te kijken wat werd tegengehouden, wat er níet werd uitgegeven. Met stalinistische of maoïstische teksten hoefde je bij ons niet aan te komen. Wij vonden dat toen al verderfelijk, hoewel de SP daar nog lang mee heeft gedweept. Voor mensen als Jan Marijnissen waren Mao en Stalin toen zelfs een soort helden.

Hebben jullie gezocht naar andere bronnen, toen de verkoop van linkse boeken in de jaren tachtig terugliep?

Rob van Gennep is teruggevallen op zijn literatuur, vertaalde literatuur. Als er iets moeilijk is om te verkopen, is het vertaalde literatuur. Nederlandse schrijvers had hij eigenlijk niet zo veel. Hij moest het hebben van zijn buitenlandse contacten. Wij zijn daarentegen altijd non-fictie blijven doen. Wij zijn niet de weg van de literatuur ingeslagen, maar gingen bijvoorbeeld Franse mentaliteitsgeschiedenis uitbrengen: Bloch, Vovelle, Corbin, Ariès. Om financieel te overleven, hebben we ook een tijdje fietskaarten uitgegeven onder het imprint Dwarsstap. Iets heel anders, fietsen en wandelen, maar het was noodzakelijk om het hele fonds overeind te houden. De naam is bedacht in een grapje. In een bespreking zei iemand: ‘Ik vind dit toch wel een heel rare dwarsstap.’ Ik zei toen meteen: ‘Nou dan noemen we het zo.’ Het werd wel geaccepteerd en het verkocht als een trein. Er was overigens niets mis met die kaarten; ze waren kwalitatief hoogwaardig.

Rob heeft mij in de jaren tachtig weleens gezegd dat hij in het begin van de jaren tachtig verkeerd heeft gegokt. Het ging niet zo best met de uitgeverij en de laatste jaren voor zijn dood stelde de uitgeverij ook niet zo heel veel meer voor, de gloriejaren waren voorbij. De Uitgeverij Van Gennep heeft eigenlijk ook nauwelijks nog iets te maken met wat het vroeger was. Straks zit er bij SUN overigens ook niemand meer, en dan is ook dat over en uit. Het is het einde van de SUN in programmatische zin.

De SUN, een instituut dat toch ruim 39 jaar, van eind 1969 tot nu, overeind is kunnen blijven.

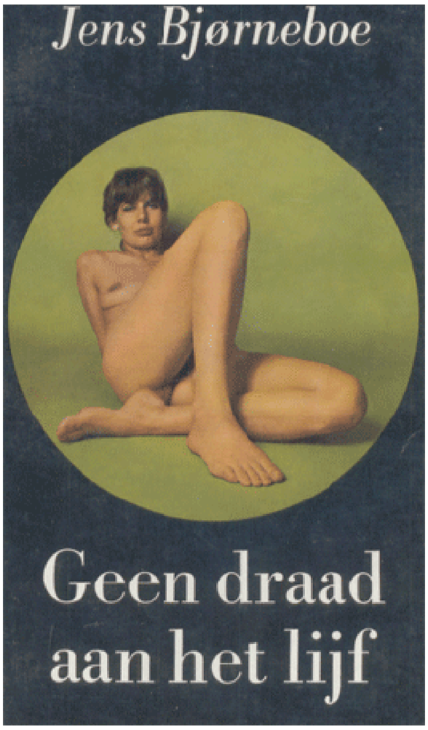

Deel uit de zwarte seksserie, 1970. Collectie Jan Moret, Gouda

‘Sex is completely dood’
Het voortijdig einde van de zwarte seksserie bij Uitgeverij Van Gennep

Erica Pierik

In augustus 1970 verschenen bij Uitgeverij Van Gennep vier pocketboekjes; zwarte kaft, weinig verhullende afbeeldingen en verwachtingsvolle titels. De uitgaven verschenen in samenwerking met de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (de NVSH) en de oplage was zodanig dat een succesvolle verkoop zeker in de veronderstelling lag. Toch kregen deze boekjes - aangeduid onder de serienaam ‘zwarte seksboekjes’ - geen vervolg.

De zwarte seksserie is een fascinerend ‘zwart schaap’ in het fonds van Uitgeverij Van Gennep. Gepubliceerd ten tijde van de seksuele revolutie, in een land dat zich laat voorstaan op ruimdenkendheid en door een uitgeverij die zich profileert als links en vooruitstrevend, zouden dergelijke pornografische boekjes niet zo veel verwondering mogen oproepen. En toch klopt er iets niet. Waarom zijn deze boekjes bij Uitgeverij Van Gennep verschenen? Waarom werd de samenwerking met de NVSH aangegaan? Wie nam het initiatief en vanuit welke overwegingen? En welke factoren speelden een rol bij het einde van de serie?

De start van de zwarte seksserie

De eerste vermelding van een serie met erotische literatuur komt voor in een brief van Van Gennep aan Essex House (Hollywood, VS), gedateerd 17 juli 1969. ‘For a new series of erotic literature which we are planning for autumn publication, we would like to acquire the Dutch translation and publication rights on Gil Porter's book COUPLED’. Het plan is een ‘quality paperback’ te maken.[1] Hoewel het antwoord van Essex House niet bewaard is gebleven in het archief, blijkt uit de publicatie van *Ongebonden* door Gil Porter in 1970 dat de rechten inderdaad aangekocht zijn.[2]

Uit het archief is niet duidelijk wanneer en waarom Van Gennep deze serie wilde starten; redactienotulen uit deze tijd ontbreken en ook in ander archiefmateriaal is geen duidelijke aanleiding te vinden. Van de samenwerking met de NVSH is al in een vroeg stadium sprake. In een brief aan Rob van Gennep, gedateerd 29 september 1969, schrijft Peter Smulders, directeur van Stichting Uitgeverij NVSH: ‘Beste Rob, hierbij verzoek ik je een selectie uit deze neukboekjes te maken voor onze reeks.’ Hoewel hier geen duidelijke verwijzing is naar de zwarte seksserie, kan uit de datering en het samenwerkingsverband geconcludeerd worden, dat het initiatief van de eerste selectie bij de NVSH lag.[3] Het verzoek voor de aankoop van de rechten van Gil Porter is echter van eerdere datum. Het is onduidelijk of een eventuele vertaling van meet af aan bedoeld was in een serie - zoals de zwarte seksboekjes - opgenomen te worden, of dat hiertoe in een later stadium besloten is.

Rob van Gennep had op het moment van de eerste selectie al een aantal contacten met buitenlandse uitgevers voor de aankoop van vertaalrechten. Ook de rest van zijn netwerk

komt van pas bij het opzetten van de serie, waardoor geconcludeerd kan worden dat het contactuele en administratieve deel van de samenwerking voor rekening van Van Gennep kwam. Hij kocht de titels aan en regelde selectie en vertalingen, terwijl de correctie en productie bij de uitgeverij van de NVSH plaatsvinden. Dat de samenwerking vooral op papier plaatsvond, en ook alleen via het archief van Uitgeverij Van Gennep te achterhalen valt, blijkt uit het feit dat in catalogi alleen Van Gennep als uitgever van de boeken vermeld staat en dat de titels niet zijn opgenomen bij overzichten van publicaties van Stichting Uitgeverij NVSH.[4]

De inhoud van de serie

De vier boeken binnen de zwarte seksserie zijn *Het mooiste op aarde* van Bengt Martin (1970, originele titel *Das schönste auf Erden*, vertaald door Iet Houwer); *Geen draad aan het lijf* van Jens Bjørneboe (1970, Engelse titel *Without a Stitch*, vertaald door Ati Dijckmeester);[5] *Ongebonden* van Gil Porter (1970, originele titel *Coupled*, vertaald door Tineke Donkers) en *Seksguerilla* van Mike Adams (1970). Overigens maakte Marjo Bömers-van Soest[6] voor de roman van Martin een proefvertaling. In een brief, gedateerd 14 april 1970, merkt ze op:

> '*Das schönste auf Erden* lijkt me geen enkele moeilijkheid op te leveren, hoogstens een wat wrevelig gevoel na een paar weken intensief vertalen van al die geprogrammeerde sex. Onversneden pornografie, en in feite even onwerkelijk als een Libelleverhaal, maar wel nuttig natuurlijk.'[7]

Omtrent het boek *Seksguerilla* zijn redelijk veel brieven bewaard gebleven van en aan de auteur, Leo Geerts. Hij werkte, voor zover bekend alleen voor deze titel, onder het pseudoniem Mike Adams. Onder zijn eigen naam heeft hij in België (hij woonde in Deurne en Doel, in 1991 is hij overleden) in latere jaren nog verschillende romans geschreven.[8] In het contract met betrekking tot het manuscript van *Seksguerilla* heeft Geerts de opmerking toegevoegd dat de schuilnaam gehandhaafd dient te worden en dat de identiteit van de auteur beschermd moet worden.[9] Mogelijk geneerde Geerts zich ondanks het vrijzinnige klimaat in Nederland in die tijd toch voor zijn erotische literatuur.

Van gennep

Uitgeverij Van Gennep staat bekend om haar linkse progressieve ideologie, onder meer door de uitgave van boeken van en over Che Guevara en Herbert Marcuse. In het politieke klimaat van de jaren zestig kwam ook de seksuele revolutie op, enerzijds gestimuleerd door de uitvinding van de pil, waardoor seks los kwam te staan van voortplanting, en anderzijds door het emancipatieproces van de vrouw en de opkomst van de provo- en hippiebeweging.[10] Deze trend was eveneens zichtbaar in de boekenmarkt: aan het eind van de jaren zestig verschenen steeds meer boeken over

seks, erotiek en pornografie. Vanuit deze ontwikkeling, waarbij de linkse en progressieve ideologie mede bepalend is geweest voor het ontstaan van de seksuele revolutie, is het begrijpelijk dat ook Uitgeverij Van Gennep zich aan boeken over erotiek waagde. Tot 1970 had Rob van Gennep echter geen boeken uitgegeven op het gebied van de erotische literaire fictie.[11]

Waarom het erotische literatuur werd en geen non-fictie of opiniërende boeken over seks is niet duidelijk. In de verschillende brieven en documenten laat Van Gennep zich een

aantal malen uit over de reden van de productie van erotische boeken, maar de uitspraken zijn niet altijd consistent. Soms gaf Van Gennep aan dat deze boeken een middel zijn om zijn politieke en links-ideologische literatuur te verkopen, maar ook merkte hij in een brief terloops op dat deze boekjes 'uit oogpunt van voorlichting' uitgegeven worden, hetgeen de samenwerking met de NVSH zou verklaren.

Rob van Gennep voerde in zijn correspondenties tegenstrijdige redenen aan om de zwarte seksserie uit te geven. In de brief van Van Gennep aan Essex House van 17 juli 1969, schreef hij het volgende:

> 'As you may understand from our spring catalogue which we include, we are mainly publishing political books and literature, but we feel that we could build up a successful line of erotic literature since the climate versus this kind of books is at last more or less changing in this country.'[12]

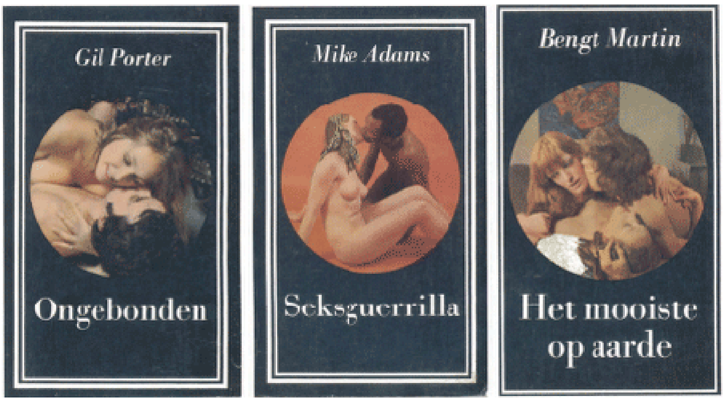

Delen uit de zwarte seksserie, 1970. Collectie Jan Moret, Gouda

In een reactie (van 12 januari 1970) op een brief van Grove Press (van 7 januari 1970) over *Erotic fantasies*: *a study of the sexual imagination* door Phyllis en Eberhard Kronhausen[13] meldde Van Gennep dat hij dergelijke boeken nodig heeft om zijn linkse ideologie te verkopen.[14] In een brief aan vertaalster Tineke Donkers, van 3 februari 1970, schreef Van Gennep: 'We geven het [boekje, bedoeld wordt *Coupled*, van Gil Porter] uit in een serie samen met de NVSH, uit overwegingen van voorlichting.'[15] In een ongedateerde brief meldt Leo Geerts aan Van Gennep: 'Ik vind het fout, dat je de *Seksguerilla* niet als literair object voorlegt aan de heren critici.'[16] Dit betekent dus dat Van Gennep de serie evenmin als literatuur zag.

Uit deze voorbeelden blijkt de dubbele houding die Van Gennep had ten opzichte van de zwarte seksserie. De veronderstelling dat het materiaal een voorlichtende taak zou hebben is gezien de inhoud niet te handhaven, maar de kwaliteit liet evenmin toe de

boeken als literatuur te beschouwen. Ook rijst de vraag of Van Gennep zijn argumenten wellicht aanpaste aan zijn gesprekspartners. In hoeverre hij achter zijn overtuiging stond dat met deze boeken zijn ideologie uitgedragen zou worden, valt niet op te maken uit de documentatie. Mogelijk werd hij door economische motieven geleid en wilde hij wel meeliften op het succes van erotische lectuur. Dit werd overigens door meer serieuze uitgeverijen gedaan, waaronder De Bezige Bij en De Arbeiderspers.[17]

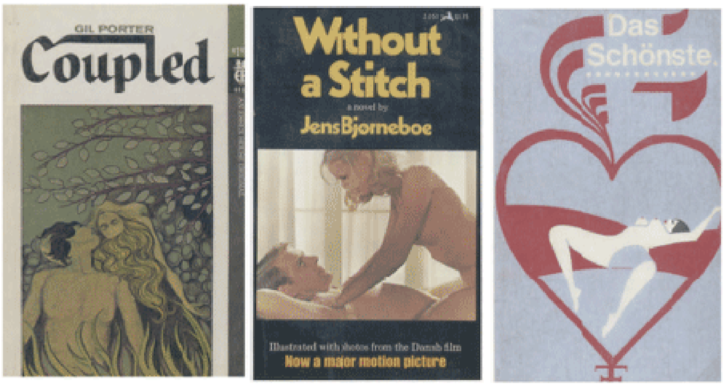

Engels- en Duitstalige boeken die Rob van Gennep liet vertalen voor de zwarte seksserie. Collectie Jan Moret, Gouda

Nederlandse vereniging voor seksuele hervorming

Uit de statuten van de vereniging blijkt dat de NVSH, in navolging van haar voorganger de Nieuw-Malthusiaanse Bond, zich vooral richtte op voorlichting op het gebied van seksualiteit.[18] In de geschiedenis van de NVSH is voor zover bekend geen fictie of literair werk uitgebracht; de vereniging heeft enkel beschouwende en informatieve boeken gepubliceerd.[19] De eerste publicaties betroffen folders en advertenties, waarbij ook propagandistisch materiaal om leden te werven niet geschuwd werd. Het verenigingstijdschrift *VO/Sextant* was ‘in de eerste plaats gewijd aan de verdieping en verbreiding van de beginselen van de seksuele hervorming’[20] en ook de boeken en brochures hadden weinig erotische titels als *Mammie waar kom ik vandaan?* (1951) en *Het ABC van de liefde* (1961). Onder leiding van Peter Smulders komt daar in 1969 verandering in.

In een verzoek van Smulders aan het bestuur van de uitgeverijstichting om toestemming voor de start van de reeks, heeft hij het over ‘een erotische pocketreeks met literaire inslag’. In de reeds aangehaalde brief aan Van Gennep gaat het om ‘neukboekjes’, wat beduidend minder verantwoord klinkt. Zoals aangegeven worden de vier titels van de

zwarte seksserie niet genoemd in overzichtslijsten van publicaties van de NVSH.[21] Het vermoeden rijst dat de medewerking die verleend is aan deze publicaties uiteindelijk te ver van de ideologie van de NVSH afstond, waardoor de samenwerking geen vervolg kreeg. Ter vergelijking: in 1969 verscheen het boek *Variaties I* van Mogens Toft, met uitgebreid fotomateriaal van diverse seksuele standjes.[22] In *VO/Sextant* werd benadrukt dat dit boek géén pornografie was, maar een educatieve functie had en geheel in overeenstemming was met de ideologie van de NVSH.[23]

De verspreiding van de boekjes uit de zwarte seksserie gebeurde op drie manieren: via het postorderbedrijf van de NVSH, via Boekhandel Van Gennep in Amsterdam en via Van Ditmar Boekenimport, die het aan andere boekhandels aanbood.

Op 24 juli 1970 stuurde Van Ditmar een persbericht uit, waarin gemeld werd dat de eerste vier deeltjes van een nieuwe pocketserie, de 'zwarte seksboekjes', uitgekomen waren.[24] 'Te uwer informatie vermelden wij nog dat de boekjes vertalingen zijn uit gerenommeerde series als Grove Press en Ophelia Press.'[25] Van Ditmar kondigde aan dat de boekjes onder de aandacht zouden worden gebracht door middel van advertenties en besprekingen in publiciteitsmedia. 'Wij zijn er van overtuigd u met de "zwarte seksboekjes" vier bestsellers van de eerste orde aan te bieden.' In een brief van 27 juli 1970 bevestigde Van Ditmar van elk van de vier deeltjes 9000 exemplaren te hebben ontvangen.[26] Op 16 juli gaf Van Gennep aan vier proefdrukken van elk van de vier boeken te hebben opgestuurd en stelde hij nog voor 7000 exemplaren te leveren.[27]

In *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 32, van 20 augustus 1970, werden de vier boeken genoemd in het overzicht van recent verschenen titels in het Nederlandse taalgebied.[28] In een brief van 9 september 1970 schreef recensent Martin Ros dat hij de zwarte seksdeeltjes wil bespreken in een stuk in het *Algemeen Dagblad*,[29] tegelijk met een boek uit de reeks Erotica Classica.[30] Ros gaf tevens aan dat dit 'immers een stokpaardje' van hem was en hij verzocht Van Gennep om hem, zo gauw er meer boeken zouden verschijnen, deze op te sturen.[31]

Het einde van de serie

'Vondstjes meneer. Ik hoor de kassa(s) al rinkelen. Verder is sex completely dood: de veiling in New York was één flop.' Dit staat in een kort briefje dat antiquariaat Van Schors uit Amsterdam[32] stuurde naar aanleiding van een boek dat in een parallelle erotische reeks bij Uitgeverij Van Gennep verscheen, de Bibliotheca Erotica.[33] De datum is 25 mei 1971 en het einde van de zwarte seksserie is in zicht.

Even daarvoor, op 11 mei 1970, liet Rob van Gennep aan Jens Bjørneboe, schrijver van *Without a Stitch*, weten dat de uitgeverij gestopt was met de 'black sexseries'. De door Bjørneboe aangeboden vervolgen op *Without a Stitch* konden niet meer bij Uitgeverij Van Gennep uitgegeven worden: niet binnen de serie wegens een voortijdig einde, en niet binnen het algemene programma dat als *overloaded* werd aangeduid door Van Gennep.[34]

BJØRNEBOE, Jens *Rom*
Geen draad aan het lijf. [Uten en tråd]. Vert. [uit het Engels] door Atie Dijckmeester. 's-Gravenhage, NVSH; Amsterdam, Van Gennep. 1970. 8°. 142 blz. fl. 7.90
ISBN 90 6012 101 5

Aankondiging van *Geen draad aan het lijf* (1970) in *Nieuwsblad voor de Boekhandel*

Ook in een brief aan een zekere Bengt Fonsberg uit Nice (Frankrijk) schreef Van Gennep dat hij op verzoek van Fonsberg een exemplaar van *Das schönste auf Erden* toe zal sturen, maar dat de rest verramsjt (*remaindered*) zou worden in verband met het stopzetten van de serie.[35]

Op 30 juni 1971 schreef Van Gennep een brief aan Peter Smulders van de NVSH, waarin hij hem de zwarte seksserie aanbood voor de leden van de NVSH. De prijs was *f*1,- exclusief porto. Ook werden de restanten verkocht via tweedehands boekwinkels voor hetzelfde bedrag (inkoop bij Uitgeverij Van Gennep *f*0,50). Op dat moment lagen zowel bij Uitgeverij Van Gennep als in de magazijnen van Van Ditmar nog 6100 exemplaren van *Het mooiste op aarde*, 6200 exemplaren van *Ongebonden*, 5900 exemplaren van *Geen draad aan het lijf* en 7000 exemplaren van *Seksguerilla.*[36]

Het verhaal eindigt treurig: op 19 juli 1971 kreeg Rob van Gennep een kort bericht op briefpapier van de NVSH, waarin stond dat de beschadigde boeken (waarbij met pen genoteerd is dat het de zwarte seksserie betreft)[37] die aan Van Gennep aangeboden waren, door de magazijnjongens in de fik waren gestoken...

Advertentie voor de rode boekjes van de Triton Pers

Olympia Press

De boeken van het concurrerende Olympia Press waren hetzelfde lot beschoren. Ook hier ging het om erotische teksten. Voortgekomen uit de Franse Olympia Press van Maurice Girodias, werd de Nederlandse afdeling in 1969 opgezet met Gerrit Komrij als vertaler en redacteur van de eerste titels.[42] In totaal verschenen veertien delen, met een oplage van 7000 stuks per titel. De prijs bedroeg *f*14,50; in die tijd een pittig bedrag. Inhoudelijk waren de boekjes niet erg opwindend, maar qua uiterlijk kwamen ze beter uit de verf. De boekjes waren uitgevoerd in pocketformaat, met behoorlijk papier, harde kaft, stofomslag, kapitaalbandje en op de omslag een ovaal met een erotische foto. Ondanks de zorg die besteed was aan het uiterlijk, bleven duizenden exemplaren onverkocht.[43]

Omslag Anna Winter, *Vlees van mijn vlees* (1969), vertaald door Eunice Urquhart, uitgegeven door de Olympia Press Nederland. Collectie Jan Moret

Vergelijking met andere series

Het is niet bekend waarom de serie zo kort na de invoering al stopgezet werd. Een aantal opmerkingen in brieven uit het archief geeft aanknopingspunten: de concurrentie is hevig, het aanbod groot en de vraag neemt af ('verder is sex completely dood'). Dit zijn aannemelijke economische motieven voor het voortijdig einde van de zwarte seksserie; veel aanbod en weinig vraag stimuleren de verkoop van de serie niet.

Een ander argument is gelegen in de marketing. Hoewel in het verzoek van Peter Smulders aan het bestuur van de NVSH uitgelegd wordt voor wie de boeken uit de zwarte seksserie bedoeld zijn, lijkt het erop dat het doelpubliek onduidelijk was. Bovendien was het de vraag waar ze verkocht moesten worden. In die tijd verschenen honderden pornografische boekjes en seksbladen, te koop bij de seksshop of sigarenhandel. Dit waren over het algemeen slechte vertalingen, die vaak ook goedkoop waren uitgegeven. Als we deze boekjes naast de zwarte seksserie van Uitgeverij Van Gennep leggen, wordt duidelijk wat er misging. De weinig verhullende omslagen en de suggestieve titels maken verkoop via de boekhandel minder waarschijnlijk - zelfs in die tijd. Verkoop in seksshops of sigarenhandels was evenmin aannemelijk: daar waren de boekjes te tam en te duur voor.[38] Verkoop via het postorderbedrijf van de NVSH leverde als moeilijkheid op dat de uitgave van dergelijke boekjes nieuw was bij de NVSH en voor verwarring kon zorgen indien kopers in de veronderstelling verkeerden met voorlichtend of informatief materiaal van doen te hebben. De reeks was kortom slecht in de markt gezet, er was niet nagedacht over wie de boekjes zouden kopen[39] en waar ze te koop zouden zijn.

Opvallend is dat de één jaar later gestarte serie Bibliotheca Erotica bij Uitgeverij Van Gennep wél een succes was. Deze delen zijn iets anders in de markt gezet, hetgeen enerzijds hun succes verklaart en anderzijds aangeeft waarom het met de zwarte seksserie niet lukte. De boeken van *Bibliotheca Erotica* zijn prachtig vormgegeven,[40] goed vertaald en hebben een degelijk nawoord. Bovendien zijn het vertalingen van boeken die in het buitenland al succesvol waren gebleken. Vaak betrof het klassiekers die in het nawoord in een cultuurhistorisch kader geplaatst werden en bovendien als literatuur gepresenteerd werden.[41] Hiermee kon Uitgeverij Van Gennep eindelijk de concurrentie met de andere kwaliteitsuitgeverijen aan.

Titels in de zwarte seksserie

Bengt Martin, *Het mooiste op aarde*, 1970
Originele titel *Das schönste auf Erden*, vertaald door Iet Houwer
Jens Bjørneboe, *Geen draad aan het lijf*, 1970
Originele titel *Without a Stitch*, vertaald door Atie Dijckmeester
Gil Porter, *Ongebonden*, 1970
Originele titel *Coupled*, vertaald door Tineke Donkers
Mike Adams, *Seksguerilla*, 1970

Titels in de bibliotheca erotica[44]

Op Venus' Snaren: *opleiding voor beginners tot voltooid meesterschap in spel en oefening op Venus' viool* (auteur onbekend), 1970
Wellust op de Elyzeese velden (auteur onbekend), 1970
Flossie, een Venus van vijftien (auteur onbekend), 1970
Lord Geo Herbert, *Een nacht in een Moorse harem*, 1971
Josef Schönheim, *Vally Fischer*: *het liefdeleven van een dochter van een Weense heer des Huizes*, 1972
Fritz Thurn, *Pumskaja, de fabuleuze hoer*, 1972

Eindnoten:

1 Archief Van Gennep, map 894, IISG.
2 In map 894 is wel een contract terug te vinden met de rechten voor *Coupled*, opgesteld door Parliament News Inc LA.
3 Zie noot 1.
4 Gé Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), 1881-1971*, Nijmegen 1978, p. 606 e.v.
5 Het originele boek *Uten en Tråd* werd in 1967 in Noorwegen verboden, maar in 1968 in Denemarken alsnog uitgegeven.
6 Marjo Bömers-van Soest vertaalde in 1970 ook *Auf Venus' Geige* (*Op Venus' Snaren*; *opleiding voor beginners tot voltooid meesterschap in spel en oefening op Venus' viool*, auteur onbekend), een boek dat werd uitgegeven door Van Gennep in de serie Bibliotheca Erotica.
7 Mogelijk bedoelde Marjo Bömers-van Soest dat pornografische literatuur nuttig was, omdat deze een bevrijdende werking op mensen kon hebben (map 894).
8 Onder andere *Pagadders* (1982), *Een held die armoe zaait* (1988) en *Sapfo's lief* (1991) bij De Bezige Bij.
9 Zie noot 1.
10 Ruut Veenhoven, ‘Wat bracht de seksuele revolutie?’ in: S.W. Couwenberg (red.), *Seksuele Revolutie ter Discussie. Van Phil Bloom tot Sex and the City*, jaarboek Civis Mundi, Budel 2005, p. 93-105.
11 E-mailwisseling met Jan Moret, verzamelaar van erotica te Gouda; d.d. 27-11-2006.
12 Zie noot 1.
13 Van Gennep had in 1969 *The 2nd international exhibition of erotic art* uitgegeven en was geïnteresseerd in een uitgave van *Erotic Fantasies* (brief d.d. 27-08-1969, map 8).
14 Map 10.
15 Zie noot 1.
16 *Ibidem.*
17 E-mailwisseling met Jan Moret, d.d. 27-11-2006.
18 Nabrink, *op. cit.* (noot 4), p. 337.
19 Nabrink, *op. cit.* (noot 4), p. 466.
20 Nabrink, *op. cit.* (noot 4), p. 441.
21 Nabrink, *op. cit.* (noot 4), p. 466.
22 Mogens Toft, *Variaties I*, Uitgeverij NVSH 1969-1970.
23 Archief Gé Nabrink, map 55, IISG.

24 Het is opvallend, aangezien dit meestal door de uitgever in plaats van door de distributeur wordt gedaan.
25 Volgens Jan Moret wordt ‘in het persbericht van Van Ditmar [...] de zaak iets te mooi voorgesteld. Er zaten geen boekjes in uit de Ophelia Press. Dit was een klantenlokker. De Ophelia Press is een onderdeel van de Olympia Press die uitsluitend harde pornografie uitgaf.’ (e-mailwisseling met Jan Moret, d.d. 1-12-2006). Dit wordt bevestigd door de catalogus van Ophelia Press (*www.olympiapress.com/catalogue*). De titels komen hierin niet voor.
26 Zie noot 1.
27 Waarom er meer exemplaren geleverd werden dan oorspronkelijk overeengekomen, kan te maken hebben met een nieuwe, optimistischer inschatting van Van Ditmar of Van Gennep. Een typefout valt echter ook niet uit te sluiten. Zie noot 1.
28 *Niewsblad voor den Boekhandel*, 20-08-1970.
29 Het is onbekend of de recensie daadwerkelijk is verschenen.
30 Het is onduidelijk of Ros hier Bibliotheca Erotica bedoelt. Vermoedelijk wel, aangezien Van Gennep voor zover bekend geen serie Erotica Classica heeft uitgegeven. Volgens Jan Moret kan Martin Ros ook de reeks Klassieke Curiosa van De Arbeiderspers bedoeld hebben.
31 Map 11.
32 Nico Schors had een antiquariaat in Amsterdam, gespecialiseerd in erotica. Hij heeft voor de reeks *Bibliotheca Erotica* van Uitgeverij Van Gennep alle nawoorden geschreven onder het pseudoniem Denise in 't Veld. Informatie van Jan Moret, e-mail d.d. 1-12-2006.
33 Zie noot 1.
34 *Ibidem.*
35 *Ibidem.*
36 Ter vergelijking: in een brief van Van Ditmar aan Uitgeverij Van Gennep van 27 juli 1970 wordt bevestigd dat er 9000 exemplaren van elk deeltje zijn geleverd. De oplage was dus nauwelijks meer dan wat er aan restanten was. Zie noot 1.
37 De herkomst van deze aantekening is onduidelijk. Zie noot 1.
42 Wim Sanders, ‘Een jonge meester in het huis van de pijn. Girodias, Komrij en de Olympia Press Nederland’, *De Parelduiker* (2004) 2, p. 5.
43 *Idem*, p. 18.
38 De boeken werden verkocht voor *f* 7,90.
39 De doelgroep die volgens Peter Smulders ‘geen Engels leest, waardoor het inkomen automatisch lager ligt’, maar die wel ‘erotische literatuur’ wil lezen, voelde zich kennelijk onvoldoende aangesproken. Verondersteld mag worden dat deze zich in ruime mate van het aanbod in de sigarenhandel kon bedienen, waar bovendien de prijzen lager lagen. Ook is het mogelijk dat de drempel erotische literatuur in de boekhandel aan te schaffen te hoog was.
40 *Wellust op de Elyzeese velden* is in 1970 opgenomen in de lijst *Vijftig best verzorgde boeken.*
41 Bijvoorbeeld *Das Phänomen, die Geschichte von Pumskaja, die Meisterhure* van Dr. Jur. Fritz Foregger (pseudoniem voor Fritz Thurn) uit 1923, vertaald als *Pumskaja de fabuleuze hoer.*
44 Bij Uitgeverij Van Gennep verschenen vijf titels. In de afgelopen tien jaar publiceerde Uitgeverij Aspekt onder dezelfde naam ook een aantal boeken met vertaalde erotische klassiekers, onder redactie van Martin Ros. De titel Bibliotheca Erotica blijkt erg populair; in de jaren tachtig werd van overheidswege in Duitsland een serie achttiende- en negentiende-eeuwse erotische literatuur uitgegeven met dezelfde titel.

Ik (Ali): links idealisme of commercie?
Sandra Jeurissen en Marieke van der Mast

Een van de meest in het oog springende maatschappelijk relevante uitgaven van de in 1969 opgerichte geëngageerde uitgeverij Van Gennep was *Ik (Ali)*, het vierde boek van onderzoeksjournalist Günter Wallraff. In dit boek heeft Wallraff stevige kritiek op de manier waarop gastarbeiders in Duitsland werden behandeld. *Ganz unten*, de originele titel van *Ik (Ali)*, was in Duitsland in hetzelfde jaar een enorm succes. Bovendien had het daar verregaande maatschappelijke en politieke gevolgen. Ook in Nederland zou Wallraffs boek de gemoederen verhitten.

Omslag van de eerste uitgave in Nederland van *Ik (Ali)* (1985)

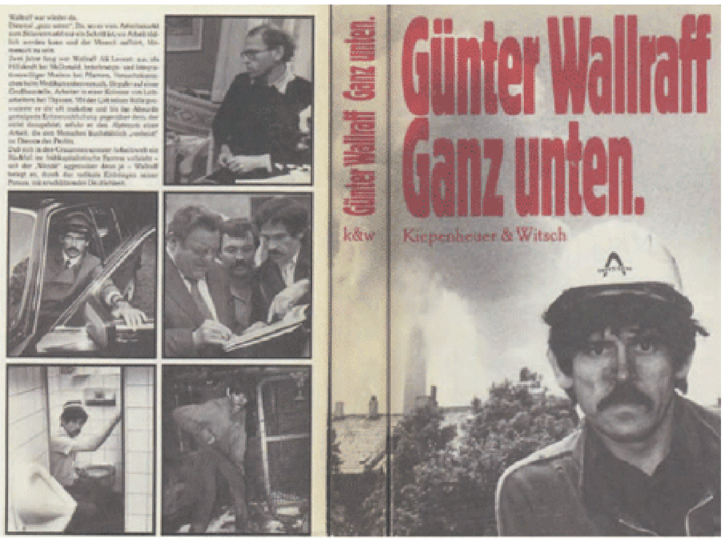

Omslag van de eerste uitgave in Duitsland van *Ganz unten* (1985)

In de jaren zestig nam het aantal gastarbeiders in Nederland snel toe. De oorzaken van de massale arbeidsmigratie waren de hoge werkloosheid en de lage lonen in de landen van herkomst, waar een grote bevolkingsgroei samenging met een lage industriële ontwikkeling. In de landen van vestiging was de behoefte aan arbeiders het gevolg van de postindustriële ontwikkeling: een steeds groter deel van de beroepsbevolking was werkzaam in de dienstensector en tegelijkertijd ontstond een tekort aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Buitenlandse werknemers werden dan ook aangesteld in functies waarvoor geen scholing vereist was, die laag gewaardeerd werden en die zich kenmerkten door veel ‘arbeidsinconveniënten’ (gevaarlijk, vuil, zwaar werk, enzovoort).

Vaststaat dat gastarbeiders in Nederland en Duitsland slechter behandeld werden dan de autochtone arbeiders. Huisvesting was vaak slecht geregeld; gastarbeiders werden bijvoorbeeld ondergebracht in barakkenkampen of gastarbeiderpensions. En gastarbeiders werden slecht betaald. Uit brieven aan de wervingscommissies in Italië, Griekenland en Turkije blijkt dat indertijd vooral de arbeidskracht en niet de mens centraal stond. Werkgevers bestelden per telegraaf een aantal stuks hulparbeiders, alsof het om goederen ging in plaats van om mensen.[1] Het lijkt erop dat gastarbeiders het in Nederland iets beter hadden dan in Duitsland. Een gastarbeider vergelijkt de omstandigheden in beide landen:

> ‘Mijn broer zat al vanaf mei 1961 in Nederland. Uit zijn brieven maakte ik op dat het daar veel beter was dan in Zwitserland of Duitsland. [...] Hij had niks te veel gezegd. Nederlanders waren veel vriendelijker dan Zwitsers of Duitsers. [...] Het was

> voor mij echt een verandering van dag en nacht. Toch waren er ook mindere ervaringen.'[2]

In Duitsland werden in de jaren zestig niet alleen door de pers, maar ook door vooraanstaande politici, zoals bondskanselier Ludwig Erhard, openlijk negatieve opmerkingen gemaakt over buitenlanders die in Duitsland werkten. Ze waren de zondebok in het naoorlogse Duitsland, vooral in tijden dat het slecht ging met de economie en tijdens verkiezingscampagnes. In Duitsland, maar ook in andere Europese landen, leidde de aanwezigheid van grote aantallen buitenlandse werknemers tot spanningen tussen de verschillende bevolkingsgroepen. In Nederland waren de problemen kennelijk minder groot dan elders:

> 'Het opnemen van grote aantallen allochtonen in de Nederlandse maatschappij verliep niet altijd soepel [...]. Toch kende Nederland geen ernstige rassenproblemen, zoals in landen als Frankrijk en Duitsland.'[3]

Günter Wallraff als Ali

Wallraff had zich in de jaren zestig aangesloten bij *Gruppe 61.* Deze groep van schrijvers en critici vond dat literatuur geëngageerd moest zijn. Ze verdiepten zich in de positie van arbeiders in de industrie en de daarmee gepaard gaande sociale problemen. De doelstelling van de groep was het bevorderen van geëngageerde literatuur die zich vooral richtte op de industriële arbeidssector, de *Arbeitswelt.* De groep streefde naar een vernieuwing van de arbeidersliteratuur.[4]

Wallraff ontwikkelde zijn eigen methode om de positie van de arbeider te onderzoeken en vast te leggen. Die methode, waarbij Wallraff undercover ging in de wereld die hij aan de kaak wilde stellen, kwam bekend te staan als de 'Wallraff-methode'. Door undercover te gaan, kon hij van binnenuit verslag doen van de omstandigheden binnen een bedrijf en die openbaar maken. Halverwege de jaren zeventig legde hij de wereld van het boulevardblad *Bild* bloot door er drie maanden undercover te werken. Günter Wallraff ontmaskerde het systeem van werken en de ideologie achter *Bild* en dat bleef niet zonder gevolgen: jarenlang zou *Bild* hem blijven achtervolgen in een poging hem zijn onthullingen betaald te zetten. Achter de coulissen kijken werd het geheime wapen van Wallraff. Zijn persoonlijke en journalistieke strijd kwamen voort uit de wil te vechten tegen onrecht en uit zijn diepgewortelde linkse overtuigingen.

Na lang aarzelen - hij had een vermoeden van wat hem te wachten zou staan en was bang - ging hij in de jaren tachtig opnieuw undercover. Ditmaal wilde hij de positie en arbeidsomstandigheden van de Turkse gastarbeiders in de Bondsrepubliek onderzoeken. Twee jaar lang vermomde hij zich als Turk en legde onder de schuilnaam Ali het dagelijks leven van een immigrant in de Bondsrepubliek vast. Het boek *Ganz unten* kwam uit in oktober 1985. De dag na verschijning zond de Duitse televisierubriek 'Report Baden-Baden' beelden uit die Wallraff tijdens zijn werk met een verborgen camera had gemaakt: gastarbeiders verrichtten het allersmerigste schoonmaakwerk met uiterst primitief, voor een deel zelf in elkaar

geknutseld gereedschap en werkten in schrikbarend onveilige omstandigheden waarbij stofmaskers, helmen en veiligheidsschoenen vaak ontbraken.

De reactie van de West-Duitse overheid op de publicatie van *Ganz unten* kwam snel. Anders dan bij zijn eerdere onthullingen waren niet Wallraff en zijn werkwijze het mikpunt van politie en justitie, maar degenen die in het boek aan de kaak werden gesteld.

Direct werden het Openbaar Ministerie en de fiscale opsporingsdienst ingezet om huiszoekingen te verrichten bij de bedrijven waar hij gewerkt had. Deze bedrijven probeerden terug te slaan door Wallraff en zijn uitgever te beschuldigen van leugens. Diverse processen volgden.[5]

Günter Wallraff maakt als Ali toiletten schoon bij McDonald's. Foto: Gunter Zint/PAN. Collectie IISG, Amsterdam

De vertaling

Twee weken na verschijning van de Duitse uitgave, op vrijdag 8 november 1985, presenteerde uitgeverij Van Gennep de vertaling van *Ganz unten* onder de titel *Ik (Ali).* Het was zeer opmerkelijk dat de ruime eerste oplage van 20.000 exemplaren al voor verschijnen in zijn geheel aan de boekhandel werd verkocht. Aan een tweede druk werd vanaf dat moment gewerkt.[6] In totaal zou *Ik (Ali)* twaalf drukken beleven.

In augustus 1985, drie maanden voor verschijning van het boek, gaf Rob van Gennep een interview aan de *Haagse Post* waarin hij alvast de nieuwsgierigheid van de lezer prikkelde.[7] In het interview geeft hij nog niets weg over het boek. Van Gennep zegt het boek nog niet te hebben gelezen of zelfs maar te hebben gezien en ook een titel voor de vertaling ontbreekt nog. Was dit strategie van Van Gennep? Een beetje geheimzinnigheid zou wellicht de verkoop stimuleren. Van Gennep legt in een persbericht uit waarom het boek zo belangrijk is:

> ‘[...] het is een boek over misdaad en roof, wettelijke en onwettelijke. Maar wettelijke het meest. Een boek van gemeenheid, lage en hoge, maar hoge het meest. Een

boek van rotheid en bederf. Maar waar laagheid en misdaad en het rotste bederf verschijnen als noodzakelijk gevolg der gegevens; als logische uitkomst van het stelsel.'[8]

Gunter Wallraff als Ali krijgt een handtekening van CSU-politicus Franz Jozef Strauss. Foto: Gunter Zint/PAN. Collectie IISG, Amsterdam

Dat Wallraff altijd goed was voor rumoer en protest, blijkt uit de reactie van *Het Maandblad voor Uitkeringsgerechtigden (MUG)*, dat denkt dat het grote publiek zich waarschijnlijk realiseert dat een nieuw boek van Wallraff gekocht dient te worden op het moment dat het verschijnt:

> '[...] anders loop je de kans dat het alweer verboden is. Of aangepast volgens de eisen van de aangeklaagde, het bedrijfsleven.'[9]

De Nederlandse uitgave is uitgebreider dan de Duitse; volgens Wallraff is dit te danken aan het feit dat er in Nederland geen kans was op processen. Ook is er in de Nederlandse versie duidelijk een accentverschuiving naar de positie van een Turkse gastarbeider. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de andere titel: *Ganz unten* werd *Ik (Ali)*. Met de Duitse titel alludeert de auteur op de bejegening van álle gastarbeiders in Duitsland, terwijl *Ik (Ali)* de indruk wekt van een veel persoonlijker verhaal. De Nederlandse vertaling van *Ganz unten* was duidelijk

een haastklus, wat blijkt uit de kwalitatief slechte foto's, het moeilijk leesbare lettertype en de hier en daar vreemde vertalingen. ‘Sauerei’ wordt bijvoorbeeld vertaald als ‘van God los’. Zowel de vertaling als de vormgeving laat zien dat het hier niet zozeer gaat om een literair product, maar veel meer om een politiek pamflet. Rob van Gennep heeft ook nooit onder stoelen of banken gestoken dat het politieke aspect voor hem van groter belang was dan het literaire. In een interview met Elsbeth Etty zegt hij: ‘Wij maken toch meer een politieke afweging en vragen ons af of iets ook maatschappelijk relevant is.’[10]

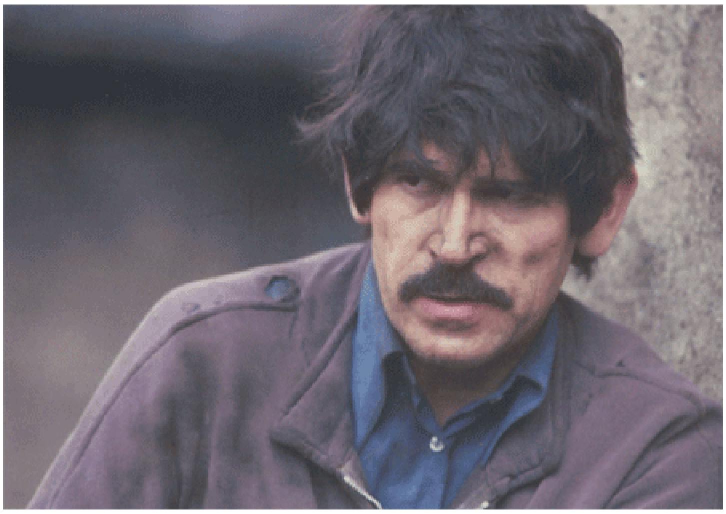

Günter Wallraff als Ali. Foto: Günter Zint/PAN. Collectie Günter Zint, Fahrendorf

Receptie

Vlak na het verschijnen van *Ik (Ali)* rezen bij Nederlandse journalisten de eerste twijfels over de motieven van Wallraff. In veel artikelen wordt gesuggereerd dat het Wallraff met name ging om het veroorzaken van sensatie en aandacht voor zijn eigen persoon. Volgens Wallraff zelf ging het daar niet om. Niet alleen had hij met andere boeken al laten zien dat hij vanuit een ideologische betrokkenheid te werk ging, ook - en belangrijker - stelt *NRC Handelsblad*: ‘Wallraff is te serieus om een ijdele sensatiezoeker te zijn. Daarvoor zijn de risico's die zijn gezondheid liep [...] te groot geweest.’[11] Interessant in de hele kwestie is waaróm het boek in Nederland zo'n succes was terwijl het verhaal zich in Duitsland afspeelde. Eén reden voor het succes van *Ik (Ali)* was de ophef rond het verschijnen van het boek in Duitsland. Daarnaast speelden de inhoud en de min of meer vergelijkbare situatie waarin gastarbeiders in Nederland zich bevonden een grote rol. Een journalist van *de*

Volkskrant zei hierover: ‘Natuurlijk gelden de ervaringen van [...] Ali ook voor vele buitenlandse arbeiders in Nederland, daar ben ik van overtuigd.’[12]

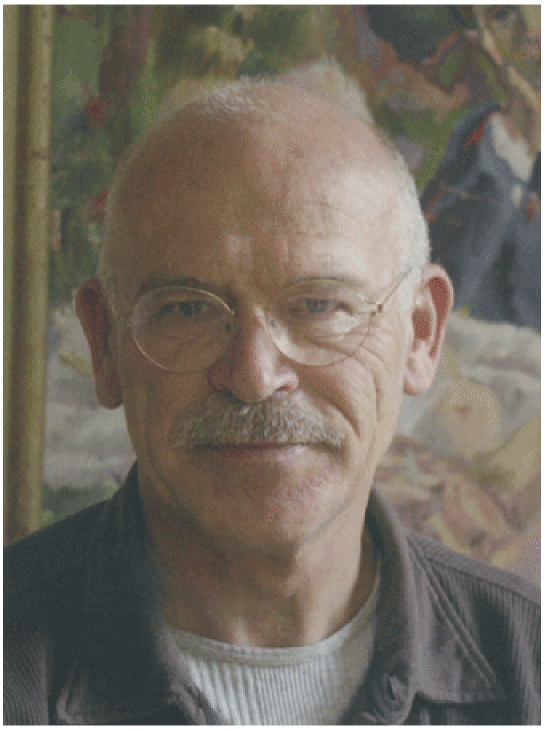

Gunter Wallraff in 2006. Foto: Günter Zint/PAN. Collectie Günter Zint, Fahrendorf

Processen

Behalve hoge verkoopcijfers bracht *Ganz unten* ook veel commotie teweeg. Direct na verschijning werden de eerste processen tegen Wallraff aangespannen. *De Volkskrant, Het Parool* en *NRC Handelsblad* openden alle drie op 7 december 1985 met de beschuldigingen tegen Wallraff.[13] Het grootste en langdurigste proces was dat van staalconcern Thyssen tegen Wallraff.[14] De zaak-Thyssen mondde uit in een maandenlang conflict tussen Wallraff en de directie, die hem voor de rechtbank als leugenaar wilde ontmaskeren. Eind oktober 1989 begon het proces uiteindelijk, waarbij Wallraff, zijn medewerkers en juridische adviseurs de aanklacht punt voor punt weerlegden met behulp van getuigen en onder ede afgelegde verklaringen. De klacht betrof voornamelijk Wallraffs beschuldiging dat Thyssen bij het inschakelen van uitzendkrachten voorschriften aangaande de beveiliging van werknemers overtreden had. Verder ging het om de bewering in *Ganz unten* dat het bedrijf in *toenemende mate* gebruikmaakte van werknemers van andere firma's, ten koste van het eigen

vaste personeel.[15] Wallraff won het proces uiteindelijk en de al geproduceerde exemplaren van *Ganz unten* mochten gewoon verkocht worden; bij herdrukken moesten slechts twee passages een klein beetje worden veranderd of gepreciseerd.

Het proces van Thyssen tegen Wallraff maakte iets duidelijk over de maatschappelijke positie van kritische literatuur in Duitsland. Alleen doordat het boek een groot publiek aansprak en bereikte en de auteur daarmee veel geld opleverde, was het mogelijk gelijk te krijgen tegenover een internationaal staalconcern als Thyssen, met zijn verreikende economische en politieke invloed.

Naast de processen die tegen Wallraff werden aangespannen door de bedrijven waar hij als Ali had gewerkt, werd Walraff ook nog eens door de media beschuldigd van plagiaat. HUMO berichtte op 22 januari 1986 in navolging van de Duitse omroep ZDF dat Wallraff plagiaat had gepleegd. Hij zou in zijn boek citeren zonder zijn bronnen te noemen. In het archief van Van Gennep bevindt zich een eerste versie van een persbericht geschreven namens of door Rob van Gennep en geredigeerd door iemand anders:[16]

> 'Rob van Gennep [...] ontkent categorisch dat zijn auteur kan worden beschuldigd van plagiaat, zoals de laatste tijd in de Bondsrepubliek is gebeurd. Volgens Rob van Gennep zijn de passages uit het boek [...], die Wallraff zou hebben overgeschreven *beslist* [met pen toegevoegd door onbekende persoon] geen plagiaat maar citaten van identieke bronnen.'[17]

De beschuldiging van plagiaat bleek uiteindelijk om niets anders te gaan dan een onvolledige bronvermelding.

Eindnoten:

1 Karl Heinz Meier-Braun, 'Gastarbeiders worden immigranten. Het vreemdelingenbeleid in de Bondsrepubliek Duitsland', *Spiegel Historiael* 32 (1997), p. 124.
2 W. Tinnemans, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)*, Utrecht 1994.
3 L. Mulder, A. Doedens en Y. Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*: *Van prehistorie tot heden*, Apeldoorn 1989.
4 Hensel Horst, *Werkkreis*: *oder, die Organisierung politischer Literaturarbeit*, Köln 1986.
5 Günter Wallraff, *Ik (Ali). Met een documentatie van de gevolgen*, Amsterdam 1989.
6 Archief Van Gennep, IISG.
7 Interview in de *Haagse Post*, 10-08-1985.
8 Briefje Rob van Gennep, waarschijnlijk een persbericht, archief Van Gennep, IISG.
9 *Het Maandblad voor Uitkeringsgerechtigden*, 02-12-1985.
10 Rob van Gennep in een interview met Elsbeth Etty, in: *NRC Handelsblad*, 29-12-1989.
11 *NRC Handelsblad*, 16-11-1985.
12 *de Volkskrant*, 25-01-1986.
13 *de Volkskrant, Het Parool, NRC Handelsblad*, 07-12-1985, en Wallraff, *op. cit.* (noot 5), p. 230.
14 Wallraff, *op. cit.* (noot 5), p. 236.
15 *Ibidem.*

16 Archief Van Gennep, IISG. Voor dit artikel zijn de volgende dossiers geraadpleegd: *Correspondentie* 4-6, 154-155, 169-170, 171-172, *Redactievergaderingen* 202-203, *Auteurs* 800-801, *Contacten met auteurs en vertalers* 1045-1049, *Knipselmap* 1185.

17 Archief Van Gennep, IISG.

De privébibliotheek van Rob van Gennep
Joyce Kraaijeveld

Voor lezers die niet elk jaar trouw hun boekenkast opruimen, zal het heel herkenbaar zijn: je zoekt een boek, je weet dat je het hebt, maar vinden kun je het niet. Het gebeurde Hedda van Gennep, weduwe van uitgever Rob van Gennep, toen ze in haar huis vol boeken op zoek was naar nu juist die ene titel. Uiteindelijk gaf ze de zoektocht op en kocht een nieuw exemplaar van het boek in kwestie. Het voorval had haar echter duidelijk gemaakt dat de verzameling boeken een opruimbeurt kon gebruiken - voor nu, maar zeker ook voor de dag dat zij er, ondanks haar goede gezondheid en drukke leven, niet meer zou zijn. In 2005 bracht ik daarom gedurende drie maanden enkele dagen per week door in Van Genneps woning aan de Van Eeghenstraat in Amsterdam-Zuid om orde aan te brengen in zijn persoonlijke boekencollectie. Vervolgens deed ik onderzoek naar de bibliotheek.[1] In dit artikel ga ik in op de vraag wat Rob van Gennep nu eigenlijk in zijn kast had staan.

De privébibliotheek die Rob van Gennep opbouwde meet 176 meter en telt naar schatting tussen de acht- à negenduizend boeken, die verspreid over vijf vertrekken staan opgesteld. De grote pijlers van de collectie zijn Nederlandse en vertaalde literatuur (respectievelijk 31 en 35,7 meter), politiek (18,3 m) en kunst (17,4 m). Aparte verzamelingen zijn er van het werk van James Joyce (4,5 m) en dat van de kunstenaar Frans Masereel (2 m). Van Genneps liefde voor poëzie blijkt uit het niet onaanzienlijke aandeel dichtbundels (11 m) en een royale collectie fotoboeken weerspiegelt zijn belangstelling voor fotografie (circa 8 m). Ook het fonds van de uitgeverij is - weliswaar incompleet - in het huis aanwezig.

Rob van Gennep wordt vaak omschreven als links uitgever bij uitstek, die voor het politieke boek een centrale plaats had ingeruimd in zijn fonds. Zijn privébibliotheek toont echter nadrukkelijk zijn brede belangstelling, niet in de laatste plaats in literair opzicht. Het aandeel van de Nederlandse literatuur is in zijn persoonlijke boekencollectie bijna twee keer zo groot als het aandeel politiek werk en het aandeel van de buitenlandse c.q. vertaalde literatuur is zelfs nog groter. Zelf hechtte Van Gennep eraan het beeld van politiek uitgever dat aan hem kleefde zowel te koesteren als te betwisten. In interviews benadrukte hij meerdere malen dat zijn uitgeverij ook ‘goede bellettrie’ bracht, en dat het politieke pamflet *Tien over rood* níet het begin van de uitgeverij vormde, die hij samen met Johan Polak had opgericht. In eerste instantie waren ze namelijk een zuiver literaire uitgeverij begonnen, ingegeven door hun eigen belangstelling.

Voor Van Gennep lag de kiem van zijn interesse in literatuur in Meppel, waar hij als adolescent inwoonde bij een leraar die ervoor moest zorgen dat hij zich concentreerde op zijn schoolwerk. Van Gennep was er naar eigen zeggen ‘niet zo erg gelukkig’ en begon mede daardoor met het lezen van poëzie en literaire tijdschriften. Ook zijn oom Ted van Gennep, theoloog met dusdanig linkse denkbeelden dat hij ‘de Rode Dominee’ werd genoemd, was bepalend voor Van Genneps kennismaking met literatuur. Dankzij de literatuur was het bovendien dat Van Gennep bevriend raakte met de latere hoogleraar Douwe Fokkema - beiden bleken namelijk dezelfde boeken te hebben neergezet in de kast naast het stapelbed dat ze in hun diensttijd deelden. Fokkema beschouwt zichzelf wel als het &-teken tussen Polak & Van Gennep, omdat hij hen met elkaar in contact bracht. In die tijd schreef Van Gennep overigens zelf ook, voornamelijk gedichten. Enkele van zijn teksten werden gepubliceerd, in onder meer het kortlevende literaire blad *Maupertuus*, dat Johan Polak uitgaf toen hij nog werkzaam was bij Stols.

Kasten met fotografie, kunst en politiek in de werkkamer van Rob van Gennep. Foto: Ruud Evers

Het ordenen van de collectie

Van Genneps boeken vormen een historische collectie, in die zin dat deze nog in haar oorspronkelijke vorm bestaat en te raadplegen is. De opstelling is echter niet meer historisch, omdat ik op verzoek van Van Genneps echtgenote orde heb aangebracht in de bibliotheek. Wel heb ik daarbij de bestaande indeling gerespecteerd wat de locatie van de verschillende genres en categorieën betreft. De Nederlandse bellettrie trof ik bijvoorbeeld aan in de logeerkamer van het huis en op die plek staan de boeken uit dit genre nog steeds, met uit-

zondering van een aantal kostbare eerste drukken. Deze kwetsbare uitgaven hebben een plekje gekregen in het daglichtarme vertrek in het souterrain, bij de poëzie. In het selecte groepje bijzondere uitgaven bevinden zich bijvoorbeeld een eerste en een tweede druk van *De avonden* en *Nader tot U*, een eerste druk van *De wilde kim* van Adriaan Roland Holst uit 1925 en een tiende druk van de *Max Havelaar* uit 1910. Ook vinden we er twee exemplaren van *Vergezichten en gezichten* van Vasalis, beide in een eerste druk, eentje van Rob van Gennep - 'gekregen van grootmoeder 1-2-'55' - en eentje van zijn echtgenote, die er alleen haar naam in zette.

Vertaalde literatuur in de woonkamer. Foto: Ruud Evers

Voor het overige bestond mijn ordening er slechts uit de verdwaalde dichtbundels en Nederlandse romans in andere kamers op te sporen en alfabetisch tussen de rest te rangschikken. Met eenzelfde behoud van plaats is de collectie James Joyce bij de poëzie in het souterrain gebleven, zijn de Masereelverzameling en het fonds van de uitgeverij samen met de vertaalde literatuur op hun oorspronkelijke plek in de woonkamer blijven staan en hebben de kunst en de fotografie de werkkamer van Rob van Gennep niet verlaten. Er is één categorie boeken die bij de ordening een wezenlijk andere plek heeft gekregen, en dat zijn de titels over het jodendom. Op verzoek van Hedda van Gennep heb ik die gegroepeerd en in de antieke boekencarrousel geplaatst, die in de woonkamer naast haar werkplek staat. Ook de opstelling van de politieke boeken wijkt iets af van de rest van de bibliotheek: bij dat genre heb ik in plaats van een alfabetische ordening gekozen voor een indeling op onderwerp. Bij de letter a staan alle boeken die 'anarchisme' als thema hebben (bijvoorbeeld *Over anarchisme, staat en diktatuur* van de Rus Michail Bakunin), bij de c staat 'communisme' (waaronder Herman Gorters *Offener Brief an den Genossen Lenin*), bij de f 'fascisme' (*Het fascisme als Europees verschijnsel*), bij de k 'kapitalisme', enzovoort. De gedachte daarachter is dat je dit type boek doorgaans niet op auteur opzoekt, maar op onderwerp.

Links: De James Joyceverzameling. Foto: Ruud Evers
Rechts: De Frans Masereelverzameling. Daarnaast de fondskast van Uitgeverij van Gennep. Foto: Ruud Evers

Eigendomskenmerken

De acht- à negenduizend boeken die Van Genneps boekenkast telt, waren niet per definitie allemaal van hem persoonlijk. Immers, om te beginnen woonden er nog meer mensen in het huis, namelijk zijn echtgenote Hedda - fervent boekenkoper en lezer - en zijn dochter Celine. Ten tweede kunnen alle titels die dateren van na 1994, het jaar van Van Genneps overlijden, logischerwijs niet tot zijn privébibliotheek gerekend worden. De boeken die wel nadrukkelijk aan Van Gennep toebehoorden onderscheiden zich door middel van een eigendomskenmerk. Nu eens schreef hij met de hand zijn naam op een schutblad, dan weer maakte hij gebruik van een stempeltje - in rode of blauwe inkt - met de tekst BIBLIOTHEEK R.O. VAN GENNEP. Sporadisch hanteerde hij een andere stempel, die nog het meest weg heeft van een Chinees teken. Deze komt alleen in het rood voor.

Jammer genoeg is het aantal boeken dat op deze manier een eigendomskenmerk heeft meegekregen ver in de minderheid (zie cirkeldiagram op p. 173). De boeken vertonen nog wel andere aanwijzingen over hun herkomst. Zo zijn bijvoorbeeld de presentexemplaren die Van Gennep ontving van uitgeverij Meulenhoff, waarmee zijn uitgeverij samenwerkte, te herkennen aan een complimentkaartje voorin. De boeken van De Bezige Bij, Van Genneps distributiepartner, zijn het sterkst vertegenwoordigd (zie grafiek op p. 173), maar bezitten niet zo'n aanwijzing. Over het geheel bezien is het dan ook vrijwel ondoenlijk om op basis van dit soort kenmerken de bibliotheek te zuiveren tot strikt de boeken van Rob van Gennep zelf. Van de politieke boeken staat nog het meest vast dat ze van hem waren, omdat zijn interesse voor het politieke boek thuis minder gedeeld werd.

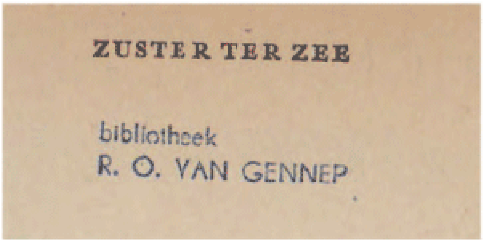

Ex libris-stempels van Rob van Gennep.
Foto: Joyce Kraaijeveld

Alle titels met 'progressief-maatschappelijke relevantie'

Bij dat politieke boek moet overigens nog wel een kanttekening worden geplaatst. Toen Van Gennep in 1982 werd gevraagd naar een definitie ervan, antwoordde hij dat een politiek boek zich wat hem betreft niet beperkt tot uitsluitend partijpolitiek, maar dat in principe alle titels met 'progressief-maatschappelijke relevantie' in zijn ogen politieke boeken zijn. In de praktijk betekent deze opvatting dat heel veel boeken voor dit etiket in aanmerking komen, wat de rubricering flink bemoeilijkt. Een boek als *Mijn rode jaren* van Gerard Reve staat in Van Genneps bibliotheek omwille van de vindbaarheid en de coherentie bij het overige werk van Gerard Reve, tussen de Nederlandse literatuur, maar had evengoed in de kast met politiek werk kunnen staan, naast *Overdenkingen van een arbeidersjongen* van Douwe de Wit bijvoorbeeld. Sommige boeken zijn overduidelijk politiek van aard, zoals de zesdelige serie *De socialisten* van H.P.G. Quack uit 1900, de vierdelige reeks *Gedenkschriften* van Pieter Jelles Troelstra uit eind jaren twintig of de serie 'MEW', de *Marx Engels Werke.* Deze reeks in 43 banden verscheen tussen 1956 en 1968 en staat bekend als de 'blauwe banden'. Hedda van Gennep wilde deze 'gekkigheid' echter niet voor de collectie behouden en heeft de boeken bij de ordening weggedaan. Dat is misschien zonde, maar aan de andere kant kampte (en kampt) de bibliotheek met een behoorlijk ruimtegebrek, waardoor een deel van de boeken dubbel geplaatst in de kast stond. Een bepaalde schifting was om die reden bijna onvermijdelijk. Grappig is dat de meest recente uitgave over Karl Marx, *Marx - een biografie*, op grond van de publicatiedatum onmogelijk aan Rob van Gennep kan hebben toebehoord: het boek verscheen in 2000 bij de Bezige Bij, zes jaar na Van Genneps overlijden. Of zijn echtgenote het boek zelf kocht of cadeau kreeg is niet duidelijk.

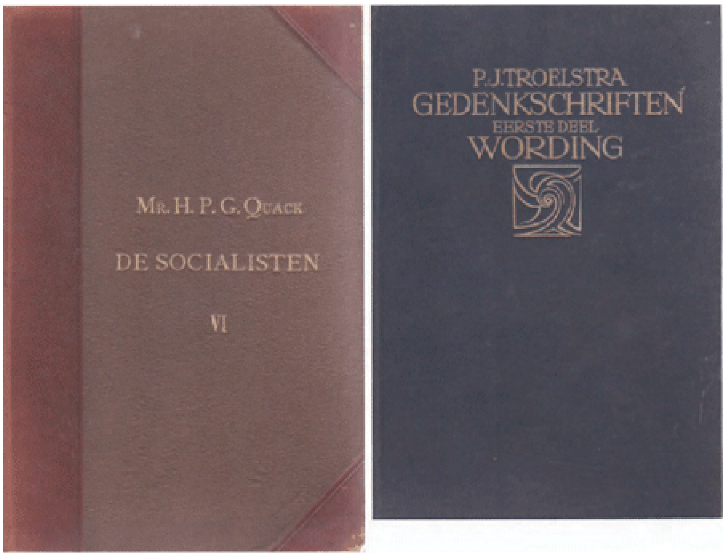

Socialistische werken uit de collectie van Rob van Gennep. Foto: Joyce Kraaijeveld

Voor Rob...

Aangezien Rob van Gennep zelf heel zuinig was op zijn boeken en ze het liefst netjes wilde houden - ‘Rob vond eigenlijk dat boeken niet om te lezen waren,’ aldus Hedda - bevat de privécollectie geen boeken met aantekeningen erin of onderstrepingen. De enige aantekeningen die ik ben tegengekomen waren genoteerd op losse blaadjes. Die zaten in *Idee en beweging*, een SUNschrift van Ger Harmsen uit 1972. Anderen schreven daarentegen wél in Van Genneps boeken, in de vorm van opdrachten. Lang niet allemaal zijn die aan hem persoonlijk gericht; soms maken ze duidelijk dat het boek een tweedehands exemplaar is, zoals de versie van *Een Hollandsch drama* van Arthur van Schendel uit 1947, die ‘Tabe’ getuige de opdracht ‘Voor Heintje’ aan die laatste cadeau deed. Sommige opdrachten laten weinig aan de verbeelding over - ‘Voor Rob, ter gelegenheid van zijn 28e verjaardag, 5 mei 1965’, anoniem in *Antieke verhalen* van Louis Couperus - terwijl andere juist veel vragen oproepen: ‘Juist omdat honderden het graag wilden, prijs ik me gelukkig de uitverkorene te zijn, die jouw [sic] dit boekwerk geven mag, Vader!’ schreef ene ‘T.’ op 6 mei 1932 in *Russische reisschetsen* van Philip Mechanicus. Achter de opdracht die Wam de Moor in 1964 noteerde in zijn eigen boek *De mannen van de blauwe boten* gaat waarschijnlijk een hele geschiedenis schuil:

‘Dag Johan en Rob,
Als proefballonnetje ziet dit boekje er toch redelijk uit, vinden jullie niet? Kostprijs is tenslotte maar 60 c per boekje. Hoe gaat het met alles? Ik vorder maar langzaam door het vele bezoek. 24 september (donderdag) kom ik even langs. Breng dan ms. van de gedichtenbundel “De Papieren Long” die de drukker van dit gevalletje heel netjes gaat drukken als relatiegeschenk mee, in de hoop dat jullie er (zonder kosten voor jullie) je uitgeversnaam op durft te laten zetten.
Alle goeds, ook van Maria,
Wam’

Polak & Van Gennep wilden of durfden het kennelijk niet aan, want *De papieren long* verscheen een jaar later ‘s.n.’, zonder uitgever. ‘Nee’ werd er ook verkocht aan kunstenaar Paul Citroen, die zijn *Notities van een schilder* aan Polak & Van Gennep had willen slijten. Citroen kon het niet laten een exemplaar van het boek na te sturen - dat uiteindelijk verscheen bij Boucher - met daarin een briefje met de volgende tekst:

‘5.IV.'67
Zeer geachte Heer van Gennep,
Achteraf spijt het me toch, dat U mijn boekje niet hebt durven uitgeven.
Ziet het er niet aardig uit? U had er zeker succes mee gehad.
Met vriendelijke groeten,
Paul Citroen’

Ook Boudewijn Büch ‘beklaagde’ zich als het ware met zijn opdracht in *Het dolhuis*: ‘Voor Rob, die alleen maar een handtekening wil, maar ik wil zoveel meer schrijven... I IX 87’. Misschien zinspeelt Büch hier op de samenwerking tussen hem en Van Gennep waarover ze in 1983 enige tijd hadden gecorrespondeerd. Het boek dat Büch bij Van Gennep zou publiceren, over literaire vriendschappen, kwam echter nooit verder dan een omslagontwerp. Het kan ook zijn dat de opdracht alleen maar een ironische knipoog is. De opdrachten laten namelijk eveneens zien dat Van Gennep met een aantal auteurs, en niet per se uit het eigen fonds, warme banden onderhield. Marga Minco noteerde in *De val* de woorden ‘Voor Rob, in oude trouwe vriendschap, van Marga, 14 mei '83’ en Heere Heeresma schreef in *Bevind van zaken*:

‘Voor mijn vriend Rob v. G.
niet in het laatst voor zijn vaak
niets ontziende steun aan
Heere Heeresma
16 aug. 1962’

Martin van Amerongen, toenmalig hoofdredacteur van *De Groene Amsterdammer*, deed Van Gennep een exemplaar cadeau van zijn boek *De moord op Mozart van Nazareth* en schreef daarin:

‘Voor Rob van Gennep
Vriend en weldoener van zowel WA Mozart als De Groene Amsterdammer.

Martin v. Amerongen, A'dam, 2 jan '89'

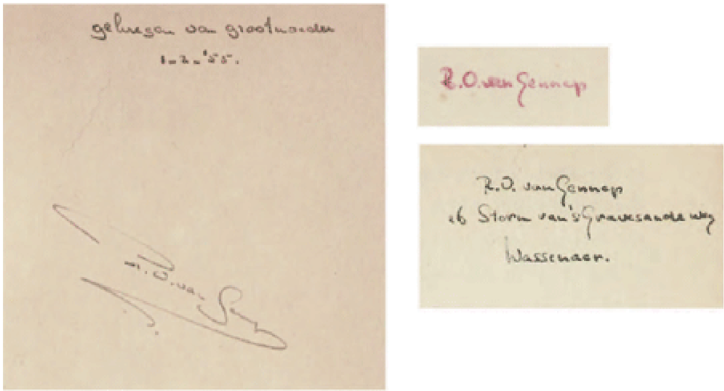

Persoonlijke kenmerken in de boeken van Rob van Gennep. Foto: Joyce Kraaijeveld

Van Gennep was behalve een trouw lezer van *De Groene* ook als schrijver actief geweest voor het opinieblad. Hij verzorgde jarenlang de rubriek 'Boekberichten', waarin hij wekelijks de oogst aan belangwekkende kritische boeken besprak die in het buitenland verschenen waren. Iets soortgelijks had hij eind jaren zestig gedaan voor de sociaaldemocratische krant *Het Vrije Volk.* In het privéarchief van Van Gennep dook zijn perskaart uit 1969 op en ook de bibliotheek leverde een bewijs, in de vorm van een brief in het boek *Apartheid en arbeidsbestel in Zuid-Afrika.* Het boek dateert eveneens uit 1969 en bevat een brief die afkomstig is van De Arbeiderspers, de uitgever van *Het Vrije Volk*, plus een notitie voor Rob van Gennep. Toenmalig redactiesecretaris Ben Maandag retourneerde het boek aan de uitgever, Paul Brand te Bussum, met de mededeling dat het boek niet voor bespreking in aanmerking kwam. Brand schreef op zijn beurt schijnbaar de notitie voor Van Gennep: 'Beste Rob, Wat nu? Is dit boek werkelijk niet meer interessant voor Het Vrije Volk? Beste groeten, Paul' en stuurde het naar hem op. Dat het alsnog tot een bespreking kwam lijkt onwaarschijnlijk, maar blijft ongewis.

Als je naar Van Genneps privébibliotheek kijkt, zou je kunnen concluderen dat Rob van Gennep als uitgever een ander soort lezer was dan voordat hij zijn carrière in het boekenvak startte. Het belangrijkste argument dat de bibliotheek daarvoor aandraagt houdt verband met de genoemde eigendomskenmerken. Deze stammen namelijk zonder uitzondering uit dezelfde periode: van de vroege jaren vijftig tot halverwege de jaren zestig. Het begin van die periode valt ruwweg samen met het begin van Van Genneps intellectuele belangstelling en het einde wordt gemarkeerd door de start van zijn werkzaamheden als uitgever. Het is niet moeilijk te veronderstellen dat de toestroom van boeken vanaf dat moment dusdanig groot werd dat het niet meer doenlijk was om alle titels persoonlijk van een eigendomskenmerk te voorzien, en wellicht ging het bijzondere er ook wel een beetje vanaf Dat betekent niet dat Van Gennep vanaf dat moment minder boeken aanraakte - misschien wel juist meer dan ooit. Vrienden en kennissen herinneren zich Rob van Gennep als iemand die altijd veel las. Van Gennep sprak dat zelf eind jaren zestig in verschillende interviews tegen; hij zou helemaal niet zoveel lezen, geen boeken althans, wel kranten en tijdschriften. Naar eigen zeggen las hij 'vrijwel nooit een roman', sterker nog, 'Eigenlijk lees ik niet voor m'n amusement', zo stelde hij in 1970 in NRC. Zijn leesgedrag werd vanaf

dat moment gedomineerd door de uitgeverij en Van Gennep veranderde van een toegewijd lezer die leest uit liefhebberij in een functioneel lezer. Fondsauteur en vriend Igor Cornelissen onderstreepte dat na Van Genneps overlijden nog eens in *Vrij Nederland*: ‘Er waren altijd manuscripten die beoordeeld moesten worden.’

Links de James Joycekast, rechts elf meter poëzie. Foto: Ruud Evers

Vertrek	Inhoud	Totaal
Werkkamer	14,5 m kunst/fotografie; 18,3 m politiek/non-fictie; 0,5 m buitenlandse literatuur	33,3 m
Woonkamer	19,1 m vertaalde literatuur; 5,6 m WO II; 2,9 m Masereel/kunst, 19 m fonds	46,6 m
Logeerkamer	31 m Nederlands proza; 3 m secundaire literatuur (NL)	34 m
Boekenkamertje souterrain	4,5 m James Joyce; 7,7 m buitenlandse literatuur en gelieerd secundair werk; 11 m poëzie; 1,5 m Privédomein; 5,8 m toneel; 9 m non-fictie; 1,5 m bijzondere drukken; 1 m kinderboeken	42 m
Slaapkamer	16,6 m vertaalde literatuur; 1 m film; 2,5 m feminisme	20,1 m
		176 m

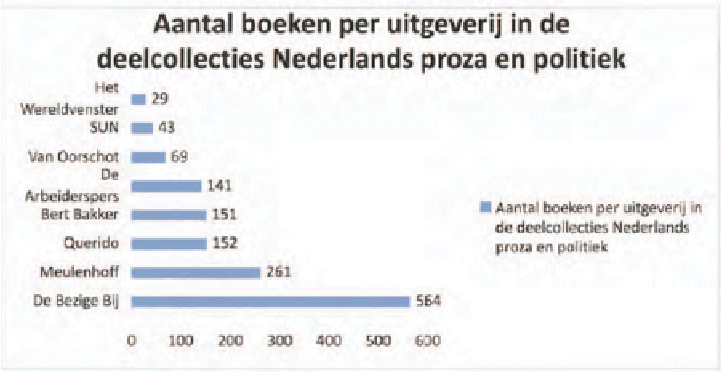

Aantal boeken per uitgeverij in de deelcollecties Nederlands proza en politiek
Het Wereldvenster
SUN
Van Oorschot
De Arbeiderspers
Bert Bakker
Querido
Meulenhoff
De Bezige Bij
29
43
69
141
151
152
261
564
0
100
200
300
400
500
600
Aantal boeken per uitgeverij in de deelcollecties Nederlands proza en politiek

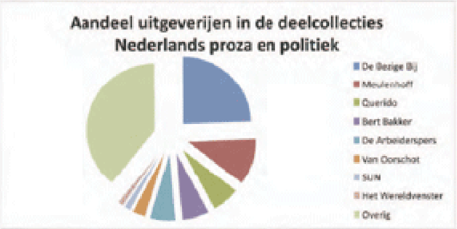
Aandeel uitgeverijen in de deelcollecties Nederlands proza en politiek
De Bezige Bij
Meulenhoff
Querido
Bert Bakker
De Arbeiderspers
Van Oorschot
SUN
Het Wereldvenster
Overig

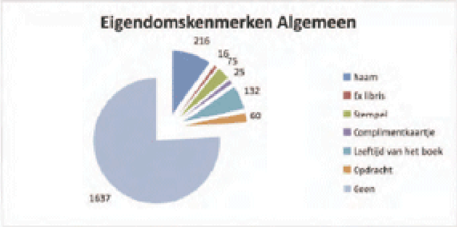
Eigendomskenmerken Algemeen
216
16
75
25
132
60
1637
Naam
Ex libris
Stempel
Complimentkaartje
Leeftijd van het boek
Opdracht
Geen

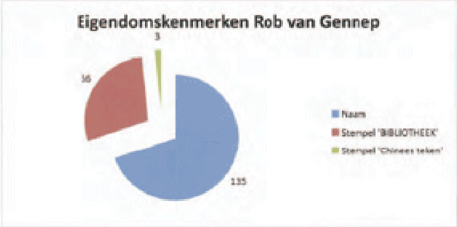
Eigendomskenmerken Rob van Gennep
3
36
135
Naam
Stempel 'BIBLIOTHEEK'
Stempel 'Chinees teken'

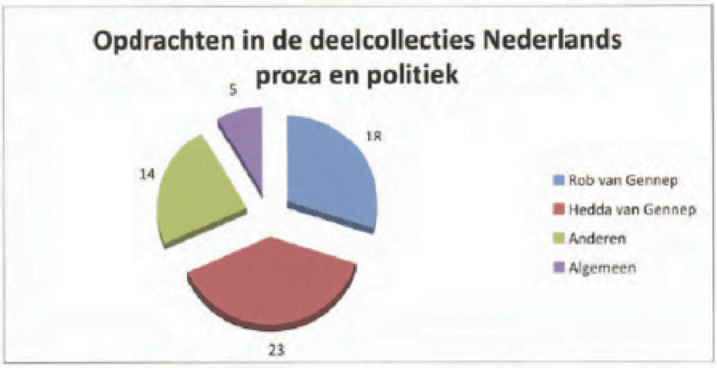

Eindnoten:

1 De bibliotheek was het onderwerp van mijn scriptie voor de master redacteur/editor aan de Universiteit van Amsterdam, begeleid door Lisa Kuitert. Mijn onderzoek ging over de relatie tussen Rob van Genneps privébibliotheek en het fonds van zijn uitgeverij. Het voert te ver om daarover uit te wijden binnen de context van dit artikel; zie voor meer informatie *Politiek op de plank. De privébibliotheek versus het uitgeverijfonds van Rob van Gennep*, Rotterdam 2009, dat tegelijk met dit themanummer uitkomt.

Fondslijst
Uitgeverij Van Gennep 1969-1994
Joyce Kraaijeveld

Deze lijst bevat bij de grootst mogelijke benadering de titels die bij Uitgeverij Van Gennep verschenen tussen 1969 en 1994, chronologisch in tijd weergegeven. Binnen de gegeven jaartallen staan de boeken op alfabetische volgorde van de auteursnaam. De lijst is gebaseerd op informatie uit de Nederlandse Centrale Catalogus (NCC), met de zoekwoorden 'van' en 'gennep' en een afbakening in tijd '1969-1994'. Extra informatie uit de catalogus over bijvoorbeeld het genre staat tussen rechte haken vermeld. Aan de hand van de fondslijsten van 1969, 1976 en 1988 heb ik vervolgens geverifieerd of alle titels daadwerkelijk voorkwamen in het bestand; voor een aantal titels bleek aanvulling nodig. Ten slotte heb ik gecontroleerd of alle titels uit het uitgavenarchief van Van Gennep, dat nog aanwezig is op de uitgeverij in de vorm van een tweetal kaartenbakken, in mijn bestand voorkwamen. Deze vergelijkingssessie leverde nog drieëndertig 'nieuwe' boeken op en bracht de lijst van 914 naar 947 titels. Dat deze werkwijze desondanks geen volledigheid garandeert, bleek wel toen de gereconstrueerde fondslijst getoetst werd aan een aantal artikelen in dit nummer. Er doken drie extra titels op, in 1970 verschenen in de 'zwarte seksserie', die noch uit de NCC, noch uit de kaartenbak op de uitgeverij waren gerold. Aangevuld met deze drie boeken komt de totale lijst op 950 titels. Aangezien ik het niet onmogelijk acht dat nog enkele andere titels aan mijn fondsreconstructie ontsnapt zijn, houd ik mij aanbevolen voor alle suggesties die de lijst kunnen completeren.

Naast de titels van uitgeverij Van Gennep heb ik in deze fondsreconstructie een overzicht opgenomen van de uitgaven die Rob van Gennep na de scheiding met Johan Polak meenam naar zijn nieuw opgerichte uitgeverij. Het betreft hier Polak & Van Gennep-publicaties die na 1 januari 1969 alleen nog door uitgeverij Van Gennep werden uitgeleverd. Hiervoor hoefde geen reconstructie te worden gemaakt; Van Gennep publiceerde eind 1968 zelf een overzicht waarop de boekhandel kon zien om welke boeken het ging. Er bestaat daarnaast een zeker schemergebied rond de publicaties van eind 1968 en begin 1969. Sommige uitgaven uit 1969 dragen nog de naam Polak & Van Gennep, terwijl andere uit 1968 al onder de naam Van Gennep zijn gepubliceerd. Officieel begon Van Gennep echter op 1 januari 1969.

Voor het overige geldt dat de titels van uitgeverij Sara pas vanaf 1987 op de onderstaande gereconstrueerde fondslijst voorkomen, omdat Rob van Gennep toen Sara overnam en als imprint onderbracht bij zijn eigen uitgeverij. Titels die een ISBN van Sara dragen, zijn om die reden niet in deze lijst opgenomen. Dat geldt ook voor titels waarvan Van Gennep slechts de distributie verzorgde en die niet op de fondslijsten voorkwamen (bijvoorbeeld voor de stichting Schorer, landelijk bureau voor homoseksualiteit). Verder is een enkele keer een latere dan de eerste druk aan te treffen in dit overzicht; dat betreft boeken waarvan de eerste druk niet bij Van Gennep verscheen, maar een tweede ofderde bijvoorbeeld wel. De oorspronkelijke uitgever is in dat geval expliciet vermeld. Wanneer een uitgave een coproductie is van Van Gennep en een andere organisatie, dan staat dat aangegeven met hetzij 'e.a.' - indien nadere informatie ontbrak -, hetzij met de naam van de andere partner (bijvoorbeeld een museum).

De titels van Polak & Van Gennep die meeverhuisden naar Van Gennep

1963

Oversteegen, J.J., *Kort geding*: *een bloemlezing uit de moderne verhalen-literatuur*

1964

Gijsen, Wim, *Landschappen-menselijke* [gedichten]
Hamelink, Jacques, *Het plantaardig bewind*: *zes verhalen*
Hamelink, Jacques, *De eeuwige dag*
Minco, Marga, *Moderne joodse verhalen*
Roth, Philip, *Vaarwel*, *Columbus en vijf korte verhalen*

1965

Amstel, Greet van, *Verboden te leven* [gedichten]
Coffeng, Joh. M., *Lexicon van Nederlandse tonelisten*
Faber, H., *De jonge volwassenen*
Gennep, F.O. van, *De brief in het pastoraat*: [*een fenomenologische studie als bijdrage tot de praktische theologie*]
Hedayat, Sadegh, *De blinde uil*
Kaptein, R., *Het huisbezoek*: *achtergronden en organisatie*
MacCarthy, Mary, *Eerste persoon meervoud*
Malamud, Bernard, *De huwelijksmakelaar en andere verhalen*

1966

Aleichem, Sjolem, *Tewje in boter en kaas*
Boukema, P.J., *Enkele aspecten van de vrijheid van meningsuiting in de Duitse Bondsrepubliek en in Nederland*: *een rechtsvergelijkende studie*
Carrasquer, F., *Moderne Spaanse verhalen*
Creeley, Robert, *De goudgravers*
Derks, H.G.M., *Met betrekking tot Limburg*
Faber, H., *Nieuwe perspectieven in Rome en New Delhi*: *observaties van een waarnemer*
Frenkel, F.E., *Provo*: *kanttekeningen bij een deelverschijnsel*
Frenkel Frank, Dimitri, *De witte dijen van Beebie*
Hamelink, Jacques, *Horror vacui*
Kaptein, R., *De predikant*: *zijn plaats en zijn taak in een nieuwe wereld*
Lammers, Han, *Hinderlijk volgen*: *kronieken uit De Gids, 1963-1966*

Lehning, Arthur, *De draad van Ariadne*: *essays en commentaren*
Sharp, Alan, *Een groene boom in Gedde*
Terts, Abram, *Drie verhalen*
Warren, Hans, *Een roos van Jericho* [gedichten]

1967

Arzjak, Nikolaj, *Hier is Moskou, en andere verhalen*
Beek, MA., *Spelregels*: *een bundel essays over hermeneutische regels en hun toepassing in de theologie*
Bibeb, *Bibeb & andere Vip's*
Bolivia en Debray: *een dictatuur en een proces*
Diverse auteurs, *9x9x9*: *een internationale verhalenbundel*
Gortzak, Wouter, *Kluiven op een buitenbeen*: *kanttekeningen bij enige naoorlogse ontwikkelingen van het Nederlandse communisme*
Hamelink, Jacques, *Een koude onrust* [gedichten]
Hansen, Han, *Wat doen we in Suriname?*
Hartkamp, Martin, *Verhalen na '60*
Hasselt, F.G. van, *Griekenland vrij*!: *een gelegenheidspaperback van Polak & Van Gennep*
Hrabal, Bohumil, *Zwaarbewaakte treinen* [roman]
Kossmann, E.H., *Anarchisme, een miskende stroming?*
Lammers, Han, *De meeste mensen willen meer*: *het betere leven van tien over rood*
Loeber, Rolf, *Moderne Ierse verhalen*
Malamud, Bernard, *De fikser*

Mijn, Aad van der, *Te land, ter zee en in de lucht*: *een documentaire over de Nederlandse strijdkrachten*
Mijn, Aad van der, *Verslag van een misverstand*: *een serie interviews*
Roegholt, R., *Seks in de jaren '60*: *over het liefdeleven van de Nederlandse Maagd en de gevolgen*
Rogier, Jan, *Een ernstig woord aan mijn katholieke medeburgers*
Swaan, A. de, *Amerika in termijnen*: *een ademloos verslag uit de USA*
Tamboer, Kees, *De macht van de rooie ruggen*: *een uitnodiging tot discussie over de 'Uitgangspunten voor een plan van structuurhervormingen'*
Trimbos, C.J.B.W., *Seksualiteit en moraal*
Vries, Leonard de, *Hop, hop, hop, hangt de socialisten op!*: *een documentaire over het opkomende socialisme in de jaren tachtig, ontleend aan Recht voor allen*
Vuyk, Beb, *Moderne Indonesische verhalen*

1968

Berg, Joris van den, *Dertien in een dozijn*: *een keuze uit de best geschreven en meest besproken interviews van het afgelopen schrijfjaar*
Carmichael, Stokely, *Black Power en de derde wereld*: *een interview met Stokely Carmichael*
Derks, H.G.M., *Anatomie van links*
Elders, Fons, *Filosofie als science-fiction*: *interviews en een enquête*
Everts, Philip P., *Vietnam en het recht*: *bijzonder nummer van het juridisch studentenblad Ars Aequi*
Everts, Philip P., *Thailand*, *een tweede Vietnam?*: *de Amerikaanse bestrijding van het communisme in Zuidoost-Azië,*
Frenkel Frank, Dimitri, *Hoe ik van mijn vrouw leerde houden & andere curiosa*
Galbraith, John Kenneth, *Een uitweg uit Vietnam*: *een alternatief van het andere Amerika*
Galtung, Johan, *Polemologie*: *vraagstukken van oorlog en vrede*
Gorz, André, *Het moeilijke socialisme*
Guevara, Ernesto Che, *Boliviaans dagboek*: *7.11.1966-7.10.1967*
Guevara, Ernesto Che, *Ernesto Che Guevara*: *brieven*, *toespraken*, *geschriften*
Hamelink, Jacques, *De rudimentaire mens*
Heeresma, Heere, *Geef die mok eens door*, *Jet*!: *een avontuurlijk verhaal vol gruwel en geweld*
Heinemeyer, W.F., *Het centrum van Amsterdam*: *een sociografische studie*
Joyce, James, *Dubliners*
Kawabata, Yasunari, *De schone slaapsters*
Kruijer, G.J., *Cuba*: *voorbeeld en uitdaging*
Lévi-Strauss, Claude, *Het wilde denken*
Marcuse, Herbert, *Geweld en vrijheid*: *politieke opstellen*
Pinget, Robert, *De zoon*

Regtien, Ton, *Het Vietnam-tribunaal Stockholm-Roskilde 1967*
Schat, Peter, *Muzikale en politieke commentaren en analyses bij een programma van een politiek-demonstratief experimenteel concert met nieuwe Nederlandse muziek in negentienhonderdachtenzestig*
Stokvis, Benno, *Advocaat in bezettingstijd*
Willem, *Billy the Kid, of hoe een eenvoudige jongen uit Texas de maarschalksstaf in zijn ransel vond en er mee op kruistocht ging*

1969

Dery, Tibor, *Verhalen*

Fondslijst Van Gennep

1968

Petersen, Ad, *De Stijl 1 1917-1920* [reprint]
Petersen, Ad, *De Stijl 2 1921-1932* [reprint]

1969

Benthem van den Bergh, G. van, *De ideologie van het Westen*
Berg, J. van den, *Soft drugs*: *sociale, medische en juridische aspecten*
Berge, H.C. ten, *Canaletto, en andere verhalen*
Bibeb, *De mens is een ramp voor de wereld* [interviews]
Broekmeyer, M., *Arbeidersraad of ondernemersstaat*: *machten en machtsstrijd in Nederland en in Joegoslavië*, Van Gennep e.a.

Brummelhuis, Han ten, *Materiaal voor het diskussiekongres over de demokratisering van bestuur en onderwijs binnen de sektie sociologie en kulturele anthropologie van de subfakulteit der sociaal-kulturele wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam, 29 en 30 sept. 1969*
Carmichael, Stokely, *Black power*: *de ideologie van de zwarte macht in de Verenigde Staten*
Cooper, David, *Dialectiek der bevrijding*
Deelen, A.G. van, *Sinds Godard*: *de Franse film vanaf de 'nouvelle vague'*
Dijk, Bertus, *Vuur en ritme*: *gedichten uit Angola, Mozambique, Kaap Verdische Eilanden, Guinee-Bissau, São Tomé*
Galbraith, John Kenneth, *Aspecten van de moderne industriële samenleving*
Gemeenschappelijk commentaar op het voorontwerp van de tweede nota over de Amsterdamse binnenstad
Guntenaar, Floris, *69 erotiese, hashish & Indiaanse resepten*
Hamelink, Jacques, *Oudere gronden* [gedichten]
Hamelink, Jacques, *Ranonkel, of De geschiedenis van een verzelving (een soort epos)*
Kawabata, Yasunari, *De Danseres uit Izu*
Klatser, Leo, *Cubaanse liederen voor soldaten en toeristen*
Kronhausen, Eberhard, *The 2nd international exhibition of erotic art*
Luttwak, E.N., *De staatsgreep; een handboek*
Mandel, Ernest, *De EEG en de rivaliteit Europa-Amerika*: [*een economische en politieke analyse*], Van Gennep e.a.
Marcuse, Herbert, *Psychoanalyse en politiek*: *vier essays*
Mok, Maurits, *Job, een tragedie*
Murasaki Shikibu, *Yugao*: *een verhaal en vijf no-spelen*
Regtien, Ton, *Universiteit in opstand*: *Europese achtergronden en de Nederlandse situatie*
Schilt, Jan, *Soldaatje spelen onder de smaragden gordel*
Sharp, Alan, *De wind loopt om*
Sluiten-bezetten-beheren [*Interlinks* nr. 6], Van Gennep e.a.

1970

Adams, Mike, *Seksguerilla*
Bakker, Judo, *Apa-kleurboek*
Barthes, Roland, *De nulgraad van het schrijven gevolgd door Inleiding in de semiologie*, Meulenhoff/Van Gennep
Bergman, Henk, *Pophandboek*
Bjørneboe, Jens, *Geen draad aan het lijf*
Bouhuys, Mies e.a., *Schrijvers voor Vietnam*: *teksten gelezen op 15 mei 1970 in Frascati te Amsterdam*
Dasberg, Jitschak, *De Pentateuch met Haftaroth*; *Dl. I*: *Bereshiet, Shemoth. Dl. II*: *Vajikrah*, *Bemidbar*, *Dewariem*

Flossie, een Venus van vijftien [Bibliotheca Erotica - auteur onbekend]
Galbraith, John Kenneth, *Het militair-industriële complex*: *zijn macht en de bestrijding daarvan*
Horowitz, David, *Imperialisme en revolutie in de 20ste eeuw*: *een radicale interpretatie van de moderne geschiedenis*
Jalee, P., *Kapitalisme, socialisme en de derde wereld*; *een linkse analyse van de wereldeconomie*
Joans, Ted, *Mijn zwarte gedachten*: *een manifest*
Kronhausen, Phyllis, *Erotische fantasieén*: *vier eeuwen seksuele verbeelding in de literatuur*
Lehning, Arthur, *Radendemocratie of staatscommunisme*: *marxisme en anarchisme in de Russische revolutie*
Malamud, Bernard, *Portretten van Fidelman*: *een collage*
Mao Tse-Tung, *Mao Tse Toeng, filosofische, politieke en strategische geschriften*
Martin, Bengt, *Het mooiste op aarde*
Mitscherlich, Alexander, *Ter verdediging van de psychoanalyse*: *vijf pleidooien*
Niedergang, Marcel, *Midden-Amerika*: *Mexico*, *Guatamala, Honduras enz.*
O'Donoghue, Michael, *De avonturen van Phoebe Zeit-Geist*
Op Venus' Snaren: *opleiding voor beginners tot voltooid meesterschap in spel en oefening op Venus' viool* [Bibliotheca Erotica - auteur onbekend]
Peter, *Vader & Zn.*
Porter, Gil, *Ongebonden*
Reijnders, Lucas, *Milieuvervuiling*
Reijnhoudt, Bram, *Een overzicht van zevenendertig films van Laurel & Hardy*
Sprenger, Wim, Van Gennep e.a., *Een alternatieve pedagogische akademie*: *pleidooi voor een fundamenteel nieuwe onderwijzersopleiding*, Van Gennep e.a.
Stone, I.F., *Verhulling en werkelijkheid*
Utrecht, Ernst, *Indonesië's nieuwe orde*: *ontbinding en neokolonisatie*
Wellust op de Elyzeese velden [Bibliotheca Erotica - auteur onbekend]
Willem, *Weg met de varkens*: *500 jaar opruiend tekenwerk*

1971

Aartsz, P., *De arbeidersraden 1946* [2e druk Van Gennep e.a.; 1e druk De Vlam 1946]
Baalen, Cees van, *De andere agenda 1971/1972*
Bond voor Dienstplichtigen, *Het rode boekje voor soldaten*
Calcar, Co van, *Buitenspel op school en in de maatschappij*
Chomsky, N., *De Aziatische oorlog*: *interventie in Azie en de crisis in Amerika*
Cortázar, Julio, *Achtervolgd*: *een novelle*
Deutscher, Isaac, *De weg van een revolutionair*: *nagelaten opstellen*
Dijk, Teun A. van, *Moderne literatuurtheorie*: *een eksperimentele inleiding*
Elias, Norbert, *Sociologie engeschiedenis en andere essay's*
Fraser, Iain, *Samizdat*: *documenten van de Oosteuropese linkse oppositie*
Goodman, Mitchell, *The Movement toward a New America*
Guérin, Daniel, *Voor een libertair marxisme*: *analyses en commentaren*
Hawinkels, Pé, *Ik hau van Holland*
Herbert, Lord Geo., *Een nacht in een Moorse harem* [Bibliotheca Erotica]
Hermanin, Federico, *Het monopoliekapitaal*: *beschouwingen over de opvattingen van Baran en Sweezy*
Het kapitalisme in de jaren '70: *bijdragen aan het Tilburgse congres*
Hinckle, Warren, *Guerrilla-verzet in de V.S.*: *een documentaire*
Hoofdakker, Rutger Hendrik van den, *Het bolwerk van de beterweters*: *over de medische ethiek en de status quo*
Karol, K.S., *Cuba sinds de revolutie*: *tien jaar politieke en economische ontwikkeling*
Klinkenberg, Wim, *De ultracentrifuge 1937-1970*: *Hitlers bom voor Strauss?*
Kolakowski, Leszek, *Het absurde socialisme*: *twee essays gevolgd door een polemiek met Slawomir Mrozek*
Marx, Karl, *Het Kapitaal* [verkorte uitg.]
Mills, C. Wright, *Macht en mensen*: *tien essays*
Nauta, L.W., *Argumenten voor een kritische ethiek*
Norman, Jill en Scherphuis, Ageeth, *Het vier seizoenen kookboek*
Paeerl, E., *Nederlandse macht in de derde wereld*: *een inventarisatie van economische belangen*
Peter, *Vader & zoon zetten door*!: *Nieuwe avonturen van het dynamische tweetal, waarin opgenomen een verslag van hun Spaanse reis*
S., *Allerlei ontucht*
Stibbe, Th., *Artikelen, commentaren en reportages*
Terts, Abram, *Fantastische verhalen*: *gevolgd door het essay*: *'Wat is socialistisch realisme?'*
Trotzki, Leo, *De permanente of de verraden revolutie*: *een keuze uit het werk van Leo Trotzki*
Utrecht, E., *Ambon*: *kolonisatie, dekolonisatie en neo-kolonisatie*: *opgetekend door F. Jaspers*
Veen, Jac. van, *De rechten van de mens*: *de mensen van het recht*: *opstellen over de praktijk van de Nederlandse rechtspraak*

Vreeswijk, Harry, *Notes on Joyce's Ulysses, part 1 (Chapter 1-3)*: *(a very first draft)*
Wertheim, Willem Frederik, *Evolutie en revolutie*: *de golfslag der emancipatie*
Willem, *De vrolijke zelfmoord*

1972

Bakker, Henk, *Steden, wegen, ruimte*: *op weg naar de bermbeschaving*
Barnett, Don, *De bevrijding van Angola*: *berichten en documenten van een guerilla-oorlog*
Benthem van den Bergh, G. van, *Dwang en bevrijding*: *essays en kritieken*
Chomsky, Noam, *Over het interpreteren en veranderen van de wereld*: *twee opstellen voor kennis en vrijheid*
Drake, Bill, *Het wietboek*: *handboek voor de marihuana-verbouw*
Eijk-Osterholt, C.A. van, *Laten ze het maar voelen...*: *25 jaar belangenbehartiging voor een verpleegde*
Elders, Fons, *Analyseer-deconditioneer*: *een inleiding tot de systematische filosofie*, Van Gennep/Teleac
Fortuin, Johanna, *Opstellen over mensen en mensen*: *psychologie als berichten uit de samenleving*
Godschalk, Jan, *Sociologie als spiegelgevecht*: *opstellen over waardevrijheid en sociologische technieken*
Gorz, André, *De actualiteit van de revolutie*: *opstellen over de Westeuropese arbeidersbeweging*
Gramsci, Antonio, *Marxisme als filosofie van de praxis*: *een bloemlezing*
Haas, Harry, *Revolutionaire kadervorming in Zuidoost-Azië*
Horn, Joshua S., *Verjaag alle plagen*: *een Engelse chirurg in de Chinese Volksrepubliek*
Internationale situationniste: *1958-1969*
Levinson, Charles, *Kapitaal, inflatie en de multinationale ondernemingen*
Lucebert, *... en morgen de hele wereld*
Marissing, Lidy van, *Ontbinding* [roman]
Meerman, Jacques, *Socialistische opvoeding*
Niedergang, Marcel, *Zuid-Amerika*: *Brazilië, Argentinië Uruguay en Paraguay*

Nieuwe Linie, De, *Macht*: *verslagboek van het congres politiek-economisch netwerk in Nederland, gehouden op woensdag 19 januari 1972 in de Tweede Kamer*, De Nieuwe Linie/Van Gennep
Pannekoek, Anton, *Partij, raden, revolutie*
Peter, *Vader & zoon tegen wil en dank*: *alweer nieuwe avonturen van het dynamische tweetal, met exclusief voor de lezers van onze boeken een flitsende reportage van hun vakantie op de Veluwe*
Poppe, C., *Van onderen*: *brieven, interviews, gedichten en verhalen uit de arbeiderswereld*
Rácz, Miklós, *Universiteit en klassenstrijd*: *wetenschap, partijdigheid en samenleving*
Schönheim, Josef, *Vally Fischer*: *het liefdeleven van een dochter van een Weense heer des huizes* [Bibliotheca Erotica]
Swaan, A. de, *Een boterham met tevredenheid*: *gesprekken met arbeiders*
Therborn, Göran, *Kritiek en revolutie*: *een essay over de Frankfurter Schule*
Thurn, Fritz, *Pumskaja, de fabuleuze hoer* [Bibliotheca Erotica]
Vidakovic, Zoran, *Het tweede decennium van arbeiderszelfbestuur*: *het verslag van een historische ervaring*
Vollenhoven, Pierre van, *M'n woord een wapen tot verweer*: *gedichten uit de arbeidswereld*

1973

Arts, Joos, *Van Provo tot Groenevelt*: *tien jaar verandering zoals geregistreerd in de Nieuwe Linie*
Benthem van den Bergh, G. van, *Intellectuelen tussen macht en wetenschap*
Berger, John, G. [roman]
Cabral, Amilcar, *Verkondig geen gemakkelijke overwinningen*: *over de bevrijdingsstrijd in Guinee-Bissau*
Dijk, Bertus, *De verbittering*: *verhalen over apartheid en kolonialisme uit Zuid-Afrika, Namibie, Angola, Mozambique en Rhodesië*
Erp, Marja van, *Sociaal milieu en lesgebeuren*: *een literatuuronderzoek*
Galtung, Johan, *De EEG als nieuwe supermacht*: *Europa na de Amerikaanse hegemonie*
Garaudy, Roger, *Herovering van de hoop*
Grosz, George, *Das Gesicht der herrschenden Klasse & Abrechnung folgt*!
Halliday, Jon, *Het Japanse imperialisme*: *gedeelde welvaart in Oost-Azie*
Henri, Adrian, *Tot gauw*
Janssen, Jacques, *Het raam staat open*
Ladan, Nicoline, *Sociale emancipatie van de vrouw*: *essays over de positie van de vrouw in de klassenmaatschappij*
Lek, B. van der, *Het milieuboekje*: *over produktie, vervuiling en actie*
MacGregor, Craig, *Over Dylan*: *interviews en artikelen*
Mandel, Ernest, *Vervreemding en revolutionaire perspectieven*: *zes essays*

Mao, Tse-Tung, *Artikelen over klassenstrijd, produktie en organisatie*
Milikowski, Herman, *Sociologie als verzet*: *over KZ-syndroom, gezinsproblemen, sociale en seksuele relaties en agressie*
Mooij, Martin, *Links richten*: *volledige reprint 1932-1933*
Olie, Jacob, *Amsterdam gefotografeerd 1860-1905*
Özgüden, Dogan, *Turkije, fascisme en verzet*
Reijnders, Lucas, *Voedsel in Nederland*: *gezondheid, bedrog en vergif*
Snethlage, Maria C.J., *Cuba op weg naar socialisme*: *de revolutie en wat er aan vooraf ging*
Straaten, P. van, *Vader en zoon door dik en dun*: *wederom nieuwe avonturen van het dynamische tweetal, waarin opgenomen onze nieuwe bijlage 'Vader & Zoon-sport' met een reportage over hun belevenissen op de tribune*
Straaten, Peter van, *Moeder ik ben niet gelukkig*: *negentig zorgelijke grappen*
Terts, Abram [pseud. van Andrej Sinjawski], *Ljoebimov*
Vogelaar, Jacq. Firmin, *Kunst als kritiek*: *tien teksten als voorbeelden van een materialistiese kunstopvatting* [2e druk; 1e druk De Bezige Bij 1972]
Wertheim-Gijse Weenink, Annie Henriëtte, *Democratische bewegingen in Gelderland, 1672-1795*
Wertheim, W.F., *Eclips der eliten*
Wheelwright, E.L., *De Chinese weg naar het socialisme*: *economische en sociale organisatie sinds de Culturele Revolutie*

1974

Beck, Wolfgang, *Democratie in de wijken*: *een onderzoek naar buurtacties in Nederland*
Bibeb, *Veertien vrouwen* [interviews]
Boeschoten, R. van, *Morgen is het jouw beurt*: *gedichten van het Griekse verzet*
Breytenbach, Breyten, *De boom achter de maan* [verhalen]
Brun, Ellen, *Leerboek over imperialisme*: *mechanismen van de uitbuiting*
Diverse auteurs, *De andere agenda 1974-1975*, Van Gennep/De Bezige Bij
First, Ruth, *Economie en apartheid*: *westerse investeringen in Zuid-Afrika*
Galeano, Eduardo Hughes, *De aderlating van een continent*: *vijf eeuwen economische exploitatie van Latijns Amerika*
Ginneken, Jaap van, *De linkse stroming in China*: *de herwaardering van Mao's Culturele Revolutie, de val van Lin Piao en de opkomst van Chou En-lai*

Machel, Samora M., *Revolutie in praktijk*, Angola Comité/Van Gennep
Markert, Werner, *De school in het kapitalisme*
Nieuwenhuijzen, Kees, *De vroegste foto's van Amsterdam*
Nieuwenhuijzen, Kees, *Rotterdam gefotografeerd in de 19e eeuw*
Pannekoek, Anton, *Lenin als filosoof*: *een kritische beschouwing over de filosofische grondslagen van het Leninisme*, De Vlam/Van Gennep
Peter, *Vader & zoon in 't groot*: *de vijfde vader en zoon bundel, met een woord vooraf door Simon Carmiggelt*: *lustrumboek*
Putten, Jan van der, *Chili '71-'74*: *analyse en voorlopige conclusies*
Schatzman, Morton, *De ondergang van Daniel Paul Schreber*: *een klassiek geval van paranoia en schizofrenie. Psychoanalytische aantekeningen over een autobiografisch beschreven geval van paranoia (dementia paranoides)*
Shulman, Alix Kates, *Herinneringen van een mooi meisje*
Tichelman, Fritjaf, *Henk Sneevliet*: *een politieke biografie*
Wallraff, Günter, 't *Gewone kapitalisme* [reportages]
Wertheim, Willem Frederik, *Elite en massa*: *een bijdrage tot ontmaskering van de elitewaan*
Yglesias, Helen, *Hoe ze dood ging*
Zonneveld, Loek, *Neus & Ko op zoek naar het verzwegen nieuws. Breken & bouwen*

1975

Americana 1880-1930: *architectuurtentoonstelling 24-8 t/m 26-10 1975*, Rijksmuseum Kröller-Müller/Van Gennep
Architectura 1893-1918: *architectuurtentoonstelling 5-9 t/m 16-11 1975*, Stichting Architectuurmuseum/Van Gennep
Berger, John, *Een zevende man*: *een boek met beelden en woorden over de ervaringen van gastarbeiders in Europa*
Bergvelt, Ellinoor, *Amsterdamse School 1910-1930*
Boer, Hubert de, *Groeten uit Niemandsland*; *het Nederlandse landschap van vensterbank tot Waddenzee*, Van Abbemuseum/Van Gennep
Broos, Kees, *H.P. Berlage, bouwmeester 1856-1934*
Frank, Andre Gunder, *Lompenbourgeoisie en lompenontwikkeling*: *afhankelijkheid en klassenstructuur van Latijns Amerika*
Groot, Elbrig de, *John Heartfield*: *12 april tm 25 mei 1975, Van Abbemuseum Eindhoven, in samenwerking met de Akademie der Künste DDR*, Van Abbemuseum/Van Gennep
Heinsman, Louis, *Concernvorming in de Nederlandse boekenwereld*
Helmers, H.M., *Graven naar macht*: *op zoek naar de kern van de Nederlandse economie*
Hendriks, Maria e.a., *De andere agenda 1975-1976*
Hermans, Louis M., *Krotten en sloppen*
Heym, Stefan, *Vijf dagen in juni* [roman]

Houweling, Jos, *Handige jongensboek*, Van Wulften/Van Gennep
Jalée, Pierre, *Wat is kapitalisme?*: *een marxistische visie op onze samenleving*
MacLellan, David S., *Marx's leven en werk*
Maesen, Constance E. van der, *Participatie en democratie*: *onderzoek naar houding en mening van Amsterdammers met betrekking tot de plaatselijke politieke structuur*
Marissing, Lidy van, *De omgekeerde wereld*: *leesboek voor de middengroepen*
Meulenbelt, Anja, *Feminisme en socialisme*: *een inleiding*
Nauta, L.W., *Het neopositivisme in de sociale wetenschappen*: *analyse, kritiek en alternatieven*
Nieuwenhuijzen, Kees, *Den Haag en omstreken in de 19-eeuwse foto's*
Nieuwenhuijzen, Kees, *Haarlem en Zuid-Kennemerland in 19de-eeuwse foto's*
Nieuwenhuijzen, Kees, *Utrecht en omstreken in 19de-eeuwse foto's*
Pauli, Henne, *Handboek voor jeugdloners*
Peter, *Vader & Zoon in de bocht*: *alweer nieuwe avonturen van ons vrolijk tweetal, waarin opgenomen onze nieuwe bijlage 'Vader & zoon in het jaar van de vrouw'*
Rebers, Abraham, *Uit de nieuwe wereld*: *verhalen uit het Sovjet-Russische tijdschrift 'Novyj mir'*
Reijnders, Lucas, *Cosmetica in Nederland*: *een ontmaskering*
Schenk-Sandbergen, Louise Charlotte, *Vuil werk, schone toekomst?*: *Het leven van straatvegers en vuilruimers*: *een onderzoek in Bulsar (India) en verkenningen in Peking, Shanghai, Tsientsin en Tangshan (China)*
Scholten, Yvonne, *De sociale strijd in Italie 1968-1973*: *teksten uit Il Manifesto en Lotta Continua*
Sohn-Rethel, Alfred, *Grootkapitaal en fascisme*: *de Duitse industrie achter Hitler*
Straaten, Peter van, *Het blijft tobben*: *weer negentig zorgelijke grappen*
Terts, Abram, *Een stem uit het koor*
Tijdschrift voor sociale geschiedenis, Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis/Van Gennep-2003
Timm, Uwe, *Hete zomer*

Utrecht, Ernst, *Vijf jaar strijd in de Filippijnen: het Marcos-regime 1969-1975*
Vries, Wim de, *Van 8 tot 5* [gedichten]

1976

Alma, Peter, *Colijn-iade 1923*: *reprint van acht satirische houtsneden*, Galerie de Tor/Van Gennep
Asturias, Miguel Ángel, *Weekend in Guatemala*
Bakoenin, Michael, *Over anarchisme, staat en dictatuur*
Berssenbrugge, Henri, *Straat- en landleven 1900-1930*
Breman, Jan, *Een dualistisch arbeidsbestel? een kritische beschouwing van het begrip 'de informele sector'*
Bymholt, B., *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland: herdruk van de editie van 1894 met een nieuw register en een biografischeschets. Dl. 1*
Bymholt, B., *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland: herdruk van de editie van 1894 met een nieuw register en een biografische schets. Dl. 2*
Davidson, Steef, *Beeldenstorm: de ontwikkeling van de politieke strip: 1965-1975*
Doorn, Kees van, *De beheerste vakbeweging: het NVV tussen loonpolitiek en loonstrijd 1959-1973*
Guérin, Daniel, *Het anarchisme*, [3e druk, 1e en 2e druk Bruna 1970-71]
Hobsbawm, Eric J., *Giorgo Napolitano, het Italiaanse communisme: een vraaggesprek*
Hoofdakker, R.H. van den, *Een pil voor Doornroosje: essays over een wetenschappelijke psychiatrie*
Konrád, György, *De bezoeker*
Kors, Ton, *Hannie Schaft: het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's*
Mandel, Ernest, *Het laatkapitalisme: proeve van een marxistische verklaring*
Meulenbelt, Anja, *De schaamte voorbij: een persoonlijke geschiedenis*
Miliband, Ralph, *De staat in de kapitalistische maatschappij,* [2e druk, 1e druk Bruna 1973]
Nederlandse Arbeidersbeweging
Nieuwenhuijzen, Kees, *Antwerpen gefotografeerd in de 19de eeuw*
Peter, *Vader & zoon gaan het helemaal maken: de allernieuwste avonturen van het immer twistende tweetal, waarin opgenomen de vader en zoon affaire, alles over het verborgen liefdesleven van pa*
Reijnders, Lucas, *Veilig op je werk: gezondheid, gevaarlijke stoffen, milieu*
Schouten, Martin, *De socialen zijn in aantogt: de Nederlandsche arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*
Sijmons, Rob, *Dranken in Nederland: kwaliteit, verloedering en controle*
Straaten, Peter van, *Uit m'n hoofd: getekende herinneringen*
Teulings, Ad, *Philips: geschiedenis en praktijk van een wereldconcern*
Valdés, Hernán, *Dagboek uit een Chileens concentratiekamp*

Wallraff, Hans Günter, *Ongewenste reportages*
Wertheim, W.F., *Tien jaar onrecht in Indonesie: militaire dictatuur en internationale steun*
Wertheim, Willem Frederik, *Burgers in verzet tegen regentenheerschappij: onrust in Sticht en Oversticht (1703-1706)*
Worsley, Peter, *China op werkniveau*

1977

Bibeb, *Interviews 1973-77*
Biermann, Wolf, *Voor mijn kameraden: Balladen, liederen, songs van de Oostduitse dichter-zanger Wolf Biermann en een gesprek tussen hem en Günter Wallraff*
Binneveld, Hans, *De Rotterdamse metaalstaking van 1965*
Brandt, Bill, *Shadow of light*
Calcar, Co van, *Innovatieproject Amsterdam; I: Bronnenboek. - 1977. II: Tussenstand. - 1977. [III]: Eindverslag: een opening. - 1980*
Carrillo, Santiago, *'Eurocommunisme' en staat*
Dijk, Bertus, *Moderne poëzie uit Azië*
Dijk, Teun A. van, *Het literatuuronderwijs op school: een kritische analyse*
Enzensberger, Hans Magnus, *De korte zomer van de anarchie: leven en dood van Buenaventura Durruti*, [2e druk, 1e druk Bruna 1973]
Frieswijk, Johan, *Socialisme in Friesland, 1880-1900*
Gal, *Kissinger, Carter, Coca & co: politieke tekeningen 1970-1977*
Gedin, Per, *Literature in the marketplace*
Kalma, J.J., *Biografisch woordenboek van de Nederlandse arbeidersbeweging: Johannes van der Wijk, oprichter van De Klok: Sloten, 11 maart 1848 - Amsterdam, 4 jan. 1913*
Miliband, Ralph, *Politieke theorie van het marxisme*
Minter, Bill, *Zimbabwe of Rhodesië: door praten alleen geen bevrijding,* Komitee Zuidelijk Afrika/Van Gennep
Nieuwenhuijzen, Kees, *Zuid-Limburg in 19de-eeuwse foto's*

Peter, *Bij ons in het dorp: een vrolijke geschiedenis voor jong en oud, uitgegeven ter gelegenheid van de verkiezingen van 1977*
Peter, *Van Agt en de dingen die voorbijgaan* [politieke prenten]
Straaten, Peter van, *Vader en zoon houden vol: kakelverse avonturen van het onverwoestbare tweetal met als bijlage 'Boek en televisie', waarin zij hun licht laten schijnen over deze zo verschillende cultuuruitingen*
Veen, Jac. van, *Democratisering van het recht?: de werkelijkheid in de paleizen van justitie*
Wallraff, Günter, *Verslaggever van Bild*
Walsh, Rodolfo, *Operatie bloedbad: reconstructie van een terreuractie in Argentinie (1956)*
Wertheim, W.F., *De lange mars der emancipatie*
Wit, Cornelis Johannes de, *Johan Niegeman 1902-1977: Bauhaus, Sowjet Unie, Amsterdam*, Van Gennep e.a.

1978

Adorno, Theodor, *Kritische modellen*, Meulenhoff/Van Gennep
Alphen, Oscar van, *Het rijke onvermogen: een fotoreportage over West-Duitsland*
Anderson, Perry, *Over het Westers marxisme*
Borgers, Gerrit, *Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst in hun tijd*, 2e druk 1978 [1e druk Letterkundig Museum 1977]
Bretécher, Claire, *De gefrustreerden; 1*, Espee/Van Gennep
Fanon, Frantz, *De verworpenen der aarde* [2e druk, 1e druk Bruna 1971]
Frente de Libertação de Moçambique, *Mozambique: een volk in beweging: Frelimo*
Fried, Erich, *Honderd gedichten zonder vaderland*
Gorz, André, *Ecologie en vrijheid: politieke opstellen over milieu, energie en economische groei*
Herr, Michael, *Verslagen uit Vietnam* [roman]
Kiers, Olf, *Jan Wils, Olympisch Stadion*, Van Gennep e.a.
Lenders, Jan, *Taal, arbeidersklasse en ongelijkheid: een kritiek op de theoretische en praktische vooronderstellingen van de sociolinguistiek*
Meurs, Rudie van, *De BVD: samenzweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten*
Reuter, Frits, *De Communistische Partij van Nederland in oorlogstijd: herinneringen*
Rooy, Pieter de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding, 1917-1940: landelijk en Amsterdams beleid*
Rozendaal, Simon, *Vermageren in Nederland: een afweging van methoden, illusies en risico's*
Snethlage, Maria C.J., *Ernesto Che Guevara 1928-1967*

Straaten, P. van, *Vader en zoon bakken 'm bruin: de allernieuwste belevenissen van het beruchte paar, met als extra bijlage 'Vader en zoon in Den Haag', waarin u met hen meegaat naar de tribune van de Tweede Kamer*
Thijn, Ed van, *Dagboek van een onderhandelaar: 25 mei-11 november 1977*
Trotsky, Leo, *Geschiedenis der Russische revolutie* [3 dln]
Wekker, Johanna Maria, *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914*
Wessing, Koen, *Nicaragua '78; met nawoord van Jan van der Putten*
Wit, Wim de, *Auke Komter: architekt*, Van Gennep e.a.

1979

Bettelheim, Charles, *Vragen over China na de dood van Mao Zedong*
Böll, Heinrich, *Je gaat te vaak naar Heidelberg en andere verhalen*
Bretécher, Claire, *De gefrustreerden*; *2,* Espee/Van Gennep
Bretécher, Claire, *De gefrustreerden*; *3,* Espee/Van Gennep
Brouwer, D., *Vrouwentaal en mannenpraat: verschillen in taalgebruik en taalgedrag in relatie tot de maatschappelijke rolverdeling*
Bruijn, Jan de, *Geschiedenis van de abortus in Nederland: een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979*
Carmichael, Carrie, *Niet-seksistisch opvoeden*
Engels, J., *Zestig jaar socialistische beweging*
Hamelink, Jacques, *Gehandhaafde verhalen*
Jaarsma, Ria, *Gelijke kansen?: over onderwijs voor meisjes en vrouwen*
Lehning, Arthur, *i 10: internationale revue, 1927-1929,* Repr. 1979
Marissing, Lidy van, *Het gedroomde leven: een denkbeeldig onderzoek*
Mohr, Daria, *Drie stukken*
Oakley, Ann, *Het werk van de huisvrouw: een blinde vlek van de sociologie*
Schmid, Sil, *Vrijheid is de beste medicijn: over de democratische psychiatrie in Italië*
Shulman, Alix Kates, *Dwingende vragen* [roman]
Skármeta, Antonio, *Ik droomde van brandende sneeuw*
Soboul, Albert, *De Franse revolutie; Dl. 1: 1789-1793. Dl. 2: 1793-1799.*
Straaten, P. van, *Vader en zoon maken het bont: gloednieuwe avonturen van het komische koppel met als bijlage 'Samen naar de film, ja gezellig!'*

Straaten, Peter van, *Over de tong*
Stuurman, Siep, *Het reëel bestaande en het noodzakelijke socialisme*
Uyl, Johannes Marten den, *Ministerraad 1989: het derde kabinet-Den Uyl vergadert*
Verband Arbeiterfotografie, *Arbeiterfotografie*
Visser-Ameling, M. de, *Fietsen in Nederland. Dl. 1. 37 milieuvriendelijke tochten door Friesland, Groningen, Drente, Overijssel, Gelderland en Utrecht*
Wallraff, Günter, *Beeld van Bild: getuigen tegen het geweld van Springer*

1980

Appignanesi, Richard, *Lenin voor beginners*
Bahro, Rudolf, *Het alternatief: een kritiek van het reëel bestaande socialisme*
Bibeb, *Bibeb met...* [interviews]
Blom, Joop, *De Vondelstraat: verslagen van Radio Stad, 29 februari-3 maart 1980*
Bretécher, Claire, *De gefrustreerden; 4,* Espee/Van Gennep
Coriat, Benjamin, *De werkplaats en de stopwatch: over taylorisme, fordisme en massaproduktie*
Croall, Stephen, *Kernenergie voor beginners*, Van Gennep e.a.
Dijk, Bertus, *Woorden tegen vernietiging: Europese poëzie uit de Tweede Wereldoorlog*
Doesburg, Theo van, e.a., *Mécano: nos. 1-4/5*, Leiden 1922-1923, [reprint]
Dotremont, Christian, *Cobra, 1948-1951*
Fairbaims, Zoë, *Verhalen van vijf dochters: feministisch proza*
Fortuin, Johanna, *Kanttekeningen bij gewoontes, overtuigingen en gevoelens*
Gorz, André, *Afscheid van het proletariaat*
Huige, John, *Niet bij puinruimen alleen: economische crisis en socialistische politiek in Nederland*
Janssen, Jacques, *Een spin op tafel*
Jole, Marcel Van, *Jan Vanriet*, Van Gennep e.a.
Keuken, Johan van der, *Zien, kijken, filmen: foto's, teksten en interviews*
Lauzier, *Naar het leven getekend*, Van Gennep/Espee
Lukács, Georg, *Theorie van de roman*, [2e druk, 1e druk Meulenhoff 1973]
Malsen, *Nooit meer lijden*
McLellan, David, *Friedrich Engels, 1820-1895*
Nicolas, Els, *Repressie in Nederland*
Noot, Annemarie, *Engelse brieven*
Oskamp, Anton, *Man en macht: 11 gesprekken met mannen over seksualiteit en relaties*
Peter, *Vader & zoon dubbeldik, kamerbreed: lustrumboek*
Putten, Jan van der, *Latijns-Amerika, politiek: ontwikkelingen en gebeurtenissen in 25 landen*

Raamsdonk, W. van, *Biologie en kernenergie: de effecten van de kernenergie op milieu, leven en gezondheid*
Reijnders, Lucas, *Geneesmiddelen in Nederland: gids voor arts en gebruiker*
Reijnders, Lucas, *Risico's, wetenschap en techniek: conflicten tussen gezondheid en vooruitgang*
Schumacher, Peter, *De minderheden: 600.000 vreemdelingen in Nederland*
Stijkel, Anne, *Kanker door je werk: oorzaken en bestrijding van een beroepsziekte*
Straaten, Peter van, *Ken je niet 's met ze pråte?: schetsen uit het bedrijfsleven*
Ven, Cornelis van de, *Bouwen in Barcelona: een inleiding tot de moderne architectuur en stedebouw van Barcelona vanaf de Renaixenca*
Visser-Ameling, Meta de, *Fietsen in Nederland; Dl. 2:26 milieuvriendelijke tochten door Noord- en Zuid-Holland*
Zahl, Peter-Paul, *Het lijkt wel vrede: gedichten en proza*

1981

Amerongen, Martin van, *De brieven van Ir. H.A. Schuringa*
Andersen, Vita, *Bek houden, mooi zijn: 12 verhalen*
Anne Frank Stichting, *Oud en nieuw fascisme*
Appignanesi, Richard, *Freud voor beginners*
Barbieri, Umberto, *Stedebouw in Rotterdam: plannen en opstellen 1940-1981*
Bardoel, J., *Media in Nederland; Dl. 1: Omroep, film, nieuwe media, invloed. - Dl. 2: Pers, boeken, informatiestromen, reclame*
Bergh, Flip van den, *Man, man: praten, voelen, emanciperen*
Bleich, Anet, *Stalinisme en destalinisatie: verslag van het Amsterdamse congres*
Boeken, A., *Architectuur (1936)*, [herdruk, 1e druk Van Holkema & Warendorf 1936]
Bretécher, Claire, *De gefrustreerden; 5*, Espee/Van Gennep
Bruintjes, Geert, *Socialisme in Groningen, 1881-1894*

Brusse, Peter, *De dorpelingen van Innocento: een zomerthriller*
Cramer, Max, *W.M. Dudok 1884-1974*
Dallas, M. e.a., *Homojaarboek. Dl. 1. Artikelen over emancipatie en homoseksualiteit*
Dallas, Michael, *Artikelen over emancipatie en homoseksualiteit*
Dona, Johannes C., *Sport en socialisme: de geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond 1926-1941*
Duiker, J., *Hoogbouw-1930*
Lakerveld, Carry van, *Februaristaking Amsterdam 25 februari 1941: 'Als een fascist ademt, dan liegt-ie' 1941-1981: documentaire*, VARA e.a.
Langbein, K., *Gezonde zaken: praktijken van de farmaceutische industrie in Oostenrijk en West-Duitsland*
Literaire ontmoetingen: kalender 1982
Lussu, Joyce, *De man die als vrouw geboren had willen worden: feministisch journaal over de oorlog*
Marissing, Lidy van, *Reis door loopgraven*
Meer, Tom van der, *De SDAP en de kiesrechtstrijd: de ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913*
Meijer, W.H., *Terugblik: herinneringen van een sociaal-democraat*
Meiselas, Susan, *Nicaragua, June 1978-July 1979: ed. with C. Rosenberg*, Van Gennep e.a.
Morosow, S., *Sowjetische Fotografen 1917-1940*
Nauta, L.W., *De gerealiseerde utopie en andere sociaal-filosofische stukken*
Ottenhof, F., *Goedkoope arbeiderswoningen (1936): afbeeldingen van 28 projecten, ingezonden op de door de gemeente Amsterdam gehouden prijsvraag*, [herdruk, 1e druk W.L. & J. Brusse 1936]
Oud, J.J.P., *Nieuwe bouwkunst in Holland en Europa (1935)*, [herdruk, 1e druk De Driehoek 1935]
Peter, *De kruistocht van Dries de Betonne: uit het schetsboek van een officieuze waarnemer*
Rauschenberg, Robert, *Photographs*
Roskam, Karel, *Afrika/politiek: ontwikkelingen en gebeurtenissen in 58 landen*
Rowbotham, Sheila, *Autonomie en eenheid: de vrouwenbeweging en de weg naar het socialisme*
Samuel, Raphael, *People's history and socialist theory*
Schade, Carol, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de eeuwse Amsterdam*
Schwartz, Joseph, *Einstein voor beginners*
Seghers, Anna, *De kracht van de zwakken*, [2e druk, 1e druk Meulenhoff 1967]
Siegel, Klaus, *Duitse expressionistische verhalen*, [2e druk, 1e druk Polak & Van Gennep 1966]
Straaten, P. van, *Vader en zoon leveren in: met als bijlage 'Vader en zoon economie', waarin het dekselse duo twist over persoonlijke bezuinigingen*
Teulings, Ad, *Ondernemingsraadpolitiek in Nederland: een onderzoek naar de omgang met macht en conflict door de ondernemingsraad*
Thompson, E.P., *Politiek van de vernietiging: de kernoorlog als laatste stadium van de beschaving*

Wind, E. de, *Eindstation Auschwitz*, [herdruk, 1e druk Republiek der Letteren 1946]
Winter, Gordon, *Geheim agent voor Zuid-Afrika: 16 jaar in dienst van de BOSS*
Woldhek, Siegfried, *13 prentbriefkaarten*

1982

60-80, attitudes/concepts/images: een keuze uit twintig jaar beeldende kunst, catalogus van een tentoonstelling in het Stedelijk Museum Amsterdam
Alphen, Oscar van, *Palestijnen, Palestina*
Amsberg, Kiki, *Denken over liefde en macht: gesprekken met Kate Millett, Nancy Friday, Phyllis Chesler, Lillian Rubin, Nancy Chodorow, Margarete Mitscherlich, Mana Antonietta Macciocchi, Luce Irigaray, Suzanne Brogger, Andreas Burnier, Doris Lessing, Elizabeth Wilson, Eva Forest en Joyce Lussu*
Bahro, Rudolf, *Elementen voor een nieuwe politiek*
Bool, Flip, *De arbeidersfotografen: camera en crisis in de jaren '30*, Van Gennep e.a.
Broos, Kees, *Piet Zwart 1885-1977*, [herdruk, 1e druk Haags Gemeentemuseum 1973]
Dikker Hupkes, Henk, *ENFB vakantieboek: fietsen in Europa*
Dittrich, Kathinka, *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940*
Divendal, Joost, *De moeizame destalinisatie van de CPN: documentatie over het conflict tussen de CPN en de Bruggroep - toen en nu*, Van Gennep/De Populier
ENFB vakantieboek: fietsen in Europa, Van Gennep/Echte Nederlandse fietsersbond
Fennema, Meindert, *Het politicologen-debat: Wat is politiek?*
Flesseman, Tim, *Gezin, arbeid, welzijnswerk: ontwikkelingen en ingrepen op de identiteitenmarkt*
Geitenbeek, Gerrit, *Middenschool en samenleving: naar een opzet en inhoud van middenschoolonderwijs*
Hansen, Han, *De zes atoomtaken van Nederland*
Hartveld, Leo, *De Arbeidersjeugd Centrale AJC: 1918-1940, 1945-1959*
Kellendonk, Frans (red.), *Moderne Amerikaanse verhalen*

Koopmans, R. (red.), *Jazzjaarboek* [jrg.] 1: onder red. van R. Koopmans en P. Syrier: bijdragen van R. Koopmans, T. Beetz, B. Vuijsje e.a
Koopmans, Rudy, *Jazz op avontuur 1970-1980*
Koopmans, Rudy, *Volharding: tien jaar werken in een progressieve muziekpraktijk, een verslag*
Lucie-Smith, Edward, *Jan Vanriet*
Nielsen, Hans-Jørgen, *De voetbalengel: een verslag*
Orwell, George, *Saluut aan Catalonië* [3e druk, 1e en 2e druk De Arbeiderpers 1964 en 1975]
Pannekoek, Anton, *Herinneringen: herinneringen uit de arbeidersbeweging: sterrenkundige herinneringen*
Peter, *Het boek: een moderne vertelling, ter gelegenheid van de jaarwisseling '82/'83, voor vrienden en relaties van uitgeverij en boekhandel Van Gennep*
Piryns, Piet, *Verslaafd in Nederland*: *over drugs, dealers en gebruikers*
Rasch, Gerard, *Moderne Poolse verhalen*
Skármeta, Antonio, *De opstand* [roman]
Sneeuw, Arie (red.), *Nieuwe Latijnsamerikaanse verhalen*
Spaink, Karin, *Pornografie: bekijk 't maar: een politiek-feministische visie op seksualiteit*
Straaten, P. van, *Vader en zoon staan op de tocht: met als extraatje 'vader en zoon kunst' waarmee nu ook het vrolijke tweetal z'n eigen boekenbijlage heeft*
Straaten, Peter van, *Dijk en Stuiter of Twee heren van kantoor in woord en beeld*
Tolson, Andrew, *De grenzen van de mannelijkheid: theorie en ervaringen van de bevrijdingen van de man*
Vries, Theun de, *W.A.-man* [6e druk, 1e druk De Bezige Bij 1944]
Wagenbach, Klaus, *Franz Kafka: Bilder aus seinem Leben*
Wolf, Chr., *Dinsdag, de 27ste september en andere verhalen*

1983

Amerongen, M. van, *Het orgasme van Lorre: nieuwe verhalen, gedichten en artikelen*
Bach Kolling-Dandrieú, Francis, *Index op De Stijl: inhoud en register op namen en trefwoorden = Index of De Stijl: table of contents and index of names and references*
Becker, Jurek, *Jakob de leugenaar*
Boeke, Joan, *Angst voor de atoombewapening: apathie of verzet: gezondheidswerkers tegen kernbewapening*
Boer, Hildebrand P.G. de, *Architect GHM Holt (1904): sociale woningbouw, kerkbouw, theaterbouw*
Bol, Dirk H.H., *Ekonomen en armoede: moedwil en misverstand in de ontwikkelingshulp,* Van Gennep/Stichting Nederlandse Vrijwilligers
Buddingh', W.F., 't *Zal je gezegd worden: schimpscheuten en schofferingen, venijn en vitriool, uit heden en verleden*

Burg, Fenna van den, *De Vrije Katheder 1945-1950: een platform van communisten en niet-communisten*
Burger, Jan Erik, *Linkse frontvorming: samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918*
Buringh, E., *Beter werk F.N.V. handboek: Veiligheid, Gezondheid, Welzijn*
Cornelissen, Igor, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk: onstuimige herinneringen*
Croall, Stephen, *Ecologie voor beginners*
Duyves, Mattias, *Homojaarboek: artikelen over emancipatie en homoseksualiteit; Deel 2*
Fanon, Frantz, *Zwarte huid, blanke maskers* [2e druk, 1e druk Bruna 1971]
Fluks, M., *Architect H.A. Maaskant 1907-1977*
Fox, Becky, *Psychiatrische tegenbeweging in Nederland*
Hogenkamp, Bert, *De Borinage: de mijnwerkersstaking van 1932 en de film van Joris Ivens en Henri Storck*
Hueting, Ernest, *Naar groter eenheid: de geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981*
Huis in 't Veld, G., *Voedsel: produktie, samenstelling, afzet, consumentenbelang*
Koning, Hans, *De Witt's eigen oorlog*
Koopmans, Rudy, *Jazzjaarboek*
Lakerveld, Carry van, *Meijer Bleekrode: schilder, ontwerper, socialist 1896-1943*, Van Gennep/Amsterdams Historisch Museum
Landau, Saul, *Nieuw rechts in Amerika: politieke machtsvorming en technieken van dwang en beïnvloeding*
Lewin, Lisette, *Het clandestiene boek 1940-1945*
Leydesdorff, Selma, *Israël: een blanco cheque?*, Amphora Books/Van Gennep
Perry, Jos, *Roomsche kinine tegen roode koorts: arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht, 1880-1920*
Peter, *Vader & zoon draven door: met als bijlage 'Vader & zoon drinken door', de enige betrouwbare wijngids*
Rathbone, Julian, *Argand en de Eurokillers*
Straaten, Peter van, *Alles komt goed*
Vuijsje, Bert, *Jazzportretten: van Ben Webster tot Wynton Marsalis*
Waals, Fransje van der, *Het lieve lijf: een handboek voor vrouwen bij gezondheid en ziekte*

1984

Berg, Erik van den, *Jazzjaarboek*
Bleich, Anet, *Nederlands racisme*
Blockmans, W.P., *Literatuur als bron voor sociale geschiedenis*
Bois, Yve-Alain, *Arthur Lehning en Mondriaan: hun vriendschap en correspondentie*
Breytenbach, Breyten, *De ware bekentenissen van een witte terrorist, gevolgd door kanttekeningen, tien gedichten en het Okhela-manifest*
Broers, Onno, *Afgebroken Amsterdam: 104 verdwenen gebouwen en stadsgezichten*
Broertjes, Pieter, *Ambtenaren in actie: reportage van een Hollandse herfst*
Campfens, Mies, *De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam*
Ebersohn, Wessel, *Moord op Watergat*
Forattini, Giorgio, *Europa quo vadis?* [politieke tekeningen]
Hunink, Maria, *Uit het archief van Arthur Lehning: documenten over de stichting van een bibliotheek voor politieke en sociale geschiedenis in Indonesië, 1949-1952*
Jeffrey M., *Traumatische ervaring of fantasie: Freuds rampzalige herziening van de verleidingstheorie*, Masson
Jordan, Neil, *Night in Tunisia en andere verhalen*
Koning, Hans, *De solovlucht* [roman]
Koper, Arnold, *Onder de banier van het stalinisme: een onderzoek naar de geblokkeerde destalinisatie van de CPN*
Manen, Bertien van, *De strijd van de vrouwen in Nicaragua*
Meulenbelt, Anja, *Alba* [roman]
Peter, *Vader & Zoon met name: nieuwe avonturen van het opgewekte tweetal, met als bijlage 'Vader & Zoon-Bouw', waarin zij ruzie maken over mooi en lelijk in de architectuur*
Rathbone, Julian, *Argand op de Virtudes*
Ree, Erik van, *De totalitaire paradox: de terroristische massademocratie van Stalin en Mao*
Reijnders, Lucas, *Pleidooi voor een duurzame relatie met het milieu*
Ruyter, Michiel de, *Michiel de Ruyter: een leven met jazz*
Schuringa, H.A., *De mens centraal: vraaggesprekken met drs. R.F.M. Lubbers, Maarten 't Hart, kardinaal A.J. Simonis, dr. Konrad Boehmer, Z.K.H. Prins Bernhard, dra. Anja Meulenbelt, drs. Adriaan van Dis, prof. dr. Karel van het Reve, Ischa Meijer*
Seghers, Anna, *Het judasloon: roman over een Duits dorp in de nazomer van 1932*
Seghers, Anna, *Het zevende kruis*, [2e druk, 1e druk Vrij Nederland 1948]
Sneeuw, Arie (red.), *Moderne Middenamerikaanse verhalen*
Vian, Boris, *Over jazz: teksten 1946-1958*
Vries, Theun de, *Louise Michel, engel in het harnas: twee spelen over de Commune van Parijs: 'De barricade' en 'Engel in het harnas': met een essay over de Commune en een levensbericht over Louise Michel*

Wolf, Christa, *Kassandra: verhaal*
Yallop, David, *Gods wil of mafia?: De onverklaarde dood van Johannes Paulus I*

1985

Amerongen, Martin van, *Meneer, dit is heilige grond...: literaire pelgrimages*
Benjamin, Anne, *Winnie Mandela: een stukje van mijn ziel*, Van Gennep e.a.
Bergen, Ineke van den, *Is het waar dat Lefert aids heeft?*
Bibeb, *Bibeb & de kunst: vraaggesprekken met Kitty Courbois, Maja van Hall, Barbara Sukowa, Marte Röling, Leo Vroman, Tineke Vroman, Joekie Broedelet, Elisabeth Andersen, John Kraaykamp, Drs. P, Jan Schoonhoven, Co Westerik, Herman Gordijn, Lucebert*
Bouman, Ina, *Dames aan de Maas*
Bussemaker, Jet, *Zielig zijn we niet: het politieke verzet van bijstandsvrouwen*
Campfens, Mies, *Op een beteren weg: schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging aangeboden aan mevrouw dr. J.M. Welcker*
De 8 en opbouw 1932-1943: tijdschrift van het nieuwe bouwen. Dl. 1. Jaargangen 1932 en 1933 [heruitgave]
De 8 en opbouw 1932-1943: tijdschrift van het nieuwe bouwen. Dl. 2. Jaargangen 1934 en 1935 [heruitgave]
De 8 en opbouw 1932-1943: tijdschrift van het nieuwe bouwen. Dl. 3. Jaargangen 1936 en 1937 [heruitgave]
De 8 en opbouw 1932-1943: tijdschrift van het nieuwe bouwen. Dl. 4. Jaargangen 1938 en 1939 [heruitgave]
De 8 en opbouw 1932-1943: tijdschrift van het nieuwe bouwen. Dl. 5. Jaargangen 1940, 1941, 1942 en 1943 [heruitgave]
Duras, Marguerite, *De pijn*
Ebersohn, Wessel, *Verscheurde nacht*
Freund, Gisèle, *Three days with Joyce*
Haenen, Paul, *Wacht maar, jongen* [roman]
Hansen, Joseph, *Een man een man, een moord?* [2e druk, 1e druk De Arbeiderspers 1973]

Heiden, Maria, *De etalage: tien jaar boekhandel Van Gennep Rotterdam*
Hein, Christoph, *De onkwetsbaren* [roman]
Hoogenboom, Annemieke, *Kunst en beleid in Nederland: 1*
Kadare, Ismail, *De brug met drie bogen* [roman]
Koning, Daniel, *Na verloop van tijd: foto's en gesprekken*
Koning, Hans, *In liefde en dood*, [2e druk, 1e druk Meulenhoff 1975]
Lewin, Lisette, *Van Gorkistraat naar Beer-Sheva: op reis in Rusland en Israël*
Marck, M. van der, *Onno Greiner architect: aanvullingen*
Marck, Marc van der, *Onno Greiner: architect*
Meulenbelt, Anja, *Een kleine moeite* [roman]
Meulenbelt, Anja, *In het huis van onze moeder zijn vele kamers: opmerkingen over feministische literatuurkritiek als antwoord op Carla Brünott*
Miquel, André, *Waanzin ben ik, liefde* [roman]
Peter, *Vader & Zoon vitaal: met in de bijlage het lenige duo in de greep van de fitness-rage*
Pluvier, Jan, *Azië-Oceanië, politiek: ontwikkelingen en gebeurtenissen in 68 landen*
Rathbone, Julian, *Argand en de stillen*
Schuyf, Judith [red.], *Homojaarboek deel 3*
Sebbar, Leïla, *Fatima: de Algerijnse vrouwen op het plein* [roman]
Slovo, Gillian, *Moord op de redactie*
Straaten, Peter van, *'t Is niks gedaan*
Vuijsje, Bert, *Jazzjaarboek*
Wallraff, Günter, *Ik (Ali): als Turkse arbeider in Duitse bedrijven*
Weijel, Helene, *In twee werelden: gesprekken met kinderen van joodse overlevenden*
Wolf, Christa, *Geen plek. Nergens* [roman]
Zoetbrood, Ronald, *Jan Duiker en het sanatorium Zonnestraal*

1986

Benson, Mary, *Nelson Mandela*
Bock, Manfred, *Architect J.P. Kloos (1905): de ethiek van de constructie*
Böll, Heinrich, *Hoe de oorlog is verdwenen: verhalen over 1945*
Breytenbach, Breyten, *De andere kant van de vrijheid: essays en werkboek*
Cohn-Bendit, Dany, *In de ban van de revolutie: omzien naar de jaren '60*
Dankaart, Hans, *De oorlog begon in Spanje: Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939*
Diamand, Frank, *Wie wil er nu met Hitler in de tobbe?* [gedichten]
Dixhoorn, Frank van, *Jazzjaarboek*
Doorn, Fred van, *Lost heroes: de vergeten helden van de jazz*
Eyck, A. van, *Niet om het even... wel evenwaardig: van en over Aldo van Eyck*
Galeano, Eduardo, *Kroniek van het vuur 1 - Het begin*
Havel, Václav, *Poging om in de waarheid te leven: essay over Charta 77*

Hein, Christoph, *Horns ondergang* [roman]
Koning, Hans, *De schaduw van het vuur* [roman]
Konrád, György, *De medeplichtige* [roman]
Koomen, Martin, *Import, export, doodslag, moord*, Tabula/Van Gennep
Mann, Klaus, *Mefisto: roman van een carrière*, [3e druk, 1e druk Bruna 1977, 2e druk Wereldvenster 1983]
Marissing, Lidy van, *De vrouw die een rookspoor achterliet*
Marsman, Eddie, *Voorheen De Vooruitgang: voormalige aardappelmeel- en strokartonfabrieken in de Veenkoloniën*
Meulenbelt, Anja, *De ziekte bestrijden, niet de patiënt: over seksisme, racisme en klassisme*
Mitgutsch, Waltraud Anna, *Het land van de geslagen kinderen* [roman]
Ortoli, Sven, *De oplosbare vis en andere paradoxen: het debat over de quantumtheorie*
Pawel, Ernst, *Het leven van Franz Kafka*
Peskine, Brigitte, *De buikspreker* [roman]
Peter, *Vader & Zoon culinair: met in de bijlage exclusieve recepten van het kookgrage tweetal*
Reeves, Hubert, *De evolutie van het heelal*
Roth, Joseph, *Job: roman over een eenvoudige man*, [2e druk, 1e druk Allert de Lange 1980]
Straaten, Peter van, *De Janboel: een gezellige gangster-geschiedenis, opgetekend ter ondersteuning van de verkiezingen in 1986*
Thijssen, Marlou, *Kunst en beleid in Nederland: 2*
Toussaint, Jean-Philippe, *De badkamer* [roman]

1987

Becker, Jurek, *Bronsteins kinderen* [roman]
Bello, Carlo, *Observaties van een zwartwerker: over de arbeidsomstandigheden in Amsterdamse pizzeria's*
Berg, Erik van den, *Jazzjaarboek*
Bouwman, Ina, *Gratis monster* [feministische thriller]
Burg, Fenna van den, *Kunstenaars van Nederland!: om eenheid en zeggenschap: het ontstaan van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen en de Raad voor de Kunst 1942-1950*
Cohen-Solal, Annie, *Jean-Paul Sartre: zijn biografie*
Cornelissen, Igor, *De zender van Polk* [roman]
Dijs, Fred, *Natuurwetenschap in het theater: vijf voorstellingen van de werkelijkheid*
Duras, Marguerite, *Zwart haar blauwe ogen* [roman]
Galeano, Eduardo, *Gezichten en maskers*
Galeano, Eduardo, *Kroniek van het vuur 2 - Gezichten en maskers*
Galeano, Eduardo, *Vagamundo* [verhalen]
Harberts, Marijke, *Afscheid van Joke Smit*
Holiday, Billie, *Lady sings the blues: het leven van Billie Holiday: een autobiografie*
Jelinek, Elfriede, *De pianiste* [roman]
Jonge, Klaas de, *Dagboek uit Pretoria*
Kagie, Rudie, *Berichten uit Hollands gastenboek: over de werkomstandigheden van buitenlandse arbeiders*
Koomen, Martin, *Tarkovs geheim*, Tabula/Van Gennep
Kristof, Agota, *Het dikke schrift* [roman]
Lippe-Biesterfeld, Irene van, *Van daar: portretten van buitenlandse vrouwen in Nederland*, [3e druk, 1e en 2e druk Feministische Uitgeverij Sara 1986]
Mazirel, Lau, *Woonwagenvolk*
Meulenbelt, Anja, *De bewondering* [roman]
Nauta, Lolle W., *De factor van de kleine c: essays over culturele armoede en politieke cultuur*
Onstenk, Annemiek, *Voortplanting als bio-industrie: vrouwen, kwaliteitskinderen en de beheersing van de vruchtbaarheid*, Sara/Van Gennep
Pels, Dick, *Macht of eigendom?: een kwestie van intellectuele rivaliteit*
Peter, *Vader & Zoon literair: met in de bijlage een onderzoek naar de leesgewoontes van het boekminnende tweetal*
Reeves, Hubert, *De giftige steek van de kennis: over zin en ontwikkeling in het heelal*
Roeling, Hugo Q., *'De tragedie van het geslachtsleven': Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond (opgericht 1881)*
Rule, Jane, *Woestijn van het hart* [roman]
Sneeuw, Arie (red.), *Moderne Caribische verhalen*
Stangerup, Henrik, *De weg naar Lagoa Santa* [roman]
Toussaint, Jean-Philippe, *Meneer* [roman]
Vanderhaeghe, Guy, *Tegen de morgen in slaap gevallen* [roman]

Waard, Elly de, *Sara: vier vrouwen over tien jaar feministisch uitgeven*, Sara/Van Gennep
Wallraff, Günter, *Opening van zaken: over spionnen, infiltranten en lastercampagnes*
Wijmans, Lucas Laurens, *Beeld en betekenis van het maatschappelijke midden: oude en nieuwe middengroepen 1850 tot heden*
Wolf, Christa, *De cesuur: berichten van een dag*
Wolf, Christa, *In de ban van Kassandra: lezingen over het ontstaan van een verhaal*

1988

Berg, Erik van den, *Jazzjaarboek*
Bevers, A.M., *In ons diaconale land: opstellen over cultuurspreiding*, Boekmanstichting/Van Gennep
Bloch, Don, *Hechtingen* [roman]
Cornelissen, Igor, *De brieven van Colijn* [roman]
De wereld als voorstelling en wil: meisjesdagboeken 1956-1969: Martha Folkers, Sanne Noord, Beeltje de, *Huisman, Beeltje de Noord*
Duras, Marguerite, *De vervoering van Lol V. Stein* [roman]
Duras, Marguerite, *Emily L.* [roman]
Galeano, Eduardo, *De eeuw van de wind*
Galeano, Eduardo, *Kroniek van het vuur 3 - De eeuw van de wind*
Herzberg, Judith, *Tussen Amsterdam en Tel-Aviv: artikelen en brieven*
Hogenkamp, Bert, *De Nederlandse documentaire film, 1920-1940*, Audiovisueel Archief van de Stichting Film en Wetenschap/Van Gennep

Kempers, Bram, *Kunst en beleid in Nederland: 3*
Klinkert, Yvon, *Als zand door onze vingers: de laatste jaren van mijn schizofrene zoon*
Kollwitz, Käthe, *Kathe Kollwitz in kleur*, Sara/Van Gennep
Königsdorf, Helga, *In een roes van helderheid* [roman], Sara/Van Gennep
Konrád, György, *Tuinfeest* [roman]
Koomen, Martin, *Het uur van het beest* [spionageroman]
Kristof, Agota, *Het bewijs* [roman]
Leeuwen, Frans van, *Vermoorde onschuld* [roman]
Lessing, Doris, *De wind waait onze woorden weg: berichten over het Afghaanse verzet en een vraaggesprek met de verzetsstrijdster Tajwar Kakar*, Sara/Van Gennep
Makeba, Miriam, *Miriam Makeba: mijn leven*
Marissing, Lidy van, *Twee vrouwen die één keel opzetten*
Meijer, Maaike, *De lust tot lezen: Nederlandse dichteressen en het literaire systeem*, Sara/Van Gennep
Meulenbelt, Anja, *De schillen van de ui: socialisatie: hoe zijn we vrouwen en mannen geworden*, [3e [i.e. 4e] druk Sara/Van Gennep, 1e en 2e druk Feministische Uitgeverij Sara 1984]
Michman, Dan, *Het liberale jodendom in Nederland 1929-1943*
Mitgutsch, Waltraud Anna, *Blikwisseling* [roman], Sara/Van Gennep
Nauta, L.W., *Een toekomst voor het socialisme?: theorievorming aan het eind van de 20e eeuw*
Noske, Barbara, *Huilen met de wolven: een interdisciplinaire benadering van de mens-dier relatie*
Ozick, Cynthia, *De Messias van Stockholm* [roman]
Peter, *Vader & Zoon fini*
Redonnet, Marie, *Splendid hotel* [roman]
Reijnders, Lucas, *Mooi: cosmeticagids*
Riera, Carme, *Balkons met trieste dromen*, Sara/Van Gennep
Schaardenburg, Lieneke van, *Meisjes uit mijn straat: op zoek naar onze sociale kansen en ambities*
Sebbar, Leïla, *De Chinees uit Afrika* [roman]
Skármeta, Antonio, *Brandend geduld* [roman]
Straaten, Peter van, *'t Gaat wel*
Tristan, Anne, *Aan het Front: zes maanden geïnfiltreerd hij Le Pen*
Veen, Jac. van, *Journalist in de rechtszaal*
Vries, Petra de, *Aan het hoofd van de tafel: feministische artikelen over vaderlijk gezag*, Sara/Van Gennep
Waard, Elly de, *De nieuwe wilden in de poëzie; 2*, Sara/Van Gennep
Wagenaar, Marja, *Herinneringen aan Joop den Uyl: artikelen en interviews*
Wolf, Christa, *Nadenken over Christa T.* [roman]

1989

Appignanesi, Lisa, *Het internationale Rushdie-dossier: met een speciaal hoofdstuk over Nederland & het Rushdie-interview van Adriaan van Dis*
Beeren, W.A., *Kazimir Malevich 1878-1935*, Van Gennep/Stedelijk Museum
Blais, Marie-Claire, *Een winter in het leven van Emmanuel* [2e druk, 1e druk A.W. Bruna 1967]
Blok, Els, *Werkende vrouwen*, Sara/Van Gennep [2e druk, 1e druk SUN Nijmegen 1978]
Boekman, Emanuel, *Het leven als leerschool: portret van Emanuel Boekman*, Boekmanstichting/Van Gennep
Boekman, Emanuel, *Overheid en kunst in Nederland* [3e druk, 1e en 2e druk Menno Hertzberger & Co 1939]
Bourdieu, Pierre, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*
Braembussche, A.A. Van den, *De biografie*
Breytenbach, Breyten, *Alles één paard: verhalen en beelden*, Meulenhoff/Van Gennep
Breytenbach, Breyten, *Sporen van de kameleon* [roman]
Broertjes, Pieter, *Getto's in Holland: visies op armoede en werkloosheid van Goeran Therborn en van W. Albeda, C. Schuyt, J.E. Andriessen, L. Emmerij, Karin Adelmund en Ruud Vreeman, Bram Peper, Marcel van Dam en J. de Koning*
Canetti, Elias, *Stemmen van Marrakesch*, [2e druk, 1e druk 1967 Polak & Van Gennep]
Cornelissen, Igor, *De GPOe op de Overtoom: spionnen voor Moskou 1920-1940*
Davis, Miles, *Miles: de autobiografie*
Deville, Patrick, *De kijker* [roman]
Diamand, Frank, *Uit Het Centraal Museum van het gevoel* [gedichten]
Duras, Marguerite, *De vice-consul*, [4e druk, 1e en 2e druk Contact 1967 en 1975, 3e druk Pranger 1980]
Duras, Marguerite, *Engelse munt* [roman]
Engelsman, A., *Oorlogstrauma's na 45 jaar?: politiek en psychiatrisch ongeduld*
Forceville, Charles, *Verhalen uit Canada*
Havel, Václav, *Poging om in de waarheid te leven: essay over Charta 77 (1978-79); Kaarten op tafel (1988); Verklaringen voor de rechtbank (1989)* [verzamelband]

Jelinek, Elfriede, *Lust*
Koomen, Martin, *Een zending monsters* [thriller]
Levine, Norman, *Vanwege de oorlog* [verhalen]
Lévy-Willard, Annette, *Jane zoekt Tarzan* [roman]
Mechanicus, Philip, *In dépôt: dagboek uit Westerbork*, [4e druk, 1e druk Polak & Van Gennep 1964, 2e en 3e druk Athenaeum Polak & Van Gennep]
Meulenbelt, Anja, *Geliefde ramp: over Sara en andere katten*
Meulenbelt, Anja, *Meer dan een engel: over literatuur en seksenstrijd*
Mitgutsch, Waltraud Anna, *Afzondering* [roman], Sara/Van Gennep
Moníková, Libuse, *De façade: M.N.O.P.Q.* [roman]
Nádas, Péter, *Einde van een familieroman* [roman]
Reijnders, L., *Naar een nieuwe ijzertijd? Van meer naar minder: organisatorische vormgeving van energiebesparing en afvalbeperking*
Richler, Mordecai, *De leerjaren van Duddy Kravitz* [roman]
Rothenstein, Julian, *Posada: messenger of mortality*
Rule, Jane, *Memorie* [roman], Sara/Van Gennep
Savoie, Jacques, *De draaideur* [roman]
Schwarberg, Günther, *Het getto van Warschau: de foto's van Heinrich Jost*
Sinjavski, Andrej, *Jij en ik: vijf verhalen*, Meulenhoff/Van Gennep
Straaten, Peter van, *Altijd wat*
Tuckermann, Anja, *Hoe vaak moet je vallen: een persoonlijk verhaal*, Sara/Van Gennep
Valk, Jeroen de, *Chet Baker: herinneringen aan een lyrisch trompettist*
Vanderhaeghe, Guy, *Het volmaakte einde van een volmaakte dag* [verhalen]
Weijel, Helene, *Zonder jas de straat op* [roman]
Weil, Jiří, *De ster van Josef Roubíček* [roman]
Wijgh, Hanneke, *Dodelijke passies* [thriller]
Wolf, Christa, *Zomerspel* [roman]
Wood, Ira, *De tafelknecht* [roman]

1990

Aal ten, Anna J.J., *Zakenvrouwen: over de grenzen van vrouwelijkheid in Nederland sinds 1945*
Anderiesen, Gerard, *Kunst en beleid in Nederland. Dl. 4*
Bloch, Don, *De ontsnappingskunstenaar* [roman]
Dalos, György, *De besnijdenis* [roman]
Deckwitz, Sjuul, *De zegenrijke staat van sherry: ultramoderne vertellingen*, Sara/Van Gennep
Dehue, T., *De regels van het vak: Nederlandse psychologen en hun methodologie, 1900-1985*
Dische, Irene, *Vrome leugens: twee novellen en vijf verhalen*
Duras, Marguerite, *Vernietigen, zegt zij* [roman]
Duras, Marguerite, *Zomerregen* [roman]

Eribon, Didier, *Michel Foucault: een biografie*
Gautrand, Jean-Claude, *Photographers' Paris*
Goor, Reinie van, *Vrouwen vertellen over de geboorte van hun kind*, Sara/Van Gennep
Groen, Martine, *Lange liefdes: partners over hartstocht, macht en jaloezie*, Sara/Van Gennep
Heiden, Maria, *'Ik voel dat alles echt is': vijftien jaar Boekhandel Van Gennep Rotterdam*
Hein, Christoph, *De tangospeler* [roman]
Hermsen, Joke J., *'Nu eens dwaas, dan weer wijs': Belle van Zuylen tussen Verlichting en Romantiek*, Sara/Van Gennep
Hrabal, Bohumil, *Zwaarbewaakte treinen* [roman]
Jansz, Ulla, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*
Kadare, Ismail, *Kroniek van de stenen stad* [roman]
Komter, Aafke, *De macht van de dubbele moraal: verschil en gelijkheid in de verhouding tussen de seksen*
Königsdorf, Helga, *Een onvoorziene uitkomst* [roman]
Konrád, György, *Langzame opmerkingen in een snelle tijd: berichten uit Boedapest en elders*
Koomen, Martin, *De Portland paradox* [thriller]
Kors, Ton, *De tocht opnieuw*
Malouf, David, *Harland's grond* [roman]
Meulenbelt, Anja, *Casablanca, of De onmogelijkheden van de heteroseksuele liefde*, Sara/Van Gennep
Nooteboom, Cees, *Literatuur uit Midden-Europa: schrijvers bij Van Gennep: proza, portretten en documentatie*
Ortoli, Sven, *De uitzonderlijke geschiedenis van de supergeleiding*
Oster, Christian, *Volleybal* [roman]

Redonnet, Marie, *Forever Valley* [roman]
Rymkiewicz, Jaroslaw Marek, *Umschlagplatz* [roman]
Schwarzer, Alice, *Tien vrouwen*, Sara/Van Gennep
Steenhuis, Aafke, *In de cakewalk: schrijvers over de twintigste eeuw*
Straaten, Peter van, *Wat geeft dat nou*
Thomas, Audrey, *Isobel alleen* [roman]
Toussaint, Jean-Philippe, *Het fototoestel* [roman]
Wolf, Christa, *Patronen van een jeugd* [roman]

1991

Alphen, Ernst van, *De canon onder vuur: Nederlandse literatuur tegendraads gelezen*
Bouman, Ina, *Lindeboom* [roman]
Burrin, Philippe, *Het ontstaan van een volkerenmoord: Hitler en de joden*
Cornelissen, Igor, *Ode aan een slecht mens: oom Jopie uit de mediene*
Dische, Irene, *Een huis voorgoed* [novelle]
Dulken, Hans van, *Boekmanstudies kunst en beleid in Nederland*
Duras, Marguerite, *Een dam tegen de Grote Oceaan* [roman]
Elias, Norbert, *Mozart: de sociologie van een genie*
Galeano, Eduardo, *Het boek der omhelzingen: beelden en woorden uit Latijns Amerika*
Jelinek, Elfriede, *Wolken. Thuis.*
Kadare, Ismail, *Albanese lente: het afscheid van een dictatuur*
Kadare, Ismail, *De nis der schande* [roman]
Kadare, Ismail, *De schemering der steppegoden*
Khaksar, Nasim, *De kruidenier van Kharzavil* [verhalen]
Koenis, Sjaak, *Tussen marge en professie: Frankfurt en Chicago: twee visies op de praktische rol van sociologen*
Koomen, Martin, *Geen pardon voor Portland* [thriller]
Levine, Norman, *Een plaats aan de kust* [roman]
Marissing, Lidy van, *De plons van een vlok*
Okri, Ben, *De rood bestoven stad* [verhalen]
Ozick, Cynthia, *De sjaal: verhaal en novelle*
Prinssen, Margriet, *Schrijfsters in de jaren vijftig*, Sara/Van Gennep
Redonnet, Marie, *Rose Mélie Rose* [roman]
Reijnders, Lucas, *Help het milieu: een constructieve gids voor de consument*
Sebald, W.G., *Melancholische dwaalwegen* [roman]
Straaten, Peter van, *Eten & drinken*
Straaten, Peter van, *Ouders & kinderen*
Straaten, Peter van, *Trouw & ontrouw*
Terreehorst, Pauline, *Kunst en beleid in Nederland: 5*
Thijn, Ed van, *Democratie als hartstocht: commentaren en pleidooien 1966-1991*

Verschuuren, Stan, *Nationalisme in Europa en de Sovjetunie: emancipatie of onderdrukking in een nieuw gewaad*
Wolf, Christa, *Wat blijft* [novelle]
Zameenzad, Adam, *Mijn vriend Matt en Hena de hoer* [roman]

1992

Blais, Marie-Claire, *Engel van eenzaamheid* [roman]
Blandiana, Ana, *Kopie van een nachtmerrie* [verhalen]
Bloch, Don, *Strandfeest bij Yachtule* [novelle]
Boven, Erica van, *Een hoofdstuk apart: 'vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*, Sara/Van Gennep
Calvet, Louis-Jean, *Roland Barthes: een biografie*
Cisneros, Sandra, *Beek van de brullende vrouw* [verhalen]
Duby, Georges, *De geschiedenis gaat door: het verhaal van een historicus*
Es, Andree van, *Schengen, of De nieuwe deling van Europa*
Havel, Václav, *Angst voor de vrijheid: redevoeringen van een president*
Hekma, Gert, *De roze rand van donker Amsterdam: de opkomst van een homoseksuele kroegcultuur 1930-1970*
Jelinek, Elfriede, *Uitgesloten* [roman]
Kadare, Ismail, *Het dromenpaleis* [roman]
Keulemans, Chris, *Overal om me heen is ruimte: verhalen uit de bovenhoek*
Konrád, György, *Melinda en Dragomán*
Koomen, Martin, *In het web van Portland* [thriller]

Koopman, Karin, *Als ik het vertel, dan krijg ik straf: een persoonlijk verhaal over seksueel misbruik van kinderen*
Kristof, Agota, *De derde leugen* [roman]
Malouf, David, *De Grote Wereld* [roman]
Millner, John, *5×5=25: Russian avant-garde exhibition Moscow, 1921: a catalogue in facsimile*, Van Gennep e.a.
Mitgutsch, Waltraud Anna, *In den vreemde* [roman]
Nauta, Lolle, *De rol van de intellectueel: een discussie over distantie en betrokkenheid*
Okri, Ben, *De hongerende weg* [roman]
Seale, Patrick, *Met bloed geschreven: de geschiedenis van Abu Nidal*
Sebald, W.G., *Melancholische dwaalwegen* [roman], [Verbeterde versie]
Spengler, Tilman, *De hersens van Lenin* [roman]
Straaten, Peter van, *Mens & bedrijf*
Straaten, Peter van, *Reizen & trekken*
Straaten, Peter van, *Vrouwen & mannen*
Toussaint, Jean-Philippe, *De aarzeling* [roman]
Valk, Jeroen de, *In a mellow tone: het levensverhaal van Ben Webster*
Vanderhaeghe, Guy, *Een soort heimwee* [roman]
Weijel, Helene, *Middagvoorstelling en andere verhalen*
Wilde, Rein de, *Discipline en legende: de identiteit van de sociologie in Duitsland en de Verenigde Staten 1870-1930*
Zameenzad, Adam, *Cyrus Cyrus* [roman]

1993

Alphen, Ernst van, *De toekomst der herinnering: essays over moderne Nederlandse literatuur*
Ambras, Elisabeth, *Eeuwige liefde en andere erotische verhalen*
Begley, Louis, *Oorlog en leugen* [roman]
Berman, Thijs, *Op zoek naar George Fles: het einde van een Hollandse revolutionair in de Sovjetunie*
Breytenbach, Breyten, *Terugkeer naar het paradijs: een Afrikaans dagboek*
Broersma, Koert, *'Buigen onder de storm': levensschets van Philip Mechanicus 1889-1944*
Deckwitz, Sjuul, *God aan het IJ* [verhalen]
Donner, Christophe, *Een hang naar vergelding*
Duras, Marguerite, *De matroos uit Gibraltar* [roman]
Duras, Marguerite, *Yann Andréa Steiner* [roman]
Elsken, Ed van der, *Parijs!: foto's 1950-1954*, [3e druk, 1e druk Bert Bakker 1981]
Guterman, Simcha, *Het opgedoken boek*
Hansen, Han, *De koning komt!: de toekomst der Oranjes en de ministeriele verantwoordelijkheid*

Heilbroner, Robert L., *Kapitalisme in de 21ste eeuw*
Kadare, Ismail, *De piramide* [roman]
Kadare, Ismail, *Een breuk in april* [roman]
Kertész, André, *André Kertész: a lifetime of perception* [fotoboek]
Koning, Hans, *Naar de noordpool* [roman]
Koomen, Martin, *Meneer Portland, neem ik aan* [thriller]
Marissing, Lidy van, *Duizend spiegels*
Meulenbelt, Anja, *Emancipatie en overspel: ontrouw, intimiteit, modern moederschap, rivaliteit, mannen als lustobject, als hoerenlopers, als daders en slachtoffers*, Sara/Van Gennep
Meulenbelt, Anja, *Het kind en het badwater: over veranderend ouderschap*, Hogeschool van Amsterdam/Van Gennep
Moníková, Libuse, *Drijfijs* [roman]
Nádas, Péter, *Het boek der herinneringen* [roman]
Nádas, Péter, *Terugkeer: over het schrijven van Het boek der herinneringen*
Pels, Dick, *Het democratisch verschil: Jacques de Kadt en de nieuwe elite*
Poldervaart, Saskia, *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid: het uitdagende feminisme van de utopisch socialisten*
Reijnders, Lucas, *Het milieu, de politiek en de drie verkiezingen*
Sebald, W.G., *De emigrés: vier geïllustreerde verhalen*
Spaink, Karin, *Stokken en stenen* [verhalen]
Spaink, Karin, *Vallende vrouw: autobiografie van een lichaam*
Spoor, Laurens, *Kwartsiet* [roman]
Stemerdink, Bram, *Tussen dromen, daden en twijfels: dagboekaantekeningen over de sociaal-democratie in Nederland en daarbuiten 1986-1993*
Stigter, Bianca, *Kunst en beleid in Nederland: 6*
Straaten, Peter van, *Huwelijk & relatie*
Straaten, Peter van, *Komt meer voor*

Straaten, Peter van, *Kunst & cultuur*
Straaten, Peter van, *Lijf & leed*
Tsjervjakov, Aleksej, *Kamers*
Yallop, David A., *De jacht op de jakhals: Carlos en het internationale terrorisme*

1994

Abram, Loeki, *Een ingebouwde sjofar: gesprekken met 16 Nederlandse joden*
Arnould, Roland, *De spaak* [roman]
Boomkens, René, *Kritische massa: over massa, moderne ervaring en popcultuur*
Bourdieu, Pierre, *De regels van de kunst: wording en structuur van het literaire veld*
Braam, Stella, *De blinde vlek van Nederland: reportages over de onderkant van de arbeidsmarkt*
Dell'Oro, Erminia, *De dag van de regenboog: een Eritrese geschiedenis* [roman]
Dische, Irene, *Een gevoelige snaar, of Variaties op een Duitser* [roman]
Duras, Marguerite, *Schrijven*
Fischer, Erica, *Aimée & Jaguar: een liefdesgeschiedenis, Berlijn 1943*
Galeano, Eduardo, *Dolende woorden*
Guevara, Ernesto Che, *Op de motor door Latijns Amerika: dagboek van een reis*
Gurnah, Abdulrazak, *Paradijs* [roman]
Harberts, Marijke, *Doezamand* [roman]
Hauber, Annette, *100 Years of Jazz* [opgedragen aan Rob van Gennep]
Kadare, Ismail, *Maannacht* [roman]
Karahasan, Dzevad, *Sarajevo: portret van een in zichzelf gekeerde stad*
Kertész, Imre, *Kaddisj voor een niet geboren kind* [roman]
Keulemans, Chris, *Een korte wandeling in de heuvels* [novelle]
Khaksar, Nasim, *Reis naar Tadzjikistan*
Koomen, Martin, *Een volmacht voor Portland*
Latour, Bruno, *Wij zijn nooit modern geweest: pleidooi voor een symmetrische antropologie*
Levine, Norman, *Op deze plek* [verhalen]
Malouf, David, *Herinnering aan Babylon* [roman]
Marissing, Lidy van, *De sprong van een slak* [gedichten]
Meulenbelt, Anja, *Blessuretijd*
Meulenbelt, Anja, *Vrouwen en alcohol*, Sara/Van Gennep
Okri, Ben, *Toverzangen* [roman]
Pels, Dick, *Burgers en vreemdelingen: opstellen over filosofie en politiek*
Racine, Jean, *Andromache; Britannicus; Phaedra*
Roth, Jürgen, *Het verenigd Europa van de mafia*
Schaepman, Kees, *Een gek in de Vrolikstraat: de onaanraakbaren van Nederland*
Spengler, Tilman, *Hofschilder in Peking* [roman]
Straaten, Peter van, *Min & onmin*

Straaten, Peter van, *Seks & erotiek*
Straaten, Peter van, *Zaken & werk*
Thijn, Ed van, *Retour Den Haag: dagboek van een minister*
Vanderhaeghe, Guy, *Zoals de dingen gaan* [verhalen]

De Boekenwereld
Tijdschrift voor boek en prent
Inhoudsopgave
24e jaargang 2007-2008

UITGEVERIJ VANTILT

Artikelen

WILLEM VAN DEN BERG, De veilingcatalogus van een boekenfanaat, 5 (266-286)
ANNE VAN BUUL, 'Scheppers van het schoone boek'. De invloed van Engelse boekvernieuwingen op P.C. Boutens en andere bibliofiele uitgevers van het werk van Dante Gabriel Rossetti, 5 (287-299)
NEL VAN DIJK, In memoriam Hugo Verdaasdonk (1945-2007), 3 (159-161)
THEO GIELEN, *De nieuwe rijschool.* Een beweegbaar prentenboek - een bijzondere aanwinst voor de kinderboekencollectie van de Koninklijke Bibliotheek, 3 (145-158)
LISA KUITERT, De uitgave van *Het Achterhuis* van Anne Frank, 1 (18-27)
WIEL KUSTERS, 'Wel! En lees je graag in mij?' Pierre Kemp kleedt zijn boeken aan, 3 (130-144)
MARRIGJE RIKKEN, Vroege kleurendruk in Amsterdam. Een onbekend zeventiende-eeuws plaatwerk van Carel Allard, 4 (202-226)
BORIS ROUSSEEUW, 'Eigenlijk was het maar een hobby'. Het Antwerpse antiquariaat M.L. Vanherck (1970-1998), 2 (89-94)
MARJA SMOLENAARS, In memoriam Anna Harvey-Simoni (1916-2007), 1 (2-4)
GWENDOLYN VERBRAAK, Een bibliografische zoektocht naar de drukkers van Tyndales Nieuwe Testament uit 1536, 1 (5-17)
VINCENT VAN DE VREDE, 'Als ik zo terugzie op mijn leven, ligt alles in het logische verlengde van elkaar'. Portret van antiquaar Louis Putman, 2 (58-65)
JANNEKE WEIJERMARS, 'Die Hansworstery was te zeer in het oog lopend om niet door alle verstandigen te worden afgekeurd'. Brest van Kempen, een Hollandse boekhandelaar in Brussel 1821-1830, 2 (66-88)

Boek- en tijdschriftbesprekingen

TUJA VAN DEN BERG EN JAN-JAAP HEIJ (RED.), *Licht als leidraad. Leven en werk van Frits Lensvelt (1886-1945)* (Lieske Tibbe), 3 (172-174)
OVER DIE ZAAK..., KEUZE UIT DE OPSTELLEN EN ARTIKELEN VAN HUIB VAN KRIMPEN (Jaap Lieverse), 1 (35-39)
DE PARELDUIKER 12 (2007) (Hans Hafkamp), 2 (99-102)
ROBERT VERHOOGT, *Art in Reproduction. Nineteenth-century prints after Lawrence Alma-Tadema, Jozef Israëls and Ary Scheffer* (Henk Slechte), 5 (305-309)

Verschenen boeken

JAN BOS EN AUGUST DEN HOLLANDER (EINDRED.), *Disgenoten. Short-Title Catalogue van 'Het rechte gebruyk van des Heeren H. Avontmael'* (GV), 3 (180)

MARIEKE VAN DELFT E.A. (RED.), *Bijzonder divers; studies over opmerkelijk drukwerk uit de twintigste eeuw* (Mathieu Lommen), 3 (181-182)
HANS ENGELBERTS EN RENÉ HESSELINK, *Oude Gracht 234. Winkeldagboek 2003-2007* (FWK), 4 (241)
W.P. GERRITSEN, *Europa's leerschool: de zeven vrije kunsten in de Middeleeuwen* (MA), 1 (42)
HUBERTIEN J.E. HERMANS, *Een monster loert... De collectie historische gezondheidsaffiches van de Universiteit van Amsterdam* (Henk Slechte), 2 (111-113)
J.M.M. HERMANS E.A. (RED.), *De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw. Beleid en belang van een academiebibliotheek* (KvO), 3 (183)
DAVID HESS, *Hollandia Regenerata* (Joris Oddens), 1 (41-42)
FRANS A. JANSSEN, *Goud en koper in de boekenwereld* (Astrid C. Balsem), 5 (312-313)
A.F. KOCH, *Zwarte kunst in de Bisschopstraat. Boek en druk te Deventer in de 15e eeuw* (MA), 3 (182-183)
ALBERTO MANGUEL, *De bibliotheek bij nacht. De liefde voor boeken en de kunst van het verzamelen* (KvO), 4 (238-239)

ROBIN MEYERS (A.O.), *Books on the Move. Tracking Copies through Collections and the Book Trade* (KvO), 4 (243-244)
KASPER VAN OMMEN E.A. (RED.), *Aangeraakt; boeken in contact met hun lezers. Een bundel opstellen voor Wim Gerritsen en Paul Hoftijzer* (PJV), 2 (113-114)
WARNA OOSTERBAAN, *Dit boek moet kapot* (KvO), 4 (241)
GERD RENSHOF, Old bindings. *Oude boeken in olieverf* (Aafke Groothuis), 4 (239-240)
SJOERD VAN FAASSEN EN SALMA CHEN (RED.), *Roomse ruzie. De splitsing tussen De Gemeenschap en De Nieuwe Gemeenschap* (LK), 4 (242-243)
STIJN VAN ROSSEM, *Portret van een woordenaar. Cornelis Kiliaan en het woordenboek in de Nederlanden* (KvO), 4 (237)
TOON TELLEGEN, *Grafisch Nederland 2008. Een nieuwe tijd* (Maurits Vroom), 4 (244-245)
ANNELOES TIMMERIJE, *De wereld begint in Breda. Uitgeverij De Geus 1983-2008* (LK), 4 (237-238)
JOOST VRIELER, *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten* (MA), 1 (44)
A. VAN DER WEEL E.A. (RED.), *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis 14* (KvO), 1 (43)
PIETER VAN WISSING, *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Joris Oddens), 5 (311-312)

Veilingen

NICK TER WAL, Van Gendt Book Auctions te Diemen, 7 april 2008, 4 (248-249)

Overige rubrieken

AGENDA (VEILINGEN, BEURZEN, TENTOONSTELLINGEN), 1 (49-53); 2 (123-126); 3 (191-196); 4 (259-262); 5 (323-327)

BERICHTEN, Archief Baumstark, 4 (254); Autografen Schuhmacher naar Letterkundig Museum, 1 (47-48); Boeken voor de bijl, 3 (187-188); Bijzonder. In memoriam prof. dr. Jos. M.M. Hermans (1949-2007) (Jos A.A.M. Biemans), 1 (46-47); Conserveringsproject Anjou-bijbel, 5 (315-316); Dirck de Bray en zijn handschriftje over het boekbinden (Koert van der Horst en Clemens de Wolf), 5 (316-318); J.H. Donnerprijs voor Laurens van Krevelen, 2 (120-121); Grafisch archief Querido naar de UB Amsterdam, 3 (185); Grimmig getouwtrek in Duitsland, 3 (188-189); Hertogin Anna Amalia Bibliothek weer open, 2 (120); Het Sijthoff-archief digitaal beschreven, 2 (117-118); Inktpatronen (LK), 2 (118-119); Licht beduimeld..., 1 (48); Maerlant onder het mes, 4 (257-258); Marelibri.com, 3 (189); Middeleeuwse handschriften op internet samengebracht, 2 (121); Mooi Marginaal, 2 (120); Mogelijk

schaaktekeningen van Leonardo da Vinci ontdekt, 4 (257); Museum Boijmans van Beuningen lanceert nieuwe wetenschappelijke reeks, 2 (119-120); Negen keer Toon Tellegen, negen keer anders, 1 (48); Nieuwe catalogus Zutphense Librije, 5 (320-321); Plantin-Moretusprijzen 2008, 5 (319-320); Publicaties bij de Laurens Janszoon Costerprijs, 4 (255-256); Schenking archief Het Oosters Antiquariaat aan UB Leiden (Arnoud Vrolijk), 3 (186); Uitgeverij Brill: 325 jaar uitgeven voor de wetenschap (Kasper van Ommen), 4 (252-253); Weerwoord op de boekbespreking van P.J. Verkruijsse (J.H. Landwehr), 1 (45-46); Weerwoord op de tijdschriftbespreking van Hans Hafkamp (Wouter van Raamsdonk), 3 (185); Wereld aan boeken, 4 (256); Zeventiende Bert van Selm-lezing, 4 (254-255); Zwart-wit. *Grafisch Nederland 2009* over macht, 5 (319)

LETTERSPIJS (DOOR FRANS A. JANSSEN), De omvangrijkste handleiding voor de bibliofiel, 4 (227-229); Een drukker over correctie, 3 (162-165); Het lange leven van de gothische letter, 1 (28-33); Newberry, 2 (95-97)

UIT DE STCN, Baatzuchtige of rechtschapen? Herman Boerhaave en roofdrukken (Marja Smolenaars), 2 (103-105); ‘Dat niet iedereen even geschikt was voor zulk een onderneeming’ (Maria van den Broek), 4 (234-235); ‘Een ridder ging ten boerenjagt, ha ha!’ (Lotte

Wilms), 5 (302-304); De gevlekte neger van Hendrik Jan Beusekamp (Judith Grootendorst), 2 (105-107); De gouden kunst (Edwin Bloemsaat), 4 (230-231); Deken en Diligentia (Frank Peeters), 3 (168-169); 'Een zware en rampspoedige brand' (Henrike Hövelmann), 4 (232-233); Hollander te bloot voor in de klas? Het verschil zit hem in de (on)zichtbare details (Edwin Bloemsaat), 3 (166-167); Jean Baptiste Nicolas Dusaulchoy: antiquaar in de achttiende eeuw (Anneleid Schepers), 5 (300-302); Leidse drukken in de Stompwijkse kerk (Heleen van Lopik), 3 (169-171); Voltaire in Nederland (Lesley Monfils), 2 (107-110)

VERSCHENEN CATALOGI (DOOR JEF SCHAEPS), 4 (250-251)

OVER DE AUTEURS, 1 (55); 2 (127); 3 (183); 4 (263); 5 (328)

Over de auteurs

Sjoerd van Faassen is hoofd Collecties van het Letterkundig Museum. Onlangs verscheen *Roomse ruzie*, een mede door hem bezorgde documentenuitgave over de breuk tussen de tijdschriften *De Gemeenschap* en de *Nieuwe Gemeenschap* in 1933. Hij werkt aan een boek over het tijdschrift *Criterium* en aan een monografie over legale literaire tijdschriften tijdens de Tweede Wereldoorlog. Samen met Hans Renders was hij samensteller van de themanummers over Geert van Oorschot (2005) en Bert Bakker (2008) van het tijdschrift *Zacht Lawijd,* waarin zij tevens de inleidende bijdrage voor hun rekening namen.

Anne Firet behaalde in 2006 haar Bachelor Taal- & cultuurstudies (hoofdrichting: moderne letterkunde) aan de Universiteit Utrecht. In 2008 rondde zij haar master redacteur/editor aan de UvA af. Momenteel is zij werkzaam bij uitgeverij Augustus in Amsterdam.

Sandra Jeurissen studeerde Nederlands en volgde de master redacteur/editor aan de UvA. Ze is werkzaam als freelance persklaarmaker en interim-bureauredacteur voor verschillende uitgeverijen.

Joyce Kraaijeveld studeerde Taal- en Cultuurstudies in Utrecht en volgde de master redacteur/editor aan de UvA. Ze werkt als freelance tekstschrijver en redacteur voor verschillende uitgeverijen en is momenteel bezig de studie Franse Taal en Cultuur af te ronden.

Lisa Kuitert is hoogleraar boekwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam en coördinator van de master redacteur/editor. In 2008 publiceerde zij bij uitgeverij Augustus het boek *Over redactie.*

Marieke van der Mast studeerde Nederlandse taal en cultuur en volgde vervolgens de master redacteur/editor aan de UvA. Zij is momenteel werkzaam als redactieassistent bij een uitgeverij.

Erica Pierik studeerde kunstgeschiedenis, religiestudies en hermetica, en behaalde mastertitels in de richtingen educatie en redacteur/editor. Naast haar werk als beleidsmedewerker bij de gemeente Almere schrijft zij artikelen en geeft zij lezingen over diverse onderwerpen in de religie, kunst- en sociale geschiedenis.

Emma Punt haalde een bachelor moderne Nederlandse letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen en recent een master redacteur/editor aan de UvA met een onderzoek naar het gebruik van de komma.

Hans Renders is hoogleraar Geschiedenis en Theorie van de biografie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is tevens directeur van het aan die universiteit gevestigde Biografie Instituut. Hij publiceerde biografieën van Jan Hanlo en Jan Campert en een studie over De Bezige Bij tijdens de Tweede Wereldoorlog. Samen met Sjoerd van Faassen was hij samensteller van de themanummers over Geert van Oorschot (2005) en Bert Bakker (2008) van het tijdschrift *Zacht Lawijd*, waarin zij tevens de inleidende bijdrage voor hun rekening namen.

Priscilla Ruizeveld de Winter haalde een master moderne Nederlandse letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen en een master redacteur/editor aan de UvA. Zij is werkzaam als redacteur bij uitgeverij Prometheus/Bert Bakker.

Lieselot Schuurman is werkzaam als redactiemanager bij André van Stek Tekstwerk B.V. te Hardenberg. Na het behalen van de opleiding hbo Communicatie, heeft zij de master redacteur/editor aan de UvA afgerond.

Agnes van der Veen studeerde Nederlands aan de VU in Amsterdam en volgde aan de UvA de master redacteur/editor.

[Nummer 3]

Gambar gambar
De Indische centsprenten uit Leiden
Aernout Borms

> 'De prenten zijn slecht uitgevoerd: de kleuren zijn zeer hard; zij zijn bovendien strijdig met de werkelijkheid welke zij voor oogen moeten helpen stellen; ze zijn zeer slecht gekozen. De teekening laten wij nog daar; de kleuren zijn reeds genoeg, om een afkeuring en een "for shame!" uit te spreken. Hoe heeft een man met zooveel smaak als *toewan* Kolff die prenten in de wereld kunnen zenden?'

Dit schreef C. van Kesteren in de *Indische Gids* van juni 1879.[1] Wie was *toewan* Kolff en wat voor prenten riepen zo'n felle afkeuring op bij Van Kesteren, kenner van het koloniale Indië en hoofdredacteur van de *Indische Gids?*

Gualtherus Kolff

Gualtherus kolff: uitgever met een ideaal

Gualtherus Kolff (1826-1881) begon zijn carrière als boekverkoper bij G.B. van Goor te Gouda en was redacteur van de *Goudsche Almanak.*[2] Later werkte hij bij K. Fuhri te 's-Gravenhage als medewerker en promotor van het tijdschrift *De Kunstkroniek.* Na deze leertijd vertrok hij in 1850 voor de Zaltbommeler uitgever Noman naar Indië. Hij trad in dienst bij de firma Van Haren Noman te Batavia en werd daarvan na korte tijd deelgenoot. W. van Haren Noman,

de oprichter van de firma, had een zwakke gezondheid en keerde in 1857 terug naar Nederland. Kolff zette het bedrijf voort als G. Kolff & Co. met vestigingen in Batavia en Semarang, en later ook in Solo en Soerabaja.

Kolff verrichtte in Indië baanbrekend werk op het gebied van journalistiek, boekhandel en uitgeverij. Als uitgever van de nieuwsbladen *De Javapost, De Locomotief, Bataviaans* en *Soerabajaansch Handelsblad* bracht hij de kranten in Indië op een hoger peil. Kolff gaf, naast talrijke lees-, leer- en prentenboeken, ook technische en wetenschappelijke werken uit. Jarenlang verzorgde de G. Kolff & Co. de levering van schoolboeken en andere leermiddelen aan de gouvernementsscholen in Indië.

In 1868 keerde Kolff terug naar Nederland. Het bedrijf in Batavia, waarin hij nog vier jaar een belang hield, werd overgenomen door P.J. van Vliet, die de naam van de firma handhaafde. Kolff vestigde zich te Leiden, waar hij actief was als uitgever. Hij was bestuurslid van de *Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels* en medeoprichter van de uitgeversvereniging *Elsevier*.

Kolff liet zich als uitgever leiden door zijn liefde voor Indië en hij zag het als zijn missie de kennis over de kolonie in het moederland te vergroten. Vrijwel al zijn Leidse uitgaven gaan over Indië en het leven aldaar, zoals de *Maleische atlas* met twintig kaarten van het land bestemd voor gebruik op de Indische scholen en het *Plantkundig woordenboek voor Nederlandsch Indië.* Hij gaf de Indische romans uit van Melati van Java, pseudoniem van N.M.C. Sloot.

Het is niet verrassend dat Kolff ook de Nederlandse jeugd een beter beeld wilde geven van onze kolonie door de uitgave van enkele kinderboeken en de prentenserie *Gambar gambar*. Over deze prentenserie die het leven in Nederlands-Indië in beeld brengt, schreef Van Kesteren zijn bijtend commentaar.

‘Gambar gambar’

In de tweede helft van de negentiende eeuw was de traditionele centsprent in Nederland in verval geraakt. De meeste prenten waren van slechte kwaliteit vergeleken met de goedverzorgde centsprenten uit België, Frankrijk en Duitsland, die massaal werden geïmporteerd. Veel drukkers van centsprenten waren hierdoor van de markt verdreven. De meeste nieuwe prenten waren gedrukt met houtgravures of clichés die eerder voor ander drukwerk gebruikt waren. Er was een levendige handel in binnen- en buitenlandse clichés. In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* werd hiervoor geadverteerd met de aanbeveling dat ze geschikt waren voor het drukken van kinderprenten.[3] A.W. Sijthoff nam duizenden blokken over van zijn leermeester en collega K. Fuhri en drukte daar centsprenten mee.[4] Slechts een paar uitgevers roeiden tegen de stroom in met nieuwe prentenseries of uitbreidingen van bestaande series: D. Noothoven van Goor met kinderprenten gedrukt met houtgravures, I. de Haan, A.W. Segboer en papierhandel Meijer & De Ruyter met prenten in kleurenlithografie.

Kolff kwam in 1879 met een nieuwe serie prenten in kleurenlithografie onder de titel *Gambar gambar akan peladjaran dan kasoekaän anak-anak dan iboe-bapanja*, of: ‘Prenten tot nut en genoegen van jong en oud’, met als ondertitel:

Nederlandsch-Indische prenten.[5] De vermelding van de uitgever op het titelblad luidt *Di ka loewarkan olèh Toewan Kolff, jang dahoeboe di negeri Batawi* ('uitgegeven door de heer Kolff, voorheen in de stad Batavia'). Ook de drukker werd vermeld: *Lithogr. G.J. Thieme.*

Titelblad *Gambar gambar*

Tussen de titel en het uitgeversadres staat een afbeelding van een gezelschap dat aan een tafel een prent bekijkt. In het midden van het gezelschap zit een Europees kind. Opvallend is dat de overige personages allen inlanders zijn die tot het huishouden behoren: kok, koetsier, tuinman, baboe, huisjongen of eerste bediende, lampenjongen en staljongen.

De 24 prenten zijn thematisch geordend, maar hebben geen titel. Centraal staan telkens één of twee afbeeldingen of taferelen waaromheen kleinere voorstellingen zijn getekend. Uit de voorstellingen blijkt dat Kolff vooral de wijze van leven en werken van de inheemse bevolking in beeld wilde brengen. *De rumah blanda*, of Europese woning, is afgebeeld met al zijn bedienden, maar ook de *rumah dèsa*, of dorpswoning, wordt getoond met de bezigheden van de inlanders. Encyclopedische prenten brengen vervoersmiddelen, Indische muziekinstrumenten, gebruiksvoorwerpen, werktuigen, planten en dieren in beeld. Op een aantal prenten staan ambachten, beroepen en bedrijven, zoals handwerkslieden, leurders en handelaren, maar ook wordt weer het werk van de inlanders getoond: het verbouwen van rijst en koffie, en de visserij. Andere prenten gaan over de politie en hoe deze een dief vangt, over een brand in de desa, de toepassing van bamboe en het gebruik van betelnoten. Iedere afbeelding is voorzien van een kort onderschrift in twee talen; eerst het Maleis en daaronder in een kleinere letter het Nederlands.

‘De Europeesche woning met hare omgeving’

De Oost te kijk!

De prentenserie met honderden afbeeldingen en evenzoveel woorden in het Maleis en Nederlands gaf natuurlijk maar een beperkt beeld van het leven in de kolonie. Om de prenten in een bredere context te plaatsen, gaf Kolff in 1881 het boekje *De Oost te kijk! Voor oud en jong; Of, De Neerlandsch-Indische prenten met Hollandsche en Maleische onderschriften, nader beschreven door Entjik Pemboenji* uit. Achter het pseudoniem Entjik Pemboenji ging de zendeling en taalkundige H.C. Klinkert schuil. Klinkert beschreef de prenten in deze uitgave stuk voor stuk uitvoerig. Aan vrijwel alle voorstellingen, personages en voorwerpen besteedde hij aandacht en hij plaatste ze in een Indische context. De beschrijvingen lardeerde hij met persoonlijke ervaringen en anekdotische verhaaltjes waardoor hij een levendig beeld schetste van de koloniale Indische samenleving, maar vooral van de bedrijvigheid van de inlanders omstreeks 1880.

In *Een woord vooraf* schreef Klinkert:

> ‘Onophoudelijk wordt men uit zijne onverschilligheid en slaperige onwetenheid opgewekt door pen en teekenstift. En dat is goed ook; want schande is het als een Nederlander niets weet van de landen en volken, die met hem onder éénen Koning en onder ééne wet staan, die allen tot het Koninkrijk der Nederlanden behooren.’[6]

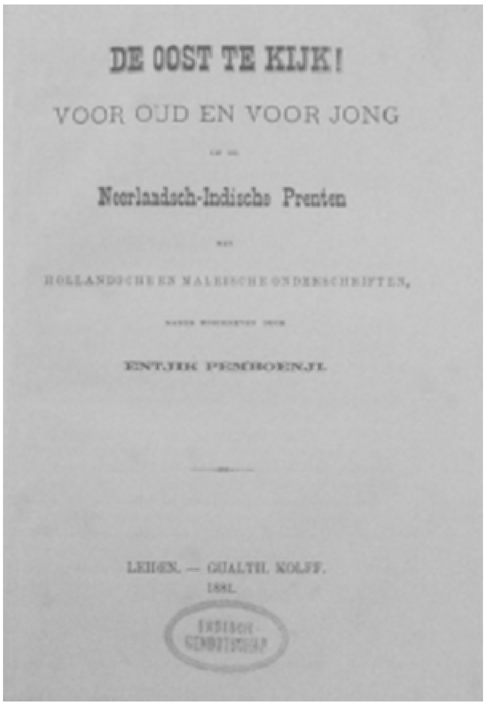
DE OOST TE KIJK!

VOOR OUD EN VOOR JONG

Neerlandsch-Indische Prenten

HOLLANDSCHE EN MALEISCHE ONDERSCHRIFTEN,

LEIDEN. — GUALTH. KOLFF.
1881.

Titelpagina *De Oost te kijk!*

In zijn beschrijvingen gaf Klinkert op vaak humoristische wijze aardige wetenswaardigheden en details. Bij de uitleg van de titelprent, waarop inlandse huisbedienden voorkomen, schrijft hij:

> ‘De inlandsche mannen dragen dus geen hoed, zooals de Europeanen, maar hoofddoeken. Nu is er onder het zevental wel één, die een hoed op heeft, maar dien draagt hij over zijn hoofddoek en alleen, omdat hij koetsier is. Zonder zulk een hoed kon hij geen koetsier zijn. Om echter een hoed over een hoofddoek te kunnen dragen moet hij minstens een paar vingers wijder zijn dan een, die juist op het hoofd past, vandaar dat zulk een koetsier er uitziet als een kind, dat den hoed van zijn vader heeft opgezet, of, zooals men wel eens zegt, als een hoed met een jongen er onder.’[7]

Hij merkte ook op dat men zoveel bedienden in Indië nodig heeft en dat een huishouden daar wel driemaal zoveel kost als in Nederland.

Als het over de inlander ging, sloeg Klinkert vaak een in die tijd geaccepteerde denigrerende toon aan. Over hun uiterlijk schreef hij: ‘Vooreerst hebben al die lieden platte, breede neuzen met groote neusvleugels, een grooten mond met dikke lippen, groote, donkerbruine oogen en over 't geheel een dom uiterlijk.’[8] Om even later op te merken dat jonge vrouwen vaak bijzonder mooi zijn.

Bronnen voor 'Gambar gambar'

De prenten zijn gemaakt door de Leidse tekenaar en lithograaf G.J. Bos.[9] Bos was nooit in Indië geweest en heeft voor de tekeningen van *Gambar gambar* dus naar voorbeelden moeten werken. Omstreeks 1880 was daarvoor in Nederland heel wat materiaal voorhanden. Het leven in de kolonie werd in beeld gebracht door Nederlanders die er werkzaam waren als ambtenaar, planter, handelaar of militair. Zij tekenden en schilderden meestal uit liefhebberij en hun schilderijen, tekeningen en aquarellen kregen in het moederland veel waardering.

De toenemende belangstelling voor Indië weerspiegelde zich in uitgaven van wetenschappelijke werken en romans, maar ook van plaatwerken over Indië.

Het grote plaatwerk *De Indische Archipel: tafereelen uit het natuur- en het volksleven in Indië* verscheen in twaalf afleveringen tussen 1865 en 1876 en was geïllustreerd met chromolitho's naar werken van waterstaatsingenieur C. Deeleman, oud-bestuursambtenaar J.D. van Herwerden, de schilder Raden Saleh en vele anderen.[10] *Java*, een album met 24 platen naar schilderijen en tekeningen van tabaksplanter en handelaar A. Salm, verscheen in 1872.[11] De litho's hierin waren van J. Greive.

Door toepassing van chromolithografie konden dergelijke plaatwerken in grote oplagen en relatief goedkoop worden uitgegeven, al boden ze vrijwel altijd reproducties naar het oorspronkelijk werk van de kunstenaars. Het hing dan erg af van de kwaliteit van de lithografisch tekenaar hoe goed en getrouw het resultaat was.[12]

Bos heeft zijn voorbeelden en inspiratie uit dit beeldmateriaal kunnen halen.

In beschrijvingen van *Gambar gambar* wordt wel verwezen naar de aquarellen van Jhr. J.C. Rappard,[13] die talrijke tafereeltjes uit het dagelijks leven in Indië schetste, zoals ze ook op de prenten voorkomen. Daarnaast tekende hij heel wat landschappen, gebouwen en monumenten die in *Gambar gambar* geheel ontbreken.

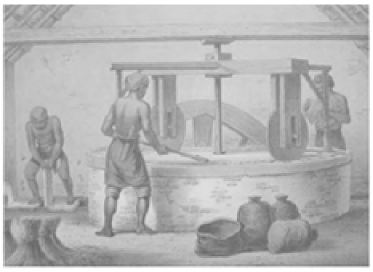

Links: de rijstpelmolen van G.J. Bos: de rijstpelmolen van J.C. Rappard

Een aantal voorstellingen van Rappard vinden we ook in *Gambar gambar* terug, maar bij Rappard zijn ze heel anders uitgewerkt. Zo hebben beide een rijstpelmolen als onderwerp. Rappard schilderde een frontaal aanzicht van de molen in een ruimte waarvan twee stukjes van het dak te zien zijn. Recht achter de molen is een deel van het rad te zien dat de molen aandrijft. De ruimte waarin de molen van Bos staat is voor een veel groter deel weergegeven. De molen staat op dezelfde wijze in de ruimte, maar het aanzicht is hier niet recht van voren, maar circa 45 graden gedraaid, waardoor meer zicht is op het waterrad. De wijze van voorstellen is dus totaal verschillend, hoewel het dezelfde molen kan betreffen.

Links: De waroeng van G.J. Bos; rechts: De waroeng van J.C. Rappard

Beiden hebben ook een tafereel met een *waroeng* of Indisch restaurantje annex winkel. De waroeng is door Bos geheel en frontaal afgebeeld. De waroeng van Rappard is voor een klein deel afgebeeld en er is meer te zien van de omgeving.

Het meest lijkt de *roemah blanda* van Bos op een soortgelijke woning bij Rappard. Het aanzicht van beide woningen is frontaal en bij de toegang tot het erf staan nagenoeg dezelfde kolommen. Beide huizen hebben vier ramen in de voorgevel, maar bij Bos ontbreekt de centraal geplaatste deur. De situering van bijgebouwen is verschillend.

De kunsthistoricus J. de Loos-Haaxman, die goed op de hoogte was van Rappards werk, schreef dat het album *Gambar gambar* haar deed denken aan Rappards tekeningen. Ze noemde als voorbeeld de rijstpelmolen en de kar op veren. De karren lijken inderdaad erg veel op elkaar, maar ze zijn in sterk verschillende taferelen weergegeven. Loos-Haaxman merkte verder op: ‘In de alledagsvoorwerpen en de bedrijven is echter stellig oorspronkelijk werk eenvoudig en duidelijk voorgedragen.’[14]

Gambar gambar bevat enkele honderden afzonderlijke voorwerpen, personages en taferelen die voor het overgrote deel niet bij Rappard voorkomen, zodat niet gesteld kan worden dat de prenten zijn getekend naar Rappards aquarellen. Het is goed mogelijk dat Bos de aquarellen van Rappard kende. Temeer daar in dezelfde tijd Rappards aquarellen voor uitgever Sijthoff op steen zijn gezet door een onbekende lithograaf Het is niet uitgesloten dat dit door Bos gebeurde.[15] De meer dan honderd litho's werden in 1880 en 1881 als illustraties gepubliceerd bij *Nederlandsch Indië*, een omvangrijk werk in vier delen.[16]

Bos hoefde zijn voorbeelden niet alleen in dergelijke plaatwerken te zoeken. *Gambar gambar* verscheen in een tijd dat de fotografie ook in Indië was doorgedrongen. Gezien de realistische en gedetailleerde weergave zal hij een aantal voorstellingen naar foto's hebben getekend.

Druk, oplage en prijs van 'Gambar gambar'

De prenten van *Gambar gambar*, met een formaat van circa 38 × 44 cm, werden gekleurd en ongekleurd (of zwart) in de handel gebracht. De druk in kleurenlithografie was uitgevoerd door G.J. Thieme te Arnhem. Van de gekleurde prenten werden 240 riem gedrukt en van de zwarte 48, dus 4800 stel gekleurde prenten en 960 stel ongekleurde.[17] Een enorm aantal vergeleken met de oplagen van Kolffs boeken - meestal tussen de 600 en 1500 exemplaren.

Gambar gambar was geen goedkope prentenserie. Voor de handel was de prijs *f*2 per stel van 24 prenten met omslag; gekleurde prenten kostten *f*35 per riem en zwarte *f*18. Ter vergelijking, de prenten van Brepols in sjabloongekleurde houtsnedes of goedkope kleurenlithografie werden in hetzelfde jaar voor *f*2,15 per riem aan de handel verkocht.

De serie kwam niet prent voor prent op de markt, zoals bij de uitgave van centsprenten gebruikelijk was, maar compleet. Ze werden per stuk verkocht en kwamen ook gebundeld in een omslag met een titelprent in de handel.[18] Aan de particulier werd *Gambar gambar* in de boekhandel verkocht voor *f*3 per stel. Ondanks de hoge prijs vonden de prenten gretig aftrek Bij de fondsveiling na Kolffs plotselinge overlijden in 1881 werden nog slechts 97 series te koop aangeboden. In tweeënhalf jaar waren dus al bijna 5700 stel prenten verkocht.

Van *De Oost te kijk!*, dat Kolff in zijn overlijdensjaar in een oplage van 1000 exemplaren had laten drukken, waren nog 550 exemplaren over. Ook dat boek was dus goed verkocht. Beide uitgaven kwamen voor het enorme bedrag van *f*2495 in handen van de firma G. Kolff & Co. te Batavia.[19] Hierbij waren ongetwijfeld het kopijrecht en het lithografisch materiaal inbegrepen. Kolff & Co. was van plan de prenten in Indië opnieuw uit te geven, maar herdrukte ze pas in 1893.[20]

Vanaf 1880 had de firma Schalekamp, Van de Grampel en Bakker te Leiden voor Kolff de verkoop van de prenten verzorgd. Na de fondsveiling kwam de verkoop voor Nederland in handen van Noman te Zaltbommel, die altijd in nauwe relatie met Kolff & Co. was gebleven. Het ging hierbij vrijwel zeker om de 97 series uit de fondsveiling; ander materiaal was immers niet meer voorhanden.

Bij de herdruk is het titelblad gewijzigd. De ondertitel *Nederlandsch-Indische prenten* werd vervangen door een prijsaanduiding: 24 *roepa roepa*, 10 *cent satoe lembar* ('24 roepia voor de serie en 10 cent per blad'). Het uitgeversadres luidt: *Boleh dapat Toko-boekoe Kolff die Batawie dan die Bandoeng.* De prenten waren dus verkrijgbaar in de boekwinkels van Kolff in Batavia en Bandung. De vermelding van de drukker verdween. Van deze druk is ook een uitgave op linnen in een uitgeversband bekend. Prenten van deze tweede druk werden nu in omgekeerde richting verscheept en waren in Nederland weer verkrijgbaar bij Schalekamp, Van de Grampel en Bakker voor *f*2,40 per stel.

Van een herdruk in 1887, die wordt vermeld in de bibliografie van Bastin en Brommer, zijn geen exemplaren gevonden.[22] Mogelijk gaat het hierbij om de herdruk uit 1893. Buur vermeldt in haar bibliografie alleen de druk uit 1879.[23]

In 2001 is in Jakarta nog een herdruk in facsimile uitgegeven van de 24 prenten zonder titelblad. De opbrengst van de verkoop was bestemd voor een Indonesisch weeshuis.[21]

De gebruikers van 'Gambar gambar'

Bronnen waaruit valt op te maken hoe de prenten hun weg vonden in de Nederlandse en de Indische samenleving en op welke wijze de prenten werden gebruikt, ontbreken. De aankondiging van de serie in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* stelt:

'Zijn ze in de eerste plaats bestemd voor de school in Indië, ze zullen ongetwijfeld ook in de huiskamer en op de school in Nederland zoo wel een groot genot opleveren als uitnemende diensten voor de kennis van onze Ind. Bezittingen kunnen bewijzen.'[24]

Maar of scholen er daadwerkelijk gebruik van hebben gemaakt is onbekend.

De voorstellingen hebben geen uitgesproken kinderlijk karakter. Ze zijn informatief voor Europese gebruikers van alle leeftijden. Uit de titel van de prenten blijkt ook dat Kolff niet alleen kinderen op het oog had: het zijn prenten tot nut en genoegen voor jong én oud. Kinderen worden er niet in toegesproken en er is geen sprake van enig moraliseren zoals bij negentiende-eeuwse centsprenten vaak het geval is. De onderschriften zijn waardevrij en geven slechts de benamingen bij de afbeeldingen in het Maleis en het Nederlands. De bedoeling daarvan is duidelijk: kinderen en volwassenen in Indië en Nederland konden via de prenten op een aantrekkelijke manier Maleise woorden leren, terwijl ze kennismaakten met het leven van de inlanders in de kolonie.

Het lijkt wel alsof Kolff met de prenten ook het vooroordeel over 'de luie inlander', dat tot ver in de twintigste eeuw opgeld deed onder kolonialen en Oud-Indischgasten, wilde doorbreken.

Titelblad van de tweede druk

De Oost te kijk! van Klinkert, een boekje van meer dan honderd dichtbedrukte pagina's, is zeker niet voor kinderen geschreven en kan niet vergeleken worden met de boekjes die in de schoolprentenseries van bijvoorbeeld Oomkes en Schierbeek werden uitgegeven. Het is ook niet als een onderwijzershandleiding bij de prentenserie geschreven. Klinkert schreef een samenhangend en doorlopend verhaal in een ontspannen stijl, die op volwassenen is gericht met de prenten als uitgangspunt.

Uit Kolffs weerwoord op de kritiek van Van Kesteren blijkt dat hij met de publicatie van *Gambar gambar* een langgekoesterde wens vervuld zag; een wens waarvoor hij kosten noch moeite spaarde. Kolff hoopte dat zijn prenten ook hun weg zouden vinden naar de kampongs. Verspreiding in dat milieu was vanwege de hoge prijs ongetwijfeld beperkt. Uit de

keuze van de onderwerpen blijkt dat de doelgroep vooral Nederlanders hier en in de kolonie betrof. De prenten bevatten voor de inheemse jeugd weinig nieuws, al kunnen ze er zeker plezier aan hebben beleefd.

Kolff stelde bovendien dat hij bewust koos voor kinderprenten met hun schreeuwende kleuren. Hij verklaarde dat een uitgever van kinderprenten en prentenboeken hem had verteld dat kinderen daar dol op zijn.[25] Het kan haast niet anders dan dat deze uitgever zijn vriend D. Noothoven-van Goor was.

‘For shame’ voor kolff?

De ongemeen felle bewoordingen waarin Van Resteren *Gambar gambar* veroordeelde, werden door het succes van de prenten gelogenstraft. Van Resteren veroordeelde de prenten op één vaag esthetisch criterium met de woorden: ‘de kleuren zijn zeer hard; zij zijn bovendien strijdig met de werkelijkheid...’. Het eerste klopt inderdaad, maar zijn ze in strijd met de werkelijkheid?

Wie ooit de voormalige kolonie bezocht, kan zien dat de pastelachtige kleuren van bijvoorbeeld Rappard niet deugen. In de felle tropenzon is het groen van de velden knalgroen en het blauw van de lucht knalblauw. De kleuren schreeuwen je daar tegemoet, net als op de prenten.

Van Kesteren suggereerde ook dat ‘de teekening’ niet deugt. Behalve één voorbeeld van een verkeerd onderschrift - ‘pinganghblad’ zou ‘sirihblad’ moeten zijn - gaf hij niet aan in welk opzicht afbeeldingen onjuist zijn. Ze zijn echter zo realistisch weergegeven, dat fouten daarin gemakkelijk benoemd hadden kunnen worden.

Het is duidelijk dat Van Resterens kritiek niet deugt en dat hij voorbijging aan het doel dat Kolff met de serie voor ogen had. Dat was niet de productie van kunstwerken over Indië, maar het maken van aantrekkelijke prenten voor de jeugd als voertuig voor de verbreiding van kennis over de Oostindische kolonie bij jong en oud, op school en thuis.

Hij is hierin geslaagd. Dat bewijzen de verkoop van vrijwel alle prenten in tweeënhalf jaar en de herdruk die daarop volgde. Dat hij met zijn prenten de Indische jeugd in de kampong waarschijnlijk niet bereikte, doet aan dat succes weinig af. Die jeugd kende het leven van de inlander maar al te goed, ook zonder Kolffs prenten.

De waschman en andere bedrijven

De inlandse gardoe en politie

Op de pasar

‘Gambar gambar’: de lijst van prenten

De 24 prenten in kleurenlithografie worden hieronder kort beschreven. De prenten dragen geen titel. Na het prentnummer staat de titel die door Klinkert in zijn beschrijving aan de prent is gegeven. Zoals gebruikelijk worden bij een prent zonder gedrukte titel de eerste woorden gegeven die als bij- of onderschrift voorkomen of de tekst bij de hoofdafbeelding. Alle afbeeldingen hebben een onderschrift in het Maleis en het Nederlands.

1 [De Europeesche woning met hare omgeving] *Roemah blanda | Woning van Europeanen.* Huis met alle inlandse bedienden zoals baboe, toekang sepèn, koesir enz. 1 grote, 11 kleine lith. afbn.
2 [De inlandsche gardo en politie] *Gardoe | Wachthuis.* Handhaving van de orde met o.a. tangkap maling (een dief vangen), orang ranté (kettinggangers) en oppasser. 2 grote, 8 kleine lith. afbn.
3 [Het boemboe-riet en wat men er van maakt] *Pohon bamboe | Bamboebosch.* Met allerlei toepassingen van bamboe als constructiemateriaal. 1 grote, 11 kleine lith. afbn.
4 [Eenige Indische bomen] *Pohon waringin | waringinboom met offerfiguren.* Inlandse boomsoorten, zoals pohon kalapa (klapperboom), kapok- en pinangboom. 1 grote, 11 kleine lith. afbn.
5 [Eene inlandsche restauratie of waroeng] *Waroeng | Inlandsche winkel en restauratie.* Met onder meer gebruiksvoorwerpen en een koelie die koffie drinkt. 1 grote, 16 kleine lith. afbn.
6 [Eene dorpswoning] *Roemah desa | Dorpswoning en omgeving.* Met allerlei bezigheden zoals water halen, padi stampen en sambal braden. 8 lith. afbn.
7 [De Indische vervoersmiddelen] *Karèta pos toewan besar | Z.E. de Gouverneur...* Met middelen van vervoer zoals de postkoets met de Goeverneur-Generaal, pedati (ossekar), tandoe (draagstoel) en sasak (overhaalvlot). 1 grote en 7 kleine lith. afbn.
8 [Brand in de kampong] *Kampoeng angoes | Brand in de kampong.* Brandbestrijding met de mandoer pompa (baas van de spuit), pompa main en totong (brand- en amokklok). 1 grote en 6 kleinere lith. afbn.
9 [De sirih-tuin en het sirih-gebruik] *Kebon siri | Beteltuin.* Het betelkauwen en de toepasselijke gebruiksvoorwerpen. 1 grote, 13 kleinere lith. afbn.
10 [De koffiepluk en bereiding] *Petik koppi | De koffijpluk.* Taferelen rond de koffieproduktie. 2 grote en 4 kleinere lith. afbn.
11 [Op de pasar] *Toekang tjabé | Spaansche-peperverkooper.* Allerlei verkopers van o.a. tabak, bloemen, ananas en brandhout. 9 lith. afbn.
12 [De rijstbouw] *Panggilingan padi didalem | Rijstmolen van binnen.* Rijst(water)molen en activiteiten rond de rijstproduktie. 1 grote en 5 kleinere lith. afbn.
13 [De inlandsche muziekinstrumenten] *Gong.* Muziekinstrumenten. 3 grote en 6 kleinere lith. afbn.
14 [De inlandsche diersoorten] *Matjan | Tijger.* Indische dieren. 9 lith. afbn.

15 [Verschillende bedrijven] *Bawa makanan | Etenbrenger.* Allerlei taferelen, zoals Tjina klontong kain (Chineesche koopman), siram djalan (straat begieten) soedoera-soedoera (zusjes). 8 lith. afbn.

16 [Inlandsch allerlei] *Baboe | kindermeid.* Allerlei bezigheden, zoals bamboe splijten, netten knopen, klappers schillen enz. 10 lith. afbn.

17 [De buffel en zijn gebruik] *Pedati | Buffelkar.* De buffel en het gebruik ervan voor ploegen, bomen slepen enz. 4 lith. afbn.

18 [Dagelijksche bezigheden in Indië] *Mengantar | Geschenken overbrengen.* Allerlei bezigheden, zoals de karbouw hoeden, laksa-verkooper, knikkeren enz. 9 lith. afbn.

19 [De Indische posterij] *Kahar pos | Postkar.* Over het postverkeer, zoals de post te paard, brievenbezorger enz. 9 lith. afbn.

20 [De postloods met haar omgeving] *Ganti koeda | Verspannen.* Met paard en wagen, de koetsier, een ongeluk enz. 2 grote, 4 kleine lith. afbn.

21 [Het visschersbedrijf] *Toekang tiram oester verkooper.* Over vissers en visverkoop. 6 lith. afbn.

22 [Indische vaar- en rijtuigen] *Koeda pikoelan | Draagpaarden.* Vervoer met o.a. de prauw majang, de vlerkprauw, een stoomboot enz. 9 lith. afbn.

23 [De waschman en andere bedrijven]. *Main tjongkak (dakak) | Boontjesspel.* Verkopers en werklieden zoals de houtskoolverkooper en de grassnijder. 9 lith. afbn.

24 [Inlandsche kooplieden] *Toekang kelintji | Konijnenverkooper.* Verkopers van vruchten en dieren. 6 lith. afbn.

De Indische posterij

Eindnoten:

1 C. v. K[esteren], ‘Gambar gambar’, *De Indische Gids*, 1 (1879) p. 811-812.
2 M. Vink, *Aartsliefhebber van Indië. De uitgever Gualtherus Kolff te Leiden 1870-1881.* Leiden 2003.
3 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 51 (1884), p. 463. Verder geciteerd als *N.v.d.B.*
4 A.G.J.M. Borms, ‘De kinderprenten van A.W. Sijthoff’, *De Boekenwereld*, 20 (2003), p. 2-19.
5 *N.v.d.B.* 46 (1879), p. 184.
6 E. Pemboenji, *De Oost te kijk! Voor oud en jong; Of, De Neerlandsch-Indische prenten met Hollandsche en Maleische onderschriften, nader beschreven door E.P.*, Leiden, Gualth. Kolff, 1881, p. 1.
7 Idem, p. 4.
8 Idem, p. 6-7.
9 Vink, *op. cit.* (noot 2), p. 59.
10 C. Deeleman e.a., *De Indische Archipel: tafereelen uit het natuur- en het volksleven in Indië, naar teekeningen van C. Deeleman, J.D. van Herwerden, F. Lebret e.a.*, 's-Gravenhage 1868-1876.
11 A. Salm, *Java.* Amsterdam, Frans Buffa [1872].
12 In *Verlaat rapport Indië* (Den Haag, Mouton & Co, 1968) beschrijft de kunsthistoricus J. de Loos-Haaxman de plaatwerken en geeft kritisch commentaar op de kwaliteit van de litho's.
13 Antiquaar Bestebreurtje bood in 2007 een album van *Gambar gambar* aan met de vermelding: *[the plates] are by G.J. Thieme, possible after drawings by J.C. Rappard.* G.J. Thieme te Arnhem was overigens de drukker, niet de tekenaar of lithograaf.
14 J. de Loos-Haaxman, *Verslagen en aanwinsten* 1966-1967, Amsterdam, Stichting C.N.O., 1968, p. 42.
15 G.J. Bos leverde A.W. Sijthoff litho's, onder andere voor Kneppelhouts *Studententypen.*
16 W.A. van Rees en M.T.H. Perelaer, *Nederlandsch Indië. Teekeningen van Jhr.J.C. Rappard*, Leiden, Sijthoff, 1880-1881. Het is de beschrijving in vier delen van een fictieve reis van de Haagse notabel Van Berkenstein naar en door Indië, waarin het land en het leven in de kolonie worden geschetst.

17 De gebruikte hoeveelheid papier stond vermeld in de catalogus van de fondsveiling in 1881.
18 Volgens Y. Heller van antiquariaat Gemilang te Bredevoort is bij de serie ook een losbladig tekstdeel met een prentenlijst uitgegeven. Het is hem niet bekend bij welke druk dit is verschenen. De tekstbladen zijn in de mij bekende exemplaren niet aangetroffen. De bibliografieën van Buur en van Bastin-Brommer vermelden dergelijke tekstbladen niet. Met dank voor deze informatie.
19 *N.v.d.B.* 48 (1881), p. 671.
20 *N.v.d.B.* 59 (1893), p. 887. Schalekamp, Van de Grampel en Bakker adverteren hier uitdrukkelijk voor de 2^{e} druk van *Gambar gambar.*
22 J. Bastin en B. Brommer, *Nineteenth century prints and illustrated books of Indonesia: with particular reference to the print collection of the Tropenmuseum, Amsterdam: a descriptive bibliography*, Utrecht, 1979, nr. 568.
23 D.B.M. Buur, *Indische jeugdliteratuur: geannoteerde bibliografie van jeugdboeken over Nederlands-Indië en Indonesië, 1825-1991*, Leiden, KITLV Uitgeverij, 1992, nr. 68.
21 Mededeling van Y. Heller van antiquariaat Gemilang; waarvoor dank.
24 *N.v.d.B.* 46 (1879), p. 186.
25 Vink, *op. cit.* (noot 2), p. 59.

Den Nederlandtschen Bye-corf
Pamfletten tegen het Twaalfjarig Bestand met Spanje
Ruud Paesie

Herdenkingsjaren zijn ideale gelegenheden om belangrijke historische gebeurtenissen voor het voetlicht te brengen. In 2008 was het vierhonderd jaar geleden dat het bestand tussen Spanje en de opstandige Noordelijke Nederlanden werd getekend. Een gedenkwaardig moment, want met de gesloten wapenstilstand, die twaalf jaar zou duren, kwam een voorlopig eind aan de opstand die de geschiedenis is ingegaan als Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden werd als onafhankelijke mogendheid erkend en ging spoedig daarna diplomatieke betrekkingen met andere landen aan.

Toch was niet iedereen tevreden met de wapenstilstand. Tijdens de daaraan voorafgaande onderhandelingen woedde een hevige pamflettenstrijd tussen voor- en tegenstanders van vrede met aartsvijand Spanje. In het voorjaar van 1608 verscheen *Den Nederlandtsche Bye-corf: waer in ghy beschreven vindt, al tghene dat nu wtghegaaen is, op de Stilstant ofte Vrede.* In een 'Tzamen-sprekinghe, tusschen een Vlaming ende Hollander' werden alle dertig geschriften, die 'zeer nootzakelijc' waren voor de 'Liefhebbers des Vaderlandts', genoemd die in de bundel waren opgenomen. De dialoog diende dus als register op de verzameling pamfletten. In de daaropvolgende weken verschenen nieuwe vlugschriften die opvolgende edities van de *Bye-Corf* aanvulden. In totaal zagen drie uitgaven het licht, waarvan de laatste 37 pamfletten telde.[1]

Omdat de meeste geschriften tegen het bestand waren en in sommige de vredesonderhandelingen als heulen met de vijand werden voorgesteld, besloten de Staten-Generaal op 27 augustus 1608 de pamfletten uit de *Bye-corf* te verbieden.[2] Slechts een handvol vlugschriften, die zich voor het bestand uitspraken, bleef toegestaan.[3] Mogelijk is dat de reden waarom van de oorspronkelijke convoluten, met alle daarin behorende pamfletten van de *Bye-corf*, tegenwoordig nauwelijks nog exemplaren bestaan. Al in de negentiende eeuw waren deze pamfletbundels zeer schaars. Zo schreef P.A. Tiele (1834-1889) in 1858: 'Hoogst zelden vindt men een compleet Ex. van alle stukken, nog minder een Ex. der 3 verschillende uitgaven.'[4]

In het voorwoord van het hiervoor genoemde titelpamflet verklaart Yemant Adams, pseudoniem van Simon van Middelgeest, dat er veel belangstelling voor de gepubliceerde pamfletten bestond en dat boekverkopers niet precies wisten wat er zoal was verschenen. Daarom heeft hij alle pamfletten 'die ic hebbe konnen bekomen' aan de verzameling toegevoegd. De vraag dringt zich op of de samenstelling van de bundel wel zo toevallig tot stand is gekomen als Van Middelgeest ons wil doen geloven. Want er zijn meer publicaties tijdens de vredesonderhandelingen verschenen dan in de drie opeenvolgende edities van de *Bye-Corf* zijn opgenomen.[5]

In de nu volgende bijdrage zullen we dieper ingaan op deze bijzondere verzameling geschriften. Naast bestudering van de originele pamfletten,[6] zullen de pamflettencatalogi van Tiele en W.P.C. Knuttel (1854-1921) daarin een centrale rol krijgen. Weliswaar had G.M. Asher (?-1905) deze 'very curious collection' al eerder onderzocht, maar in zijn publicatie waren meerdere onjuistheden geslopen die door

Tiele zijn gecorrigeerd.[7] Alvorens daartoe over te gaan, zullen de belangrijkste gebeurtenissen die aan het Twaalfjarig Bestand voorafgingen de revue passeren.

Den
Nederlandtschen Bye-corf:
Waer ghy beschreven vint/al het gene dat nu uytge-
gaen is/op den stilstant ofte Vrede (seer nootsaecke-
lic om te lesen/van alle Liefhebbers des Vaderlands:
waer uyt men den Spaenschen Aerdt mach leeren
kennen/omme altijt op syn hoede te wesen, be-
ghinnende in Mey 1607. ende noch en
hebben wy het eynde niet.

Ende is ghestelt op een t'Samen-spreckinge/
tusschen een Vlaminck ende Hollander.

Noch is hier by ghevoecht / een Ghedicht ter eeren
des beghonnen Peys, tusschen Philippum den derden van den
Name Coninck van Spaignien / etc.

ENDE DE

Edele Groot-moghende Heeren Staten Generael
vande gheunieerde Provincien.

Beschermt ons Heere.

Int Jaer sesthien hondert en acht /
Jeghelijck nae een goede Vrede wacht.

Titelpamflet van de derde editie van de *Bye-corf* uit 1608 (particuliere collectie)

De aanloop naar het bestand

Volgens de Nederlandse geschiedenisboeken vormt de Slag bij Nieuwpoort (1600) een van de belangrijkste militaire successen uit de opstand. Als de staatse krijgsmacht, onder leiding van stadhouder Maurits van Nassau (1567-1625), daar was verslagen, had dat vermoedelijk het einde betekend van de jonge Republiek. Na deze zege keerde echter het tij: Maurits wist alleen nog Grave (1602) en Sluis (1604) te veroveren. De oorzaak van deze tegenspoed was tweeërlei. Ten eerste had Frankrijk, bondgenoot van de opstandige Nederlanden, kort daarvoor vrede met Spanje gesloten waardoor aan de tweefrontenoorlog een eind was gekomen. Daarnaast kreeg Maurits met een nieuwe tegenstander te maken in de persoon van Ambrosio Spinola (1569-1630), bevelhebber van het Spaanse leger. Al snel werd duidelijk dat Spinola tegen Maurits was opgewassen. Zo wist hij onder andere het Beleg van Oostende (1601-1604) tot een goed einde te brengen, waarbij aan beide zijden tienduizenden doden vielen.

Ondanks deze en andere tegenslagen bleef Maurits vastbesloten en wilde hij de oorlog voortzetten. Landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) deelde zijn opvatting niet. Door de oorlogsuitgaven was de financiële situatie van de Republiek zorgwekkend en voortzetting van de oorlog zou niet zonder gevolgen blijven. De spanning tussen Maurits en Van Oldenbarnevelt liep verder op toen de laatste ruimte vroeg voor de remonstrantse leer. Volgens Maurits betekende dat een verzwakking van de kerk en een mogelijke terugkeer van het katholieke geloof.

Al vanaf het eind van de zestiende eeuw had Spanje, uit naam van de aartshertog van Oostenrijk, de Republiek meerdere vredesvoorstellen aangeboden. Deze werden echter keer op keer door de Staten-Generaal van de hand gewezen, omdat zij de vereniging van de Nederlanden onder het gezag van de Spaanse kroon of diens landsheren beoogden. In 1606 ontvingen de Staten-Generaal een nieuw vredesvoorstel, maar ditmaal reageerden zij niet direct afwijzend. Na enkele informele besprekingen, waarbij de franciscaner pater Jan Neyen (ca. 1560-ca. 1613) geen onbelangrijke rol speelde, werd op 12 april 1607 tot een tijdelijk staakt-het-vuren besloten.

Op 1 februari 1608 arriveerde de Spaanse delegatie onder leiding van Spinola in Den Haag. Enkele dagen later begonnen de besprekingen. Op het punt van de onafhankelijkheid liet Spinola zich in tegemoetkomende zin uit, maar betreffende handel op Indië kwamen de partijen lijnrecht tegenover elkaar te staan. Om de vredesonderhandelingen gaande te houden werd een tussenvoorstel uitgewerkt, waarmee Neyen in april naar Spanje werd gezonden. De pater keerde echter niet terug, waardoor de onderhandelingen in een impasse raakten en de spanningen verder opliepen.

Medio augustus kwam de Franse delegatie onder leiding van Pierre Jeannin (1540-1622) in Den Haag aan. Op 27 augustus volgde zijn rede voor de leden van de Staten-Generaal met een langdurig bestandsvoorstel. Dat betekende erkenning van een soevereine Republiek der Nederlanden en drie dagen later werden de onderhandelingen hervat. Omdat er enkele onoplosbare struikelblokken bleven bestaan, werd niet langer over vrede maar over een bestand onderhandeld. Op 9 april 1609 werd dat in Antwerpen beklonken.

Eensgezindheid over de gesloten wapenstilstand was er echter geenszins. Voorafgaand aan het bestand had dat tot hevige polemieken geleid tussen voor- en tegenstanders van de vrede. De voorstanders waren voornamelijk in de Hollandse steden te vinden, met uitzondering van Amsterdam, en de landsprovincies onder leiding van Van Oldenbarnevelt. De tegenstanders zaten in het kamp van Maurits, waar het gewest Zeeland en de belanghebbenden bij de handel op Indië zich bij aansloten. De bezwaren tegen het bestand waren hoofdzakelijk van godsdienstig-politieke aard, die door economische overwegingen werden versterkt. Deze hadden vooral betrekking op de handel buiten Europa.[8] Een uitzondering vormde de vaart op de Schelde. De Zeeuwen vreesden handelsverval zodra de blokkade van de Schelde door schepen van de staatse vloot zou worden opgeheven en de vaart op Antwerpen weer zou worden hervat.[9]

De pamflettenstrijd bereikte zijn hoogtepunt tijdens de in een impasse geraakte onderhandelingsperiode. De geschiedschrijver Emanuel van Meteren (1535-1612) berichtte dat in die maanden ‘veel boecxkens op den Vredehandel in druck’ zijn uitgekomen:

‘d'een onder den naem van waerschouwinghen, d'ander onder den naem van eenen droom ofte van tsamensprekinghe’, de meeste met het doel om de regenten voor het Spaanse bedrog te waarschuwen. Maar er verschenen ook twistschriften die ‘verdragelicker’ van toon waren en ‘van goeder herten na goeden pays wenschten’.[10]

Links: Prins Maurits, achttiende-eeuwse kopergravure van J. Houbraken (particuliere collectie)
Rechts: Johan van Oldenbarnevelt, achttiende-eeuwse kopergravure van J. Houbraken (particuliere collectie)

Pamfletten en auteurs

In het krantenloze tijdperk voorzagen pamfletten in de informatiebehoefte over bepaalde gebeurtenissen in de vroegmoderne tijd. Samen met de historieprenten behoorden zij tot de nieuwe mediavormen.[11] Daarnaast droegen pamfletschrijvers bij aan de meningsvorming over actuele thema's, want de essentie van het pamflet was de beïnvloeding van de lezer door middel van een verwoorde opinie, stellingname of boodschap.[12] Vlugschriften fungeerden dus als platform voor het publieke debat. Het woord ‘pamflet’ kwam overigens pas in de loop van de achttiende eeuw in zwang; daarvoor sprak men meestal over: ‘pasquillen, libellen, dialoques’, of blauwboekjes, vernoemd naar de eenvoudige blauwe omslagbandjes waarin de pamfletten werden uitgegeven.[13]

Aan het begin van de zeventiende eeuw waren deze manifesten doorgaans korte geschriften die op één vel papier waren gedrukt en in kwartoformaat (vier bladen of acht bladzijden) werden uitgegeven. Maar er verschenen ook pamfletten die uit een half katern of uit meer katernen bestonden. De drukletter was meestal gotisch.[14]

Zoals uit het hiernavolgende overzicht valt af te lezen, bestaat de derde editie van de *Bye-corf* uit zeventien pamfletten van acht bladzijden, zijn er acht met slechts vier pagina's en hebben de resterende geschriften zestien of meer bladzijden. Uitschieter is het zeldzame *Droom-Gesicht* met 68 pagina's. Ongeveer de helft van het convoluut bestaat dus uit vlugschriften van één katern. Alle pamfletten zijn in kwartoformaat[15] en in een gotisch lettertype gedrukt, waarvan in sommige geschriften gedeelten in romein zijn gesteld. De meeste pamfletten hebben typografische titelpagina's, soms met decoratieve versieringen in houtsneden. Aan één pamflet is een prent toegevoegd, een Hollandse matroos en een Spaanse ‘Seignor’ verbeeldend die aan de uiteinden van een stok (Indië) trekken. In latere herdrukken werd dit ook wel de gouden stok genoemd.[16]

Omdat de functies en vormen van pamfletteksten sterk uiteenlopen, hebben onderzoe-

Pamfletoverzicht van de drie edities van de Bye-corf

1	2	3	titel	auteur	jaar
1	1	1	*Nederlandtschen Bye-korf*	Simon van Middelgeest	1608
2	2	2	*Bulle oft Mandaet*		1608
3	3	3	*Droom-Gesicht*		1607
4	4	4	*Memorie v/d Ghewichtigde*	bewindhebbers VOC	1608
5	5	5	*Raedtsel of Raedtslagh*	Simon van Middelgeest	1607
6	6	6	*Artyckelen ende Besluyten*		1568
7	7	7	*Brief van hare Hoocheden*	Staten-Generaal	1607
		8	*Copye v/d Brieff Herm v/d Bergh*		1607
8	8	9	*Copye van den Brieven Stat/Gen*	Staten-Generaal	1607
9	9	10	*Het Testament v/d Oorloghe*		1607
10	10	11	*Copye v/d namen der Coninclicke*		
	31	12	*Principale Puncten*		1608
11	11	13	*Naerder Bedenckingen*	Willem Usselincx	1608
12	12	14	*Bedenckingen of Grondich Discours*	Willem Usselincx	1608
13	13	15	*Consideratien vande Vrede*		1608

14	14	16	*Nootelijcke Consideratien*	Willem Verheiden	1587
15	15	17	*Sendbrief in forme van Supplicatie*	Staten-Generaal	1575
	32	18	*Trouhertighe vermaninghe*	Everard van Reyd	1586
16	16	19	*Placcaert vane Staten Generael*	Staten-Generaal	1581
	35	20	*Articulen van het Contract*		1604
17	17	21	*Vertoog, hoe nootwendich, nut ende*	Willem Usselincx	1608
18	18	22	*Copie vande Aggregatie*		1608
19	19	23	*Schuyt-praetgens*		1608
20	20	24	*Copye van een Discours tusschen*		1608
21	21	25	*Discour van Pieter en Pauwels*		1608
22	22	26	*Dialogus oft Tsamensprekinge*		1608
23*	23*		*Ghenoechlich Discours Nic Mulerius*		1608
	34	27	*Verhael vande Occasie ende*		1608
24	24	28	*Onpartydich Discours*	bewindhebbers VOC	1608
25	25	29	*Discours by Forme van Remonstratie*	bewindhebbers VOC	1608
26	26	30	*Het Screet des Conicx v Spaengnien*		1599

27	27	31	*Vanden Spinnekop ende t'Bieken*	1608
28	28	32	*Brief des Keyserlijcke Majest*	1608
29	29	33	*Proeve des nu onlngs uyt-ghegheven*	1608
30	30	34	*Dees Wonder-maer ende Prophetsije*	1608
	33	35	*Buyr-praetjen opden brief v Aerssen*	1608
		36	*Echo ofte Galm*	1608
		37	*Een oud Schipper van Monickendam*	1608

In de eerste drie kolommen zijn de drie edities van de *Bye-corf* opgenomen Daarna volgen de pamflettitels, auteurs en jaar van eerste uitgifte In de laatste kolommen zijn het aantal pagina's, pamfletvorm, Knuttelnummers en eventuele bijzonderheden vermeld

Pamfletoverzicht van de drie edities van de Bye-corf

1	2	3	p.	vorm	Knuttel	bijzonderheden
1	1	1	8	gesprek	1474-1476	
2	2	2	8	vers	1444-1446	
3	3	3	68	vers	1408	zeer zeldzaam
4	4	4	8	verhandeling	1431-1433	
5	5	5	8	gesprek	1420-1423	
6	6	6	4	verhandeling	156-158	
7	7	7	4	verhandeling	1361-1364	door S-G toegestaan
		8	4	verhandeling	1367-1369	

8	8	9	4	verhandeling	1381-1383	
9	9	10	8	vers	1409-1411	
10	10	11	4	verhandeling	1516-1519	
	31	12	4	verhandeling	1523-1524	
11	11	13	36	verhandeling	1441	
12	12	14	16	verhandeling	1439-1440	Ie titel zeer zeldzaam
13	13	15	8	verhandeling	1447-1448	
14	14	16	16	verhandeling	816-819, 1449	
15	15	17	20	verhandeling	213-216	door S-G toegestaan
	32	18	12	verhandeling	766	
16	16	19	16	verhandeling	263	door S-G toegestaan
	35	20	15	verhandeling	1253	
17	17	21	20	verhandeling	1442-1443	
18	18	22	8	verhandeling	1387	door S-G toegestaan
19	19	23	8	praatje	1450-1452	
20	20	24	8	gesprek	1454-1455	
21	21	25	4	gesprek	1456	
22	22	26	8	gesprek	1415-1417	
23*	23*				1400 en 1457	* 3e ed bij *Testament*
	34	27	8	vers	1457-1458	
24	24	28	8	verhandeling	1436-1437	
25	25	29	14	verhandeling	1428-1430	door S-G toegestaan
26	26	30	8	verhandeling	1058-1063	
27	27	31	4	vers	1460-1462	
28	28	32	8	verhandeling	1513	door S-G toegestaan
29	29	33	8	gesprek	1401	
30	30	34	16	vers	1464-1465	zeer zeldzaam
	33	35	16	praatje	1525-1526	

36	8	vers	1405-1407	
37	8	vers	1466-1471	met prent

In de eerste drie kolommen zijn de drie edities van de *Bye-corf* opgenomen Daarna volgen de pamflettitels, auteurs en jaar van eerste uitgifte In de laatste kolommen zijn het aantal pagina's, pamfletvorm, Knuttelnummers en eventuele bijzonderheden vermeld

Bronnen: Convoluut van de *Bye-corf*; Tiele, *Bibliotheek* en Knuttel, *Catalogus*

kers in de afgelopen decennia getracht tot een juiste begripsomschrijving van het pamflet te komen. Dat bleek geen eenvoudige opgave en tot een bevredigende definitie is men niet gekomen. Daarom neigen boekwetenschappers er tegenwoordig toe om het woord ‘pamflet’, als verzamelnaam van uiteenlopende soorten drukwerken, liever niet meer te gebruiken.[17] In deze bijdrage hanteer ik gemakshalve toch voor alle publicaties in het convoluut van de *Bye-corf* de term ‘pamflet’, dus ook voor de overheidpublicaties en politiek-economische of religieuze traktaten.

Vanaf de zestiende eeuw kende de pamfletproductie een gestage groei. In zijn onderzoek naar pamfletten in de vroege Republiek signaleert C.E. Harline twee ‘major turning points’. De eerste was in 1565 aan de vooravond van de Beeldenstorm. Daarvoor verschenen jaarlijks niet meer dan tien pamfletten in de Nederlanden. Later liep dat aantal op tot enke-

le tientallen. Het tweede omslagpunt lag in 1607/08 met de onderhandelingen over het Twaalfjarig Bestand. In die periode zien we een explosieve groei van 'between three to five times the rate before 1606'. Bovendien, zo concludeert Harline, werden de zestiende-eeuwse drukwerkjes voornamelijk door de overheid uitgegeven. De vroegzeventiende-eeuwse pamflettisten waren hoofdzakelijk 'private individuals'.[18]

Jan Neyen, houtsnede uit *Corte historische beschryvinghe der Nederlandtsche Oorloghen* van I. Duym uit 1646 (particuliere collectie)

Maar wie waren deze individuen die hun mening over het naderend bestand op schrift stelden? Vrijwel alle publicaties in de *Bye-corf* zijn anoniem, wat trouwens een wezenlijk kenmerk is van pamfletten.[19] Alleen het eerdergenoemde titelpamflet en het aan de bundel toegevoegde geschrift *Raedtsel*, in herdruk ook wel als *Raedtslagh* verschenen, zijn door Yemant Adams ondertekend.[20] Zoals we hiervoor reeds zagen, is dat het pseudoniem van Simon van Middelgeest, een rond 1550 in Leiden geboren diamantsnijder die in de tweede helft van de zestiende eeuw naar Antwerpen verhuisde. Na de val van Antwerpen (1585) keerde hij terug naar Holland en oefende daar zijn oude ambacht uit.[21] Van Middelgeest publiceerde zowel voor, tijdens als na het bestand geschriften en mogelijk heeft zijn achtergrond een rol gespeeld bij de dialoogkeuze tussen een Hollander en Vlaming in het titelpamflet.[22]

Daarnaast is er een pamflet met een raadselachtig onderschrift: *Proeve Des nu onlangs uytghegheven Drooms* dat eindigt met NJSEMVOLBG472 HC58A22 W. Onder het anagram volgt een vierregelige uitleg in dichtvorm, waaruit de naam Jacobus Wilhelmi Migoen kan worden afgeleid. Deze Migoen, een Zuid-Nederlandse emigrant, bezat tussen 1607 en 1609 een drukkerij aan de Vismarkt te Gouda. Daarna verhuisde hij naar Rotterdam waar hij met zijn broer Abraham ging samenwerken.[23]

Van andere pamfletten in de *Bye-corf* is slechts indirect het auteurschap bekend. Zo zijn er drie geschriften van de uit Antwerpen afkomstige koopman Willem Usselincx (1567-1647) die aan het eind van de zestiende eeuw naar de Noordelijke Nederlanden vertrok. Usselincx was een vurig pleitbezorger voor kolonisatie van West-Indië en stond aan de wieg van de in 1621 opgerichte West-Indische Compagnie (WIC). Al ruim voor het van kracht worden van het Twaalfjarig Bestand, trachtte hij, in navolging van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) een vergelijkbare handelsorganisatie voor het Atlantisch gebied van de grond te krijgen. Hij was zich bewust dat Spaanse en Portugese kooplieden het Amerikaanse continent en de West-Afrikaanse kust als hun invloedssfeer beschouwden en dat zij niet op concurrenten zaten te wachten. Daarom was het niet verwonderlijk dat Spanje afstand van de Nederlandse Indiëvaart verlangde. Usselincx voorzag problemen en publiceerde in korte tijd drie politiek-economische pamfletten tegen het naderend bestand. In zijn eerste en tevens voornaamste geschrift, getiteld *Vertoogh, hoe nootwendich, nut ende profijtelick* zette hij zijn denkbeelden over het belang van kolonisatie van West-Indië uiteen. Daarnaast verwachtte hij dat door het bestand de handelsvaart op andere bestemmingen gevaar zou lopen en dat de Vlaamse emigranten, die van grote betekenis waren voor de Noord-Nederlandse economie, naar Antwerpen zouden terugkeren.[24] Ook de twee andere pamfletten, te weten *Bedenckingen* en *Naerder Bedenckingen*, werden in de *Bye-corf* opgenomen.[25]

Ook de bewindhebbers van de VOC spraken hun ongerustheid uit over het naderend bestand. Twee, mogelijk drie pamfletten zijn van hun hand.[26] Daarin waarschuwden zij voor consolidatie en daaropvolgend herstel van de Portugese macht in de Indische archipel, met geduchte concurrentie tot gevolg.[27]

Ten slotte zijn in de loop der tijd nog enkele andere auteursnamen van anonieme *Bye-corf*-pamfletten bekend geworden. Zo zou de geschiedschrijver Everard van Reyd (1550-1602) het pamflet *Trouherighe Vermaninghe* in 1586 geschreven hebben. Het geschrift werd postuum gepubliceerd en in de tweede en derde editie van de *Bye-corf* opgenomen.[28] Een mogelijke andere auteur was Balthasar Lydius (1576-1629), predikant te Dordrecht die het geschrift *Bedencken op de Aggreatie* geschreven heeft. Het is zeer aannemelijk dat het in de *Bye-corf* gebundelde pamflet *Aggreatie des Grootmacht* eveneens van zijn hand is, want de publicatie vertoont grote overeenkomsten met het eerstgenoemde pamflet.[29] De uit Duitsland afkomstige Lydius publiceerde diverse theologische geschriften en leidde op 13 november 1618 de Nederlandstalige openingsdienst tijdens de Nationale Synode.[30] Verder bestaan er sterke aanwijzingen dat *Echo ofte Galm*, waarin verscheidene dubbelzinnige verzen tegen de vrede zijn opgenomen, door Adriaen van Nierop is geschreven.[31]

Uit recent onderzoek is gebleken dat de zeventiende-eeuwse pamflettisten voornamelijk burgers waren, zoals zelfstandige handwerkslieden, reders en kooplieden. Zij betaalden belasting, hadden een vast adres en vormden samen een

politieke gemeenschap. De zeventiende-eeuwse Nederlandse politiek bestond uit een contract tussen de overheid en deze burgers.[32] Uit het voorgaande mogen we concluderen dat de auteurs van de *Bye-corf*-pamfletten ook tot de burgergemeenschap behoorden.

Bedenckinghen Over den staet vande Vereenichde Nederlanden van Willem Usselincx uit 1608. Het onder deze titel verschenen pamflet is zeer zeldzaam. In herdruk uitgebracht onder de titel *Grondich Discours*, 1608. Derde editie *Bye-corf* nr. 14 (particuliere collectie)

Samenstelling van het convoluut

Van Middelgeest gaf het convoluut *Den Nederlantsche Bye-korf* als titel mee, omdat daar zoveel 'lieffelicke waerschouwinghe' in te vinden is 'die de Lief-hebbers des Vader-lant soo soet zijn om te aenhooren als den smaeck van den soeten honich'.[33] In het opschrift schuilt nog een associatie. In het afsluitende couplet van het rond 1577 verschenen *Nieu Geuse Lieden boecxken* treffen we namelijk de volgende versregel aan: 'Die Duytschen willen zijn Byecorf noch schueren.' Hierin zijn de *Duytschen* de Noordelijke Nederlanders en kan het werkwoord *schueren* met schoonmaken worden uitgelegd. Met deze 'Byecorf' wordt een toespeling gemaakt op het in 1569 verschenen boek *De Byencorf der H. Roomsche Kercke.*[34] Daarin maakt de Zuid-Nederlandse schrijver Filips van Marnix van Sint-Aldegonde een felle satire op de rooms-katholieke kerk. Het werk was zo populair dat het tot in de tweede helft van de achttiende eeuw meermaals werd herdrukt.

Qua vorm kunnen de *Bye-corf*-geschriften grofweg in drie categorieën worden ingedeeld. De eerste en grootste groep zijn de politiek-economische of religieuze verhandelingen. In totaal zijn dat 21 pamfletten, inclusief zes zestiende-eeuwse publicaties of herdrukken daarvan. Onder deze verhandelingen vallen zowel overheidspublicaties als particuliere vlugschriften, zoals de hiervoor genoemde pamfletten van Usselincx en de bewindhebbers van de VOC. Sommige van deze vlugschriften waren in 1608 al zo schaars dat ze 'uitsluitend voor deze verzameling herdrukt' werden.[35]

De gebundelde zestiende-eeuwse geschriften kenmerken zich door een legitimatie van de opstand. Daaronder bevinden zich publicaties die uit naam van Willem van Oranje (1533-1584) zijn opgesteld. Het in 1573 uitgebrachte *Sendbrief in forme van Supplicatie* diende bijvoorbeeld als buitenlands propagandageschrift.[36] Een ander belangrijk document was de *Acte van Verlatinghe*, de onafhankelijkheidsverklaring die op 26 juli 1581 door de zeven

opstandige Nederlandse provinciën in Den Haag werd ondertekend. Tot de particuliere pamfletten behoren het 'fameuze geschrift': *Artyckelen ende Besluyten der Inquisitie van Spaegnien* en *Nootelijcke consideratien die alle goede Liefhebbers.*[37] In het eerste geschrift, dat in 1568 verscheen, wordt de haat tegen Spanje aangewakkerd door een zogenaamde ontmaskering van een door de inquisitie geënsceneerde samenzwering.[38] Het tweede, dat negentien jaar later door Willem Verheiden (1568-1595) was geschreven, kan als oorlogspamflet worden beschouwd. Verheiden vocht zelf mee tijdens de opstand en sneuvelde in 1595 bij Hulst.[39]

Een oud Schipper van Monickendam uit 1608. Het enige pamflet uit de derde editie van de *Bye-corf* waar een prent aan toegevoegd is. Derde editie *Bye-corf* nr. 37 (particuliere collectie)

De tweede categorie vlugschriften zijn de gespreks- en praatjespamfletten. Daarin worden door middel van fictieve dialoogvormen of conversaties tussen meerdere personen actuele kwesties besproken. De pamfletschrijvers trachtten daarbij hun lezerspubliek van een bepaalde visie te overtuigen.[40] Het al genoemde titelgeschrift met de dialoog tussen een Hollander en een Vlaming is zo'n gesprekspamflet. Vergelijkbare geschriften zijn onder andere *Discovrs van Pieter en Pauwels* en het *Discours tusschen een Hollander ende een Zeeuw.*[41]

Een bijzondere groep binnen de gesprekspamfletten vormen de praatjespamfletten, waarin op een levensechte en alledaagse wijze gesprekken tussen personen worden weergegeven. Het vroegst bekende 'praatje' uit de pamfletgeschiedenis is het in de *Bye-corf* opgenomen *Schuyt-praetgens*, waarin een hoveling, een koopman, een schipper en een boer op een trekschuit in gesprek raken en over de vrede debatteren. Hoewel de meningen aanvankelijk uiteenlopen, is er veel begrip voor elkaars standpunten en de conversatie eindigt met de overtuiging om geen vrede met Spanje te sluiten.[42] Het andere in de *Bye-corf* opgenomen praatjespamflet is het *Buyrpraetje: Ofte Tsamensprekinge*, waarin expliciet de voortzetting van de oorlog wordt gepropageerd.[43]

Het convoluut met de *Bye-corf*-pamfletten (particuliere collectie)

De derde categorie wordt gevormd door pamfletten in vers- of dichtvorm, soms in een mengeling van proza en poëzie, zoals in het *Testament vande Oorloghe.* Wanneer de hoofdtekst in dichtvorm is, wordt het desbetreffende pamflet tot de verzen gerekend. In het andere geval, zoals het titelpamflet van de *Bye-corf* waar aan de dialoog van de Hollander en de Vlaming een gedicht is toegevoegd, is het pamflet bij het proza geschaard.[44]

Pamfletkeuze

Zoals in de inleiding reeds vermeld is, zijn niet alle pamfletten in het convoluut opgenomen die tot aan de totstandkoming van het Twaalfjarig Bestand zijn uitgekomen. Dat waren er ruim zeventig.[45] Vanzelfsprekend zijn de vlugschriften die na het verbod van de *Bye-corf* verschenen niet aan de pamfletbundel toegevoegd. Daar ligt dus een grens.

Veruit de meeste pamfletten verschenen zonder drukkersplaats en datum, en daarom is het moeilijk vast te stellen of bepaalde geschriften voor of na het verbod op de markt zijn gekomen. Tiele en Knuttel hebben getracht, deels op basis van andere bronnen, hun catalogi zo chronologisch mogelijk op te stellen. Aan de hand van deze beschrijvingen kunnen we afleiden dat Van Middelgeest niet alle bestandspamfletten in de *Bye-corf* heeft opgenomen. Ten minste tien voor het verbod verschenen geschriften worden niet vermeld.[46] Het is niet uit te sluiten dat hij van sommige geen kennis heeft genomen. Zo zijn van het propagandistische vredesgeschrift *Een cleyn Poetelick Tractaet*, dat in september 1607 te Vlissingen werd uitgebracht, weinig exemplaren bekend.[47] Tiele heeft het pamflet bijvoorbeeld niet beschreven en alleen in Knuttel wordt het genoemd.[48]

Van andere pamfletten, die in relatief grote oplagen en in verschillende edities op de markt kwamen, mogen we aannemen dat Van Middelgeest die wel heeft gekend, althans een deel daarvan.[49] Een goed voorbeeld is *Boeren-litanie ofte Clachte der Kempensche Landt-lieden over de ellenden van dese lanckduerighe Nederlandsche Oorloghe* uit 1607, waarvan een her-

druk in 1608 verscheen. Zoals de titel al aangeeft, wordt ook hierin de loftrompet op de wapenstilstand en verwachte vrede gestoken.[50] In andere, niet in de *Bye-corf* opgenomen vlugschriften komt vooral de geloofskwestie aan de orde. Met name de afkeer van de jezuïeten en de vrees dat de Noordelijke Nederlanden weer onder het gezag van de rooms-katholieke kerk zullen vallen, staan daarin centraal. Maar ook op gewetensvragen als ‘Moeten christenen niet altijd voor vrede kiezen?’, worden antwoorden geformuleerd.[51]

De herdrukken van de zestiende-eeuwse geschriften kenmerken zich vooral door oorlogspropaganda en naar het zich laat aanzien zijn de niet in de *Bye-corf* opgenomen herdrukken pas na het verbod verschenen. Van sommige is dat aantoonbaar. Zo verscheen de *Sentbrief*, de Nederlandse vertaling van het in 1595 door Justus Lipsius (1547-1606) in het Latijn geschreven pamflet, pas in het najaar van 1608. De verzochte toestemming om de vertaling te laten drukken, werd op 17 september 1608 namelijk door de Staten-Generaal geweigerd.[52] In het pamflet beschrijft Lipsius de wapenstilstand als onderdeel van een politiek-psychologische strategie om de opstandige Noordelijke Nederlanden weer onder Spaans gezag te brengen en het herstel van het katholieke geloof te bewerkstelligen.[53] Overigens sorteerde het Nederlandse drukverbod van de *Sentbrief* weinig effect, want de initiatiefnemers weken uit naar Duitsland en lieten het geschrift in Düsseldorf drukken. Als waarschuwing voor het Spaanse bedrog werden in korte tijd veel exemplaren verspreid en verschenen maar liefst zes edities van het werk.[54]

Een ander pamflet dat na het verbod verscheen, is het in 1577 geschreven *Ghespraecke van liefhebbers*. Dat werd op 22 december 1608 gedrukt en door de bekende geschiedschrijver Pieter Bor (1595-1635) uitgegeven.[55]

COPYE
Vande Brieven der Heeren
TOT DELF.

Links: Het praatjespamflet *Buyr-praetje* uit 1608. Derde editie *Bye-corf* nr. 35 (particuliere collectie)

Rechts: *Copye vande Brieven der Heeren Generale Staten* uit 1607. Derde editie *Bye-corf* nr. 9 (particuliere collectie)

Verbod van de 'bye-corf'

Na de onafhankelijkheidsverklaring kwam de censuurwetgeving in handen van lokale of gewestelijke bestuursorganen van de Noordelijke Nederlanden. Vanaf nu droegen deze zelf zorg voor de regels betreffende het drukken van geschriften. Hoewel de vrijheid van geweten officieel in de Unie van Utrecht (1579) was vastgelegd, waren boeken die de protestante godsdienst openlijk aanvielen of bespotten, niet toegestaan. Ook drukwerk dat schadelijke leerstellingen bevatte, viel onder de boekencensuur. Niet-religieuze werken mochten worden gedrukt, verkocht en verspreid, zolang er geen beledigingen van het gezag of aan het adres van niet-onaanzienlijke personen werden geuit. Hoewel aanvankelijk voornamelijk druk- en verspreidingsverboden werden uitgevaardigd op theologisch getinte geschriften, stonden aan het eind van de zestiende eeuw ook al enkele politieke werken op de Nederlandse *Index librorum prohibitorum.* In de loop van de zeventiende eeuw zou dat aantal fors toenemen.[56]

Al in de zestiende eeuw werden plakkaten uitgevaardigd tegen niet-geautoriseerde publicaties, zoals drukwerk dat niet door de overheid was gecontroleerd of dat zonder impressum was uitgegeven. Dit waren preventieve censuurmaatregelen die later werden uitgebreid.[57] De resolutie die de Staten-Generaal op 23 augustus 1608 aannamen en waarin de 'bouxkens, verclaert in den Biekorff' als 'fameulx' werden verklaard, valt hieronder. Deze maatregel had enerzijds een preventieve werking op nieuw te verschijnen drukwerk en fungeerde anderzijds als repressieve censuur tegen de bestaande pamfletten. Volgens de Staten-Generaal school er diplomatiek gevaar in de vlugschriften en met het verbod hoopten zij de tegenstanders van het bestand de mond te snoeren. Vier dagen later, precies op de dag waarop Jeannin een nieuw voorstel voor een langdurig bestand aanbood, volgde niet geheel toevallig het officiële verbod op de *Bye-corf.*[58]

In haar onderzoek naar de boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden komt I. Weekhout met een aanvulling van de door Knuttel gepubliceerde lijst van verboden boeken.[59] In haar toelichting wijst zij er nadrukkelijk op dat de nieuwe lijst 'geenszins een poging inhoudt Knuttel volledig aan te vullen' en dat ze alleen voor de vier gekozen tijdvakken van haar onderzoek de verschillende archiefbronnen zo volledig mogelijk heeft onderzocht. De periode 1581-1617 valt daarbuiten. Zodoende treffen we voor het jaar 1608 alleen de van Knuttel gekopieerde titels op haar lijst van verboden boeken aan. Dat zijn acht titels, waarvan zes pamfletten uit de *Bye-corf* die expliciet in de verbodsbepaling van de Staten-Generaal worden genoemd.[60] Vier van de zes genoemde pamfletten behoren tot de laatste geschriften die in de verzameling zijn opgenomen en daarvan zijn de laatste twee alleen in de derde editie verschenen. Het zijn dus geschriften die kort voor het verbod als nieuwe druk of herdruk van oudere pamfletten op de markt kwamen.[61]

Toch vallen meer pamfletten uit de verzameling onder de in 1608 uitgevaardigde censuurbepaling van de Staten-Generaal. Volgens het plakkaat *Tegens d'Autheuren, Druckers, Innebrengers en Stroyers van allerley argerlijcke Boecken, Geschriften, Pasquillen, Discoursen, &c*, was 'den Nederlandtschen Byecorff, met alle gheschriften daer innen verhaelt' verboden. Slechts zes, met titel genoemde werken bleven toegestaan. Twee daarvan zijn de hiervoor genoemde zestiende-eeuwse publicaties die in naam van Oranje werden uitgegeven. Deze konden natuurlijk moeilijk verboden

worden. Van de vier overige kunnen er drie als overheidspublicaties worden aangemerkt, met de bekende houtsnede van de leeuw in de Hollandse tuin op het titelblad. Deze uitgaven werden door speciaal daartoe aangestelde stadsdrukkers vervaardigd. De enige niet-officiële publicatie is het *Discours by Forme van Remonstrantie*, het geschrift dat door de bewindhebbers van de VOC was opgesteld. Daar de

laatste editie van de *Bye-corf* uit 37 geschriften bestaat, zou de bestaande lijst van verboden boeken dus met 25 titels moeten worden uitgebreid.

Volgens het plakkaat moesten alle verboden geschriften binnen acht dagen na publicatie worden vernietigd of bij plaatselijke gezagdragers worden ingeleverd. Overtreders van het plakkaat werden bovendien geldelijke boeten en lijfstraffen in het vooruitzicht gesteld.[62] Of het verbod van de *Bye-corf* ook daadwerkelijk tot vervolging van auteurs, drukkers of distributeurs heeft geleid, is onbekend. Vermoedelijk niet, want door de soevereine provinciale statenbond was de rechtsmacht van de Staten-Generaal binnen de gewesten zeer beperkt. Alleen na gewestelijke of stedelijke publicatieovername van de verbodsbepaling kon vervolging plaatsvinden.[63] Holland nam het verzoek over, maar Zeeland twijfelde en liet het er uiteindelijk bij zitten.[64]

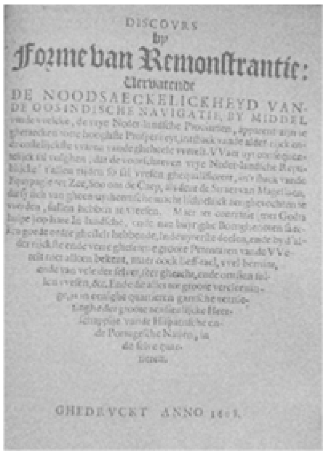
DISCOVRS
by
Forme van Remonstrantie:
Vervatende
DE NOODSAECKELICKHEYD VAN DE OOSINDISCHE NAVIGATIE, BY MIDDEL

Discours by Forme van Remonstrantie uit 1607. Het pamflet van de VOC-bewindhebbers dat door de Staten-Generaal was toegestaan. Derde editie *Bye-corf* nr. 29 (particuliere collectie)

Datering van de edities

Nadat Jan Neyen in april 1608 was afgereisd, kwam de pamfletproductie in de Noordelijke Nederlanden goed op gang. De eerste editie van de *Bye-corf* is in de daaropvolgende weken verschenen. De tweede editie, waarin het eerdergenoemde *Buyr-praetjen* als laatste geschrift werd opgenomen, is scherper te dateren. In de dialoog tussen de twee buren wordt de brief van François van Aerssen (1572-1641) opgevoerd. Daarin bericht de Nederlandse gezant dat de Spaanse vorst niet bereid zou zijn de soevereiniteit over de Verenigde Provinciën af te staan, zolang het katholieke geloof in de Republiek niet wordt toegestaan. Bovendien zouden de Staten-Generaal de handel op Indië moeten opgeven. De brief veroorzaakte veel beroering in de Republiek en verscherpte de tegenstelling tussen voor- en tegenstanders van vrede.[65] Hoewel de brief al op 5 juni vanuit Parijs was verstuurd en de volgende dag in Den Haag was aangekomen, werd die pas op 1 juli in de Staten-Generaal besproken en openbaargemaakt.[66] Daarnaast is in het praatjespamflet nog steeds sprake van een impasse en is

Jeannin nog niet in Den Haag gearriveerd.[67] De tweede editie kan dus met grote zekerheid in juli 1608, vermoedelijk medio juli, worden gedateerd.

Schuyt-praetgens,
Op de Vaert naer Amsterdam /
tusschen een Lantman, een Hovelinck, een Borger, ende Schipper.

Het praatjespamflet *Schuyt-praetgens* uit 1608. Derde editie *Bye-corf* nr. 23 (particuliere collectie)

De derde editie zal niet lang daarna op de markt zijn gekomen, want daarin wordt bij het *Buyr-praetjen* vermeld dat het ‘lest inden druck gebracht is’. Aan de laatste editie zijn twee pamfletten toegevoegd, te weten het verbeterde en opnieuw uitgegeven *Echo ofte Galm* en *Een oud Schipper van Monickendam.* De laatste editie moet eind juli of begin augustus zijn verschenen.

Besluit

De vredesonderhandelingen met Spanje werden niet door iedereen met instemming begroet. Tientallen pamfletten verschenen en een deel daarvan werd in de *Bye-Corf* bijeengebracht. Hoewel Simon van Middelgeest in het titelpamflet vermeldt dat hij alle verschenen vlugschriften in de bundel heeft opgenomen, is in het voorgaande aannemelijk gemaakt dat van willekeur geen sprake was. De pamfletten werden geselecteerd en alle geschriften die zich tegen het bestand uitspraken, achtte Van Middelgeest ‘zeer nootzakelijc’ voor de vaderlandslievende Nederlanders. Opvallend daarbij is dat de pamflettisten voornamelijk uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige burgers waren.

Toen de vredesonderhandelingen stilvielen raakten, beschouwden de leden van de Staten-Generaal de *Bye-corf* als een diplomatiek probleem. Het uitgevaardigde verbod op de pamfletbundel, een van de vroegste vormen van politieke boekencensuur in de Republiek, was een van de maatregelen om de onderhandelingen vlot te trekken. Gelijktijdig werd een nieuwe weg ingeslagen door de onoplosbare struikelblokken betreffende een vredesovereenkomst terzijde te schuiven en de onderhandelingen naar bestandsbesprekingen om te buigen.

Eindnoten:

1 P.A. Tiele, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten, eerste afdeling verzameling van Frederik Muller*, Amsterdam 1858, nr. 684-686.
2 *Idem*, p. 89.
3 *Stucken gemencioneert in den Bycorff die byde Edel Grootmoghende Heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden toeghestaen ende niet verboden worden...,* 's-Graven-Hage 1608.
4 Tiele, *op. cit.* (noot 1), p. 88.
5 W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, (herdruk) Utrecht 1978, eerste deel, eerste stuk, p. 273-312; C.E. Harline, *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic*, Dordrecht/Boston/Lancaster 1987, tabel 4.
6 Daarvoor is onder andere een convoluut met de volledige derde editie van de *Bye-corf* gebruikt, dat zich in een particuliere collectie bevindt. In deze bundel zijn ook andere edities bijgebonden: zij bestaat in totaal uit 74 pamfletten.
7 G.M. Asher, *A Bibliographical and historical essay on the Dutch books and pamphlets relating to New Netherland and to the Dutch West India Company and to its possessions in Brazil, Angola etc., as also on the maps, charts etc. of New Netherland. Comp. from the Dutch public and private libraries, and from the collection of Mr. Frederik Muller in Amsterdam*, Amsterdam 1854, p. 73-97.
8 W.J.M. van Eysinga, 'De wording van het Twaalfjarig Bestand van 9 april 1609', in: *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, afd. letterkunde, deel 66 (1959), nr. 3, p. 125-131; J. den Tex, *Oldenbarnevelt*, deel II, Haarlem 1962, p. 621-628; A.J. Veenedaal, *Johan van Oldenbarnevelt: Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, tweede deel (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 108), 's-Gravenhage 1962, 'Notulen van onderhandelingen over vrede of bestand', 174-238; A.Th. van Deursen, *De last van veel geluk: De geschiedenis van Nederland*, 1555-1702, Amsterdam 2004, p. 165-182.
9 J. Wagenaar, *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af*, negende deel. Amsterdam 1753, p. 341.
10 E. van Meteren, *Historien der Nederlanden, En haar Naburen Oorlogen tot het jaar 1612*, Amsterdam 1647, p. 591.
11 F. Muller, *De Nederlandse geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandse historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, Amsterdam 1863-1870, deel I, p. IV; W. Frijhoff en M. Spies, 1650: *Bevochten eendracht*, Den Haag 1999, p. 219-224.
12 J.H. ter Horst, 'Over het begrip pamflet', *Bibliotheekleven* 17 (1932), p. 8-30.
13 P.J. Blok, 'Wat is een "pamflet"?', *Het Boek*, 5 (1916), p. 305-310.
14 Harline, *op. cit.* (noot 5), p. 32. Een katern is een aan weerszijden bedrukt vel papier dat vervolgens tot het gewenste formaat boek wordt gevouwen.
15 De eerste twee edities van *Het Testament vande Oorloghe* uit 1607 vormden een uitzondering. Die waren in octavo. De herdruk uit 1608 is in kwartoformaat. Knuttel, *op. cit.* (noot 5), nr. 1409-1411.
16 *Een oud Schipper van Monickdam...* Z.p., z.j. Tiele, *op. cit.* (noot 1), nr. 676-683. Volgens Tiele is dit is 'een van de aardigst geschreevene blaauwboekjes tegen den vrede'. Herdrukken uit 1618: Tiele, *op. cit.* (noot 1), nr. 1558-1559.
17 P. Verkruijsse, '"Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijdtsaemheyt": Boekwetenschap en pamfletliteratuur', in: J. de Kruif, M. Meijer Drees en J. Salman (red), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum 2006, p. 31-43; J. Vrieler, *Het poetische accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten*, Hilversum 2007, p. 13-18.
18 Harline, *op. cit.* (noot 5), p. 3-5.
19 Verkruijsse, *op. cit.* (noot 17), p. 38; Vrieler, *op. cit.* (noot 17), p. 18.
20 Tiele, *op. cit.* (noot 1), nr. 654-658.
21 O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1639)*, Hilversum 2000, p. 136.
22 Latere pamfletten ondertekende hij met Yemand (Adamszoon) van Waermond. Zie: J.I. van Doorninck, *Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren.* Deel 1: *schuilnamen en naamletters*, Leiden 1883, p. 5.
23 J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630, een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*, Nieuwkoop 1974, p. 364-365. Het geboorte- en sterfjaar van Migoen zijn onbekend.

24 C. Ligtenberg, *Willem Usselinx*, Utrecht 1914, p. 12-25.
25 *Bedenckingen over den staet van de vereenichde Nederlanden...* z.p., 1608. Knuttel, *op. cit.* (noot 5), nr. 1439-1440. *Naerder Bedenckingen, over de zee-vaerdt,...* z.p. 1608; Knuttel, *op. cit.* (noot 5), nr. 1441.
26 Dat waren: *Discours by Forme van Remonstratie...* z.p., 1608; *Waerschouwinghe van de ghewichtigde redenen...* z.p., z.j. En *Onpartydich Dicours opte Handelighe van de Indien*, z.p., z.j. Tiele, *op. cit.* (noot 1), nr. 636-637, 638-642 en 644-645.
27 R. Kaper, *Pamfletten over oorlog en vrede; Reakties van tijdgenoten op de vredesonderhandelingen van 1607-1609.* Amsterdam 1980, p. 53-54.
28 *Idem*, p. 70; Tiele, *op. cit.* (noot 1), p. 89.
29 Tiele, *op. cit.* (noot 1), nr. 634 en 603-605.
30 'Balthasar Lydius (1576-1629)', *Reformatorisch Dagblad*, 10 oktober 2006.
31 Knuttel, *op. cit.* (noot 5), nr. 1405. Het geboorte- en sterfjaar van Van Nierop zijn onbekend.
32 Dirk Vlasboom, 'Het recht van Burgers', *NRC Handelsblad*, 29 november 2008.
33 *Den Nederlandtschen Bye-corf...* z.p, 1608; Tiele, *op. cit.* (noot 1), nr. 684-686.
34 Zie DBNL: E.T. Kuiper en P. Leendertz, *Het Geuzenliedboek naar de oude drukken uit de nalatenschap van E.T. Kuiper*, 2 delen, Zutphen 1934-1925. Deel I, nr. 52. G.M. Asher legde eerder een relatie tussen de titel van het convoluut en het werk van Marnix van Sint-Aldegonde. Zie Asher, *op. cit* (noot 7), p. 81.
35 Tiele, *op. cit.* (noot 1), p. 88.
36 P.A.M. Geurts, *De Nederlandse opstand in de pamfletten*, 1566-1584, Nijmegen 1956, p. 47-48.
37 Knuttel, *op. cit.* (noot 5), nr. 156-158 en 816-819 en 1449.
38 Geurts, *op. cit.* (noot 36), p. 35-36.
39 C.J. Wenckebach, *Het leven van Willem Verheiden, eenen weinig bekenden, in den bevrijdingsoorlog van het Spaanse juk, ten jare 1595, voor Nederland gesneuvelden, Nederlander.* 's-Gravenhage 1842, p. 1-57.
40 C. Dingemanse, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)*, Hilversum 2008, p. 11.
41 Tiele, *op. cit.* (noot 1), nr. 664 en 666.
42 *Schuyt-praetgens, op de Vaert naer Amsterdam, tusschen een Lantman, een Hovelinck, een Borger ende schipper*, z.p., z.j; Dingemanse, *op. cit.* (noot 40), p. 19-20.
43 *Buyrpraetjen; Ofte Tsamensprekinge ende Dicours, opden Brief vanden Agent Aerssens uyt Vranckrijck...* z.p, z.j.; Dingemanse, *op. cit.* (noot 40), p. 77-80.
44 Vrieler, *op. cit.* (noot 17), p. 21.
45 Zie ook: W.C. Zijlstra, *Den Zeusen beesem: Catalogus van de Nederlandse pamfletten (alsmede de niet-Zeeuwse plakkaten en ordonnanties) tot en met 1795, aanwezig in de Zeeuwse Bibliotheek*, Middelburg 1994, p. 34-45.
46 Knuttel, *op. cit.* (noot 5), nr. 1309, 1360, 1395, 1396, 1398, 1402, 1412, 1418, 1424 en 1426.
47 A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen: Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1991, p. 169.
48 Knuttel, *op. cit.* (noot 5), nr. 1412, *Een cleyn Poetelick Tractaet...*, by een verghadert door Gidion Morris, Vlissingen, by Marten Abrahamsz van der Nolck, 1607. De Short Title Catalogue Netherlands (STCN) vermeldt zes exemplaren.
49 Van Meteren, *op. cit.* (noot 10), p. 591; Van een van deze geschriften verschenen maar liefst vijf edities, Tiele, *op. cit.* (noot 1), nr. 614-618.
50 Tiele, *op. cit.* (noot 1), nr. 610-611; Knuttel, *op. cit.* (noot 5), nr. 1395-1396; Zie Vrieler, *Het poëtische accent*, p. 53-107. In het pamflet wordt ook admiraal Jacob van Heemskerck (1567-1607) bezongen die in 1607 tijdens het zeegevecht bij Gibraltar sneuvelde.
51 Knuttel, *op. cit.* (noot 5), nr. 1398, 1402, 1418, 1424; Kaper, *op. cit.* (noot 27), p. 28-29; Van Deursen, *op. cit.* (noot 47), p. 170.
52 H.H.P. Rijperman, *Resolutiën der Sataten-Generaal van 1576 tot 1609* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, deel 131). 's-Gravenhage 1970, p. 625.
53 N. Mout, 'Lipsius en de politieke theorie', in: J. de Landsheer (red.) *Lieveling van de Latijnse taal: Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag.* Leiden 2006, p. 227.
54 Knuttel, *op. cit.* (noot 5), nr. 1495-1500.
55 *Ibidem*, nr. 1486.
56 S. Groenveld, 'Het Mekka der schrijvers? Statencolleges en censuur in de zeventiende-eeuwse Republiek', in: H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt (red.) *Eer is het Lof des Deuchts*, Amsterdam 1986, p. 234-237.

57 *Ibidem*, p. 226-232.

58 Rijperman, *op. cit.* (noot 52), p. 624-625.

59 W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, beredeneerde catalogus.* 's-Gravenhage 1914.

60 I. Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*, Den Haag 1998, p. 371-374.

61 Tiele, *op. cit.* (noot 1), p. 88-89. Het pamflet *Echo of Galm* is in 1607 verschenen en werd als herdruk in de derde editie opgenomen.

62 C. Cau, *Groot Placaet-Boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Hoog Mog. Heeren Staaten Generael der Vereenighde Nederlanden, ende van de edele Groot Mog. Heeren Staaten van Hollandt en West-Vrieslandt. Mitsgaders van de edele Mog. Heeren Staaten van Zeelandt*, deel I, 's-Gravenhage 1658, p. 438-439.

63 Groenveld, *op. cit.* (noot 56), p. 225-226.

64 *Gedrukte notulen van de Staten van Zeeland*, 1608, p. 109; Groenveld, *op. cit.* (noot 56), p. 231.

65 S. Barendrecht, *François van Aerssen; Diplomaat aan het Franse hof (1598-1613)*, Leiden 1965, p. 210.

66 Van Meteren, *op. cit.* (noot 10), p. 604; Tiele, *op. cit.* (noot 1), nr. 724.

67 *Buyr-praetjen: Ofte Tsamensprekinge ende Discours op den Brief vanden Agent Aerssens uyt Vranckrijck aende Edele Moghende Heeren Staten Ghenerael geschreven...* Z.p, z.j. Knuttel, *op. cit.* (noot 5), nr. 1525; Dingemanse, *op. cit.* (noot 40), p. 77-79.

Waarom een prinses uit Zanzibar trouwde met een Duitse koopman

En hoe haar bibliotheek in Leiden terechtkwam
Jos Damen

De Duitse koopman Rudolph Heinrich Ruete ontmoette in 1865 op het Afrikaanse eiland Zanzibar prinses Salme bint Said ibn Sultan. De prinses had problemen met haar familie en probeerde in contact te komen met de Europese gemeenschap op het eiland voor de kust van Tanzania. Haar ontmoeting met Ruete, die in Zanzibar werkte voor de firma Hansing & Co. uit Hamburg, gaf haar de mogelijkheid te ontsnappen: aan haar familie, aan haar godsdienst en zelfs aan haar land. Haar gedrag had natuurlijk consequenties die ze als 21-jarige dochter van de heerser over Oman en Zanzibar, sultan Said ibn Sultan Al Bu-Said, en één van zijn vrouwen, de Tsjerkessische Jilfidan, niet kon voorzien.[1]

Prinses Salme ontmoette Rudolph Ruete tijdens de hete zomer van 1865. Al snel werden ze samen gezien tijdens hun romantische wandelingen. Zo gauw één van Salmes 26 broers, Majid, inmiddels sultan van Zanzibar, hoorde dat Salme zwanger was van de Duitse koopman, ontwierp hij een plan om haar te vermoorden. Prinses Salme wist echter in augustus 1866 te ontsnappen naar de Arabische stad Aden met het Engelse schip de HMS Highflyer. (Aden was toen onderdeel van het Britse rijk.) Haar vlucht leidde tot een politieke ruzie tussen de heersers van Zanzibar en de Britse regering.[2]

Ongeluk in Aden en Hamburg

Op 30 mei 1867 werd prinses Salme gedoopt in Aden, toen kerkelijk gezien onderdeel van het aartsbisdom van Bombay. Ze nam een nieuwe naam aan, Emily, en trouwde Rudolph Ruete. Hun eerste zoon, Heinrich, was een paar weken eerder gestorven - nauwelijks vier maanden oud. De volgende dag vertrok het jonge echtpaar uit Aden om via Marseille naar Hamburg te reizen. Daar leefden ze enkele jaren samen. Rudolph en Emily kregen nog drie kinderen: Antonie (1868), Said (1869) en Rosalie (1870). Helaas verongelukte Rudolph Ruete, net 31 jaar oud, in augustus 1870 in Hamburg. Emily Ruetes avontuurlijke leven nam een nieuwe wending. Ze was 25 jaar jong en weduwe met drie kinderen, in een voor haar nog vreemde Duitse omgeving.

Over het eerste deel van haar turbulente leven schreef prinses Salme in 1886 een voor die tijd onthullend boek: *Memoiren einer arabischen Prinzessin.* (Een nieuwe Nederlandse editie verscheen enkele jaren geleden onder de titel *Herinneringen van een Arabische prinses.*[3]) Het was een van de eerste boeken die van binnenuit een blik achter de schermen van het leven in een sultanspaleis gaf, en tegelijkertijd leverde het boek een prachtig psychologisch portret op van Emily's leven tussen twee werelden. Het boek was direct een commercieel succes. Er verschenen vertalingen in het Engels en Frans. En vijftien jaar geleden verscheen het ultieme boek over Emily Ruete/prinses Salme, een erudiet werk van de Leidse hoogleraar E.J. van Donzel: *An Arabian Princess between Two Worlds.* Hierin vergelijkt Van Donzei

niet alleen de verschillende edities van het werk van de prinses, maar geeft hij tegelijkertijd een fascinerend historisch overzicht van deze hele geschiedenis.

Prinses Salme, Emily Ruete (Hamburg, ca. 1868). Collectie NINO/Universiteitsbibliotheek Leiden

Emily's zoon Said Ruete, die zich later Rudolph Said-Ruete noemde, schreef zelf ook enkele boeken. In 1929 publiceerde hij het levensverhaal van zijn grootvader, *Said bin Sultan (1791-1856), Ruler of Oman and Zanzibar*, met een voorwoord van generaal-majoor Sir Percy Cox. Voor in het exemplaar van dit boek in de bibliotheek van het Afrika-Studiecentrum in Leiden zit een ex libris van Rudolph Said-Ruete met erboven een opdracht in diens handschrift: *'To Baron F.M. van Asbeck, a token of my esteem and sympathy'*. De opdracht is gedateerd: *Scheveningen, 7 January 1938.* De vraag is natuurlijk wat Said-Ruete naar Scheveningen bracht.

Waarom Leiden? Waarom Scheveningen?

Emily Ruete was bevriend met de beroemde Nederlandse oriëntalist Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936), een van de eerste westerlingen die ooit Mekka bezocht. Snouck had Emily in 1887 in Berlijn ontmoet en had later ook vriendschap gesloten met haar zoon Rudolph. In 1937 schonk deze de bibliotheek van zijn in 1934 overleden moeder aan *Het Oostersch Instituut* van de Rijksuniversiteit Leiden, dat kort daarvoor was opgericht door Snouck Hurgronje.[4] De Said-Ruete Collectie is nog altijd intact. In het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten (NINO) in Leiden staat de bibliotheek in prachtige, hoge houten boekenkasten. Het zijn meer dan negenhonderd boeken, die allemaal hetzelfde ex libris van Said-Ruete dragen als het boek in het Afrika-Studiecentrum.[5]

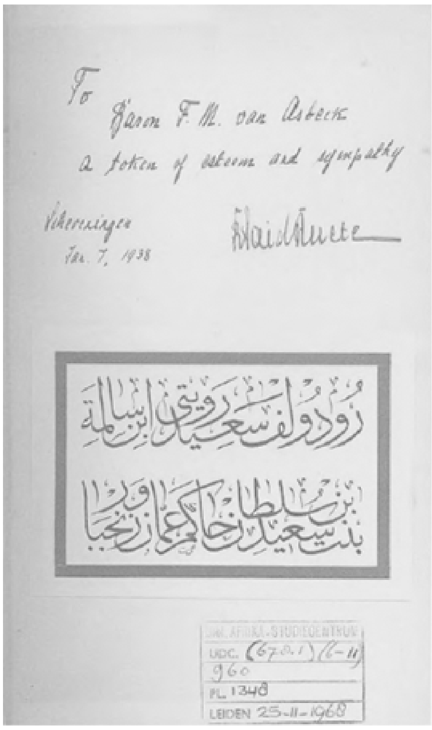

Ex libris van Rudolph Said-Ruete. Collectie Afrika-Studiecentrum, Leiden

Mijn vermoeden is dat Rudolph Said-Ruete het nieuwe gebouw van *Het Oostersch Instituut* in Leiden kwam bekijken, waar de familiebibliotheek Said-Ruete inmiddels stond opgesteld. Terwijl Rudolph in januari 1938 in Leiden was (onderweg van Luzern naar zijn adres in Londen), ontmoette hij professor Frederik Mari baron van Asbeck, die daar aan de Rijksuniversiteit college gaf over internationale betrekkingen. Said-Ruete had jarenlang geprobeerd een rol in het internationale politieke leven te spelen, waarbij hij een betrekking bij de in 1919 opgerichte Volkenbond ambieerde (League of Nations, voorganger van de Verenigde Naties). Baron van Asbeck was lid van de Permanente Mandaat Commissie van de Volkenbond sinds 1935,[6] kende Snouck Hurgronje en was daarom voor Said-Ruete de ideale persoon om beter te leren kennen. Op 7 januari 1938 heeft Rudolph Said-Ruete blijkbaar baron van Asbeck thuis in de Cornelis Jolstraat 62 in Scheveningen opgezocht. De familie leefde op dat adres van 1933 tot 1943 (zoals Mr. H.J. baron van Asbeck, de zoon van F.M. baron van Asbeck me in maart 2008 vertelde).

In 1947 was Frederik Mari Baron van Asbeck één van de oprichters van het Afrika-Studiecentrum in Leiden. Daarom is het exemplaar van het boek van Said-Ruete, met de vriendelijke opdracht erin, na zijn dood in 1968 ook aan de bibliotheek van het Afrika-Studiecentrum gegeven.

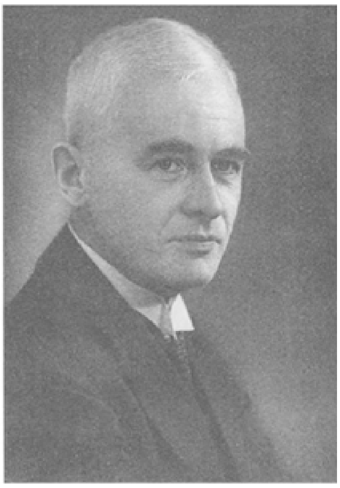

Links: Rudolph Said-Ruete (ca. 1938). Collectie NINO/Universiteitsbibliotheek Leiden
Rechts: Prof. mr. Frederik Mari Baron van Asbeck

De bibliotheek Said-Ruete

Een gedenkschrift bij de collectie in de NINO-bibliotheek vermeldt:

> 'In herinnering aan Emily Ruete (Seyyidah Salme), geb. 30 augustus 1844, gest. 29 februari 1924, dochter van Said bin Sultan, heerser over Oman and Zanzibar, is deze bibliotheek in 1937 opgericht door haar kinderen Antonie Brandeis/Rudolph Said-Ruete/Rosalie Troemer in herinnering aan de vriendschap tussen moeder en zoon met C. Snouck Hurgronje.'

De eerste indruk van de Said-Ruete Collectie is licht teleurstellend. De vier vitrinekasten met glazen deuren bevatten vooral werken uit de twintigste eeuw die niet heel opzienbarend lijken. Nadere bestudering van de inhoud van de kasten levert echter vele bijzondere schatten op. De meeste boeken zijn in westers schrift, vooral in Engels en Duits. Het grootste deel van de collectie dateert uit de twintigste eeuw, met vele tientallen boeken uit eerdere eeuwen - tot de zestiende eeuw. De onderwerpen zijn zeer divers, met niet onverwacht een grote nadruk op boeken over het Midden- en Verre Oosten en Afrika, met uiteraard diverse boeken over Zanzibar en Oman. Inhoudelijk variëren de boeken sterk: kunst, godsdienst, antropologie, politiek, reisverhalen, pelgrimages, kolonialisme, binnen een opvallend breed spectrum. Ook boeken over bijvoorbeeld Albanië (Durham 1909), Armenië en India vonden hun plaats in de Said-Ruete Collectie.

In veel boeken heeft Rudolph Said-Ruete het jaar van aankoop of schenking voorin geschreven. Die datering loopt over een periode van bijna dertig jaar: ik vond dateringen tussen 1910 (Burckhardt 1830) en 1937 (Masarra 1937). Dat laatste jaar is apart, omdat de bibliotheek ook in 1937 werd overgedragen aan het Oostersch Instituut van Snouck Hurgronje. (Dit boek zat waarschijnlijk tussen de 25 boeken die in 1945 nog als toegift naar

Leiden kwamen.) Het boek van Massara is om meer redenen interessant. Het is een van de weinige boeken in Arabisch schrift en het bevat bovendien een bijzondere brief De brief is van de hand van baron Max von Oppenheim, een archeoloog en Duitse spion in het Midden-Oosten, op dat moment woonachtig aan de Savignyplatz 6 in Berlijn. Op 18 september 1937 schrijft hij aan Rudolph Said-Ruete over de overdracht van de bibliotheek aan Leiden, over Snouck Hurgronje en vooral over de moeder van Rudolph, de prinses, die toen reeds ruim dertien jaar dood was. Von Oppenheim noemt haar eerst een ‘grossartige fürstliche Erscheinung’ en vervolgt met een zin die te mooi is om niet te citeren:

> ‘Sie gehören tatsächlich zu den wenigen, die, wie ich, dieser Art mit der arabischen Welt Beziehungen haben, was bei Ihnen ja gar nicht zu verwundern ist, sind Sie doch der Sohn einer arabischen Prinzessin.’

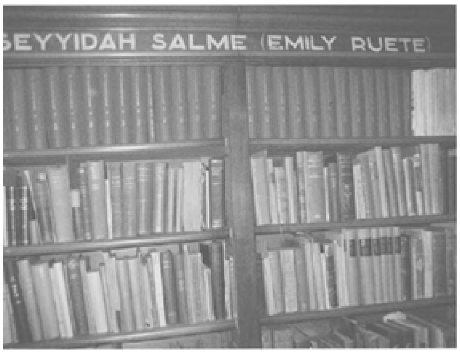

Links: De Said-Ruete Collectie in de NINO-bibliotheek in Leiden. Foto: Jos Damen
Rechts: Prinses Salme, Emily Ruete, in Dresden (1872). Collectie NINO/Universiteitsbibliotheek Leiden

Aantekeningen colleges van Snouck Hurgronje

De bibliotheek bevat bijzondere schatten. Een kostbare Niebuhr uit 1774 staat gebroederlijk naast de beschrijving van een reis door Syrië en Judea van Rauwolff, een perkamenten band uit het jaar 1583, waarvan de titel zelfs niet in de online catalogus is terechtgekomen! Het bekijken van deze bibliotheek is een echte ontdekkingsreis. Een werk over de Arabische dichter Mutanabbi uit 1824 bevat een brief van de redactie van de *Encyclopaedia Britannica*, waarin Said-Ruete wordt bedankt voor zijn suggesties voor de nieuwe editie. Een kast verderop staat een dik werk vol collegeaantekeningen uit het bezit van M.G. Emeis, de latere specialist in het Maleis, die braaf de colleges van Snouck Hurgronje over de islam in driehonderd pagina's schoonschrift noteerde.

Aparte vermelding verdient de relatie met de Britse kapitein G.J. Eccles en zijn familie, die uit de bibliotheek te reconstrueren valt. Eccles had in 1925 in Oman gereisd en gewerkt en schreef daarover twee jaar later voor de Central Asian Society. In dat boekje van Eccles (*The Sultanate of Muscat and Oman*) zitten diverse brieven en knipsels uit de jaren twintig en

dertig: brieven van Eccles en van zijn moeder Emmeline Eccles. G.J. Eccles overleed in 1929 op 35-jarige leeftijd. Hij kende Rudolph Said-Ruete goed: een werk van Capt. Sadleir over een reis door Arabië (uit 1866) bevat een opdracht van Eccles aan hem. Zo verwijzen diverse boeken uit de bibliotheek Said-Ruete naar elkaar en vertellen ze in hun samenhang vele verhalen.

Een andere curiositeit is het werkje *Ein Fremdenbuch aus Theben.* Ook in dit boek liggen diverse knipsels (*Daily Mirror* 1926: 'Tut-Ankh Amen revealed after 3.000 years') en brieven van rond de eeuwwisseling, bijvoorbeeld van de Duitse General-Konsul Dr. Troemer, een later familielid (Martin Troemer trouwde met Rudolphs zus Rosalie).

Victoria en Von Bismarck

Veel mensen speelden een rol in de verrassende levens van Rudolph Said-Ruete en zijn moeder Emily, prinses Salme: sultans en professoren, kroonprinses Victoria, de Duitse heerser Von Bismarck, het Deutsche Kolonialgesellschaft en de Zionist Movement (brieven van Theodor Herzl en Chaim Weizmann!) met daar tussendoor nog een verdwaalde spion. Hun levens liggen op de boekenplanken van Leidse bibliotheken, klaar om gelezen te worden. Zorgvuldige bestudering van de opdrachten, aantekeningen, losse brieven en knipsels in de collectie zal ongetwijfeld interessante vondsten opleveren. Een combinatie met een uitgebreid onderzoek naar de handschriften en brieven uit de collectie (die bewaard worden in de Leidse UB) kan diverse aspecten uit deze wonderlijke levens op de grens van vier culturen verduidelijken.

De opdracht van Said-Ruete aan Van Asbeck is te vinden in de bibliotheek van het Afrika-Studiecentrum, www.ascleiden.nl. De collectie Said-Ruete is raadpleegbaar in de NINO-bibliotheek, www.nino-leiden.nl. De handschriften en papieren van de familie Ruete zijn gedeponeerd in de UB Leiden, www.bibliotheek.leidenuniv.nl.

Eindnoten:

1 E. van Donzel, 'Introduction', in: Sayyida Salme en Emily Ruete, *An Arabian Princess between Two Worlds*, with an introduction by E. van Donzel, Leiden 1993, p. 12.
2 *Idem*, p. 14.
3 Emily Ruete, *Herinneringen van een Arabische prinses*, Amsterdam 2003.
4 *Jaarverslagen 1934-1940*, Oostersch Instituut, Leiden, p. 61.
5 *Catalogus Bibliotheca Academiae Lugduno-Batavae, XLII*, Leiden 1938.
6 A.J.P. Tammes, 'Herdenking van Frederik Mari van Asbeck', *Jaarboek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, 1968-1969, p. 243-247. P.A. Emanuel, 'F.M. van Asbeck', *Kroniek van Afrika*, 8 (1968), p. 2-9. P.J.G. Kapteyn, 'Frederik Mari baron van Asbeck' (1889-1968), in: *Biografisch Woordenboek van Nederland 1*, Den Haag 1979.

Boekbespreking
Henk Slechte

Gerard Schelvis en Kees van der Vloed, *Jenever en wind. Leven, werk en wereld van Robert Hennebo (1686-1737),* Uitgeverij Verloren, Hilversum 2003, 126 p., geïll., ISBN 978 90 65509 81 9, €13

Robert Hennebo was herbergier, dichter, toneelspeler, speculant, vertaler en makelaar in de literair rumoerige én kleurrijke eerste decennia van de achttiende eeuw. De doopsgezinde familie Hennebo kwam in de zestiende eeuw van Noord-Frankrijk naar Leiden. Robert werd op zijn twaalfde wees en duikt enkele jaren later op als koopmansleerling. Hij was kennelijk al jong onhandelbaar, want zijn leertijd duurde niet lang, en hij kwam in het leger terecht, hoewel hij tot de vreedzame tak van de doopsgezinde kerk behoorde. Volgens Jacob Campo Weyerman zou hij zich daar niet bepaald heldhaftig hebben gedragen. Weyerman was in de vroege achttiende eeuw de grootmeester van het schot- en smaadschrift en van de kroegpoëzie, en heeft in 1738, toen zijn vriendschap met Hennebo voorbij was, uitgebreid en vooral vrijmoedig over diens leven en dat van zijn literaire tijdgenoten geschreven. Robert hield het ook in het leger niet lang uit. Nadat hij was getrouwd, vestigde hij zich in Den Haag. Over Hennebo's bruid weet Weyerman ook het nodige te melden. Fraai is zijn kwalificatie van mevrouw Hennebo als ‘een opgesmukte schraale Nymf, welke dag en nacht ley te maauwen om een man’. Met haar dreef Hennebo aan de Bierkade in Den Haag zijn eerste herberg. Die verliep snel, waarna Hennebo hem verhuurde en naar Amsterdam vertrok, waar hij aan zijn creatieve levensfase begon.

Links: omslag *Jenever en wind*
Rechts: portret van Robert Hennebo door Cornelis Troost. Collectie Teylers Museum, Haarlem

In Amsterdam kwam hij in aanraking met dichters en toneelspelers en is hij zelf ook gaan dichten en acteren. Echter, eerst pakte hij zijn oude stiel als herbergier weer op, met nu, alweer volgens Weyerman, zijn vrouw als animeermeisje en zichzelf als beste klant. Het werd weer geen succes. Dat werd het lofdicht dat hij in 1718 op de jenever schreef wel. *De Lof der Jenever* is een schertsode, een namaaklofdicht op iets ordinairs als jenever en vergelijkbaar met het motto *Fumus Gloria Mundi* (laten wij roken ter meerdere eer en glorie van de wereld) van Willem Godschalck Focquenbroch, Hennebo's jong gestorven voorganger als dichter die met het roken hetzelfde deed als Hennebo met de jenever. Van *De Lof der Jenever* verscheen al snel na het eerste - op veler verzoek - een tweede deel. De onrustige Hennebo vond in 1717 een nieuw beroep: acteur bij de Amsterdamse Schouwburg. Hij speelde daar vijfjaar met succes, volgens Weyerman vooral in kluchten. Ook tijdgenoot Justus van Effen prees zijn kwaliteit als acteur.

In 1720 deed Hennebo mee aan de zogenaamde windhandel in aandelen of acties van naamloze vennootschappen zonder enig serieus economisch doel. Die speculatie was uit Parijs en Londen naar Nederland overgewaaid, en trof hier veel grage deelnemers. Logisch, want de Gouden Eeuw was voorbij en de kluizen lagen vol met ongebruikt geld, terwijl de ondernemingslust was gedoofd. Robert Hennebo had zoveel succes als speculant dat hij bij Gouda een buiten kocht, dat hij toepasselijk en sans gêne Actiehoven noemde, naar het achttiende eeuwse woord voor aandeel. Voordat hij het huis had kunnen betrekken, was het actiefeest alweer voorbij, en keerde hij berooid terug naar Amsterdam. Volgens de auteurs van *Jenever en wind* is hij een van de hoofdpersonen in het satirische toneelstuk *Quincampoix*, naar het straatje in Parijs waar de Franse actiehandel zich afspeelde, dat Pieter Langendijk in 1720 over de windhandel heeft geschreven, en dat vijftien keer is opgevoerd. Hennebo is daarin Krispyn, de slimme en onbetrouwbare boekhouder van hoofdpersoon en medespeculant Bonavontuur.

Kennelijk is Hennebo door de wind- of actiehandel niet helemaal te gronde gegaan, want hij is in 1728 opgenomen in het Amsterdamse makelaarsgilde en heeft nog negen jaar als achtenswaardig burger in Amsterdam gewoond en gewerkt. Gelukkig heeft hij de wereld nog over zijn graf een laatste fraaie loer gedraaid. In twee uitgaven (1764 en 1829) van de *Lof der Jenever* staat dat Hennebo de doodgraver had gevraagd hem in het graf van de dichter Joost van den Vondel te leggen, en dat dit ook is gebeurd. Die heiligschennis kon niet in de 19^e^ eeuw, toen Vondel was herontdekt als katholiek icoon van het nieuwe Nederland en met complete Vondeljaren werd geëerd, en dus is de katholieke literator J.A.A. Alberdingk Thijm op locatie op onderzoek uitgegaan. In het graf van Vondel trof hij niets aan wat op Hennebo kon duiden, maar de auteurs aarzelen, want voordat Thijm het graf onderzocht, was dit al tweemaal grondig schoongemaakt en kan de kist van Robert Hennebo verwijderd zijn.

Over de feiten van het leven van Robert Hennebo is veel gegist en zelfs verzonnen. De auteurs zetten recht wat recht te zetten valt, vullen aan wat zij in de archieven over zijn leven hebben kunnen achterhalen en markeren als onbekend wat niet bekend te maken is.

Zij besteden aandacht aan alle rollen die Hennebo op het echte toneel en in zijn 'gewone' leven heeft gespeeld, maar leggen de nadruk op het creatieve en het speculatieve deel van zijn leven en werk. De auteurs behandelen hem als onderdeel van de literair bruisende en kleurrijke periode in het begin van de 18e eeuw, met spannende figuren als de kroeg- en schimpdichter Jacob Campo Weyerman, de toneelschrijver Pieter Langendijk en de wat

beschouwender Justus van Effen die zich met spectatoriale geschriften bezighield. De auteurs hebben alles wat Hennebo beleefde zo in de context van de tijd gezet, dat de lezer moeiteloos wordt meegevoerd door een leven dat zonder eigentijdse context onbegrijpelijk zou zijn. Ze doen dat met de windhandel in 1720 die bij de tijdgenoten voor veel opwinding heeft gezorgd en mooie literaire producten heeft opgeleverd, zoals Langendijks toneelstuk *Quincampoix* en een schitterend boekwerk als het *Groote Tafereel der Dwaasheid.* En ze doen het met de opmars van de jenever als belangrijkste nijverheid in een stad als Schiedam in de 18e eeuw, toen Nederland economisch stagneerde, maar Schiedam, dankzij de - door Hennebo lyrisch bezongen - jenever, een opvallend welvarende stad was.

ROUW-KLACHTEN
VAN DEN HEERE
JACOBUS VEENHUYZEN;
GOUDVINK, KANARY, HOND,
en PAERD.
Van de LOF der JENEVER.
ROBERT HENNEBO.
Te AMSTERDAM;
By PIETER ALDEWERELD, Boekverkoper

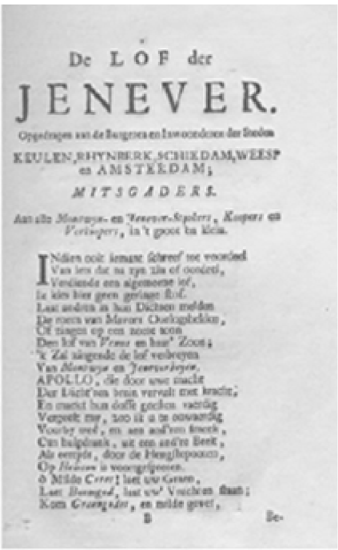
De LOF der
JENEVER.
KEULEN, RHYNBERK, SCHIEDAM, WEESP
en AMSTERDAM;
MITSGADERS.

Links: Titelpagina van de *Lof der Jenever*
Rechts: Het begin van de *Lof der Jenever*

De auteurs hebben de *Lof der Jenever* van een grondige exegese voorzien en - voor het eerst - voor de hedendaagse lezer begrijpelijk gemaakt, maar op sterke aandrang van de uitgever niet integraal in hun boek opgenomen. Dat is kortzichtig van de auteurs en de uitgever, want de tekst is wel - tot ver in de twintigste eeuw - vijftien keer herdrukt, maar altijd zonder annotatie. De uitgave van 1939 was een illegale, die in 1945 onder de Duitse bezetting is gepubliceerd en voor de zekerheid als jaartal 1939 had gekregen, en die van 1964 is verzorgd in opdracht van het Schiedamse Gilde van het Gouden Glaasje, een gezelschap distillateurs dat nieuwe schwung aan zijn product wilde geven. De laatste dateert uit 1989 en is een bibliofiele uitgave in een kleine oplage, die geheel met de hand is gezet uit de descendiaan Hollandse Mediaeval en in drie kleuren is afgedrukt op de Victoria-degelpers van de universiteitsbibliotheek in Utrecht op Van Gelders' Antique Vergé. De initialen en gedeelten van de tussentitels zijn later met de hand ingetekend. Het geheel is door H.J. Snellenberg verzorgd en door J. Gijsen gebonden. De oplage bestaat uit tachtig genummerde exemplaren. Deze informatie treft de lezer niet in het boek aan, maar heeft de recensent desgevraagd speciaal voor de lezers van *De Boekenwereld* van Gerard Schelvis gekregen. Wie ten volle van de uitleg van de auteurs van de *Lof der Jenever* wil genieten, zal dus antiquarisch op zoek moeten. Dat neemt niet weg dat met dit boek een prachtig nieuw accent is gegeven aan de boeiende en

ondergewaardeerde eerste decennia van de achttiende eeuw, en aan Robert Hennebo die op het toneel van die periode ook letterlijk een glansrol heeft gespeeld.

Uit de STCN

De Short Title Catalogue Netherlands (STCN) is onze retrospectieve nationale bibliografie. De STCN neemt alle boeken op die tot het jaar 1801 in Nederland verschenen zijn. STCN-beschrijvers krijgen dus een massa geleerde Latijnse werken, theologische traktaten, Franse toneelstukjes, overheidsordonnanties, reisverhalen, gebedenboekjes, gelegenheidsgedichten en wat al niet meer in handen. Hoewel het verhaal gaat dat ze alleen titelpagina's, colofons en katernsignaturen tot zich mogen nemen, verdiepen ze zich ook regelmatig in inhoud en samenhang van de boeken. Dat resulteert in betere beschrijvingen, maar ook in deze reeks korte bijdragen in *De Boekenwereld* over opmerkelijke gebeurtenissen en verschijnselen uit de wereld van het oude Nederlandse boek. De STCN is gratis raadpleegbaar via www.kb.nl/stcn.

‘Al zou 't op de ring van de hel gedrukt worden’

In 1740 verschijnt bij de Leidse drukker Johan Arnold Langerak een uitgebreide prospectus van de voorgenomen publicatie van de stadswetten, privileges en keuren van de stad Kampen, bezorgd door E.V.M.D. (= Evert Valk, Med. Doct.), vergezeld van een ‘Project van Inschrijvinge’.

CORPUS JURIS CAMPENSIS
CONTRACTUM,
KAMPER REGTSGELEERT LIGHAAM
EN
WETBOEK,
WETTEN EN WILLEKEUREN,
E. V. M. D.
Te LEYDEN,
By JOH. ARN. LANGERAK,

PROJECT
VAN
INSCHRYVINGE.
A 2 VOOR.

UB Leiden 282 C 25

In zijn voorrede stelt Evert Valk dat wanneer een stad van haar ‘oude fondamenteele grondwetten’ afwijkt, zij haar ondergang tegemoet gaat. Echter, om te kunnen vaststellen of dit inderdaad het geval is, is het wel noodzakelijk dat die wetten ook openbaar zijn en toegankelijk voor iedere burger die dat wenst. Hij vindt het betreurenswaardig dat het in Kampen voor de burgerij praktisch onmogelijk is deze wetten gewaar te worden, maar gelukkig is hij erin geslaagd een afschrift in zijn bezit te krijgen waarvan hij nu alvast een voorpublicatie uitgeeft.

De daaropvolgende prospectus van ongeveer tien pagina's bestaat grotendeels uit uittreksels van een handschrift van een ontwerpstadsrecht voor Kampen, samengesteld in de tweede helft van de zestiende eeuw door de toenmalige stadssecretaris dr. Herman Croeser. Door onenigheid in het stadsbestuur was dit ontwerp nooit goedgekeurd of bekrachtigd en was het sindsdien in de gemeentesecretarie blijven liggen, zodat een codificatie van het Kamper burgerlijk en strafrecht nooit tot stand was gekomen.[1]

Aan het eind van de prospectus hekelt Evert Valk op sarcastische wijze het beleid van het stadsbestuur, vooral met betrekking tot de begeving van de stadsambten. In Kampen bestond het stadsbestuur destijds uit twee colleges: de magistraat (veertien leden) en de meente (36 leden), ook wel gezworen gemeente genoemd. De magistraat was niet alleen een bestuurlijk orgaan, maar trad ook op als rechtbank van de stad. Gaandeweg had de magistraat de meest winstgevende ambten en waardigheden naar zich toegetrokken, terwijl de meente werd afgescheept met de magere baantjes. Rond 1740 was de onvrede van de meentsleden over deze situatie zo groot dat 24 van hen een ‘acte van correspondentie’ sloten, waarbij bepaald werd dat de begeving van de meentmansplaatsen en officiën onder hen zou rouleren. De magistraat accepteerde dit samenwerkingsverband niet en zette de 24 deelnemers uit hun ambt, waardoor een ernstige bestuurscrisis ontstond.[2]

Vermoedelijk besloot Evert Valk de ‘oude rechten’ van de stad in het licht van deze gebeurtenissen uit te geven, omdat hij ervan overtuigd was dat hieruit zonneklaar zou blijken dat de burgers, in de meente vertegenwoordigd, vanouds meer rechten hadden dan de magistraat hun thans toestond. Dit voornemen kwam hem duur te staan, want zodra de magistraat hiervan hoorde werd hij gearresteerd, tot een hoge boete veroordeeld, en genoodzaakt het manuscript terug te halen en in te leveren.

Dat de prospectus waarschijnlijk al in 1739 door Langerak is uitgegeven en niet in 1740, blijkt uit een eigenhandig door Valk ondertekende, gedrukte brief aan de gezworen gemeente van Kampen, gedateerd 30 december 1739 met een PS gedateerd 12 januari 1740 (Knuttel 17143), waarin hij zich beklaagt over de kwalijke behandeling die hij op het stadhuis heeft ondergaan en die naar zijn mening een grove inbreuk op zijn burgerrechten vormde. Ook legt hij uit hoe het precies gegaan is: enkele jaren geleden had hij een manuscript gekocht, ‘in de Broederstraat, daar thans Valkenier woond, op een openbare Auctie, het welke van de Stads-wetten schreef’. Dit manuscript was echter tamelijk onleesbaar. Enige jaren later kocht hij op een andere veiling ‘een keurlyk Manuscript, zo duidelyk en klaar, als nog nooit gezien heb’. Uit dit handschrift had hij de uittreksels van de Kamper wetten en privileges gemaakt en naar Joh. Arn. Langerak in Leiden gestuurd die de prospectus slechts als een ‘Project van Intekening’ had uitgegeven. Voorts stelt hij dat als de magistraat

hem toestemming tot drukken geeft, hij van plan is het werk aan de gezworen gemeente op te dragen en ieder lid daarvan met ‘een net gebonden exemplaar te vereeren’. Zijn enig doel is er voor te zorgen dat de stadswetten van Kampen ‘door last van Raad en Meente eindelyk eens uitgegeven worden’.

Een uitgebreid verslag van deze conflicten en gebeurtenissen is te vinden in *Histories verhaal, van het geen te Campen in den Jare 1740. en 1741. is voorgevallen tussen Raad en Meente, vervat in twee Brieven van een Gemeensman van die Stad aan eengoed Vrind in Holland geschreven, en door deselve Vrind met twee Brieven beantwoord, vol van staatkundige en historische aanmerkingen, Noodzakelyk voor alle ware Liefhebbers van Vryheid om te weten [...] Gedrukt voor den Aucteur* (1741). Van Doorninck, *Vermomde en naamlooze schrijvers* I, col. 158 veronderstelt dat de auteur van dit hele werkje Evert Valk zélf moet zijn geweest, aangezien niemand anders zoveel details van deze kwestie zou kunnen weten.

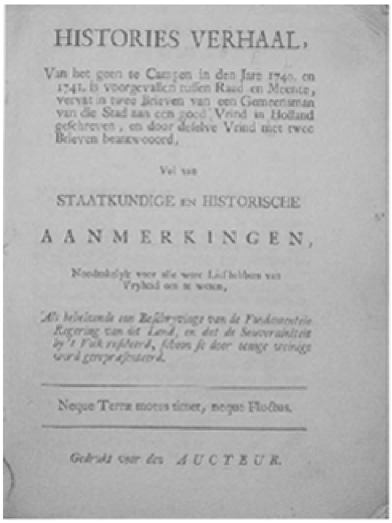
HISTORIES VERHAAL,
Van het geen te Campen in den Jare 1740. en 1741. is voorgevallen tussen Raad en Meente, vervat in twee Brieven van een Gemeensman van die Stad aan een goed Vrind in Holland geschreven, en door deselve Vrind met twee Brieven beantwoord,
Vol van
STAATKUNDIGE en HISTORISCHE AANMERKINGEN,
Neque Terræ motus timet, neque Fluctus.
Gedrukt voor den AUCTEUR.

HISTORIES VERHAAL,
Vol van
STAATKUNDIGE en HISTORISCHE AANMERKINGEN,
Te GROLLE,

Links: UB Leiden THYSPF 14084
Boven: UB Leiden THYSPF 14197

De tweede uitgave van dit verslag (Knuttel 17413) heeft als impressum ‘Te Grolle, by Jasper Jochems Keer-weer, 1743’, een fictieve naam waarachter - eveneens volgens Van Doorninck - waarschijnlijk de Leidse drukker van het *Corpus Juris Campensis contractum*, Johan Arnold Langerak schuilgaat. In deze tweede druk zijn hier en daar ‘enige aanmerkingen bygevoegd, tot opheldering van dees en geene zaaken, voornamentlyk, omdat het Tonneel te Campen zeer veranderd is’. Dat wil zeggen, de ruziënde facties in het stadsbestuur hadden zich in 1743 verzoend en de rust was min of meer wedergekeerd. De allerlaatste van deze bijgevoegde aanmerkingen heeft betrekking op de uiteindelijke publicatie van de Kamper stads wetten. In de eerste uitgave uit 1741 was nog sprake van de hoop van de Kampers dat het werk ‘mag uit komen, al zou 't op de ring van de Hel gedrukt worden’ met vermoedelijke uitgave van het werk ‘binnen driejaren’. In de tweede uitgave van 1743 is dit veranderd in ‘binnen weinig jaren’, waarbij een asterisk glorieus vermeldt: ‘Dit is tot een onuitsprekelyk Vreugde en blydschap van alle brave en welmenende Burgers thans alreede gebeurd.’

Wellicht berust deze voetnoot op ijdele grootspraak, want een dergelijke uitgave is tot nu toe niet bij de STCN gesignaleerd. Ook J.C. Bijsterbos maakt er geen melding van in zijn uit-

gave van dr. Croesers *Ontwerp-Stadregt van Campen* (1892). Integendeel, hij benadrukt dat het ontwerp nooit werkelijk bekrachtigd is, maar heeft wel een oordeel over het vonnis over Evert Valk, 'dat niet aan den veroordeelde werd meegedeeld; eene handeling, die het despotismus der toenmalige regering in een helder daglicht plaatste en tevens een bewijs oplevert van den weinigen moed der burgerij'.

Eveneens in 1743 verschijnt met hetzelfde fictieve impressum nog een felle aanklacht tegen het Kamper stadsbestuur, getiteld *Verhandelinge over het regt van seclusie, nevens een Verhaal wat daar omtrent in 't Jaar 1728 te Campen is voorgevallen... met Aantekeningen verrykt door E.F.Z.D.* (Knuttel 17414). Hierin wordt verhaald hoe geheel ten onrechte een zekere Lucas Bols, al vele jaren burger van Kampen, als lid van de gezworen gemeente werd geweerd, omdat hij oorspronkelijk uit Amsterdam kwam. Ook dit sarcastische werkje wordt toegeschreven aan Evert Valk en de eigenlijke druk aan Johan Arnold Langerak in Leiden.

Later in Haarlem gevestigd, publiceert Evert Valk onder zijn eigen naam in 1745 bij I. van der Vinne een medisch werk over de *Loop-ziekte die te Kampen [...] heeft gewoed, in 't jaar 1736.* Hierin beschrijft hij op professionele wijze een dysenterie epidemie, die door 'een kwaadaardig soort van bloed-loose Diertjens' zou zijn veroorzaakt, waarbij hij verwijst naar Anthonie van Leeuwenhoek en diens onderzoek hieromtrent.

Uit zijn voorrede tot dit werk blijkt dat zijn belevenissen in Kampen destijds de auteur nog steeds hoog zitten. Weer beschrijft hij verongelijkt hoe hij op een veiling een afschrift van de Kamper stadswetten had gekocht, dit wilde uitgeven wat hem werd belet door de magistraat van Kampen, 'op een Wyze die geen klyn Gerugt heeft veroorzaakt'. Vooral de manier van rechtspleging betreffende zijn persoon destijds heeft hem zo veel schrik aangejaagd, dat hij het niet raadzaam achtte nog iets uit te geven, zolang hij in Kampen woonde, 'van wat natuur het ook mogt zyn, want die zig aan heet Waater brand vreest zelfs ook voor het koude'. Daarom was hij in 1741 naar Haarlem verhuisd, 'in voorneemen om onder de Bescherming van die Regeering een stil en gerust Leeven te leiden, en om aan al de Waareld te doen zien, dat ik niets bedoelde als myn Even-naasten, zoo wel als myn zelven, Dienst te doen, on-danks al het geen myne Vyanden te Kampen van my uit-gestrooid hebben'.

Nynke Leistra

Eindnoten:

1 J.C. Bijsterbos (red.) *Overijsselsche stad- dijk- en markregten. 1ste deel, 11de stuk. Ontwerp-stadregt van Campen door Dr. Herman Croeser.* Zwolle 1892.
2 J. Don, *De archieven der gemeente Kampen, deel I: Het oud-archief.* Kampen 1963.

Verschenen boeken

K.H. Zoomers, *Embassies of the King of Siam sent to his Excellency Prince Maurits arrived in the Hague on 10 September 1608.* Onder redactie van H. Zuidervaart, Wassenaar 2008, 56 p., ISBN 978 90 7981 70 16, €15

In pamfletten, de voorloper van onze krant, werden veel uiteenlopende onderwerpen behandeld. Veel aandacht werd besteed aan politieke zaken, maar ook ‘exotische’ onderwerpen zoals maan- of zonsverduisteringen, vreemde astronomische verschijnselen en aangespoelde zeewezens konden het onderwerp van pamfletten zijn. Deze aardige uitgave is een verslag van een bezoek van een gezantschap van de koning van Siam, dat in 1608 een bezoek bracht aan Prins Maurits in Den Haag. De prins ontving daarbij tijdens een audiëntie allerlei geschenken. Het pamflet waarin dit nieuwsfeit staat beschreven is redelijk zeldzaam. Er zijn drie exemplaren bekend, waarvan één zich bevindt in een particuliere verzameling. In dit mooi vormgegeven oblong boekje wordt het pamflet toegelicht, in facsimile afgedrukt en bovendien van een Franse (de taal van de oorspronkelijke uitgave), Engelse en Nederlandse transcriptie voorzien. Het werkelijke belang van de uitgave ligt echter in nog een ander nieuwsfeit, dat als het ware als tweede deel aan het pamflet is toegevoegd. Hierin wordt een demonstratie van een telescoop door Hans Lipperhey in 1608 beschreven. Lipperhey legde het gebruik van de telescoop uit aan Prins Maurits door deze op te stellen op de zogenaamde Mauritstoren van het Buitenhof Totaal overdonderd kon men met dit instrument zelfs de glazen van de kerk in Leiden bekijken. Zowel vriend als vijand - Markies De Spinola was als onderhandelaar van de Spanjaarden ook bij deze demonstatie aanwezig - onderkenden direct het strategische belang van het instrument. Het belang van de telescoop mag verder bekend zijn: met de verbeterde versie van de telescoop ontdekte Galileo Galilei in 1609 de manen van de planeet Jupiter. Het jaar 2009 is daarom uitgeroepen tot Internationaal Jaar van de Astronomie. (KvO)

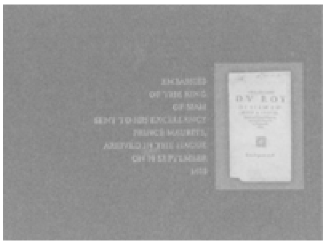

Handboekbinden, Almere, Stiching Handboekbinden, jg. 1 (2008), nr. 3, 30 p. Verschijnt vier keer per jaar voor donateurs van de Stichting Handboekbinden

Aandacht voor een opmerkelijke metamorfose. De afgelopen achttien jaar was de amateur boekbinder voor gebeurtenissen en wetenswaardigheden in de wereld van het handboekbinden aangewezen op *BoekBehoudBericht*, een vijfjaarlijkse uitgave van de Stichting Boekbehoud. Een overduidelijk met liefde gemaakte, maar toch wat knullig ogende brochure, met als credo: zo veel mogelijk informatie op zo min

mogelijk pagina's. De afbeeldingen kwamen er dikwijls bekaaid af: klein, donker en grof.

Maar de tijden veranderen. Bij de fusie van de Stichting Boekbehoud en de Nederlandse Handboekbindersliga onderging het huisorgaan een grondige restyling en maakte het een doorstart onder de naam *Handboekbinden.* Een verschil van dag en nacht. Het blad is wat groter van formaat, de bladspiegel is ruimer en oogt daarom rustiger, en, niet onbelangrijk, de uitgave is full colour, wat een genot voor het oog is, vooral waar het de afbeeldingen betreft. Het tijdschrift ademt professionaliteit uit, ongetwijfeld mogelijk gemaakt

door een ruimere financiële armslag. Inhoudelijk gaat men op dezelfde voet verder, technische artikelen worden afgewisseld met wat meer journalistieke stukken. In dit derde nummer van de eerste jaargang is er bijvoorbeeld aandacht voor de restauratie van de *Rijmbijbel* en gaat Bas Hesselink dieper in op het fenomeen miniatuurboek. Technischer van aard zijn de stukken over de Karolingische bindwijze en de scharnierband: je hoeft maar de materialen te verzamelen (keurig in een lijstje opgesomd) en je kunt aan de slag. Vanaf dit nummer is de tentoonstellingsagenda (een omvangrijk onderdeel van het oude *BoekBehoudBericht*) verdwenen, maar hiervoor kan de lezer echter terecht op de vernieuwde website van de stichting (www.stichting-handboekbinden.nl). *Handboekbinden* zal een nieuwe generatie boekbinders in spe aanspreken, en zo hopelijk het ambacht ver de eenentwintigste eeuw in loodsen. (MA)

Lex van de Haterd, *De waarheid hooger dan de leus. Over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941.* Haarlem, In de Knipscheer, 2008, 414 p., ISBN 978 90 6265 630 1, €29,50

Het literair-culturele tijdschrift *De Gemeenschap* blijft een van de aantrekkelijkst vormgegeven tijdschriften uit het interbellum. Veel mensen kennen het vooral vanwege de zeer uiteenlopend vormgegeven omslagen en versieringen in het tijdschrift. Dat het tijdschrift verder als weinig vernieuwend wordt beschouwd, doet

niets af aan de aantrekkelijke vormgeving door Jozef Cantré, Otto van Rees, Charles Eijck, Leo Gestel, Gerrit Rietveld en Sybold van Ravesteyn. Dit boek van Van de Haterd - na *Om hart en vurigheid* uit 2004 zijn tweede over *De Gemeenschap* - gaat niet alleen over de vormgeving van het tijdschrift, maar vooral ook over de beeldvorming. Daarbij worden kwalitatief en kwantitatief onderzoek naar de teksten, advertenties en de illustraties als instrument ingezet. Redactioneel beleid, bladformule, marktpositie en PR (ik ben benieuwd of de redactie van *De Gemeenschap* zich iets bij deze

termen zou kunnen voorstellen) worden uitgediept. Ook het fonds van de boekenuitgeverij *De Gemeenschap* wordt in het onderzoek betrokken. Vooral naar de productie van de uitgeverij is nog maar weinig onderzoek gedaan. De *Waarheid hooger dan de leus* is tevens het academische proefschrift van Van de Haterd, en dat is ook wel aan het compacte karakter van de inhoud te merken. Hoewel het met tweehonderd (kleuren)afbeeldingen geïllustreerd is, vrees ik dat het boek het grote publiek niet direct zal aanspreken. Toch is de inhoud de moeite waard, waarbij het hoofdstuk over de uiterlijke vormgeving van het tijdschrift en het deel over de uitgeverij mij het meest aanspreken. De omslagen van het tijdschrift (het merendeel van de illustraties in het boek betreft de omslagen) blijven blijkbaar toch het best op het netvlies staan. (KvO)

Menno Hertzberger, *Boeken, veel boeken - en mensen*, Nijmegen, Vantilt, 2008, 64 p., ISBN 978 94 6004 01 22, €13,50

Ter gelegenheid van het afscheid van Ton Croiset van Uchelen als bestuurslid van de Stichting Vrienden van de Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam verschenen bij Uitgeverij Vantilt de memoires van antiquaar Menno Hertzberger onder de titel *Boeken, veel boeken - en mensen.* Memoires is misschien een wat al te groot woord voor deze mooi vormgegeven verzameling anekdoten. Na aftrek van het voorwoord (door Just Enschedé), de inleiding (door Piet Buijnsters) en de verantwoording (door Nico Kool, die Hertzbergers typoscript opdiepte uit de collecties van de bibliotheek van de KVB en de tekst bezorgde), blijft er, ook door de ruime marges en forse hoeveelheid grote (overigens fraaie) afbeeldingen, niet veel tekst over. Het lijkt alsof Hertzberger zijn leven en werk niet belangrijk of interessant genoeg vond om meer dan wat korte herinneringen en bespiegelingen aan het papier toe te vertrouwen. Hij eindigt zijn memoires, in feite voor hij goed en wel begonnen is, dan ook met: ‘Neen, geen herinneringen meer. Ze zijn neergeschreven voor mijzelf [...] *et amicorum.* Het is af.’ Deze bescheidenheid siert hem, maar is ook eeuwig zonde, want de oprichter van Internationaal Antiquariaat Menno Hertzberger was gedurende meer dan een halve eeuw een van de belangrijkste spelers in de internationale handel in oude boeken. Veel grote handelaren, bibliothecarissen en verzamelaars kon hij, zoals we kunnen lezen in het hoofdstukje ‘Vrienden en kennissen’, tot zijn vrienden rekenen. Je krijgt bijna de indruk dat Hertzberger alleen maar vrienden had in het vak. Dat dit niet het geval was, blijkt wel uit Hertzbergers terloopse opmerking over de bibliotheek van kinderrechter mr. De Jongh, die door list en bedrog bijna aan zijn neus voorbijging. Dat zijn natuurlijk de sappige verhalen, waarvan ik er graag meer zou horen. Opvallend is ook Hertzbergers zwijgen over de Duitse bezetting (‘Een triest hoofdstuk, waar ik niet teveel op in wil gaan’). Begrijpelijk misschien, maar je vraagt je toch af hoe de joodse Hertzberger met zijn antiquariaat zo op het eerste gezicht zonder kleerscheuren door de oorlog heen is gekomen. Het wordt kortom tijd dat een biograaf zich eens buigt over leven en arbeid van Menno Hertzberger en zijn positie in het internationale boekenvak. Wie neemt de handschoen op? (MA)

MENNO HERTZBERGER
Boeken,
veel boeken – en mensen

Jeroen Kapelle en Dirk J. Tang, *Zwart. Sambo*, *Tien kleine negertjes*, *PijpjeDrop*, *Pompernikkel en anderen. Het beeld van de zwarte mens in de Nederlandse illustratiekunst 1880-1980*, Harderwijk, d'Jonge Hond, 2008, 98 p., ISBN 978 90 8910 07 88, €17,95

Onlangs verscheen *Zwart*, het eerste deel van een reeks publicaties over geïllustreerde kinderboeken onder redactie van Saskia de Bodt, bijzonder hoogleraar Illustraties aan de Universiteit van Amsterdam en bekend van haar naslagwerk over jeugdliteratuur.

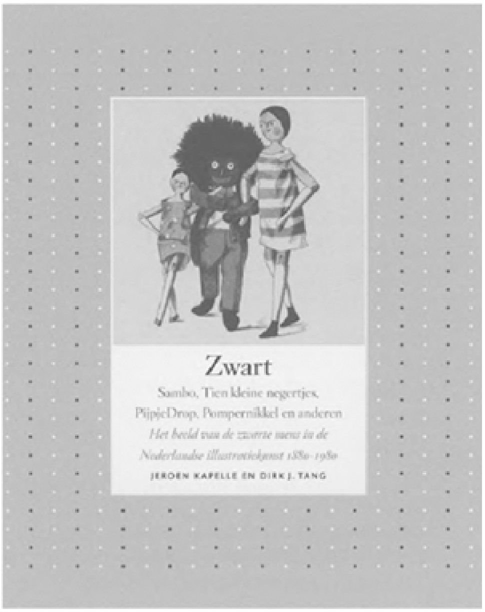

In *Zwart* schetsen de auteurs Jeroen Kapelle en Dirk J. Tang aan de hand van vijf hoofdstukken de (stereotype) weergave van de zwarte mens in het Nederlandse geillustreerde kinderboek in pakweg de afgelopen honderd jaar. Hoewel een strenge tijdsafbakening wordt gesuggereerd, is het oudste genoemde werk van 1799 en het jongste van 2007. Toch ligt de nadruk inderdaad op de genoemde periode in de ondertitel.

In het vrolijke vierkante octavoformaat worden met veel kleurrijke illustraties voorbeelden gegeven van de diverse afbeeldingen van zwarte mensen. Eerst, en niet onverwacht, wordt ingegaan op het slavernijverleden van Nederland, waarbij veel aandacht gaat naar de gedaante van Jan Compagnie, de legendarische negervriend van Michiel de Ruyter. Het hoofdstuk dat daarop volgt laat zien wat de invloed van de Angelsaksische kinderillustraties is geweest, zoals de Golliwog-pop, Sambo en de welbekende tien kleine negertjes, of nikkertjes zoals ze in vroegere tijden werden genoemd.

Vervolgens komt de stereotypie zelf aan bod (onder meer de dikke neus en rode lippen, dom en lui), die tot ver in de twintigste eeuw heeft bestaan, met opnieuw veel voorbeelden. In het laatste hoofdstuk gaan de auteurs in op de verandering in de weergave van en de belangstelling voor zwarte mensen: van karikaturaal en stereotiep naar realistisch en steeds artistieker.

Hoewel deze publicatie goed en correct gedocumenteerd is, is het vooral een verkenning van dit onderwerp. Het is een niet al te lijvig werk en bovendien goed

leesbaar, ook voor de leek, zoals ondergetekende. De tekst wordt meer dan adequaat begeleid door de vele visuele voorbeelden, die soms paginagroot zijn afgedrukt, van illustratoren zoals Rie Cramer, A.J.O., Piet Boons, Jan Wiegman, Phiny Dick en vele anderen. Een zaak die wel erg opvalt is het ontbreken van Zwarte Piet. Welgeteld één keer is deze afgebeeld, verder wordt hij niet besproken of genoemd. Wellicht dat Piet, samen met Sinterklaas, in een ander deel van de reeks een eigen bespreking gaat krijgen. (Maurits Vroom)

Ontvangen catalogi
Menno Anbeek

De opvallendste catalogus die de afgelopen maanden zijn weg vond naar de burelen van *De Boekenwereld* komt uit Den Haag. Arie Oexman, bezitter van een van de grootste W.F. Hermansverzamelingen, besloot zijn collectie af te stoten om zich op andere verzamelgebieden te storten. Hij vond antiquariaat Fokas Holthuis bereid een catalogus te wijden aan zijn collectie.

De catalogus wordt ingeleid door Arnon Grunberg, althans, door een tekst van zijn hand, uitgesproken in 2007 naar aanleiding van het verschijnen van de Franse vertaling van *De donkere kamer van Damocles.* Niet bepaald de gedroomde inleiding op wat misschien wel Hermans' belangrijkste roman is, maar Grunberg is dan ook een zelfverklaard niet-Hermanskenner. Overigens is Oexman, de inbrenger, ook een verwoed Grunbergverzamelaar, waardoor Grunbergs introductie toch niet geheel misplaatst is. Fokas Holthuis zal beslist een fors bedrag hebben moeten neertellen voor de collectie (van consignatie is geen sprake). Geld dat door Oexman ongetwijfeld direct in de antiquarische economie teruggepompt zal worden bij zijn jacht op zeldzame Grunbergiana (waarmee men inmiddels ook een aardige catalogus zou kunnen vullen).

W.F. Hermans is zijn leven lang een pleitbezorger geweest van het werk van de zeventiende-eeuwse dokter-dichter Willem Godschalck van Focquenbroch. In de catalogus treffen we twee exemplaren van *Focquenbroch. Bloemlezing uit zijn lyriek* (1946) [€150/€550]. In zijn inleiding op de bundel trekt Hermans een lijn van Focquenbroch naar Du Perron en Greshoff, die de dichter eveneens zeer waardeerden om zijn gewoonheid, zijn ‘wrange duisterheid’ en het ‘vervalst geluid’. Hermans karakterisering van Focquenbroch (‘Hij is pessimist, ondanks zijn bulderlach, waarin men tot zijn vreugde [...] vinden kan: cynisme’) maakt het eenvoudig de lijn door te trekken naar de jonge inleider zelf.

Eén van de bundels draagt een opdracht aan de net als Focquenbroch medisch opgeleide Cola Debrot (‘Voor Cola./eenige gedichten van zijn vorige/incarnatie, uitgezocht door/Willem Frederik/28 Feb '46’). Debrot wijdde op 20 juli van datzelfde jaar in *Het Parool* enkele lovende woorden aan de bloemlezing.

Knippen en plakken, Hermans had er lol in. Beroemd is de collage op het omslag van *Mandarijnen op zwavelzuur*, met daarin volgens sommigen een roofvogel, volgens Hermans een ordinaire zeemeeuw, en volgens ornithologisch onderlegden toch echt een roofvogel - een steenarend wellicht? De catalogus beschrijft liefst vijftien exemplaren van de genoemde bundel vroege polemieken: elf meer of minder eenvoudige latere drukken [€45/€220] en vier in eigen beheer uitgegeven eerste drukken [€1600/€1750]. De eerste drukken zijn alle gesigneerd en voorzien van een originele gemonogrammeerde collage, zoals de hiernaast afgebeelde blauwe man (een uitsnede), die een opmerkelijke gelijkenis vertoont met een drietal blauwe heren dat begin 21^{e} eeuw de theaters wereldwijd zou veroveren.

Hermans als observator en notulist van het menselijk tekort. Of van het menselijk gedrag, met alle tekortkomingen. Het is moeilijk aan de hand van tien boeken uit zijn bibliotheek - was Hermans eigenlijk een lezer? - vergaande conclusies te trekken, maar een zekere voorliefde tekent zich af. We treffen boeken aan als E.A.D.E. Carp,

Suggestie [€120]; A.J. Dunning, *Uitersten. Beschouwingen over menselijk gedrag* [€40]; F. Sierksma, *Freud, Jung en de religie* [€150] en J.P. Kleiweg de Zwaan, *De ijstijd-mens in Europa. Anthropologisch beschouwd* [€75]. Een aantal van de werken is voorzien van kritische opmerkingen in potlood van de hand van Hermans ('Zinloze Heideggerianerij!').

En dan is er natuurlijk een grote categorie ‘grappig en gek’. Zo is daar *Willem Frederik Hermans' schrijfmachineverzameling*, een cahiertje van 32 pagina's met een opsomming van Hermans' schrijfmachines, het resultaat van een cursus typografie onder leiding van vooraanstaand typograaf Ewald Spieker. Dat het gaat om een van de twintig genummerde exemplaren met handgeschreven opdracht zal de prijs verklaren [€1800]. Eveneens uit de Drukwerkplaats van Spieker komt *Beertje Bombazijn*, het kinderboek waarmee Sita van de Wissel in Hermans' roman *Uit talloos veel miljoenen* het succes van haar eveneens kinderboeken schrijvende buurvrouw Alies Neubauer probeerde te evenaren. W.F. Hermans schreef als uitgever Dick Hosselaar een voorwoord [€3500]. Voor een aanzienlijk lager bedrag is een stofomslag te verwerven van een boek dat nooit verscheen. *Uitgever Oorwurm* werd gepubliceerd in literair tijdschrift *Podium.* Deze eenakter zou gespeeld worden bij de opening van het Boekenbal in 1962, maar werd bij nader inzien toch te controversieel bevonden door de organisatie, omdat in uitgever Oorwurm wel heel duidelijk een andere innemende uitgever te herkennen was. Dat het omslag gevouwen zit om de roman *Moord op een ouden heer* kan bijna geen toeval zijn [€300].

De blauwe man, uitsnede uit een originele collage uit *Mandarijnen op zwavelzuur*

De samenstellers van de catalogus komen bijna woorden tekort om de uniciteit van sommige objecten te benadrukken. ‘Zeldzaam’ is vaak niet onderscheidend genoeg: ‘uiterst zeldzaam’, ‘de meest zeldzame variant’, ‘écht zeldzame uitvoering’, ‘deze uitgave is zó zeldzaam’, ‘extreem zeldzaam’, ‘een van de al-ler-zeldzaamste titels’, enzovoort. En wat te denken van de opmerking: ‘Het *allermooist* denkbare exemplaar, in meer dan nieuwstaat’? Maar het is ze vergeven. Bij het beschrijven van een dergelijke rijke collectie ontkom je eenvoudigweg niet aan superlatieven. Zelfs de meest verwende Hermans-adept moet aan het verstand gepeuterd worden dat hij bij Fokas Holthuis zijn hart op kan halen. En dat kan hij.

Omslag van *Uitgever Oorwurm door* 'Herman'

ANTIQUARIAAT AIOLOZ, Weijpoort 12, 2415 BV, Nieuwerbrug, (071) 514 09 07, fax (071) 512 84 98, email: bestel@aioloz.nl, website: www.aioloz.com. Catalogue 80: Fine & rare books, autographs & photographs. 567 nrs.

GERT JAN BERSTEBREURTJE, Langendijk 8, 4132 AK / Postbus 113, 4130 EC Vianen, (0347) 32 25 48, fax (0347) 32 23 46, e-mail: info@gertjanbestebreurtje.com, website: www.gertjanbestebreurtje.com.

Catalogue 136: 145 nrs.

List 44: Maritime and colonial history and exploration. 794 nrs.

List 45: Dutch maritime history. 42 nrs.

ANTIKWARIAAT DE HANZE, Postbus 1090, 3840 BB Harderwijk, (0341) 55 07 07, fax (0341) 56 19 91, e-mail: timrom@hetnet.nl.

Katalogus 50.

ANTIQUARIAAT FOKAS HOLTHUIS, Laan van de Mensenrechten 23, 2552 NP Den Haag, (070) 346 60 20, e-mail: fokas@planet.nl, website: www.fokas.nl.

Fotocollage van W.F. Hermans

Catalogus 44: Willem Frederik Hermans. 282 nrs.

Catalogus 45: Nederlandse literatuur. 136 nrs.

ANTIQUARIAAT FRAGMENTA SELECTA, KNSM-laan 412, 1019 LN Amsterdam, (020) 4185565, e-mail: mail@fragmentaselecta.nl, website: www.fragmentaselecta.nl.
Catalogus 92: Classical Antiquity (A-I)
Catalogue 93: Classical antiquity (J-Z). 1190 nrs.

ANTIQUARIAAT ISIS, Folkingestraat 20, 9711 JW Groningen, (050) 318 42 33, e-mail: info@isisbooks.nl, website: www.isis-books.nl.
Catalogus 29: 1806 nrs.

THEOLOGISCHE BOEKHANDEL ANTIQUARIAAT MÜLLER, Schiedamsedijk 132, 3134 KK Vlaardingen, (010) 438 65 38, fax (010) 438 86 75, e-mail: bestel@mullerbook.nl, website: www.mullerbook.nl.
Catalogus 100: 967 nrs.
Catalogus 101: 710 nrs.
Catalogus 102: Bijbelverklaringen, commentaren, naslagwerken. 1696 nrs.

Berichten

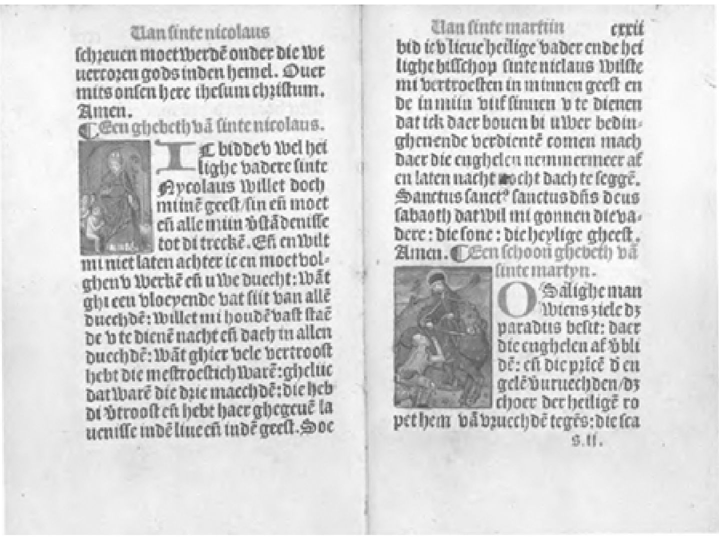
Van sinte nicolaus
schreuen moet werdẽ onder die wt
uercoren gods inden hemel. Duer
mits onsen here ihesum christum.
Amen.
Een ghebeth vã sinte nicolaus.
Ic bidde v wel hei
lighe vadere sinte
Nycolaus willet doch
minẽ geest/sin eñ moet
eñ alle miin verstãdenisse
tot di treckẽ. Eñ en wilt
mi niet laten achter ic en moet vol-
ghen v werkẽ eñ uwe duecht: wãt
ghi een vloeyende vat siit van allẽ
duechdẽ: willet mi houdẽ vast staẽ
de v te dienẽ nacht eñ dach in allen
duechdẽ: wãt ghier vele vertroost
hebt die mestroestich warẽ: ghieluc
dat warẽ die drie macchdẽ: die heb
di vertroost eñ hebt haer ghegeuẽ la
uenisse indẽ liue eñ indẽ geest. Soe

Van sinte martiin cxxii
bid ick v lieue heilige vader ende hei
lighe bisschop sinte niclaus wilste
mi vertroesten in minnen geest en
de in miin vijf sinnen v te dienen
dat ick daer bouen bi uwer beding-
ghenende verdientẽ comen mach
daer die enghelen nemmermeer af
en laten nacht ende dach te seggẽ.
Sanctus sanct⁹ sanctus dñs deus
sabaoth dat wil mi gonnen die va-
dere: die sone: die heylige gheest.
Amen. Een schoon ghebeth vã
sinte martyn.
O Salighe man
wiens ziele dz
paradiis besit: daer
die enghelen af vbli
dẽ: eñ die prijsẽ vñ en
gelẽ vurucchden/dz
choer der heiligẽ ro
pet hem vã vruechdẽ tegẽs: die sca
s.ii.

Pagina 101v en 102r uit het getijdenboek

KB koopt bijzonder getijdenboek uit 1500

De Koninklijke Bibliotheek heeft onlangs op een veiling in Berlijn een prachtig geïllustreerd Nederlandstalig getijdenboek aan haar collectie toegevoegd. Het getijdenboek werd op 10 september 1500 in Parijs op perkament gedrukt door de Nederlander Wolfgang Hopyl. In het boek staan vele schitterende miniaturen en randversieringen, waarbij ook goud gebruikt is. Het boek bevat ook een gebed tot Sint-Nicolaas, waarin zijn heldhaftige daden in woord en beeld belicht worden.

Een getijdenboek is een middeleeuws handschrift dat zowel leken als geestelijken gebruikten om in afzondering op de juiste (ge)tijden te bidden. Het aangekochte getijdenboek van 17 x 12 cm is waarschijnlijk eigendom geweest van een kerkelijke hoogwaardigheidsbekleder, aangezien op zowel de voor- als achterkant een afdruk van een kardinaalshoed te zien is. Naast de getijden staat ook een aantal gebeden tot heiligen, zoals Sint-Nicolaas en Sint-Maarten, in het boek. Zo wordt Sint-Nicolaas geëerd voor de wijze waarop hij drie vermoorde jongetjes weer tot leven wekt en de dader weet te bekeren. Bijzonder aan dit getijdenboek zijn de prachtig versierde pagina's en de teksten die in het Nederlands geschreven zijn. Bovendien is het uitzonderlijk dat er in die tijd in Parijs in het Nederlands gedrukt werd.

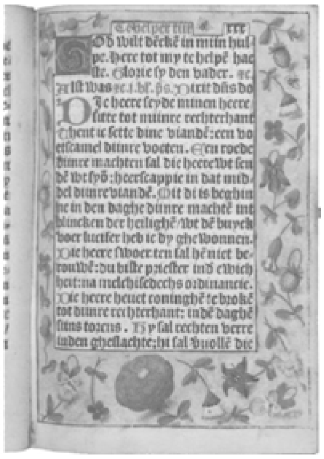

Pagina 30r uit het getijdenboek

Het boek werd op 15 november 2008 aan Wim van Drimmelen overhandigd ter gelegenheid van zijn afscheid als directeur van de KB. Dit getijdenboek is, samen met een zestigtal andere bijzondere objecten, te bewonderen in de expositie *Stijl*, *17 jaar spraakmakende aanwinsten* in De Verdieping van Nederland in de KB.

400e sterfdag Josephus Justus Scaliger

Op woensdagmiddag 21 januari 2009 hield prof dr. Anthony Grafton (Princeton University) in het Academiegebouw van de Universiteit Leiden een lezing over Josephus Justus Scaliger met de titel *Joseph Scaliger (1540-1609). The meanings of scholarship in late renaissance Europe.*

Op die dag was het vierhonderd jaar geleden dat de bekende Franse humanist Josephus Justus Scaliger (1540-1609) in Leiden overleed. De curatoren van de universiteit haalden Scaliger in 1593 naar Leiden om de jonge academie wereldfaam te geven. Scaliger werd in de zestiende eeuw beschouwd als een van de grootste geleerden van zijn tijd. De curatoren wisten hem over te halen naar Leiden te komen en lokten hem met een groot salaris (meer dan welke andere hoogleraar ook verdiende) en de toezegging dat hij geen colleges zou hoeven te geven. Zijn aanwezigheid was voor hen genoeg. En met resultaat zou later blijken: vanuit heel Europa stroomden geleerden en studenten naar Leiden toe om aan de academie lessen te houden en te volgen. Scaliger wordt gerekend tot een van de grootste geleerden die aan de Leidse universiteit verbonden zijn geweest. Onlangs werd Scaliger nog de Einstein van de zestiende eeuw genoemd.

Jan Cornelisz. van 't Woud (toegeschreven), portret van Josephus Justus Scaliger. Olieverf op paneel, 1608. Collectie UB Leiden

In 2009 worden nog enkele andere activiteiten door het Scaliger Instituut ontplooid rond de herdenking van de sterfdag van Scaliger, zoals een tentoonstelling rond het legaat aan Oosterse boeken en handschriften van Scaliger in de Leidse universiteitsbibliotheek en een symposium in het najaar met als titel *The man, the mastery and the myths: A two day conference on the legacy of Joseph Scaliger (1540-1609).*

Hebreeuwse bijbel. Brescia, Gershom ben Moses Soncino, [5]254 [1494]. Collectie UB Leiden

Prof. dr. Anthony Grafton is de Henry Putnam University Professor of History aan Princeton University. Hij is tevens eredoctor van de Universiteit Leiden. Grafton publiceerde diverse boeken en artikelen op het gebied van de renaissance, waaronder verschillende over Scaliger. Hij is ook de auteur van het standaardwerk *Joseph Scaliger. A study in the history of classical scholarship* (1983-1993).

Prof Grafton zal in 2009 twee maal zes weken in Leiden zijn als Visiting Scaliger Professor (van 19 januari tot en met 2 maart en in het najaar (september-oktober) van 2009). Hij houdt naast de Laudatio lezing ook een lezing tijdens het symposium History of Chronology (in samenwerking met het International Institute for Asian Studies (IIAS) en een *keynote lecture* tijdens het symposium in het najaar. Verder zal prof. Grafton tijdens zijn verblijf een aantal masterclasses voor studenten geven.

Judith Belinfante. Foto Bert Nienhuis

Afscheid Judith Belinfante

Op 9 december 2008 nam Judith Belinfante afscheid als directeur van de Divisie Erfgoed van de Universiteit van Amsterdam vanwege haar pensionering. Zij beëindigde hiermee een lange en vruchtbare loopbaan.

Judith Belinfante (1943) studeerde in de jaren zestig geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Na haar studie begon ze als conservator bij het Joods Historisch Museum, waar ze in 1976 werd benoemd tot directeur. In 1998 verruilde ze het museum voor de Tweede Kamer, waarvan ze lid was voor de PvdA tot 2002. In 2003 werd Belinfante benoemd tot hoofdconservator Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, en in april 2008 tot directeur a.i. van de nieuwe Divisie Erfgoed van de Universiteit van Amsterdam (waarbinnen de Bijzondere Collecties en het Allard Pierson Museum vallen).

De verdiensten van Judith Belinfante voor

stad en land zijn onmiskenbaar groot. Zo is onder haar leiding het Joods Historisch Museum van nationaal belang geworden en uitgegroeid tot een van de belangrijkste Europese musea voor joodse geschiedenis en cultuur. Als voorzitter van het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft zij 'herdenken' en 'vieren' aan elkaar gekoppeld en dat is een geslaagd uitgangspunt gebleken. Recent speelde zij als voorzitter van Amsterdam Wereldboekenstad een hoofdrol bij het verwerven van de titel Wereldboekenstad voor Amsterdam. De hoofdstad kan zich hiermee jarenlang internationaal profileren als boekenstad.

In de functie van hoofdconservator was Belinfante actief betrokken bij de verhuizing van de Bijzondere Collecties naar een nieuw onderkomen aan de Oude Turfmarkt in Amsterdam, naast het Allard Pierson Museum. Hiermee presenteert de Universiteit van Amsterdam sindsdien haar rijke cultuurhistorisch en archeologisch erfgoed op een prominente plek in het centrum van de stad. De afgelopen jaren heeft Judith Belinfante een leidende rol gehad bij de ontwikkeling en positionering van de nieuwe Divisie Erfgoed van de Universiteit van Amsterdam. Deze organisatie is naast het Stadsarchief en het Amsterdams Historisch Museum de derde grote erfgoedinstelling van de hoofdstad.

Steph Scholten (1961), voorheen hoofd Collecties en plaatsvervangend directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, volgde Belinfante 1 februari 2009 op als directeur van de Divisie Erfgoed van de Universiteit van Amsterdam.

Museum Dirkje Kuik geopend

Museum Dirkje Kuik in Utrecht

Dat er in Utrecht nog wel eens iets goeds gebeurt, is zeker de snelle projectontwikkelaars en stadsbestuurders niet aan te rekenen, die sinds het plan Hoog Catharijne maar doorgaan de stad te ontmantelen. Het zijn veeleer de stille krachten die er van tijd tot tijd nog iets moois tot stand brengen. Jos te Water Mulder heeft het huis aan de Oude Kamp, waar schrijfster en beeldend kunstenares Dirkje Kuik in maart 2008 overleed, gekocht van de erfgenamen, niet om het te gelde te maken, maar om het te bewaren. De wereld is er buitengesloten: de gekleurde raampjes zijn ondoorzichtig. Schijnt de zon eigenlijk nog? Tussen overvolle boekenkasten hangt het portret van haar vader, geschilderd door Erika Visser. Het stof danst er door de

kamer en je weet niet waar je kijken moet. Alsof de stekker uit een tijdmachine is gehaald. Hier, achter het glas in lood, dat nog door haar vader is geplaatst, heerst de achttiende eeuw. Maar ook de zeventiende en de negentiende eeuw en hier en daar wat midden twintigste eeuw. Alles wat je ziet heeft een verhaal. En er ligt stof op. Samen met Johan Moesman, Nederlands grootste surrealist, en graficus Henc van Maarseveen, richtte Dirkje Kuik in 1960 het Utrechtse Grafisch Gezelschap De Luis op. Kleine tentoonstellingen over het leven en werk van Dirkje Kuik en consorten brengen de bezoeker vanaf de benedenverdieping van het museum, dat op 12 december 2008 werd geopend, naar de machtige etspers van Dick van Luijn, waarop ze haar grafiek maakte. Een kleine trap naar de keuken leidt de museumbezoeker uiteindelijk naar haar woon- en werkkamer waar het hele verhaal opnieuw

begint. Op de werktafel middenin de kamer liggen de laatste tekeningen die ze heeft gemaakt: schetsen met houtskool. Pennen, papier, doosjes, alles onaangeroerd op tafel.

Werkkamer van Dirkje Kuik

Adres: Museum Dirkje Kuik, Oude Kamp 1, Utrecht, tel.: (030) 232 80 65, www.dirkjekuik.nl. Openingtijden: dinsdag t/m zondag van 11.00 tot 17.00 uur.

Een onbekende editie van Emanuel van Meteren

Onlangs kocht de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag een onbekende editie van de Latijnse uitgave van de *Historiën* van Emanuel van Meteren. De uitgaven van Van Meteren kennen een complexe historie. Diverse malen is al geprobeerd deze geschiedenis op een rijtje te zetten.* Verbaasd was ik toen recent een uitgave op de markt kwam, die in al deze naslagwerken noch in de STCN of andere bibliografische bestanden terug te vinden bleek te zijn. In de STCN zijn twee beschrijvingen te vinden: *Belli civilis in Belgio per quadraginta ferè continuos annos gesti historia, ad praesens vsque tempus deducta.* Vert. en bew. C. Ens. [S.l., s.n.], 1610 en een tweede met het impressum Arnhemi, apud J. Ianssonium, 1623. In Picarta, het algemene bestand van de Nederlandse bibliotheken, komt nog een editie Keulen 1610 voor. Het boek dat de KB aanschafte, heeft als impressum: Arnhemi, Apud Ioannem Iansenium, 1610. Opvallend is dat de edities in de STCN en KB-exemplaar dezelfde *fingerprint* hebben en dus gedrukt lijken te zijn van hetzelfde zetsel.

De boeken van Van Meteren zijn vaak voorzien van een gegraveerde titelpagina, zo ook deze nieuw ontdekte uitgave. Deze titelpagina's lijken op elkaar in thematiek. Het titelschild wordt omkaderd door een aantal afbeeldingen, die tezamen het verhaal van de opstand uitbeelden.

* R. Fruin, ‘Over de verschillende uitgaven van Emanuel van Meteren's “Historiën”’, in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, N.R., 4 (1866), p. 83-98; J. Gerritsen, ‘Emanuel van Meteren's “Commentariën” and STC’, in: *Quaerendo*, 30 (2000), p. 35-50; W.D. Verduyn, *Emanuel van Meteren.* ('s-Gravenhage 1926).

Boven en onder het titelschild is steeds ‘Belgica’ afgebeeld; boven terwijl handel en bedrijf haar schatten brengen, beneden terwijl aan weerszijden strijdtoneel afgebeeld is. De afbeeldingen lijken van elkaar nagemaakt te zijn zonder exact gekopieerd te worden.

Titelpagina van de nieuw gevonden Latijnse editie van E. van Meteren, *Belli civilis in Belgio*, gedrukt door Jansonius in Arnhem (1610). De titelpagina verhaalt over de Nederlandse Opstand en het zojuist afgesloten Twaalfjarig Bestand.

Het Haagse exemplaar bevat een opdracht aan Christian van Anhalt, Joachim Ernst van Brandenburg-Ansbach en Wolfgang Willem van de Palts, alle drie Duitse vorsten die de zijde van de Calvinisten kozen. Het boek is gevat in een perkamenten band die in Duitsland gemaakt is. Op voor- en achterplat is een ornament in *zwischgold* gestempeld, de snede is verguld en versierd. Dat alles zou erop kunnen wijzen dat dit een opdrachtexemplaar voor een van de vorsten betreft.

Deze aanwinst betekent weer een kleine aanvulling op de complexe publicatiegeschiedenis van Van Meteren.

Marieke van Delft

Menno Hertzberger prijs

In november 2009 zal de Menno Hertzberger Prijs onder auspiciën van de Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren voor de veertiende maal worden uitgereikt. Deze prijs werd in 1963 ingesteld door de Nederlandse antiquaar Menno Hertzberger, toenmalig voorzitter van de Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren, ter stimulering van de bestudering van de geschiedenis van het boek en de beoefening van de bibliografie.

De prijs wordt eens in de drie jaar toegekend aan de auteur(s) van een al dan niet gepubliceerde studie op het gebied van de bibliografie of de geschiedenis van het boek in de ruimste zin van het woord en bedraagt €2500. De prijs is bij voorkeur bestemd voor een Nederlandse of buitenlandse auteur, indien zijn of haar werk

speciaal betrekking heeft op de Nederlandse bibliografie of de geschiedenis van het Nederlandse boek. De prijs kan ook uitgereikt worden aan een groep auteurs.

Voor zover het gepubliceerd werk betreft, komen alleen boeken of tijdschriftartikelen in aanmerking, die voor het eerst verschenen zijn in de jaren 2005-2008. Niet gepubliceerde manuscripten dienen binnen deze periode voltooid te zijn.

Boeken, tijdschriftartikelen of manuscripten kunnen worden toegezonden aan de secretaris van de stichting, Prinsegracht 15, 2512 EW 's-Gravenhage. De sluitingsdatum voor inzending is 31 mei 2009.

Agenda

Veilingen

BURGERSDIJK & NIERMANS, Nieuwsteeg 1, 2311 RW Leiden, tel.: (071) 512 10 67/512 63 81: 19 en 20 mei (www.b-n.nl).

DE ELAND - DE ZON - LOTH GIJSELMAN, Weesperstraat 110, 1112 AP Diemen, tel: (020) 623 03 43, fax (020) 624 34 47: 29 maart, 7 juni (www.deeland.nl).

BUBB KUYPER, Jansweg 39, 2011 KM Haarlem, tel.: (023) 532 39 86: 26-29 mei (www.bubbkuyper.com).

ROMANTIC AGONY, Aquaductstraat 38-40, 1060 Brussel, België, tel.: (0032) (0)2 544 10 55: 13 en 14 maart (www.romanticagony.nl).

VAN STOCKUM'S VEILINGEN, Prinsengracht 15, 2512 EN Den Haag, tel.: (070) 364 98 40: 2-4 juni (boek en prent) (www.vanstockumsveilingen.nl).

HENRI GODTS, Avenue Louise 230/6, 1050 Brussel, België, tel.: (0032) (0)2 647 85 48: 21 april (www.godts.com).

MARC VAN DE WIELE, Sint-Salvatorkerkhof 7, 8000 Brugge, België, tel: (0032) (0)50 33 38 05, nog niet bekend (www.marcvandewiele.com).

HONDIUS, Dorpsstraat 31b, 7218 AB Almen, tel. (0575) 43 94 43: 10 en 11 maart (www.hondiusauctions.nl).

Beurzen

Maart

12-15	Leipziger Buchmesse, Leipzig (D)
19-21	Maastricht Antiquarian Book & Print Fair, Maastricht (tijdens TEFAF)

April

4-5	BOB, Pieterskerk, Leiden
13	Paasboekenmarkt, Bredevoort

Mei

16	Internationale Boekenmarkt, Bredevoort
21	Boekenmarkt Lepelenburg, Utrecht

Juni

4-6	The Antiquarian Booksellers Association Bookfair, Londen (UK)
18-21	International Antiquarian Book Fair, Parijs (F)

Tentoonstellingen

Het boek als wapen

In 2000 is het Legermuseum een uniek project gestart met als doel alle gedrukte boeken van voor 1801 in het cultureel erfgoed van Defensie te inventariseren en te beschrijven. Er zijn circa 10.000 werken beschreven uit de periode 1500-1800 in twaalf talen van negen defensie-instellingen en - collecties, waaronder het Legermuseum en de Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Breda. Het gaat om de oudste boeken van Defensie over krijgskunde, (krijgs-)geschiedenis, geografie, topografie, exacte vakken, economie, taal- en letterkunde, recht en kunst. De gedrukte werken vertegenwoordigen zowel de landmacht als de marine. Door dit grootschalige onderzoek is een zeer belangrijke collectie binnen het cultureel erfgoed van Defensie ontsloten, die zowel voor de Collectie Nederland als internationaal van groot belang is.

Donderdag 11 december 2008 werd het eerste exemplaar van *Warfare and the age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch Military collections* overhandigd aan de persoonlijk vertegenwoordiger van Hare Majesteit de Koningin, luitenant-generaal A.J.G.M. Blomjous, chef Militaire Huis. *Warfare and the age of printing,* een uitgave van Brill Academic Publishers, is het eindresultaat van acht jaar onderzoek. Deze vierdelige catalogus met 2008 pagina's en circa 2000 illustraties beschrijft genoemde 10.000 boeken van voor 1801. De catalogus is een zelfstandig object, maar tegelijkertijd in verschillende opzichten een goudmijn voor verder onderzoek, toekomstige publicaties en tentoonstellingen. De catalogus is verkrijgbaar in de winkel van het Legermuseum.

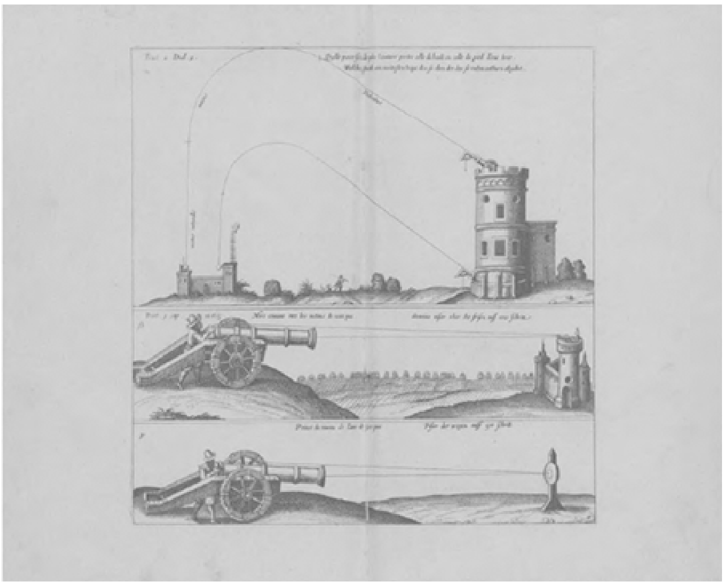

Diego Ufano, *Artillerie, c'est a dire: vraye instrvction de l'artillerie et de toutes ses appartenances* (Zutphen 1621). Collectie Legermuseum, Delft

Ter gelegenheid van het verschijnen van de catalogus is tot en met 29 maart 2009 de tentoonstelling *Het boek als wapen* te bezichtigen. Er zijn zeer bijzondere en kostbare boeken te zien, die geselecteerd zijn vanwege de merendeels met de hand ingekleurde platen. Zo worden de beroemde *Atlas maior* van Joan I Blaeu en de *Apologie* van Willem van Oranje tentoongesteld. De boeken in de topstukkenvitrine worden regelmatig gewisseld, zodat er zoveel mogelijk topstukken, zoals boeken van Albrecht Dürer en Isaac Newton, getoond kunnen worden. Een film laat enkele boeken al bladerende in zijn geheel zien en ook genoemde oudste boeken uit de collectie worden aan het publiek getoond.

Adres: Legermuseum, Korte Geer 1, Delft, tel.: (015) 215 05 00, www.legermuseum.nl. Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur, zaterdag en zondag van 12.00 tot 17.00 uur.

Philippe Étienne Lafosse (1738-1820), *Cours d'hippiatrique, ou traité complet de la médicine des chevaux* (Parijs 1772). Collectie Legermuseum, Delft

De boeken van Tom Lanoye

Museum Meermanno houdt tot en met 5 april 2009 een bijzondere tentoonstelling over de boeken van Tom Lanoye naar aanleiding van zijn bekroning met de Gouden Ganzenveer (2007).

Vanaf zijn eerste uitgaven - in eigen beheer uitgegeven en bij talloze optredens verspreid - heeft Lanoye het uiterlijk van zijn boeken mede bepaald. Zijn ontmoeting met bibliofielen, die zijn werk fraai lieten binden, bracht Lanoye op het idee van een uitzonderlijke vorm voor zijn boeken. Sindsdien werd van elke uitgave een beperkt aantal exemplaren met de hand gebonden door Handboekbinderij De Pers in Antwerpen. De materialen daarvan zijn verbazingwekkend divers, van staal tot tapijt en van perkament tot kokosmat.

De ook voor Nederland ‘gewone bibliofilie’ van het in leer gebonden boek laat Lanoye daarmee snel achter zich. Vanaf 1991 neemt Lanoye het heft in eigen handen en bepaalt hij het basisidee van deze luxe edities. ‘Het moet niet mooi worden’ is daarbij de richtlijn en er wordt korte metten gemaakt met alles dat raakt aan ‘dat bibliofiele gedoe’. Intussen krijgen de boeken in opdracht van zijn uitgever Prometheus een gedegen typografische vormgeving die steeds in de vertrouwde handen was van Jan Willem Stas of Gert Dooreman.

De tentoonstelling zal deze ongewone boekobjecten van alle kanten laten zien en de bezoeker daarbij confronteren met dweilen, doe-het-zelfmaterialen, loden verzegelingen, aan stukken gesneden canvas banieren, en met de moder-

ne vormgeving van romans, essays en toneelstukken. Er worden in de tentoonstellingsperiode speciale bijeenkomsten georganiseerd over boekbinden en typografie en de auteur heeft toegezegd een speciaal optreden te komen geven.

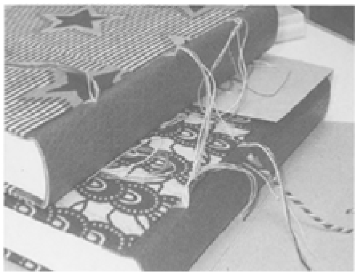

Boven: Julia Guns (boekbinder) toont *Boze tongen* gebonden in een kokosmat
Onder: Twee proefexemplaren van de luxe editie van *Het derde huwelijk* van Tom Lanoye

Adres: Museum Meermanno, Prinsessegracht 30, Den Haag, tel. (070) 346 27 00, www.meermanno.nl. Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag van 11.00 tot 17.00 uur, zaterdag en zondag van 12.00 tot 17.00 uur.

De exotische mens

Bert Koenders, minister voor Ontwikkelingssamenwerking, opende op 17 januari de tentoonstelling *De exotische mens, andere culturen als amusement.* Vanuit prachtig geïllustreerde boeken uit Teylers bibliotheek, bijzondere bronzen beelden van het Koninklijke Museum voor Midden-Afrika in Tervuren die jaren verborgen lagen in de depots, gipsen maskers afgegoten van de gezichten van destijds levende mensen, historische affiches en veel foto's en films belicht Teylers Museum de merkwaardige geschiedenis van het tentoonstellen van andere mensen.

Grote spektakels waren de volkerenshows in Europa die plaatsvonden tussen ruwweg 1870 en 1940. Hier verdrong het publiek zich om zich te verbazen over de lichaamsbouw, kleuren, kleding en gebruiken van onder andere Hottentotten, Bosjesmannen, Noord-Amerikaanse indianen, Eskimo's, Singalezen en Ashanti's.

Het bekijken van mensen die ‘anders’ waren, was niets nieuws. In gevangenissen en gestichten kon men tegen betaling de ongelukkige bewoners bezichtigen en op jaarmarkten en kermissen behoorden mismaakte mensen tot een vaste attractie. Door

de sterk verbeterde verbindingen werd het in de negentiende eeuw voor het eerst mogelijk groepen mensen uit verre streken naar Europa te halen en hen commercieel te exploiteren op wereldtentoonstellingen en in circussen.

Net zoals men de planten- en dierenwereld op systematische wijze in kaart bracht, bood de aanwezigheid van niet-Europeanen aan wetenschappers de uitgelezen kans hun lichamelijke kenmerken vast te leggen en te rubriceren. Op basis van dergelijke inventarisaties werden verwrongen theorieën ontwikkeld, die de superioriteit van het blanke ras veronderstelden. Het was de tijd waarin Darwins ideeën gemeengoed werden en de jacht naar de *missing link,* de schakel tussen aap en mens, geopend was.

Vanuit het historisch materiaal trekt Teylers Museum lijnen naar het heden. Te zien zijn fragmenten uit televisieprogramma's zoals *Groeten uit de Rimboe* die een heel scala aan gevoelens

Amazonen-Corps Wilde Weiber aus Dahomey. Friedländeraffiche 1146, 1894. Collectie St. Circusarchief Jaap Best

Winterboek uit 1966

oproepen en ons laten zien dat het kijken naar de ‘ander’ van alle tijden is. De getoonde werken van moderne kunstenaars uit de betrokken landen nodigen toeschouwers uit na te denken over de relaties met verschillende culturen. Met de indrukwekkende installatie *Funkstaden* van de kunstenaars Dias & Riedweg beleven bezoekers een hedendaagse en swingende versie van een gruwelijk ritueel uit een oude westerse publicatie. Deze tentoonstelling is te zien tot en met 10 mei 2009.

Adres: Teylers Museum, Spaarne 16, Haarlem, tel.: (023) 51 60 960, www.teylersmuseum.nl. Openingstijden: dinsdag t/m zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur, zon- en feestdagen van 12.00 tot 17.00 uur.

Winterboeken

Van tot en met 29 maart zijn in het Grafisch Museum Groningen winterboeken uit de collectie van Anneke Gankema uit Winsum te zien. Winterboeken worden al sinds de jaren twintig van de vorige eeuw uitgegeven voor volwassenen en kinderen. Beroemd zijn vooral de winterboeken die het tijdschrift *Margriet* tussen 1946 en 1975 uitgaf, maar er zijn ook prachtige exemplaren van de Wereldbibliotheek. Om het tentoonstellingsthema kracht bij te zetten en om de sfeer van de winterboeken tot leven te roepen worden winterse activiteiten georganiseerd.

Tussen 1939 en 1975 verscheen bij het tijdschrift *Margriet* jaarlijks een winterboek voor de jeugd. De boeken stonden vol verhaaltjes, raadsels, puzzels, strips en spelletjes en werden geïllustreerd door bekende illustratoren als Jan Lutz, Eppo Doeve, Jan Kruis en Fiep Westendorp. Ze verschenen bij Uitgeverij de Geïllustreerde Pers en stonden onder leiding van Ton Hulsebosch. *Margriet* was echter niet de enige die winterboeken uitgaf. Veel jeugdtijdschriften als *Donald Duck, Tina, Taptoe* en *Bobo* geven ze tot op de dag van vandaag uit en ook voor volwassenen verschenen diverse winterboeken, zoals die van de Wereldbibliotheek van 1922 tot 1939 en de speciale kerstedities van het *Drukkersweekblad.*

Winterboek uit 1940

Het winterboek kent zijn oorsprong in Groot-Brittannië waar jaarlijks rond Kerstmis van boeken, tijdschriften en strips een *annual* verscheen - en nog steeds verschijnt.

Annuals waren rijk geïllustreerde boeken met meerdere verhalen, spelletjes en puzzels. Veel van de inhoud verscheen later in vertaling in de winterboeken van *Margriet.*

In de tentoonstelling wordt de geschiedenis verteld van het winterboek in het algemeen en die van *Margriet* in het bijzonder. Naast de complete serie *Margriet*-winterboeken zijn in het Grafisch Museum ook Britse *annuals*, winterboeken van de Wereldbibliotheek, oude exemplaren van het kerstnummer van het *Drukkersweekblad* en meer recente winterboeken van jeugdtijdschriften te zien.

Adres: Grafisch Museum, Rapenhauptstraat 65, Groningen, tel.: (050) 525 64 97, www.grafischmuseum.nl. Openingstijden: dinsdag t/m zondag van 13.00 tot 17.00 uur.

Ter Walvischvaart Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, (©Noordhoff Uitgevers)

Jetses aan de wand

Voor het eerst zijn de originele schilderijen, aquarellen en schetsen van de beroemde illustrator Cornelis Jetses (1873-1955) in een bijzondere overzichtstentoonstelling bijeengebracht. Tot en met 21 juni 2009 zijn ze te zien in de tentoonstelling *Jetses aan de wand* in het Nationaal Onderwijsmuseum in Rotterdam.

De meeste mensen kennen de schoolplaten van Cornelis Jetses wel. Verder tekende hij de kleuters *Ot en Sien* en het aap-noot-mies. Hij is zonder twijfel een van de bekendste illustratoren van Nederland. Miljoenen Nederlanders hebben de vele door hem geïllustreerde leesboeken, schoolboeken en schoolplaten in handen gehad of gezien.

Deze tentoonstelling biedt bezoekers een kijkje in de werkwijze van deze illustrator. Samen met zijn collega Johan Isings is Cornelis Jetses verantwoordelijk voor meerdere bekende afbeeldingen uit onze vaderlandse geschiedenis en het leven op het platteland. Wie herinnert zich niet de schoolplaat *Ter Walvischvaart* met de woest aanvallende ijsbeer, of de plaat *In de weide* waarop de boerin met de hand de koe melkt? Als geen ander verstond Jetses de kunst om van een educatief verhaal een aantrekkelijk en levendig tafereel te maken.

Veel van zijn werk maakte Jetses in opdracht van Noordhoff Uitgevers in Groningen, waar een deel van zijn archief nu nog wordt bewaard. Een ander groot deel is te vinden bij de Cornelis Jetses Stichting. Zonder de medewerking van deze twee organisaties was de realisatie van deze tentoonstelling niet mogelijk geweest.

Adres: Nationaal Onderwijsmuseum, Nieuwemarkt 1a, Rotterdam, tel.: (010) 217 03 70, www.onderwijsmuseum.nl. Openingstijden: dinsdag t/m zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur, zondag van 11.00 tot 17.00 uur.

Bob

Op zaterdag 4 en zondag 5 april vindt de BOB-antiquarenbeurs plaats in de Leidse Pieterskerk. Tevens is er een kleine expositie van ex librissen met het thema erotiek, een en ander begeleid door een vouwblad (met veel plaatjes) van zes pagina's dat gratis wordt uitgereikt. 's Zondags is er voor het eerst een literair programma met een aantal dichters en schrijvers. Openingstijden: 11.00 tot 18.00 uur, entree van €3.

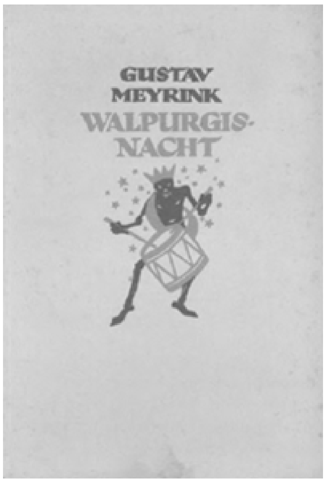

Omslag van *Walpurgisnacht* (1917)

De magische schrijver Gustav Meyrink

Tot 29 mei 2009 is in de Bibliotheca Philosophica Hermetica een tentoonstelling over de Duitse schrijver Gustav Meyrink (1868-1932) te bezichtigen. In de periode 1900-1910 publiceerde Meyrink zijn eerste korte verhalen in *Simplicissimus.* Al vroeg bleek hij gefascineerd door het occulte, zodat zijn spook- en horrorverhalen fantastische en bizarre elementen bevatten. De jonge Meyrink bewoog zich in het oude Europa van het fin de siècle, onder meer in Praag, Wenen en München. Zijn eerste grote roman was *Der Golem* (1915). Tijdens de Eerste Wereldoorlog publiceerde hij indrukwekkende verhalen die gebundeld werden in *Die Fledermäuse* (1916). In romans als *Das grüne Gesicht* (1916), dat in Amsterdam gesitueerd is, en *Walpurgisnacht* (1917) vertaalde Meyrink de sociaal-politieke onrust van zijn tijd. Occultisme en esoterie spelen een grote rol in romans als *Der weisse Dominikaner* (1921) en *Der Engel vom westlichen Fenster* (1927).

Omslag van *Der weiße Dominikaner* (1921)

Zijn leven lang werd Meyrink gedreven door een persoonlijke onrust. Yoga, taoïsme en alchemie leidden hem uiteindelijk naar nieuwe inzichten met betrekking tot de innerlijke spirituele wereld. Hij verborg zijn boodschap in vermakelijke verhalen en beklemmende romans. De Bibliotheca Philosophica Hermetica in Amsterdam bezit een grote collectie ‘Gustav Meyrink’, met autografen, brieven, eerste uitgaven van verhalen en romans, fotografisch materiaal, litho-

grafieën en tekeningen. Een ruime selectie hiervan is nu tentoongesteld. Bij de expositie is het boek *Der magische Schriftsteller Gustav Meyrink, seine Freunde und sein Werk* van Theodor Harmsen verschenen (In de Pelikaan, 2009, €39,50; ISBN 97871608254.

Frontispice en titelpagina van *Der Golem* (1915)

Adres: Bibliotheca Philosophica Hermetica, Bloemstraat 13-19, Amsterdam, tel. (020) 6258079, www.ritmanlibrary.nl. Openingstijden: maandag t/m vrijdag van 9.30 tot 12.30 en van 13.30 tot 17.00 uur.

Over de auteurs

Aernout Borms studeerde scheikundige technologie aan de TU Delft, onderwijskunde en filosofie te Groningen. Hij was leraar voortgezet onderwijs en pedagogisch-didactisch medewerker van het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum. Met zijn echtgenote verzamelt hij beweegbare prentenboeken en centsprenten en hierover publiceert hij.

Jos Damen is hoofd Bibliotheek, Documentatie en Informatie van het Afrika-Studiecentrum van de Universiteit Leiden

Marieke van Delft is conservator oude drukken bij de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

Nynke Leistra is sinds 1997 werkzaam voor de STCN.

Ruud Paesie promoveerde aan de Universiteit Leiden op een historisch onderzoek naar de illegale goederen- en slavenhandel aan het begin van de achttiende eeuw. Als onderzoeker publiceert hij geregeld over uiteenlopende (maritiem) historische onderwerpen.

Henk Slechte schrijft over lokaal-, economischen cultuurhistorische onderwerpen. In *De Boekenwereld* publiceerde hij artikelen over onder meer het satirische werk van Jan Sluyters en Marius Bauer en over de spotprenten van Romeyn de Hooghe, Honoré Daumier en Johan Braakensiek.

Maurits Vroom is als kunsthistoricus verbonden aan een Haarlems veilinghuis.

[Nummer 4]

Vals ingeburgerd
Uitgeversmaatschappij Oceanus 1941-1945
Co van der Zwet

De Haagse Uitgeversmaatschappij Oceanus maakte zich tijdens de Tweede Wereldoorlog schuldig aan dubieuze praktijken. Over de mate waarin dat het geval was, lopen de opvattingen uiteen. Venema noemt Oceanus nationaal-socialistisch, terwijl Geesink het houdt op werken onder Duitse invloed. Groeneveld meent dat de uitgever geen uitgesproken nazikoers volgde, maar wel aan bewuste cultuurpropaganda deed. Ook over de omvang van het Oceanus-fonds is men het niet eens. Geesink noemt geen aantal, Venema komt in zijn onzorgvuldige fondsreconstructie tot 18 uitgaven, terwijl Groeneveld in Oceanus een tamelijk kleine onderneming ziet, die niet meer dan 25 titels uitbracht. Beide getallen zijn onjuist.

Nader onderzoek wijst uit dat de onderneming minder klein was dan ze lijkt. Bovendien blijkt ze aanzienlijk productiever te zijn geweest dan tot voor kort werd aangenomen en past ze wonderwel in de Duitse propagandastrategie.[1]

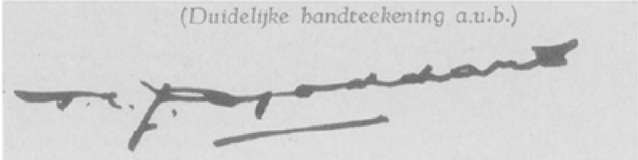

Handtekening van de uitgever Robert John Goddard. UB Amsterdam Bijzondere Collecties, KVB PPA 281:17

> 'Ik trachtte in overleg met en met volle instemming van de Raad van Commissarissen een cultureel hoogstaand en vaderlands getint fonds op te bouwen. Dat kon alleen door in schijn kleine concessies te doen aan de beslissende instanties. [...] Auteurs, die welgevallig stonden tegenover "de nieuwe ordening" waren er voorzeker te vinden, ook voor vertalingen, doch dien weg wilden wy principieel noch zakelyk betreden.'[2]

Tevergeefs probeert Oceanus-directeur Goddard kort na de oorlog zijn rechters te overtuigen van zijn vaderlandslievende bedoelingen. De Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, kortweg de Vereeniging genoemd, toont zich onverbiddelijk en schrapt de N.V. Uitgeversmaatschappij Oceanus voorgoed van de lijst van uitgevers. Ze ontneemt Goddard zijn lidmaatschap én zijn uitgeverserkenning.[3] In haar spoor blijkt even later de Zuiveringsraad voor de Uitgeverij, Boekhandel, het Leesbibliotheek- en Kioskenbedrijf evenmin overtuigd.

Wie is deze Robert John Goddard? Over zijn persoonlijk leven is niet veel bekend. In 1885 werd hij in Nederlands-Indië geboren uit Nederlandse ouders. Op enig moment woont hij in München - onbekend is wanneer precies en hoe lang - van waaruit hij in 1925 verhuist naar Den Haag. Daar woont hij tot zijn dood in 1968. Vermoedelijk in München maakt hij

kennis met de beeldend kunstenaar Lida von Wedell-Weimann, zijn latere levenspartner, die hem in 1926 vanuit München volgt naar Den Haag. Zij is Amerikaanse van geboorte en de weduwe van de Duitse baron Hans Adam von Wedell.[4] Tenminste als illustrator is ze nauw betrokken bij de uitgeversactiviteiten van Goddard.

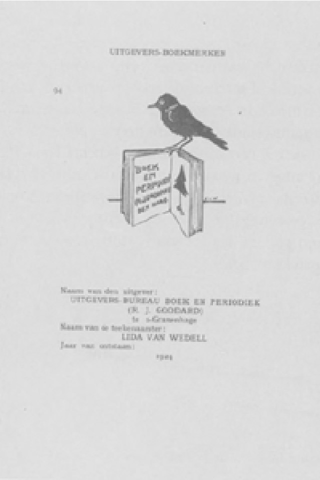

Uitgeversvignet van Goddards eerste uitgeverij, ontworpen door Lida von Wedell in 1924. Zij was Goddards levensgezel, ontwierp later ook vignetten voor Oceanus en illustreerde levenslang veel van Goddards uitgaven. De naam Boek en Periodiek suggereert dat de uitgeverij ook tijdschriften uitbracht, maar dat was niet het geval. Misschien lag het ooit in de bedoeling, maar uit de oprichtingsakte blijkt dat niet. Collectie UB Amsterdam Bijzondere Collecties, KVB PPA 38:1

Boek en periodiek

Kort voordat Goddard in Den Haag gaat wonen, sticht hij daar een uitgeverij onder de naam Uitgeversbureau Boek en Periodiek. In de oprichtingsakte, anno 1924, laat hij noteren boeken van algemene aard te willen brengen, naast vooral jeugdboeken.[5] De laatste categorie, zo blijkt uit de fondsreconstructie, beslaat ruim 40 procent van het fonds, dat verder inderdaad nogal heterogeen is. Het fonds krijgt vooral gestalte in de jaren twintig. Na 1930 verschijnt nog slechts een drietal titels en na 1933 niets meer. Aan politiek doet de uitgever niet, op één antimilitaristische uitzondering na.[6] Geen spoor dus van nationaalsocialistische sympathieën in het fonds, maar dat kon ook nog nauwelijks in die jaren. Kortom, op Goddards eerste uitgeverscarrière valt politiek gezien niets aan te merken. Na *Het boek van Hans* in 1933, een geïllustreerd kleuterverhaal, doet Boek en Periodiek er het zwijgen toe om pas na de Tweede Wereldoorlog weer van zich te doen spreken.[7]

Goddard lijkt intussen geheel op te gaan in het samenwerkingsverband met de Middelburgse uitgever G.W. den Boer, dat hij in 1931 is aangegaan. De voorraden en administratie van Boek en Periodiek heeft hij weliswaar ook daarheen overgebracht, maar zelf lijkt hij zich er niet mee te bemoeien.[8] Namens Den Boer houdt hij zich in de vroege jaren dertig

bezig met de uitgave van de reeks *Praat en Plaat*, een zestal rijk geïllustreerde boekjes waarin de lof wordt gezongen van onder andere de padvinderij, de volksdans en de goede oude tijd.[9] De reeks zou niet misstaan hebben in het fonds van een uitgever die de nieuwe orde was toegedaan. Thematisch lijkt ze naadloos te passen in de nieuwe volkse ideologie, maar dat kan nog toeval zijn.

Het wordt echter minder toevallig als men bedenkt dat Goddard van het begin af aan zeer nauw betrokken is geweest bij de uitgave van *De Weegschaal, maandblad voor vrienden van het Duitse boek*, aanvankelijk als initiator, vervolgens als verantwoordelijke namens uitgeverij Den Boer.[10] Het blad mag dan in de eerste jaren na de oprichting in 1933 nog geen expliciete nazipropaganda hebben bedreven, het bestond bij de gratie van en richtte zich geheel op de sluipenderwijs geïdeologiseerde Duitse cultuur. Later zal het blad meer kleur bekennen, vooral wanneer Goddard namens Oceanus de exploitatie heeft overgenomen.[11] Wanneer de Duitsers in mei 1940 Middelburg bombarderen, wordt het uitgeversbedrijf van Den Boer zwaar getroffen. De daar ondergebrachte bedrijfsinventaris van Boek en Periodiek gaat geheel verloren, wat Goddard naar eigen zeggen tot een geruïneerd man maakt. Nochtans stelt hij alles in het werk om het voortbestaan van *De Weegschaal* te waarborgen. Hij weet daartoe vlot de medewerking te verkrijgen van de Duitse autoriteiten, zodat het blad na een korte onderbreking - nummer 6 van de negende jaargang ging bij het bombardement verloren - weer kan verschijnen bij Den Boer.[12]

DE WEEGSCHAAL
MAANDBLAD VOOR VRIENDEN VAN HET DUITSCHE BOEK

Links: Binnenzijde voorblad van *De Weegschaal* van juli 1943. Hoewel Goddard steeds volhield dat hij de politiek buiten het blad hield, kan deze oproep tot dienstneming bij de Waffen-SS moeilijk als neutraal worden gezien. UB Amsterdam Bijzondere Collecties, KVB t 223a
Rechts: Het omslag van *Hoe een kleine poes de groote wereld in ging*, een van de vele jeugdboeken die Boek en Periodiek voor de oorlog uitgaf, ontworpen door J.W.M. Wins. Particuliere collectie

Oceanus

Ondertussen zint Goddard op een manier om Boek en Periodiek te doen herleven. Volgens zijn eigen verklaring reist hij daartoe eind 1940 naar Berlijn, waar hij nieuwe machines en zetmateriaal denkt te kunnen aanschaffen. Zover komt het echter niet. Wel ontmoet hij in Berlijn ene W. Wickel, ambtenaar van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, met wie hij kennelijk zijn wederopbouwplannen bespreekt. De uitkomst van dat gesprek is iets anders dan hij zich had voorgesteld.

Via F.M. Hübner, Kulturbeauftragte bij de afdeling van Wickel en later auteur in het Oceanus-fonds, hoort hij van de Duitse plannen tot oprichting van een uitgeverij in Nederland, waarna Wickel zelf hem vraagt daarvan de leiding op zich te nemen. Voor de berooide Goddard komt het aanbod als een geschenk uit de hemel.[13]

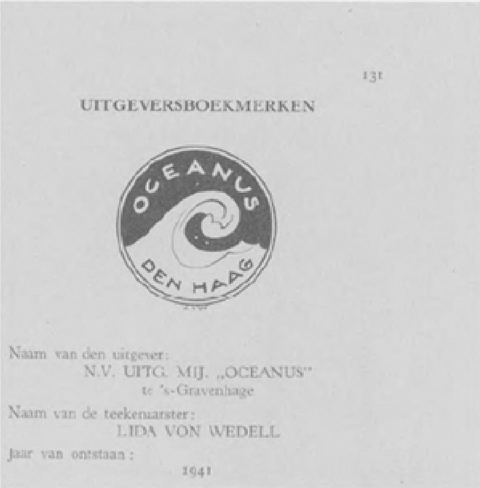
131

UITGEVERSBOEKMERKEN

Naam van den uitgever:
N.V. UITG. MIJ. „OCEANUS"
te 's-Gravenhage
Naam van de teekenaarster:
LIDA VON WEDELL
Jaar van ontstaan:
1941

Uitgeversvignet van Oceanus, ontworpen door Lida von Wedell. Moederbedrijf Mundus wilde al snel een ander vignet van de hand van een jongere ontwerper, maar president-commissaris Van Deventer wist dat te voorkomen. Wijziging van het inmiddels vertrouwde vignet was commercieel onverstandig, zo hield hij Mundus voor, maar bovenal moest worden vermeden dat de wijziging ongewenste vragen zou oproepen bij het publiek. UB Amsterdam Bijzondere Collecties, KVB PPA 281:17

En zo wordt in juni 1941 in Den Haag de N.V. Uitgeversmaatschappij Oceanus opgericht. De notariële akte is ondertekend door de beide oprichters, te weten Salomon van Deventer, directeur van het Rijksmuseum Kröller-Müller in Hoenderloo, en G.H. de Marez Oyens, bankier te Amsterdam.[14] Beide heren gaan samen met de Haagse jurist M.H.H. Franssen de Raad van Commissarissen vormen van de nieuwe uitgeverij, terwijl Goddard aantreedt als directeur.[15]

Ogenschijnlijk hebben we te maken met een gewone Nederlandse onderneming, door Nederlanders gesticht en geleid, conform de tekst van de officiële oprichtingsakte. Bij nader inzien blijkt ze echter niets anders te zijn dan een maskerade van Duitse makelij, waarbij genoemde Wickel tekent voor de regie.

Hij is het die de oprichting van de uitgeverij beraamt en Goddard weet te strikken voor de directeurspost. Afgaand op hun naoorlogse verklaringen speelt Wickel eveneens een cruciale rol in de benoeming van de drie commissarissen. Zo heeft hij Van Deventer aan zich verplicht door zijn bemiddelende rol bij de redding van het landgoed De Hoge Veluwe en de collectie Kröller-Müller uit de handen van de NSB-leiders. De Marez Oyens is hem, als

bestuurder van het Concertgebouworkest, dank verschuldigd voor het helpen vluchten van joodse orkestleden. Franssen, NSB'er sinds het begin van de oorlog en als jurist onvermoeibaar ijverend voor de nieuwe orde, dankt aan Wickel de opdracht tot het opstellen van de oprichtingsakte voor Oceanus.[16]

Het blijft de vraag in hoeverre de Oceanustop de waarheid spreekt wanneer men wijst op de rol van Wickel. Maar het is op z'n minst opvallend dat alle betrokkenen hem noemen als drijvende kracht achter de schermen. Overigens is dat niet de enige plek waar hij opereert: vanaf de oprichting treedt hij op als adviseur van Oceanus, in welke hoedanigheid hij nadrukkelijk deelneemt aan de bestuursvergaderingen, zich bemoeit met de fondsvorming en op de hoogte gehouden wordt van alle ontwikkelingen in het bedrijf.[17]

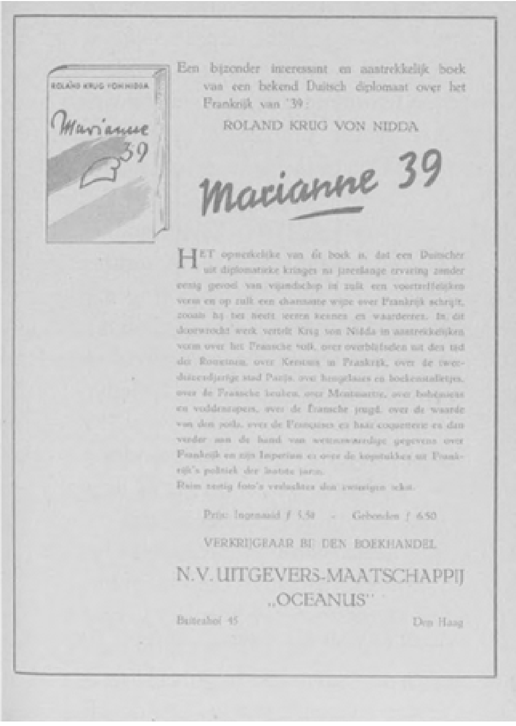

Advertentie in *De Weegschaal.* De luchtige tekst staat in schril contrast met het latere oordeel van de Zuiveringsraad. De raad spreekt van een inopportune uitgave en hekelt de antisemitische, antidemocratische, anti-Engelse en Hitlergezinde passages in het boek. De uitgave was een idee van Wickel. UB Amsterdam Bijzondere Collecties, KVB t 223a

Behalve rechtstreeks bemoeit de Duitse overheid zich ook indirect met Oceanus, via het door haar gecontroleerde Duitse uitgeversconcern Mundus, dat ernaar streeft in alle bezette landen een filiaal op te zetten ten dienste van de nazipropaganda. Zo ook in Nederland, in eendrachtige samenwerking met Wickel namens het *Auswärtiges Amt*, en onder de naam Oceanus. Het aandelenkapitaal wordt feitelijk geleverd door Mundus, via Van Deventer en De Marez Oyens, die in de oprichtingsakte pro forma als geldschieters worden genoemd. De aandelen zijn niet op naam maar aan toonder gesteld, zodat ze probleemloos kunnen wisselen van eigenaar, die bovendien anoniem blijft. Na ondertekening van de oprichtingsakte spelen beide heren per ommegaande en zonder enige plichtpleging de aandelen toe aan Mundus, de enige aandeelhouder.[18]

Aldus is een nieuwe variant toegevoegd aan de Duitse strategie de nationaalsocialistische

ideologie in Nederland op slinkse wijze ingang te doen vinden via onverdachte Nederlandse personen en instituties. Langs die weg immers zou de nieuwe orde minder weerstand ontmoeten dan wanneer die rechtstreeks door de bezetter werd gepropageerd, zeker wanneer een 'cultureel hoogstaand' fonds, zoals Oceanus pretendeerde te brengen, als intermediair fungeerde. Met dat doel infiltreerden de Duitsers in de Nederlandse uitgeverswereld, door het bezetten dan wel tot verkoop dwingen van uitgeverijen, zoals De Arbeiderspers, en die vervolgens als dekmantel gebruiken voor het uitbrengen van propagandistische geschriften.[19] Van daar tot de oprichting van een eigen uitgeverij onder Nederlandse vlag is slechts een kleine stap.

Met de financiering is Mundus' rol niet uitgespeeld. Ook in de fondsvorming van dochter Oceanus heeft het moederbedrijf een beslissende stem. Goddard mag ideeën aandragen, maar uitgeven mag hij alleen na uitdrukkelijke toestemming van zijn Raad van Commissarissen, die zich op zijn beurt pas uitspreekt nadat Mundus geoordeeld heeft, bij monde van de Parijse vestigingsdirecteur Alexander. Daarnaast levert Mundus een actieve bijdrage aan de fondsvorming door al dan niet dwingend titels (ter vertaling) voor te dragen, zoals R. Baumgardt, *Fernando Magallan*, O. Schumann-Ingolstadt, *Morphium*, K. Haemmerling, *Der Mann der Shakespeare hiesz* en M. Dauthendey, *Raubmenschen.* Overigens zijn die vertalingen nooit verschenen. Hetzelfde lot trof verreweg de meeste titels uit de reeks *De Onvergankelijken* die eveneens door Mundus geïnitieerd werd.[20]

Ondanks de actieve inbreng van Mundus kost het Goddard vanaf de oprichting ongeveer een jaar om zijn fonds van de grond te krijgen. Het gaat aanvankelijk moeizaam, ook al doordat hij zeer selectief te werk zou gaan, zoals hij stelt in zijn hierboven geciteerde verklaring. In zijn nobele streven een 'hoogstaand cultureel' fonds op te bouwen, benadert hij 'twee in die dagen min of meer vergeten grote letterkundigen', P.C. Boutens en Lodewijk van Deyssel, voor een bloemlezing uit hun werk.[21] Voor auteurs die de nieuwe orde zijn toegedaan, zou op principiële én zakelijke gronden geen plaats zijn in het Oceanusfonds. Hoe deze beginselverklaring, weliswaar pas na de oorlog afgelegd, zich verhoudt tot de werkelijkheid anno 1942 zullen we verderop zien.

In mei 1942 legt Goddard de commissarissen een lijst van naar schatting zestien titels voor die hij denkt uit te geven. Voor negen titels krijgt hij het groene licht, de rest wordt aangehouden totdat de commissarissen zich een oordeel hebben kunnen vormen over de inhoud. Vanaf dat moment wordt de handelingsvrijheid van de directeur beperkt en trekt de Raad van Commissarissen de beslissingsbevoegdheid over nieuwe uitgaven naar zich toe.[22]

Deze negen titels nu, aangedragen dus door de politiek zo correcte Goddard zelf, werpen een verrassend licht op zijn beginselvastheid. Wat immers te denken van het navolgende lijstje?

M. Blokzijl, *Ik was er zelf bij*
P.C. Boutens, *Gegeven Keur*
L. van Deyssel, *Proza*
F.M. Hübner, *Jeroen Bosch*
F.M. Hübner, *De romantische schilderkunst in de Nederlanden*
F.M. Hübner, *De romantische schilderkunst in Vlaanderen*

F.E. Plutzar, *Zur Geschichte derNiederländischen Kunst*[23]
K.A. Schenzinger, *Metaal*
R.W.P. de Vries jr., *Nederlandse grafische kunstenaars [...]*

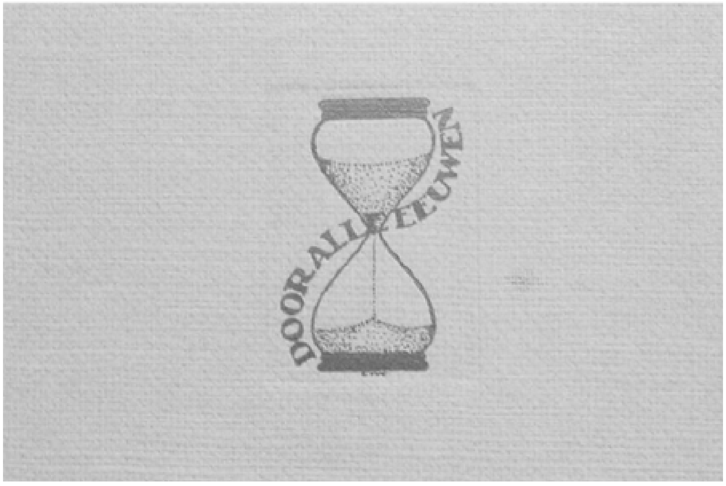

Vignet voor de reeks Door alle eeuwen, ontworpen door Lida von Wedell. Deze reeks van Oceanus telt in totaal zes uitgaven. UB Amsterdam, UBM: F 13477

Boutens had zich in 1940 in De Telegraaf uitgesproken voor een verenigd Europa onder Duitse heerschappij.[24] In 1942 treedt hij, evenals Van Deyssel,[25] toe tot de Kultuurkamer, welk feit hen overigens niet noodzakelijk bestempelt tot nazisympathisant. Blokzijl daarentegen is openlijk en fervent nsb'er, Hübner en Plutzar zijn nationaalsocialisten in Duitse overheidsdienst en van Schenzinger wordt later zijn roman Aniline besmet verklaard door de zuiveringsinstanties.[26] Hoezo auteurs geweerd die de ‘nieuwe ordening’ aanhangen?

Overigens verschijnen niet al deze titels nog in 1942, en wordt de totale oplage van Blokzijls *Ik was er zelf bij* verkocht aan de nationaal-socialistische uitgeverij Nenasu - in opdracht van de commissarissen maar zeer tegen de zin van Goddard - opdat Oceanus althans voor de buitenwereld schone handen zou houden. Wel wordt ondertussen onderhandeld met Mundus over een Franse en een Duitse vertaling van *Van den vos Reynaerde*, dat wil zeggen, van de antisemitische Reinaertbewerking door de NSB'er Van Genechten, die na de oorlog ter dood veroordeeld zou worden wegens zijn oorlogsgedragingen.[27] Voeg aan het programma toe de uitgaven in 1942 van de bloemlezing die K.H. de Raaf maakte van Jan Pieter Heye, onder de bijdetijds gekleurde titel *Een nationaal volksdichter*, het in het kader van de germanisering verplicht gestelde *Deutsches Lehr- und Lesebuch für die Niederländische Volksschule*, en Ter Gouws *De Gilden*, dat door oppercensor Van Ham van een lovende inleiding werd voorzien.[28] Vervolgens *Mecklenburgers onder Nederlandsche vlag*, Joyces *Twilight over England*, Barckhausens *Oom Paul* en Schenzingers *Aniline*, uitgaven die later door de Zuiveringsraad om hun propagandistische of ronduit nazistische karakter verwerpelijk werden geacht, en het is duidelijk hoezeer het fonds in opbouw past in de nieuwe orde.[29] Dat beeld wordt nog versterkt door de geplande maar niet verschenen uitgaven, waaronder veel vertalingen uit het Duits. Daarin zouden onder andere standbeelden worden opgericht voor politieke en industriële helden uit de Duitse geschiedenis als Bismarck, Diesel, Daimler en Siemens.[30]

Het blijft niet bij deze reeks ideologisch bedenkelijke uitgaven uit 1942. Wie het gehele Oceanusfonds overziet, alsmede de vele titels die wel beoogd maar niet verschenen zijn, stuit op hetzelfde beeld.[31] Goddard tracht grote namen binnen te halen en blijft zijn uitgaven fraai verzorgen teneinde het zo begeerde kwaliteitsimago te versterken.

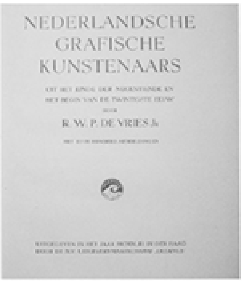

Linksboven: Titelpagina van Nederlandsche grafische kunstenaars. Een van de vele rijk geïllustreerde uitgaven van Oceanus.
Ondanks de heersende papierschaarste zijn de vele foto's afgedrukt op speciaal papier, waarover Oceanus ruim kon beschikken dankzij Mundus. Particuliere collectie
Boven: Vignet voor de Feniks-reeks van Oceanus, ontworpen door Lida von Wedell. In de reeks zullen slechts twee titels verschijnen. KB Den Haag: KB 898 G 55
Links: Sinds Oceanus de uitgave van De Weegschaal overnam, siert een paginagrote advertentie van de *Deutsche Zeitung* maandelijks de achterkant van het blad, waarin vanaf dat moment ook een groeiend aantal advertenties van Duitse uitgevers verschijnt. UB Amsterdam Bijzondere Collecties, KVB t 223a

Hij brengt een deel van zijn titels uit in reeksen, onder pretentieus klinkende namen als *Door alle eeuwen* en *De Onvergankelijken.* De laatste, een reeks klassieken uit de Angelsaksische, Duitse en Franse literatuur, is het product van de samenwerking tussen Oceanus en Mundus, en waarschijnlijk bedoeld als tegenhanger van de soortgelijke serie *De Onsterfelijken*, die verschijnt bij het linkse Contact.[32] Kunsthistorische werken zijn ruim vertegenwoordigd, fictie wordt althans in de plannen geleidelijk een substantiëler deel van het fonds. En slechts gepland of feitelijk verschenen, in nogal wat uitgaven waart de nieuwe orde nadrukkelijk rond: Goddard is geenszins de patriot noch de ideologisch kieskeurige uitgever die hij zich na de oorlog weet te herinneren.

Wat immers te denken van *De Duitsche letteren na den Wereldoorlog* van de hand van de nazistische literatuurwetenschapper Kindermann,[33] of het antisemitische *Deutsch-Niederländische Musikbeziehungen im Wechsel der Jahrhunderte* van Nedoma, om maar te zwijgen van Krug von Nida's *Marianne '39.* Dat laatste, Hitlergezinde boek, uitgegeven op voorstel van Wickel, bevat antisemitische, anti-Engelse en antidemocratische passages.[34] Goddards bemoeienissen met *De Weegschaal*, het werd hierboven al gememoreerd, kunnen ook moeilijk als neutraal of vaderlandslievend worden gekwalificeerd, evenmin als de samenwerking met de Deutsch-Niederländische Gesellschaft, die zijn impressum leende voor politieke uitgaven die het gewenste neutrale imago van Oceanus konden schaden.[35]

Ideologisch gekleurd of niet, het fonds verkoopt goed. Dat het *Deutsches Lehr- und Lesebuch* in korte tijd herdruk op herdruk beleeft en er ruim een jaar na verschijnen bijna 120.000 exemplaren zijn verkocht, is niet verwonderlijk. Als verplicht leerboek voor het lager onderwijs verkoopt het zichzelf. De bundels van Boutens en Van Deyssel, persoonlijke favorieten van Goddard, blijken ook zeer in trek. De eerste druk, respectievelijk 5500 en 2500 exemplaren, is in een half jaar uitverkocht. Boutens' *Gegeven Keur* beleeft in de oorlogsjaren vijf, Van Deyssels *Proza* drie drukken. De kunsthistorische boekjes van Hübner, in een eerste oplage van 3000 exemplaren, gaan eveneens gretig over de toonbank en worden enkele malen herdrukt. Wie ook het laatste woord heeft over de fondssamenstelling, gezegd moet worden dat hij commercieel van wanten weet.[36]

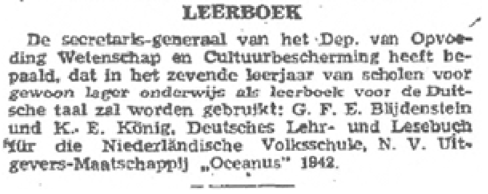

AANWIJZING VAN EEN DUITSCH LEERBOEK

De secretaris-generaal van het Dep. van Opvoeding Wetenschap en Cultuurbescherming heeft bepaald, dat in het zevende leerjaar van scholen voor gewoon lager onderwijs als leerboek voor de Duitsche taal zal worden gebruikt: G. F. E. Bijdenstein und K. E. König, Deutsches Lehr- und Lesebuch für die Niederländische Volksschule, N. V. Uitgevers-Maatschappij „Oceanus" 1942.

Bericht in dagblad *Het Vaderland* op 4 maart 1942. Kranten.kb.nl/index2.html

Zuivering

Eind 1944 stokt de opbouw van het fonds. De oorlogsomstandigheden leggen de activiteiten van de uitgever stil.[37] Pas in mei 1945 duikt de naam Oceanus weer op in *Het Nieuwsblad voor den Boekhandel.* Dit keer geldt het echter niet de

aankondiging van een nieuw verschenen titel, maar de afkondiging van strafmaatregelen door het noodbestuur van de Vereeniging tegen Oceanus en zijn directeur. Oceanus wordt geschrapt van de lijst van uitgevers, Goddard geschorst als Verenigingslid en als uitgever.[38]

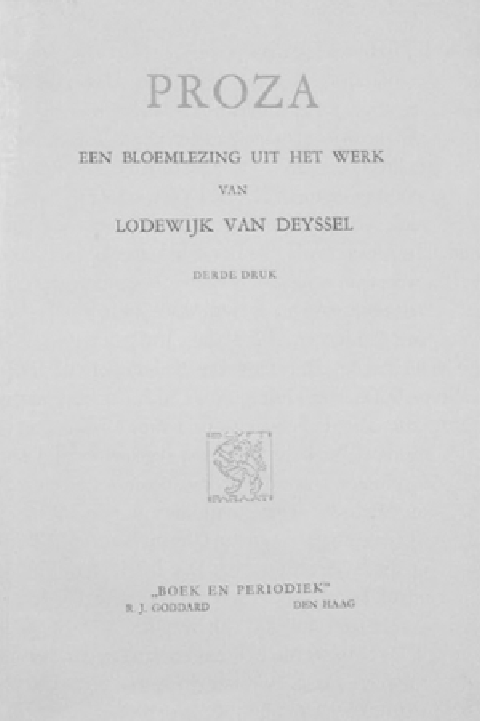
PROZA

EEN BLOEMLEZING UIT HET WERK

VAN

LODEWIJK VAN DEYSSEL

DERDE DRUK

„BOEK EN PERIODIEK"

R. J. GODDARD DEN HAAG

Titelpagina van Proza. Deze derde, bijzondere druk zou in 1944 verschijnen bij Oceanus, ter gelegenheid van Van Deyssels tachtigste verjaardag en voorzien van een feestelijke ‘Voorrede’ door J.W.F. Werumeus Buning. De oorlogsomstandigheden gooiden roet in het eten, waardoor het boek pas na de bevrijding verscheen als een van de eerste naoorlogse uitgaven van Boek en Periodiek. De titelpagina met het gewijzigde impressum is ingeplakt. UB Amsterdam, P 32-9973

Goddard tekent beroep aan bij de Commissie van Advies, een soort beroepsinstantie binnen de Vereeniging. En met succes. In december 1945 wordt Goddards schorsing omgezet in een tijdelijke. Het betekent dat hij per 1 mei 1946 zijn erkenning als uitgever terugkrijgt en weer aan de slag mag met zijn oude uitgeversbedrijf Boek en Periodiek. Voor Oceanus echter valt het doek voorgoed.[39] Omdat de erkenning van Oceanus wordt gezien als ‘verleend onder druk en/of bedreiging met ingrijpen van Duitsche of nationaal-socialistische zijde’, zal het bedrijf niet meer als uitgeverij worden erkend.[40]

Met de strafmaatregelen van de Vereeniging is voor Goddard de kous echter niet af. Eind 1945 stelt de Nederlandse overheid de Bijzondere Rechtspleging in, ter berechting van diegenen die tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben geheuld met de vijand. Van de Zuiveringsraad voor de Uitgeverij, Boekhandel, het Leesbibliotheek- en Kioskenbedrijf verwacht Goddard erkenning van zijn vaderlandslievendheid en dus meer gerechtigheid dan hem van de zijde der Vereeniging ten deel viel. Maar jammer voor hem oordeelt de raad in september 1946 dat hij in samenwerking met de vijand de culturele banden met Duitsland heeft bevorderd en in enkele uitgaven rechtstreeks de vijandelijke politieke propaganda heeft gesteund. Bovendien wordt hem aangerekend dat hij met subsidie van het Rijkscommissariaat de ‘evenzeer verwerpelijke uitgave van De Weegschaal’ heeft gerealiseerd. Op grond daarvan wordt hem voor vier jaar verboden een leidende functie te vervullen in het boekbedrijf.

In beroep brengt de Centrale Zuiveringsraad het vonnis terug tot twee jaar, overwegend dat hij al gestraft is door het verlies van zijn Middelburgse bezittingen en werkkring, en

door de Vereeniging. Feitelijk komt het erop neer dat Goddard tot december 1948 moet wachten vooraleer hij weer leiding mag geven aan zijn oude Boek en Periodiek.[41] De Vereeniging sluit zich bij dit vonnis aan en schorst Goddard voor dezelfde termijn als lid. Zijn uitgeverserkenning wordt hem echter niet opnieuw ontnomen, zodat Boek en Periodiek kan blijven uitgeven, mits onder andere leiding.[42]

De dagvaarding in de zaak Goddard bevat een reeks beschuldigingen van strafbare feiten, variërend van rechtstreekse samenwerking met tot propaganda voor de vijand. Eén ervan luidt, dat hij is opgetreden als stroman van Wickel. Behalve voor zonder meer verwerpelijke uitgaven wordt hij verantwoordelijk gehouden voor een aantal 'inopportune' publicaties.[43] Dezelfde dagvaarding wordt bezorgd bij de commissarissen Van Deventer en De Marez Oyens. De laatste komt met de schrik vrij. Hij mag een half jaar lang geen enkel commissariaat vervullen, maar binnen enkele weken verklaart de Centrale Zuiveringsraad het vonnis nietig, omdat het onevenredig wordt geacht.[44]

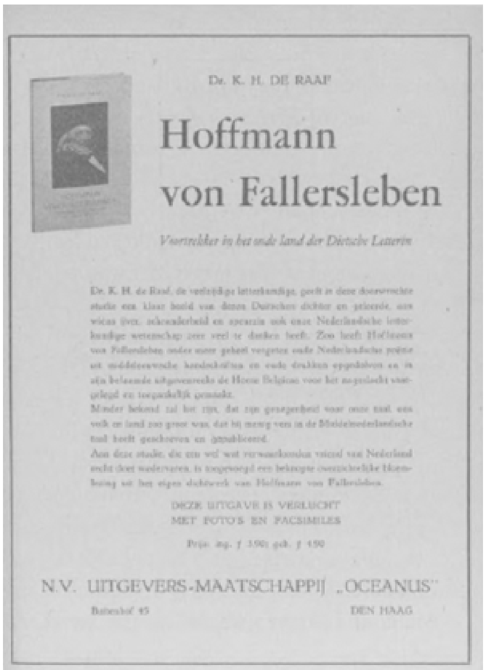

Advertentie in *De Weegschaal.* Na de oorlog veroordeelt de Zuiveringsraad de uitgave als 'inopportuun', omdat die een gevoel van dankbaarheid probeert te wekken jegens deze Duitse dichter en zijn verdiensten voor de Nederlandse literatuur. UB Amsterdam Bijzondere Collecties, KVB t 223a

De zuivering van president-commissaris Van Deventer is veel gecompliceerder en vergt aanzienlijk meer tijd. Aanvankelijk is alleen zijn betrokkenheid, als stichtingsbestuurder en als museumdirecteur, bij het cultureel erfgoed van de familie Kröller-Müller in het geding. Wegens zijn al te Duitsgezinde houding wordt hij vlak na de bevrijding door het militair gezag uit zijn bestuursfuncties ontslagen en als museumdirecteur geschorst, vervolgens wordt hij op last van justitie gedetineerd en wordt zijn vermogen onder beheer gesteld. Pas in oktober 1946 wordt hij vrijgelaten en voorwaardelijk buiten vervolging gesteld door het Bijzonder Gerechtshof in Arnhem.[45]

Enkele maanden later echter staat hij opnieuw terecht, nu als Oceanusbestuurder en dit keer voor de Zuiveringsraad. Hij toont zich verongelijkt en ziet alle beschuldigingen ten

spijt niet in wat hij fout zou hebben gedaan: 'Ik erken dat ik Duitse sympathieën had en nog heb. Mijns inziens staat de nationaliteit buiten het culturele leven. Ik kan werkelijk geen kwaad zien in de verschillende citaten uit de uitgaven van Oceanus die in de oproeping voorkomen. Ik heb mij er niet aan gestoten.' In februari 1947 oordeelt de raad dat Oceanus, daarin nadrukkelijk voorgegaan door Van Deventer, beoogde culturele propaganda te voeren voor de vijand en dat ook heeft gedaan, mede in overleg met Duitse gezagsdragers. Bovendien heeft de uitgeverij zich in enkele boeken direct ten dienste van de vijandelijke propaganda gesteld. De raad verwijt hem dat hij volhardt in zijn dwaling en dat hij is behept met een on-Nederlandse mentaliteit. Zijn verweer, dat hij Oceanus deed om De Hoge Veluwe te redden, wordt niet bewezen geacht. Van Deventer wordt bij vonnis het recht ontnomen gedurende twee jaar een leidende functie te vervullen in enigerlei onderneming.[46] Zijn rol bij Oceanus - prominent maar tot dusver wat onderbelicht gebleven - is in de ogen van de Zuiveringsraad dus beduidend minder onschuldig dan een recent bewonderaar van het echtpaar Kröller-Müller suggereert.[47]

In een verweerschrift tracht Van Deventer de Zuiveringsraad tot andere gedachten te brengen, maar tevergeefs.[48] Juist deze uitspraak van de Zuiveringsraad doet het Bijzonder Gerechtshof weer twijfelen aan zijn gezindheid. De eerdere voorwaardelijke buitenvervolgingstelling wordt ingetrokken, zij het met meer dan een jaar vertraging.[49] Opnieuw wordt beslag gelegd op zijn vermogen, waaronder een rijk samengestelde bibliotheek. En wat blijkt? De kwaliteitsbewaker van het Oceanus-fonds heeft, o ironie, slechts vier titels goed genoeg bevonden voor zijn privécollectie.[50] Het onderzoek naar zijn oorlogsverleden levert kennelijk geen verdere strafbare feiten op en leidt uiteindelijk in 1949 definitief tot ontslag van rechtsvervolging.[51] Een jaar eerder was hij officieel ontslagen als directeur van het Kröller-Müller Museum.

Franssen wordt van de drie commissarissen het zwaarst gestraft, maar vreemd genoeg niet als Oceanusbestuurder. In die laatste hoedanigheid wordt hij zelfs niet ter verantwoording geroepen, al brengt hij zijn Oceanusrol wel ter sprake tijdens de verhoren en vraagt de aanklager ten slotte de Oceanusdossiers op bij de Zuiveringsraad. Kort na de bevrijding is hij opgesloten in de Scheveningse gevangenis.[52] Na een moeizaam strafrechtelijk onderzoek - de documenten over zijn activiteiten gingen verloren bij een bombardement - staat hij in 1948 als politiek delinquent terecht voor het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag. De beschuldigingen liegen er niet om. Zo heeft hij nauw samengewerkt met de Duitsers. In hun opdracht nam hij ijverig de liquidatie ter hand van Nederlandse democratische partijen en instellingen. Daarnaast maakte hij zich verdienstelijk als beheerder van door de Duitsers gevorderde vermogens en kunstverzamelingen van joodse 'vijanden'. Onmiddellijk na de capitulatie van het Nederlandse leger - Franssen maakte er deel van uit als reserveofficier - sloot hij vriendschap met Duitse SD'ers. Enkele maanden later werd hij lid van de NSB.[53] Hij moet zijn fraaie staat van dienst bekopen met drie jaar gevangenisstraf, gelijk aan het voorarrest, plus levenslange ontzetting uit het actief en passief kiesrecht.[54] In 1962 verleent koningin Juliana hem gratie.

Opnieuw boek en periodiek

Uitgeversmaatschappij Oceanus intussen is in juli 1945 door de Nederlandse overheid in beslag genomen en zal worden geliquideerd.[55] Terwijl aan de liquidatie wordt gewerkt, probeert Goddard zijn oude en lege uitgeversbedrijf Boek en Periodiek nieuw leven in te blazen. Geld is er niet, noch een fonds. Hoe uit die impasse te komen? De oplossing ligt op

de plank bij Oceanus: een aantal uitgaven, kant en klaar voor verzending naar de boekhandel. Het mag dan ook geen verbazing wekken dat Goddard namens Boek en Periodiek een bod uitbrengt op de activa van Oceanus-in-liquidatie.[56] Dat de beheerder onmiddellijk te porren is voor verkoop van de ter dood veroordeelde uitgeverij aan de gestrafte ex-directeur doet enigszins merkwaardig aan. Dat zijn superieuren bij het Nederlands Beheersinstituut uiteindelijk in april 1947 akkoord gaan - de fondsvoorraad dreigt immers snel in waarde te verminderen - is ronduit bevreemdend. Of juist een blijk van gezonde koopmansgeest?[57]

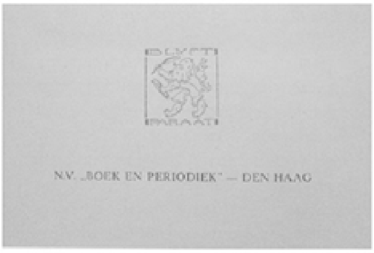

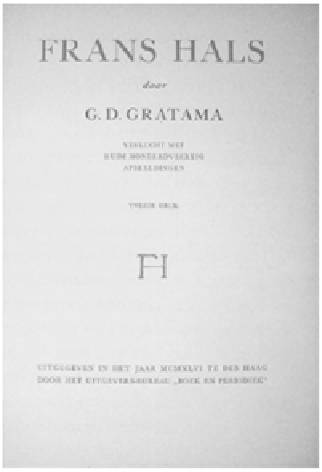

Boven: Uitgeversvignet van het naoorlogse Boek en Periodiek. Ontwerper onbekend. In sommige uitgaven gebruikte de nieuwe uitgeverij een ander, op de titel toegesneden vignet. UB Amsterdam, UBM: F 2435
Rechts: Tweede druk van *Frans Hals*, door Oceanus geheel voorbereid maar bij Boek en Periodiek verschenen. De titelpagina met het gewijzigde impressum is ingeplakt. Het gebruikelijke uitgeversvignet is hier vervangen door de initialen FH. Particuliere collectie

Helemaal van een leien dakje gaat de overname overigens niet. Het vonnis van de Zuiveringsraad verbiedt Goddard immers tot december 1948 een uitgeversbedrijf te leiden. Geen nood, de inmiddels ruim zestigjarige uitgever is niet voor één gat te vangen. Hij heeft deze complicatie voorzien en zijn maatregelen getroffen. Zijn oude Middelburgse collega Den Boer vindt hij bereid de directie van Boek en Periodiek op zich te nemen en er ook nog geld in te steken. Het bedrijf wordt omgezet in een naamloze vennootschap. De oprichtingsakte vermeldt Den Boer als oprichter en kapitaalverschaffer, terwijl Goddard naast enige contanten het oude Boek en Periodiek inbrengt, met de naam en de rechten. De laatste zal zich op de achtergrond houden, als adviseur, totdat zijn straf voorbij is en hij de leiding weer overneemt.[58]

Aldus kan begonnen worden met het uitbrengen van de voormalige Oceanus-uitgaven. In veel gevallen hoeft alleen nog maar de titelpagina, in casu het impressum, gewijzigd te worden.[59] Zo verschijnen in de jaren 1946-1950 onder het impressum van Boek en Periodiek alsnog 22 Oceanustitels, waaronder vijf herdrukken.[60] Door de eigendomsoverdracht behoren ze officieel tot een ander fonds, maar feitelijk gaat het om Oceanusproducten. Hetzelfde geldt voor de twee politiek belaste uitgaven van Blokzijl en Van Genechten die elders werden ondergebracht. Maar in aanleg is de totale productie van Oceanus nog aanzienlijk groter. In juni 1945 blijken nog twintig andere boeken ‘in bewerking’ te zijn. Die worden overigens even later afgeschreven, op een herdruk van J.P. Heye na, omdat besloten is ze

niet uit te geven.[61] Het zijn merendeels titels uit de serie *De Onvergankelijken.* Een jaar later wordt opnieuw geïnventariseerd en komt men tot nog eens 24 titels in productie. Een aantal boeken is voor aflevering gereed. Van deze lijst is tweederde uiteindelijk bij Boek en Periodiek verschenen.[62]

Goddard heeft tijdens de oorlog op de situatie geanticipeerd. Niet gehinderd door papierschaarste nam hij zonder toestemming van Boekwezen uitgaven in productie. Vervolgens legde hij in strijd met de regels brutaal bijna kant-en-klare uitgaven voor aan de censuur, in plaats van de voorgeschreven manuscripten.[63] Blijkbaar kon hij zich die vrijheid permitteren, wellicht vertrouwend op zijn goede relatie met de bezetter. In ieder geval won hij zo tijd en kon hij versneld een handelsvoorraad aanleggen voor het moment dat de oorlogsomstandigheden de boekenproductie onmogelijk zouden maken. En, niet onbelangrijk, deze handelwijze verschafte hem tevens een gunstige uitgangspositie voor naoorlogse tijden.

Helaas voor Goddard leidt zijn vooruitziende beleid niet tot grote bloei van het nieuwe Boek en Periodiek. Tot veel meer dan het uitbrengen van die Oceanus-relicten blijkt zijn herrezen onderneming niet meer in staat.[64] Bij Goddard lijkt de fut eruit, want hij neemt pas een halfjaar na afloop van zijn straf de directie over van Den Boer.[65] Een schamele zestien nieuwe titels vormen de totale productie in negen jaar. In 1954 verschijnt de allerlaatste uitgave en in 1958 wordt Boek en Periodiek wegens opheffing geschrapt van de Lijst van Uitgevers van de Vereeniging.[66] Formeel blijft de onderneming voortbestaan tot Goddards dood. Hij sterft in mei 1968 op 82-jarige leeftijd, ongehuwd en kinderloos. Lida von Wedell, voluit Mevrouw Douairiere L.L.F. von Wedell-Weimann, sinds 1935 woonachtig op hetzelfde adres als Goddard, erft een lege NV.[67]

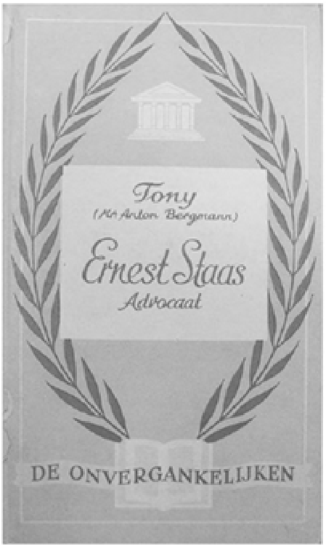

Boven: Serievignet voor *De Onvergankelijken.* Ontwerper onbekend. De ambitieuze reeks internationale klassieken, naar een idee van Mundus, zou in Nederlandse vertaling bij Oceanus verschijnen. Uiteindelijk kwamen slechts enkele titels uit, maar pas na de oorlog, bij Boek en Periodiek. KB Den Haag, ADE 108
Links: Band van *Ernest Staas*, een van de weinige uitgaven in de reeks *De Onvergankelijken* die werden gerealiseerd. KB Den Haag, 1459 C 36

Tot slot

Officieel bracht Oceanus in drie jaar tijd 28 titels uit onder eigen impressum, maar feitelijk was de productie twee tot drie keer zo groot als men de publicaties meerekent die elders werden ondergebracht, alsmede de uitgaven die na de oorlog in bewerking bleken te zijn en deels bij Boek en Periodiek verschenen. En dan waren er nog de niet-gerealiseerde voornemens. Cijfermatig gezien leidde Goddard een minder bescheiden bedrijfje dan tot nu toe gedacht. Bovendien kan Oceanus, als bepaald niet onafhankelijke dochter van het Munduscconcern, moeilijk langer als kleine onderneming afgedaan worden.

Hoe 'fout' was Oceanus? De term wordt tegenwoordig met de nodige behoedzaamheid gehanteerd, maar vaststaat dat het bedrijf zijn oorsprong vond in de Duitse propagandamachinerie en een Nederlandse, maar in wezen valse identiteit aannam. Bedrijfsvoering en fondsvorming waren onderworpen aan de voortdurende controle van de Duitse overheid en van het door haar gecontroleerde uitgeversconcern Mundus. Het Oceanusfonds vervolgens, hoewel deels onschuldig, was voor een flink deel ideologisch gekleurd.

Die kleur kleefde ook aan de betrokken personen. Directeur en commissarissen fungeerden als stromannen van de bezetter en verschaften de Duitsers een Nederlandse dekmantel voor hun propagandistische zendingswerk via het gedrukte boek. Ze werkten mee, zo al niet van harte dan toch zonder waarneembare aarzeling, slechts beducht voor een openbaar bruin imago. Ondanks hun beweringen van het tegendeel, heeft het er alle schijn van dat ze uit overtuiging meewerkten aan de verspreiding van het nationaalsocialistische gedachtegoed.

Bijlage 1: Fondslijst Oceanus

1942	Barckhausen, J. *Oom Paul. De roman van een leven van strijd*
	Blijdenstein, G.F.E. und K.E. König. *Deutsches Lehr- und Lesebuch fur die Niederländische Volksschule*
	Blijdenstein, G.F.E. und K.E. König. *Lehrerheft*
	Boutens, P.C. *Gegeven Keur. Een bloemlezing uit de verzen*
	Colmjon, G. *Wanneer een eiland zich vernieuwt* (Door alle eeuwen, 3)
	Gouw, J. ter. *De Gilden. Een bijdrage tot de geschiedenis van het volksleven* (Door alle eeuwen, 1)
	Heye, J.P. *Een nationaal volksdichter* (Feniksreeks, 1)

	Hübner, F.M. *De romantische schilderkunst in de Nederlanden (1780-1840)*
	Joyce, W. *Twilight over England*
	Mecklenburgers onder Nederlandsche vlag: 1788-1796 (Door alle eeuwen, 2)
1943	Deyssel, L van. *Proza*
	Goethe, J.W. von. *Ifigeneia*
	Hübner, F.M. *Jeroen Bosch als mensch en kunstenaar* (Door alle eeuwen, 4)
	Hübner, F.M. *Nederlandse en Vlaamse rococoschilders* (Door alle eeuwen, 6)
	Kindermann, H. *De Duitsche letteren na den Wereldoorlog*
	Krug von Nidda, *R. Marianne '39*
	Nedoma, W. *Deutsch-Niederlandische Musikbeziehungen im Wechsel der Jahrhunderte.* (Veröffentlichungen der Deutsch-Niederländische Gesellschaft)
	Vierhout, M. *Raden Adjeng Kartini, 1874/1904. Een Javaansche over de nooden en behoeften van haar volk* (Door alle eeuwen, 5)
	Vries jr., R.W.P. de. *Nederlandsche grafische kunstenaars uit het einde der 19^e en het begin van de 20^e eeuw*
1944	Colmjon, G. *Busken Huet. Een groot Nederlander*
	Gratama, G.D. *Frans Hals*
	Hebbel, F. *Gyges en zijn ring*
	Hübner, F.M. *De romantische schilderkunst in Vlaanderen.* (1780-1850)
	Paaltjens, P. *Snikken en Grimlachjes.* Nieuwe uitgave van de 1^e dr. 1867, door K.H. de Raaf (Feniksreeks, 2)
	Raaf, K.H. de. *Hoffmann von Fallersleben*
	Schenzinger, K.A. *Aniline*
	Wanting, H.C.S. *In het voorbijgaan. Gestalten en gedachten*

Witt Huberts, F. de. *Haarlems heldenstrijd in woord en beeld. 1572/1573*

Bijlage 2: Niet verschenen Oceanusuitgaven

???, *Vincent van Gogh*

Baumgardt, R. *Fernando Magallan*

Bismarck, O. von. *Gedanken und Erinnerungen*

Blokzijl, M. *Ik was er zelf bij*[68]

Broedelet, J.W. *Vagebond op stap*

Brunngraben, R. *Opiumkrieg*

Bürger, G.A. *Baron von Munchhausen* AF[69]

Dauthendey, M. *Raubmenschen*

Diesel, E. *Diesel, der Mensch, das Werk, das Schicksal*

Droysen, J.G. *Geschichte Alexanders der Grossen* BP[70]

Eyth, M. *Hinter Pflug und Schraubstock*

Eyth, M. *Kampf um die Cheopspyramide*

Eyth, M. *Schneider von Ulm*

Genechten, R. van. *Die Rolle der Niederlande im Jungen Europa*[71]

Genechten, R. van. *Van den vos Reynaerde* (Franse en Duitse vertaling)

Haemmerling, K. *Der Mann der Shakespeare hiesz*

Hulzen, G. van. *De zwarte wagen*

Kiel en Müller. *Klassieke Duitse volkssprookjes*

Melis, J. *Taipans in Shanghai* BP

Modderman, E. *over handwerk in de schilderkunst*

Modderman, E. *over het moeder-kind-motief in de Nederlandse schilderkunst*

Mundus-fonds, 15 nog geheim gehouden titels (Ned. vertaling)

Onvergankelijken:

Balzac, H. de. *Père Gonot*

Chamisso, A. von. *Peter Schlemihls wundersamen Geschichte*

Cremer, J.J. *Oan 't kleine revierke* BP

Deyssel, L. van. *Een liefde* (herdr.)	BP
Deyssel, L. van. *Gedenkschriften* (herdr.)	BP
Deyssel, L. van. *Proza* (3e bijz. dr. i.v.m. 80e verjaardag auteur)	BP
Dickens, C. *A Christmas Carol*	
Eichendorff, J. von. *Aus dem Leben eines Taugenichts*	
Erckmann, E., A. Chatrian. *De illustere dr. Mattheus*	AF
Halévy, D. *l'Abbé Constantin*	AF
Hauff, W. *Die Bettlerin vom Pont des Arts*	AF
Hearn, L. *Kimiko*	AF
Hoffmann, E.T.A. *Der goldene Topf*	
Keller, G. (vertaling)	
Loti, P. *Pecheur d'Islande*	
Multatuli. *Saidjah en Adinda*	BP
Poe, E.A. *The murders in the Rue Morgue*	AF
Potgieter, E.J. *Hoe het weeuwtje uit het hof van Holland gevrijd werd*	BP
Prevost, A.F. *Manon Lescaut*	
Rodenbach, A. *Bruges la morte*	AF
Sterne, L. *Sentimental Journey*	
Stevenson, R.L. *Dr. Jekyll and Mr. Hyde*	AF
Storm, Th. *Immensee*	AF
Swift, J. *Gulliver's travels*	AF

Tony. *Ernest Staes* BP

Plutzar, F.E. *Zur Geschichte der Niederlandischen Kunst*

Pols, A.M. *Orlando di Lasso*

Roosdorp, Fr. *Kinderen*

Scheen, P.A. *Honderd jaar Nederlandsche schilder- en teekenkunst, Romantiek met voor- en natijd (1750-1850)* BP

Schenzinger, K.A. *Metaal* BP

Schumann-Ingolstadt, O. *Morphium*

Siebertz, P.G. *Daimler. Ein Revolutionar der Technik*

Siemens, W. von. *Mein Leben*

Steinmetz, B.J.F. *De zeeleeuw op de Theems*

Steinmetz, B.J.F. *De zeven provincien houden stand*

Stuvel, H.J. *Beeldhouwwerken der banken in onze kerken* BP

Stuvel, H.J. *Oude Nederlandsche stadjes* BP

Teenstra, A. *Schroefwater onder Neerlands vlag*

Teenstra, A./ R.J. Goddard. *De jubelende arke Noachs*

Teenstra, A./ R.J. Goddard. *Door stromen en plassen*

Teenstra, A./ R.J. Goddard. *Insulinde in vogelvlucht*

Teenstra, A./ R.J. Goddard. *Wij en de dieren*	
Teenstra, A./ R.J. Goddard. *Wind en water*	
Thienen, ?. van. *Nederlandsche schilderkunst*	
Valeton, E. *Bonte kleren en blanke kappen*	AF/BP
Velde, M. v.d. *Albrecht Rodenbach*	
Verhuell, A. een keuze uit de vijf banden eerder gepubliceerde tekeningen	AF
Vierhout, M. *Daendels*	AF
Vinkhuyzen, W. *Onze prinses Sophie in het land van Goethe*	BP
Voorhoeve, C. *Legenden van Holland's kust* (herdr.)	
Vries jr., R.W.P. de. *Nederlandsche kunstnijveren*	BP
Wanting, H.C.S. *In het voorbijgaan 2*	BP
Witt Huberts, F. *Narren, potsenmakers en zotskappen*	AF
Zischka, A. *Ölkrieg*	

Bijlage 3: Verkoopcijfers Oceanus van 1-1-1942 - 30-6-1943

Titel	**Oplage**	**Verkocht 31-12-1942**	**30-6-1943**
Barckhausen, J. *Oom Paul*	5000	334	4600
Blijdenstein, G. und K. König. *Deutsches Lehr- und Lesebuch*	120.000	104.239	113.985
Blijdenstein, G. und K. König. *Lehrerheft*	8800	8298	8650
Blokzijl, M. *Ik was er zelf bij*	5000		5000

Boutens, P.C. *Gegeven Keur*	5500	5323	5425
Colmjon, G. *Wanneer een eiland zich vernieuwt*	3000	1389	2086
Deyssel, L. van. *Proza*	2500		2500
Genechten, R. van. *Die Rolle der Niederlande*	6000		6000
Goethe, J.W. von. *Ifigeneia*	1500		1436
Gouw, J. ter. *De Gilden*	3000	1717	2286
Heye, J.P. *Een nationaal volksdichter*	5000	1621	2531
Hübner, F.M. *Jeroen Bosch*	3000		2797
Hübner, F.M. *Romantische schilderkunst in de Nederlanden*	3000	2978	3000
Joyce, W. *Twilight over England*	3000	2231	2263
N.N., *Mecklenburgers onder Nederlandsche vlag*	1500	42	1390
Nedoma, W. *Deutsch-Niederlandische Musikbeziehungen*	2500		2470
Schenzinger, K.A. *Aniline*	3000	2784	3000
Vierhout, M. *Raden Adjeng Kartini*	2500		835
Vries jr., R.W.P. de. *Nederlandsche grafische kunstenaars*	4000		3750

Eindnoten:

1 A. Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie.* 4 dln, Amsterdam [1988-1992], dl. 4, p. 183, 248. Op p. 252 noemt hij de uitgaven van Van Deyssels *Proza* en Kindermanns *De Duitsche letteren na den wereldoorlog*, maar hij laat ze ten onrechte achterwege in zijn fondslijst op p. 540.
G. Groeneveld, *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945,* [Nijmegen] [2001], p. 287-288.
M. Geesink, 'Uitgeversmaatschappij "Oceanus": instrument van de bezetter', in: *De Nieuwe Orde en de Nederlandse letterkunde 1940-1945*: *catalogus van de tentoonstelling gehouden in de expositiezalen van de Koninklijke Bibliotheek, 13 september-1 november 1985.* Samengest. door Jan Jaap Kelder; met medew. van Frank van den Bogaard, Marja Geesink en Willem Huberts, 's-Gravenhage 1985, p. 32.
C. van der Zwet. *Oceanus voor en na. Boek en Periodiek/Oceanus/Boek en Periodiek. Uitgevers 1924-1958*, Amsterdam 2008, Masterscriptie Boekwetenschap en handschriftenkunde, Universiteit van Amsterdam.

2 *Dossier M.H.H. Franssen.* Nationaal Archief, Den Haag, ministerie van Justitie, Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), toeg. nr. 2.09.09, inv. nr. 70973, Proces-verbaal PRAC Den Haag d.d. 9-10-1947.
Dossier S. van Deventer c.a. Nationaal Archief, Den Haag, ministerie van Economische Zaken, Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven, 1945-1949, toeg. nr. 2.06.089, inv. nr. 105, *Kort overzicht van de verrichtingen van de N.V. Uitgevers-maatschappij 'Oceanus' in de laatste vier jaren sinds haar oprichting in juni 1941* d.d. juni 1945.

3 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, Uitgegeven door de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels 112 (1945), nr. 4, p. 14.

4 Dienst Burgerzaken van de Gemeente Den Haag.

5 *Bedrijfsdocumentatie Boek & Periodiek - Den Haag. 1924-1958.* Bibliotheek Universiteit van Amsterdam (UvA), KVB PPA 38:1.

6 V. Blasco-Ibanez, *Alphons XIII, Marokko en de militaire terreur in Spanje*, Den Haag 1926.

7 Van der Zwet, *op. cit.* (noot 1), p. 14.

8 *Sijthoff's adresboek voor den Nederlandschen Boekhandel, zomede voor het couranten- en tijdschriftenwezen, de grafische bedrijven en alle aanverwante vakken* 80 (1934), p. 249.

9 *Wielersportboeken. Wielersportliteratuur.* www.wielersportboeken.nl, februari 2008.

10 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), Goddard aan Commissie tot voorbereiding van de zuivering onder de Nederlandsche Uitgevers d.d. 5.11.1945; Goddard in verhoor Zuiveringsraad d.d. 9-8-1946.

11 C. Janssen, *Abgrenzung und Anpassung. Deutsche Kultur zwischen 1930 und 1945 im Spiegel der Referatenorgane* Het Duitsche Boek *und* De Weegschaal, Münster/New York [2003], p. 86-92.

12 Janssen, *op. cit.* (noot 11), p. 77.

13 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), Proces-verbaal van verhoor bij voorbereidend onderzoek Zuiveringsraad d.d. 9-8-1946.

14 NIOD-archief, dossier *Uitgeversmaatschappij Oceanus N.V.* Archief 174 a, inv. nr. U1d.

15 Goddard was dus niet de oprichter zoals Groeneveld, *op cit* (noot 1), p. 287, beweert. Zie ook CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), proces-verbaal van verhoor bij voorbereidend onderzoek Zuiveringsraad d.d. 9-8-1946.

16 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), proces-verbaal zitting Zuiveringsraad d.d. 28-2-1947; verweerschrift Van Deventer aan Zuiveringsraad d.d. 23-5-1947; proces-verbaal van de zaak De Marez Oyens d.d. 10-9-1946; verweerschrift De Marez Oyens aan Zuiveringsraad d.d. ?-9-1946.
CABR-dossier Franssen, *op. cit.* (noot 2), proces-verbaal van onderzoek naar werkzaamheden Franssen d.d. 22-10-1947.

17 Groeneveld, *op. cit.* (noot 1), p. 287.
CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), proces-verbaal zitting Zuiveringsraad d.d. 28.2.1947; oproeping Zuiveringsraad aan S. van Deventer voor zitting op 28-2-1947.
NIOD-archief Oceanus, *op. cit.* (noot 14), notulen vergadering commissarissen - directie d.d. 28-5-1942.

18 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), NBI-voorstel tot liquidatie en ontbinding van Oceanus d.d. 4-11-1948; brief Goddard aan Zuiveringsraad d.d. 2-9-1946; oproeping van Zuiveringsraad

aan S. van Deventer voor de zitting op 8-2-1947. *Dossier Salomon van Deventer.* Nationaal Archief, Den Haag, Nederlands Beheersinstituut (NBI), 1944-1967, toeg. nr. 2.09.49, inv. nr. 57606-57607, *aide-memoire* van de bespreking tussen J. Bakker, W. Auping, G. Memelink en S. en Van Deventer d.d. 29-5-1945.
Dossier Oceanus. Nationaal Archief, Den Haag, Kamer van Koophandel 's-Gravenhage, Handelsregister, 1921-1969, toeg. nr. 3.17.13.04, inv. nr. 1279, meldt nog op 29-12-1953 dat bij de uiteindelijke liquidatie van Oceanus Mundus de enige aandeelhouder is.
19 S. Hubregtse, 'De Arbeiderspers', in: *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het Boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen.* Onder red. van H. Renders, L. Kuitert en E. Bruinsma, Amsterdam 2006.
20 NIOD-dossier Oceanus, *op. cit.* (noot 14), inv. nr. U1b, rapport over de maanden maart en april 1943; rapport over onze verrichtingen en de uitkomsten van ons bedrijf in het jaar 1943.
CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), uitspraak Zuiveringsraad in zaak Van Deventer d.d. 28-2-1947.
21 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), *Kort overzicht van de verrichtingen van de N.V. Uitgevers-maatschappij 'Oceanus' in de laatste vier jaren sinds haar oprichting in juni 1941.*
22 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), uitspraak Zuiveringsraad in zaak Van Deventer d.d. 28-2-1947.
23 Dr. Friedrich-Ernst Plutzar was hoofd van de afdeling Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege van het Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz. Hij was actief in Nederland als nationaalsocialistisch cultuurfunctionaris, o.a. binnen de Centrale Vereeniging van bibliotheken en leeszalen waarvoor hij een lijst van verboden boeken opstelde. Hij is vermoedelijk de auteur van dit beoogde boek, dat overigens nergens te achterhalen valt, dus hoogstwaarschijnlijk toch met verschenen is.
24 J. Nap en M. Salverda, *Ik heb iets bijna schoons aanschouwd*: *over leven en werk van P.C. Boutens 1870-1943*, Amsterdam/Den Haag 1993, p. 28-29.
25 H.G.M. Prick, *Een vreemdeling op de wegen. Het leven van Lodewijk van Deyssel vanaf 1890*, Amsterdam 2003, p. 1081-1086.
26 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), uitspraak Zuiveringsraad in zaak Van Deventer d.d. 28-2-1947.
27 NIOD-dossier Oceanus, *op. cit.* (noot 14), inv. nr. U1a, 'Bericht ueber die Monate Januar und Februar 1943 mit den dazu gehorenden Bilanzen', notulen van de vergadering commissarissendirectie d.d. 28-5-1942.
Groeneveld, *op. cit.* (noot 1), p. 90.
28 J. van Ham was hoofd van de Afdeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Deze afdeling censureerde alle geplande uitgaven.
29 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), oproeping Zuiveringsraad aan S. van Deventer voor de zitting op 8-2-1947.
30 Van der Zwet, *op. cit.* (noot 1), p. 52-55.
31 Zie bijlagen 1 en 2. Voor overzichten per jaar, zie Van der Zwet, *op. cit.* (noot 1), p. 45-64.
32 NIOD-dossier Oceanus, *op. cit.* (noot 14), inv. nr. U1b, rapport over onze verrichtingen en de uitkomsten van ons bedrijf in het jaar 1943.
L. Kuitert, 'Talrijke uitgaven-in-voorbereiding. Uitgeverij Contact', in: *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het Boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen.* Onder red. van H. Renders, L. Kuitert en E. Bruinsma, Amsterdam 2006, p. 184-185.
33 Van der Zwet, *op. cit.* (noot 1), p. 56-57.
34 CZR-dossier Van Deventer, inv. nr. 105, oproeping Zuiveringsraad aan S. van Deventer voor zitting op 28-02-1947.
35 Een vereniging van Duitse en Nederlandse zakenlieden die zich ten doel stelde de Nederlandse zakenwereld vertrouwd te maken met het nationaalsocialistische gedachtegoed. Wickel onderhield namens het Generalkommissariat zur besonderen Verwendung nauwe relaties met de vereniging. (NIOD-archief, toelichting op archief *Generalkommissariat zur besonderen Verwendung*, toegangsnr. 061, inv. 284. www.archieven.nl pls/m/zk2.inv?p-q=14421889 (april 2008). De DNG gaf samen met Oceanus ook boeken en brochures uit (Venema, *op. cit.* (noot 1), p. 252-253). Afgesproken was culturele uitgaven uit te brengen onder Oceanusimpressum en politieke als DNG-publicatie (Groeneveld, *op. cit.* (noot 1), p. 287). Zo werd Van Genechtens brochure *Die Rolle der Niederlande im jungen Europa* geheel door Oceanus geproduceerd, maar onder het DNG-impressum op de markt gebracht (NIOD-archief Oceanus, *op. cit.* (noot 14), inv. nr. U1a, toelichting saldibalans 31-1-1943 en 30-4-1943).

36 Zie bijlage 3. De totale oplage van Blokzijl werd verkocht aan Nenasu en die van Van Genechten werd uitgebracht door de DNG.
37 NIOD-dossier Oceanus, *op. cit.* (noot 14), inv. nr. U1c, rapport over de maanden juli, augustus, september, oktober en november, d.d. 18-12-1944.
38 *Nieuwsblad*, *op. cit.* (noot 3), 112 (1945), nr. 4, p. 14.
39 Archief KVB, Bibliotheek van het Boekenvak, Bibliotheek Universiteit van Amsterdam (UvA), notulen bestuursvergadering Vereeniging d.d. 18-12-1945.
40 Deze motivering doet merkwaardig aan, aangezien Goddard als erkend uitgever van Boek en Periodiek al aan de eisen zal hebben voldaan (zie *Reglementen van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels.* Opgericht 11 augustus 1815. Amsterdam 1940). Ook de financiering was geregeld. Zo bezien was er dus geen reden tot druk. Aard en ernst van de druk en bedreiging, zoals gesignaleerd door het noodbestuur van de Vereeniging, blijven duister doordat de notulen van de betreffende vergadering, volgens de Vereeniging, niet terug te vinden zijn in het VBBB-archief.
41 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), document zitting Zuiveringsraad d.d. 10-9-1946; Uitspraak CZR d.d. 26-9-1946.
42 *Dossier N.V. Uitgeversmaatschappij Oceanus.* Nationaal Archief, Den Haag, Nederlands Beheersinstituut (NBI), 1944-1967, toeg. nr. 2.09.49, inv. nr. 138515, aangetekende brief VBBB-bestuur aan Goddard d.d. 24-2-1947.
43 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), oproeping Zuiveringsraad aan S. van Deventer voor de zitting op 8-2-1947.
44 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), uitspraak Zuiveringsraad in de zaak De Marez Oyens d.d. 10-9-1946; uitspraak Centrale Zuiveringsraad d.d. 26-9-1946.
45 NBI-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 18), brief van J. Bakker, raadadviseur bij het ministerie van Financiën, beheerder van de vermogens van S. van Deventer en Frau M. Lehnkering (diens partner), aan het NBI d.d. 7-3-1946; Brief NBI Arnhem aan NBI Den Haag d.d. 17-9-1948.
46 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), proces-verbaal zitting van de Zuiveringsraad d.d. 28-2-1947; uitspraak Zuiveringsraad d.d. 28-2-1947.
47 W.H. Nijhof, *Anton Kroller (1862-1941), Helene Kroller-Muller (1869-1939). Miljoenen, macht en meesterwerken*, [Apeldoorn] [cop. 2006], p. 525-529, meent ten onrechte dat de aanklacht tegen Van Deventer slechts gebaseerd zou zijn op één uitgave, namelijk Blokzijls *Ik was er zelf bij.* Blijkbaar heeft hij de relevante stukken in het Nationaal Archief niet allemaal of onzorgvuldig gelezen.
48 CZR-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 2), verweerschrift Van Deventer aan Zuiveringsraad d.d. 23-5-1947.
49 NBI-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 18), wijziging van de beslissing betreffende invrijheidstelling en buitenvervolgingstelling d.d. 17-9-1948.
50 *Dossier Salomon van Deventer.* Nationaal Archief, Den Haag, ministerie van Justitie, Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), toeg. nr. 2.09.09, inv. nr. 108016, proces-verbaal van inbeslagneming vermogen S. van Deventer d.d. 4-11-1948. Zie ook Van der Zwet, *op. cit.* (noot 1), p. 111.
51 NBI-dossier Van Deventer, *op. cit.* (noot 18), Brief NBI aan Rotterdamsche Bank d.d. 16-8-1949.
52 *Dossier M.H.H. Franssen.* Nationaal Archief, Den Haag, ministerie van Justitie, Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), toeg. nr. 2.09.09, inv. nr. 70973, proces-verbaal van verhoor gedetineerde Franssen door rechercheur Bureau Nationale Veiligheid d.d. 16-11-1945.
53 CABR-dossier Franssen, *op. cit.* (noot 52), PRAC Den Haag, proces-verbaal onderzoek werkzaamheden Franssen d.d. 22-10-1947; schema van werkzaamheden van Franssen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945 (ongedateerd PRAC-document); ‘personalacte’ van dr. M.H.H. Franssen (ongedateerd); overzicht door Franssen van zijn activiteiten (ongedateerd).
54 CABR-dossier Franssen, *op. cit.* (noot 52), sententie Bijzonder Gerechtshof Den Haag d.d. 17-12-1948.
55 *Dossier Oceanus.* Nationaal Archief, Den Haag, Kamer van Koophandel 's-Gravenhage, Handelsregister, 1921-1969, toeg. nr. 3.17.13.04, inv. nr. 1279, aantekeningen d.d. 15-10-1945 en 6-2-1948. De inschrijving van mr. Van Campen als nieuwe bestuurder van Oceanus vond plaats op 14-7-1945. De benoeming geschiedde door het Militair Gezag in Den Haag. Enige tijd later trad Van Campen op namens het NBI, waar het beheer van in beslag genomen vermogens werd ondergebracht.

56 *Dossier N.V. Uitgeversmaatschappij Oceanus.* Nationaal Archief, Den Haag, Nederlands Beheersinstituut (NBI), 1944-1967, toeg. nr. 2.09.49, inv. nr. 138515, brief Goddard aan Van Campen d.d. 3-4-1946.

57 NBI-dossier Oceanus, *op. cit.* (noot 56), Brief Van Campen aan NBI m.b.t. overdracht Oceanus aan Boek en Periodiek d.d. 24-10-1947. Op 18 april 1947 heeft het NBI na overleg met de Zuiveringsraad en met de Vereeniging (NBI aan ministerie van Economische Zaken d.d. 21-10-1947) ingestemd met de verkoop aan Boek en Periodiek, met F.B. den Boer als directeur en Goddard als financieel geïnteresseerde bij de NV.

58 *Dossier Boek en Periodiek N.V.* Nationaal Archief, Den Haag, Kamer van Koophandel 's-Gravenhage, Handelsregister, 1921-1969, toeg. nr. 3.17.13.04, inv. nr. 1518, oprichtingsakte van de naamloze vennootschap per 22-8-1947, ingeschreven op 10-9-1947.

59 [Brieven Leidsche Uitgeversmaatschappij / Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij, 1942-1947]. VLS (Leidsche Uitgeversmaatschappij)/MM1989L-005209 Microfilm, Den Haag, Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, brief Gerben Colmjon aan J.L. van Tricht d.d. 18-2-1946.

60 Zie bijlage 2. De herdrukken van Oceanustitels zijn in deze tabel niet opgenomen. Het boek van Valeton verscheen bij Boek en Periodiek onder de auteursnaam Van Heusden. Aanvankelijk was de uitgave afgeschreven, maar blijkbaar is men daarop teruggekomen.

61 Zie bijlage 2. Het besluit is hoogstwaarschijnlijk genomen door Van Campen, de nieuwe bestuurder. Tijdens de onderhandelingen over de verkoop had Goddard eerder aangegeven enkele auteurs - Melis en Teenstra - die mogelijk gezuiverd zouden worden, te zullen schrappen uit het fonds (NBI-dossier Oceanus, *op. cit.* (noot 56), brief Goddard aan Van Campen d.d. 3-4-1946).

62 NBI-dossier Oceanus, *op. cit.* (noot 56), accountantsrapporten van 6-9-1945, 20-2-1946 en 20-7-1946. Overigens blijkt uit de rapporten dat er meer uitgaven in bewerking waren dan viel op te maken uit de Oceanusoverzichten in het NIOD-archief.

63 VLS, *op. cit.* (noot 59), brieven Colmjon aan Van Tricht d.d. 29-6-1943 en 9-12-1944.

64 Voor de fondslijst Boek en Periodiek 1924-1958 zie Van der Zwet, *op. cit.* (noot 1), p. 140-147.

65 *Dossier Boek en Periodiek*, *op. cit.* (noot 58), aantekeningen d.d. 3-6-1949.

66 Bedrijfsdocumentatie Boek en Periodiek, *op. cit.* (noot 5).

67 *Dossier Boek en Periodiek*, *op. cit.* (noot 58), aantekening d.d. 27-8-1969.

68 De gehele oplage werd verkocht aan uitgeverij Nenasu.

69 De met 'AF' gemarkeerde boeken werden na de oorlog afgeschreven en zouden niet verschijnen.

70 De met 'BP' gemarkeerde boeken verschenen na de oorlog bij Boek en Periodiek.

71 Verscheen als publicatie van de Deutsch-Niederländische Gesellschaft.

Een vvonderlijck ende miraculeus ghewas
Een onbekende druk van Mattheus de Rissche uit 1586
Steven de Joode

De vroegmoderne tijd kende vele wonderen. Er bestond een grote belangstelling voor afwijkende natuurverschijnselen, die vaak werden beschouwd als een vingerwijzing Gods of als voorbodes van slechte tijden. Het verschijnen van een komeet bijvoorbeeld werd nog tot aan het eind van de zeventiende eeuw door velen gezien als een waarschuwing van de Allerhoogste en een slecht voorteken dat pest en andere rampspoeden kon aankondigen.[1] Ook aangespoelde walvissen of sprinkhanenplagen, de ontdekking van een zwaardvis of meervoudig vertakte tarwearen gaven aanleiding tot theologische overdenkingen en terechtwijzingen. Dergelijke abnormaliteiten werden vaak in kleine boekjes of plano's beschreven, veelal in de volkstaal en vergezeld van een eenvoudige, maar doeltreffende illustratie. De teksten begonnen vaak als nieuwsbericht, maar eindigden met religieuze vermaningen en vormen zo een fascinerende mengeling van nieuws en theologie. Sommige gebeurtenissen werden in verschillende drukken steeds opnieuw verhaald, waarbij illustratie en tekst nauwkeurig werden gekopieerd en soms met een nieuwe datum aan de actualiteit werden aangepast.

Afgaande op de overgeleverde vlugschriften lijkt er met name een levendige belangstelling voor zoölogische verschijnselen te hebben bestaan, en minder voor botanische. Dit is ook te zien aan twee belangrijke bibliografische inventarisaties die de laatste jaren verschenen zijn. Tussen 1998 en 2003 publiceerde Ingrid Faust haar *Zoologische Einblattdrucke.*[2] Dit werk omvatte uiteindelijk zes kloeke delen. Haar collega Klaus Stopp publiceerde in 2001 een pendant onder de titel *Botanische Einblattdrucke*; hij had voldoende aan twee delen.[3] Opvallend is ook dat in teksten over botanische rariteiten veel vaker positieve interpretaties te lezen zijn. Het voorkomen van meervoudig vertakte tarwearen bijvoorbeeld werd veelal gezien als een godsgeschenk; dit verschijnsel leverde dan ook een rijke oogst op.

Zowel Faust als Stopp benadrukt dat hun ‘Katalog’[4] niet volledig is: ‘Er ist ein bibliographischer Anfang, und seine Benutzer sind zur Ergänzung, insbesondere im Hinblick auf die niederländischen, romanischen und slawischen Drucke, herzlich cingeladen’.[5] Met dit artikel wil ik op deze uitnodiging ingaan.

Een ‘vvonderlijck ende miraculeus ghewas’

In 1586 drukte de Antwerpenaar Mattheus de Ris(s)che een boekje met de titel:

> ‘Een vvonderlijck ende miraculeus ghewas van terwe ayeren, de welcke gewasschen sijn door Gods gratie buyten der stadt van Arien int landt van Artoys. Gheprint Thantwerpen by Mattheus de Rissche, op onser Vrouwen kerckhof, onder den Thoren, inden Gulden Sampson. Anno. 1586.’

Het is een eenvoudig boekje, gedrukt in het bibliografische kwartoformaat, bestaande uit vier ongenummerde bladen. Blijkens de tekst op de laatste pagina is het boekje

goedgekeurd door de censor Henricus Dunghen. En net als de meeste drukken van Mattheus de

Rissche is dit boekje buitengewoon zeldzaam; buiten een exemplaar in mijn eigen bezit zijn mij geen exemplaren bekend.[6]

Titelpagina van het *VVonderlijck ende miraculeus ghewas.* Links is een strookje beschreven perkament te zien, dat vermoedelijk ter versteviging is aangebracht. Collectie auteur

De tekst verhaalt hoe een Antwerpse koopman in augustus 1586 ter ore was gekomen dat in Artois (Noord-Frankrijk) een bijzonder soort tarwe was waargenomen. Om dit schouwspel met eigen ogen te zien, vertrok hij naar Artois. Hier toonde een pachter inderdaad wonderbaarlijk vertakte aren ‘met drijen, met vijuen ende met seuenen’. De pachter verklaarde dat het lang had geduurd voordat het tarwe was opgekomen. Zelfs zo lang, dat hij met de gedachte had gespeeld het hele land maar weer om te ploegen en de oogst als mislukt te beschouwen. Vertrouwend op Gods voorzienigheid bleef hij echter hopen op een goede oogst. Zijn geloof werd beloond met een overdadige oogst.

De anonieme ‘verslaggever’ trekt parallellen met gelijksoortige gebeurtenissen uit het Oude en Nieuwe Testament, waarin God eveneens op wonderbaarlijke wijze voor voedsel zorgde. In deze verhalen hielden de gelukkigen het voedsel bovendien niet voor zichzelf, maar deelden het met de armen. Ditzelfde deed de pachter uit Artois. De auteur van de geschiedenis roept de gefortuneerde lezer op dit voorbeeld te volgen:

> ‘Dees voorseyde exempelen behooren dat herte der rijcker menschen tot bermherticheyt te bewegen, om caritatief te zijn ouer die schamele, hongherighe ende behoeftighe ledekens Christi, besondere in dese allendighe, excessiue dierte, versekert sijnde, dat die Goddelijcke rechtuerdicheyt die wercken van bermherticheyt niet en sal ongeloont laten’.

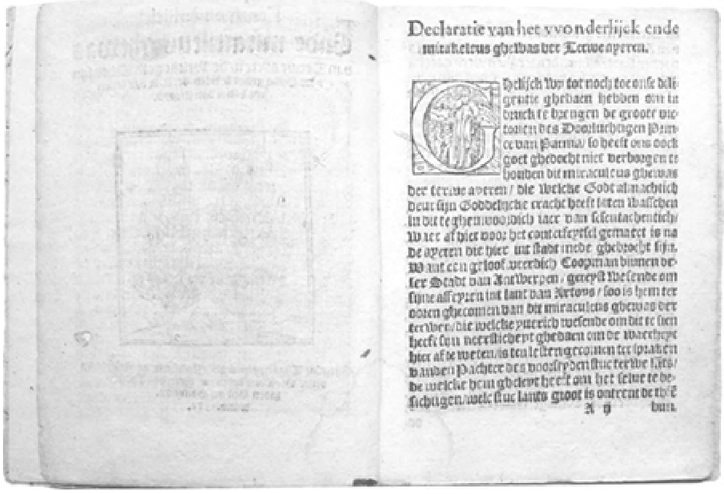

Blad A1v en A2r met gesigneerde initiaal (‘C.I.’). Collectie auteur

De tekst is dus een mengeling van nieuwsbericht, theologie en maatschappijkritiek. Er zijn vrij veel publicaties overgeleverd waarin ditzelfde thema, meervoudig vertakte tarwearen, behandeld wordt en vaak eveneens met dezelfde theologische en maatschappelijke implicaties.[7] Dit heeft alles te maken met de zeer belangrijke functie die tarwe in de vroegmoderne tijd innam. Niet alleen vormde zij een belangrijk bestanddeel van het dagelijks voedsel, tevens vonden regelmatig misoogsten plaats, die konden leiden tot een nijpend gebrek aan voedsel.[8] Het jaar 1586 was blijkbaar een jaar waarin het nogal tegenzat: de auteur van het *VVonderlijck ende miraculeus ghewas* spreekt van het ‘scherp snijdende zweert des hongers in desen benawden tijt’.

Het wonder moet ook ver buiten Antwerpen tot de verbeelding hebben gesproken. Klaus Stopp beschrijft onder de nummers 13 en 14 twee Duitse drukken waarin precies dezelfde gebeurtenis wordt verteld. De eerste druk verscheen in 1586 bij de drukker Wörli te Augsburg en de tweede in 1588 ‘zu Antdorff’, waarmee wellicht Antwerpen wordt bedoeld. In de laatste druk is tevens een gebeurtenis uit 1588 beschreven en het verschijnsel uit Artois is verplaatst naar 1588. Beide drukjes hebben bovendien op de titelpagina een soortgelijke houtsnede. Stopp merkt bij nummer 14 dan ook op: ‘Der Titelholzschnitt der vorliegenden Flugschrift und der vorstehenden von Wörli ähneln einander sehr und gehen sicher auf eine gemeinsame Vorlage zurück’. Stopp drukt beide teksten integraal in facsimile af, zodat gemakkelijk een vergelijking gemaakt kan worden tussen het drukje van Rissche en de twee Duitse drukken. Dan wordt al snel duidelijk dat het vermoeden van Stopp juist was: de Augsburgse druk (nummer 13) is een letterlijke Duitse vertaling van het Antwerpse drukje, en ook de houtsnede is een zeer getrouwe kopie. De tweede Duitse druk

(nummer 14) is vertaald door Carl Strutberger, die veel voor de Antwerpse drukker Paulus van Braekvelt werkte, en gaat hoogstwaarschijnlijk eveneens terug op de druk van Rissche.

Wie verantwoordelijk is voor het schrijven van de tekst is echter niet bekend. Op de eerste pagina van het *VVonderlijck ende miraculeus ghewas* schrijft de anonymus wel dat hij ook heeft geschreven over de overwinningen van de hertog van Parma (1545-1592). In 1586 verschenen verschillende boekjes waarin de overwinningen van genoemde hertog beschreven werden. Ook Mattheus de Rissche publiceerde enkele boekjes over dit onderwerp. Zo verscheen bij hem een verslag van de inname van Grave, dat dus wellicht door dezelfde auteur is geschreven. Ook dit boekje verscheen echter anoniem.[9] Over Mattheus de Rissche zijn we gelukkig iets beter geïnformeerd.

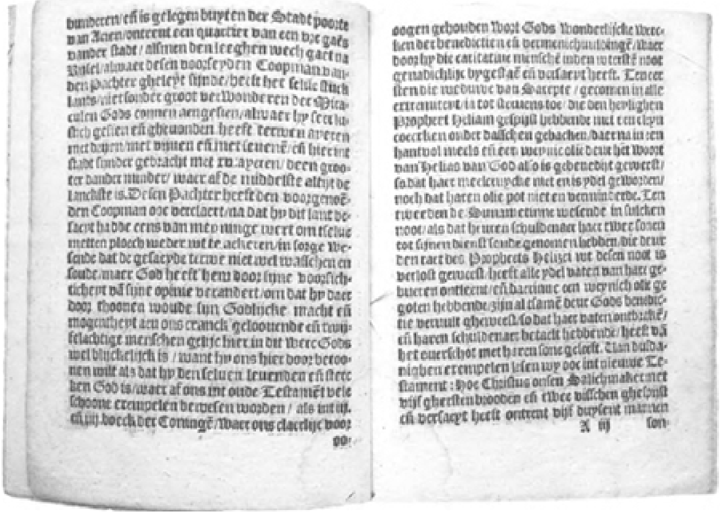

Bladen A2v en A3r. Collectie auteur

Mattheus de Rissche

Mattheus de Rissche (ca. 1547-vóór 1592) werd in 1564 toegelaten tot het St. Lucasgilde in Antwerpen en was als drukker en uitgever actief tot circa 1590. Aanvankelijk gebruikte hij als impressum 'onder de Thoren', maar nadat hij in 1583 een huis had gekocht, luidde zijn adres 'op onser Vrouwen Kerckhof, onder den thoren, inden Gulden Sampson' (de huidige Groenplaats).[10] Hij was gespecialiseerd in eenvoudige en goedkope boekjes in de volkstalen Frans of Nederlands, die veelal verschenen naar aanleiding van een actuele gebeurtenis. Zijn precieze overlijdensdatum is onbekend, maar dit moet voor 1592 zijn, want in dat jaar hertrouwde zijn weduwe met Anthonis Ballo, die de zaak voortzette, eveneens in de Gulden Sampson. Rissche gaf niet alleen boeken onder eigen impressum uit, maar drukte ook regelmatig voor anderen, zoals Jan Becht. Van het fonds van Rissche is maar weinig overgeleverd; de Bibliotheca Belgica noemt slechts vier titels en Rouzet spreekt van 'une dizaine'.[11]

Publiek

Het is een bekende paradox in de boekgeschiedenis dat drukwerk dat ooit zeer courant was, de kleinste kans heeft om te overleven. Boekjes als die welke Rissche drukte, kunnen gerekend worden tot het ‘efemere’ drukwerk: drukwerk dat sterk gebonden is aan de actualiteit, waaraan vaak weinig zorg besteed is en dat bestemd is voor een groot publiek. Stopp schrijft dan ook: ‘Illustrierte Flugblätter und Flugschriften waren ein Massenkommunikationsmittel, gewissermaßen Vorläufer der heutigen Zeitungen.’[12] Nu moet het begrip ‘Massenkommunikation’ met een korreltje zout genomen worden: het bereik van zestiende-eeuwse vlugschriften is niet te vergelijken met dat van de huidige massacommunicatie als televisie of internet.[13] Desalniettemin is aan het *VVonderlijck ende miraculeus ghewas* te zien dat de uitgever mikte op een breed publiek. Voor geleerde, in het Latijn geschreven, boeken werd al in de zestiende eeuw vaak de romein gebruikt. Wilde een drukker/uitgever echter een breder publiek bereiken, dan was een gotische letter een betere keus: deze werd door grote groepen van de bevolking als vertrouwder en dus beter leesbaar ervaren.[14] Het wekt geen verbazing dat het hier behandelde boekje ook in een gotische letter is gezet. De productie moet vrij goedkoop geweest zijn en ook de eenvoudige illustratie, een houtsnede, kon in één drukgang met de tekst worden afgedrukt. Daarbij was de tekst geschreven in de volkstaal, zodat niets een grote verspreiding in de weg stond. Dat er desalniettemin zo weinig exemplaren zijn overgeleverd, komt ook simpelweg doordat een boekje van één katern beduidend minder overlevingskansen heeft dan een imposante folio. Daar komt nog bij dat het geen academisch drukwerk is, en dus slechts een kleine kans maakte in een universiteitsbibliotheek terecht te komen en daar de tijd te doorstaan.

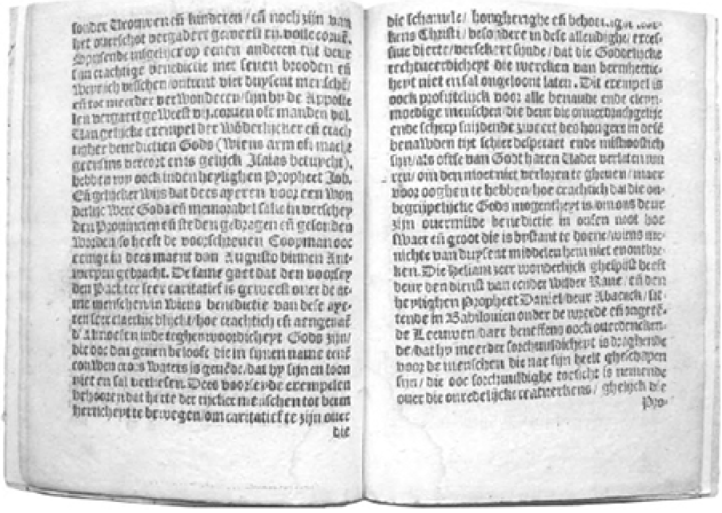

Bladen A3v en A4r. Collectie auteur

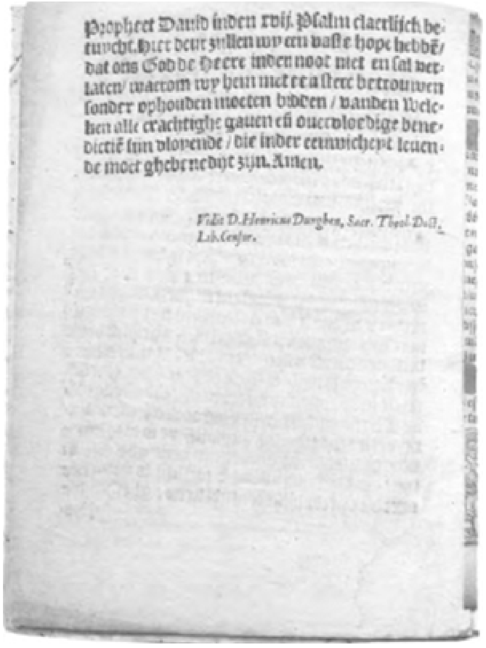
Prophect David inden xvij. Psalm claerlijck betuycht. Hier deur sullen wy een vaste hope hebbē/ dat ons God de Heere inden noot niet en sal verlaten/ waerom wy hem met een starc betrouwen sonder ophouden moeten bidden / vanden welcken alle crachtighe gauen ēn ouervloedige benedictiē sijn vloyende / die inder eeuwicheyt leuende moet ghebenedijt zijn. Amen.

Vidit D. Henricus Dunghen, Sacr. Theol. Doct. Lib. Censor.

Blad A4v met strookje beschreven perkament en de goedkeuring van de censor. Collectie auteur

Besluit

Toch is juist dit ‘populaire’ drukwerk interessant om inzicht te krijgen in de cultuur van vroeger tijden. De bibliografie van Stopp doorbladerend is het bijvoorbeeld opvallend dat er blijkbaar nog tot diep in de achttiende eeuw een levendige belangstelling voor afwijkende natuurverschijnselen bestond (die tevens nog vaak religieus werden geïnterpreteerd). Dit terwijl onder natuurwetenschappers, onder andere door de grote invloed van Descartes, de belangstelling al in de zeventiende eeuw langzamerhand verschoof van het abnormale naar het wetmatige.[15] Daarenboven kan juist ook het populaire drukwerk onze kennis vergroten van boekhandelspraktijken uit de vroegmoderne tijd. Het ‘recyclen’ van eenzelfde gebeurtenis, het kopiëren van illustraties en de wisselwerking tussen verschillende landen zijn thema's die aan de hand van populair drukwerk goed onderzocht kunnen worden. In de Nederlanden van de zestiende en zeventiende eeuw waren zeer veel drukkers actief Sommigen, zoals Plantin, werden wereldberoemd en zijn inmiddels geëerd met fraaie standaardwerken. De meeste drukkers en uitgevers echter hadden een veel bescheidener productie en waren soms zelfs maar enkele jaren actief. Onze kennis van deze boekenmakers en hun fondsen is aanmerkelijk kleiner. Toch hebben juist deze kleine drukkers en uitgevers boeken geproduceerd die ooit gretig gelezen werden. Een goed voorbeeld van zo'n kleine drukker vormt Mattheus de Rissche, die met de publicatie van het *Vvonderlijck ende miraculeus ghewas* een groep lezers aansprak die nog te vaak over het hoofd wordt gezien.

Eindnoten:

1 Zie E. Jorink, 'Van omineuze tot glorieuze tekens. Veranderende opvattingen over kometen', in: F. Egmond, E. Jorink en R. Vermij (red.), *Kometen, monsters en muilezels,* Haarlem 1999, p. 89-104.
2 I. Faust, *Zoologische Einblattdrucke und Flugschriften vor 1800*, Stuttgart 1998-2003, 6 dln.
3 K. Stopp, *Botanische Einblattdrucke und Flugschriften vor 1800*, Stuttgart 2001, 2 dln.
4 Beide werken zijn een bibliografie, maar de auteurs spreken opvallend genoeg van 'Katalog'.
5 Stopp, *op. cit.* (noot 3), I, p. XIV.
6 Niet in F. van der Haeghen en M.T. Lenger, *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas*, Brussel 1964-1975, 7 dln. Niet in E. Cockx-Indestege, *Belgica typographica, 1541-1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*, Nieuwkoop 1968-1994, 5 dln. Niet in de Nederlandse pamflettencatalogi en met gevonden via de zoekmachines *Karlsruher Virtueller Katalog* (www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html), en *WorldCat* (te bereiken via picarta.pica.nl).
7 Stopp, *op. cit.* (noot 3), I, afdeling 'Getreide'.
8 *Ibid.*, p. 2.
9 Een exemplaar hiervan wordt o.a. bewaard in de KB Den Haag onder signatuur Pflt 768.
10 F. Olthoff, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen*, Antwerpen 1891, p. 86. A. Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*, Nieuwkoop 1975, p. 189. A. Rouzet, *Zestiende-eeuwse drukkers in onze provincies*, Brussel 1975, nr. 162.
11 'Une dizaine d'ouvrages, imprimés de 1583 à 1589, portent son nom [...]', Rouzet, *Dictionnaire, op. cit.* (noot 10), p. 189. Rissche was in ieder geval in 1590 ook nog actief: o.a. in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel wordt onder de titel *Malleus Calvinistarum* een door Rische in 1590 gedrukt boek bewaard.
12 Stopp, *op. cit* (noot 3), I, p. ix. Zie ook het lemma 'Flugschrift' in het *Lexicon des gesamten Buchwesens*, II, p. 622.
13 Zie M. van Otegem, 'Tijd snelheid, afstand; de mechanica van het pamflet', *De Zeventiende Eeuw* 17 (2001), p. 50-61.
14 Zie H. de la Fontaine Verwey, 'Het Nederlandse boek', in: W.G. Hellinga, *Kopij en druk in de Nederlanden*, Amsterdam 1962, p. 1-68, m.n. p. 25 e.v.
15 Voor de verhouding tussen natuurwet en wonder zie R. Vermij, 'Een nieuw concept: de wetten der natuur', in: F. Egmond, E. Jorink en R. Vermij, *Kometen, monsters en muilezels*, Haarlem 1999, p. 105-120.

Boekbespreking
Een handboek voor de boekwetenschap
Piet Verkruijsse

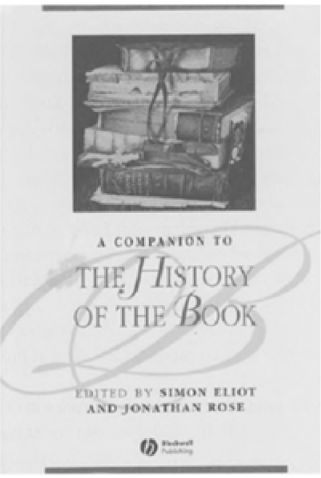

Simon Eliot en Eliot Rose, *A Companion to the History of the Book*, Blackwell Publishing, Malden etc. 2007 (Blackwell companions to literature and culture; 48), xvi + 599 p., ISBN 9781405127653, £85.00

De boekwetenschap heeft de laatste halve eeuw een enorme ontwikkeling doorgemaakt, zoals vooral blijkt uit de publicatie van een aantal nationale boekhistorische handboeken - voor Nederland (eerst digitaal, later op papier) *Bibliopolis.* Deze overzichtswerken besteden aandacht aan de bekende trits van productie, distributie en receptie, maar wat hoort er nog meer in de gereedschapskist van de boekwetenschapper? Geeft het in 2007 verschenen *Companion to the Histoiy of the Book* antwoord op deze vraag?

Een handboek voor iedereen?

Een boek dat zowel specialisten, studenten als (geïnteresseerde) leken wil bedienen (p. 2) én 85 Engelse ponden kost, verdient het om met enig wantrouwen benaderd te worden. Het werk is onderverdeeld in vier delen, waarvan het eerste, ‘Methods and approaches’, helaas nogal beknopt is. Dat het eerste hoofdstuk, ‘Why bibliography matters’, aan de basiswetenschap van de boekwetenschap is gewijd, valt toe te juichen, maar T.H. Howard-Hill kan echt niet in twintig pagina's het verschil tussen en het belang van de systematische, analytische, descriptieve, tekstuele en historische bibliografie in kaart brengen. Daar moet de echt geïnteresseerde het vooral hebben van de ‘references and further reading’. David

Greetham hoeft mij niet te overtuigen van het belang van bibliografie en boekgeschiedenis voor teksteditie, maar het zou geen kwaad kunnen als tekstediteurs dit tweede hoofdstuk nog eens zouden doornemen. Dat er vervolgens een opstel gewijd is aan de bibliometrie (door Alexis Weedon) is prachtig, maar er moet wel iets te meten zijn en dat is vooralsnog meer het geval in de recentere periodes dan in het wat verder verwijderde verleden. En dan kan een hoofdstuk over het leesonderzoek blijkbaar ook niet ontbreken, al moet Stephen Colclough uiteraard tot de conclusie komen dat er bitter weinig bronnen zijn om de historische lezer te betrappen en dat het lezersonderzoek tot meer resultaten leidt in een periode waarin statistische gegevens beschikbaar zijn.

In deel II, ‘The history of the material text’ - onderverdeeld in ‘The world before the codex’, ‘The book beyond the West’ en ‘The codex in the West 400-2000’ - wordt een symmetrie gehanteerd in de 26 hoofdstukken: steeds worden de aspecten van productie, distributie en receptie behandeld, en die - zo mogelijk - door de eeuwen heen en in een cultuurhistorische context. Zo worden we bijgepraat over de stand van zaken met betrekking tot het onderzoek naar kleitabletten uit Sumerië, Assyrië en Babylonië en dat naar papyrus uit Egypte, Griekenland en Rome. Daarna volgen overzichten van het boek in China, Japan, Korea, Vietnam en zuidelijk Azië. En zelfs in Latijns-Amerika blijkt de ontwikkeling van het boek toch via andere lijnen gelopen te zijn dan in Europa. De conservator van de Bibliotheca Rosenthaliana van de Universiteit van Amsterdam, Emile Schrijver, behandelt het Hebreeuwse boek en dit onderdeel sluit af met een beschouwing over het boek in de islamitische wereld.

De meeste aandacht gaat uit naar de codex in de Westerse wereld vanaf 400 tot heden en hier blijkt duidelijk de Angelsaksische herkomst van deze bundel, met een aantal bijdragen over dezelfde historische periodes met betrekking tot ‘Britain’, ‘Europe’ en de ‘United States’. Na twee hoofdstukken over het geschreven boek behandelt Lotte Hellinga de incunabelperiode en David J. Shaw de zestiende eeuw. De periode tot en met de achttiende eeuw krijgt prachtige overzichten van John Feather (Engeland), Rietje van Vliet (Europa) en Russell L. Martin III (Noord-Amerika), maar daarna wordt de periodisering wat ingewikkelder door aan de chronologie ook thematiek te koppelen (‘from few and expensive to many and cheap’) en een paar hoofdstukken toe te voegen, zoals dat van Rob Banham over de ontwikkelingen in de techniek tussen 1800 en 1970 op het gebied van papier maken, nieuwe drukpersen, stereo- en elektrotypie, boekband, monotype en linotype, kleurendruk en dergelijke, of dat van David Finkelstein over de globalisering van het boekbedrijf in diezelfde periode.

Op niet geheel duidelijke gronden worden de periodes 1800-1890, 1890-1970 en 1970-2000 onderscheiden, met in de middelste periode een verdienstelijk hoofdstuk over de Europese ontwikkelingen door Adriaan van der Weel. Het boekbedrijf blijkt in de modernste periode zodanig geglobaliseerd dat de geografische opzet niet langer zinnig was: er zijn nu drie hoofdstukken over respectievelijk de jongste technologische ontwikkelingen (‘books and bits’), de producenten en de consumenten.

Deel III, ‘Beyond the book’, telt drie hoofdstukken die blijkbaar moeilijk in te passen waren in deel II. James Wald schrijft over tijdschriften en andere periodieken, ‘the first original genre to arise foliowing Gutenberg's invention’. Martin Andrews wijdt een beschouwing aan het belang van efemera voor de boek- en bibliotheekgeschiedenis: prospectussen, catalogi, rekeningen, klantenboeken,

advertenties, drukproeven, maar ook pamfletten, almanakken en dergelijke. Het hoofdstuk over 'The new textual technologies' van Charles Chadwyck-Healey had ook niet misstaan aan het eind van deel II, want het gaat immers

over recente technologieën op uitgeefgebied en bibliotheekautomatisering: microfiche, cd-rom, databases en het wereldwijde web.

In deel IV is een aantal 'Issues' ondergebracht, zoals een studie door Patricia Crain over het nogal ingewikkelde begrip 'literacy' ('alfabetisering') waarover het laatste woord nog niet is geschreven en gezegd. Rowan Watson inventariseert een aantal gevallen van niettekstueel gebruik van boeken, zoals de rituele functie van bijbels, het gebruik van repen tekst als talisman, bibliotheken om mee te pronken of als teken van macht, en prachtig versierde boekbanden. Het onderwerp van het hoofdstuk van Megan L. Benton is 'the book as art' en zoals zo vaak gaat het hier niet alleen om het kunstenaarsboek maar ook om mooi vormgegeven boeken. De laatste hoofdstukken gaan over 'Obscenity, censorship and modernity', 'Copyright and the creation of literary property' en 'Libraries and the invention of information'.

Hebben handboeken voor boekgeschiedenis een toekomst?

De bundel besluit met een beschouwing van Angus Phillips over de niet voor het eerst gestelde vraag of het boek nog wel een toekomst heeft. Het antwoord op die vraag is bekend: ja hoor, er worden meer boeken gepubliceerd sinds de digitale revolutie dan ooit. De vraag of dit handboek aan zijn doelstelling - het bedienen van een publiek van leken, studenten en specialisten - heeft beantwoord, wordt niet gesteld, laat staan beantwoord. Gewoonlijk blijkt een dergelijke pretentie te hoog gegrepen en dat is met dit handboek waaraan veertig specialisten een hoofdstuk hebben bijgedragen ook wel weer enigszins het geval.

Laat het duidelijk zijn: als leek op een groot aantal terreinen heb ik dit goed verzorgde, maar te spaarzaam geïllustreerde boek met veel genoegen gelezen en ik heb er veel uit geleerd. Als ik er weer iets in wil opzoeken, staat mij een goede index ten dienste en ieder hoofdstuk is voorzien van prima, zij het wat Angelsaksisch georiënteerde literatuuropgaven. De veelheid aan onderwerpen biedt ook de specialist op bepaalde onderdelen nieuwe kennis (want wie weet tegenwoordig evenveel als 39 collega's?); anderzijds zal hij teleurgesteld zijn omdat er wel heel beknopte informatie verstrekt wordt. De echte leek zal af en toe afhaken, bijvoorbeeld als in een artikel over het geschreven boek voor 1100 een paar alinea's gaan over het verschil tussen de positie van haar- en vleeszijde in niet-insulaire en insulaire codices.

Ik denk dat het boek het meeste nut heeft voor de aankomende student boekwetenschap, die hier een overzicht krijgt van wat de boekwetenschappelijke supermarkt in 2007 allemaal in de schappen had. Maar de ontwikkelingen gaan zo snel dat regelmatige updates gewenst zijn. Die nieuwste ontwikkelingen zou de geïnteresseerde in de boekwetenschap zelf eenvoudig bij moeten kunnen houden via de digitale media, maar dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Ons eigen *Bibliopolis* is gelanceerd in 2002, in boekvorm in 2003, maar de eerste update wordt pas dit jaar (2009) verwacht.[1]

Het ideale handboek voor de student moet mijns inziens echter meer omvatten dan wat dit *Companion* te bieden heeft. Dat hoeft niet allemaal in één band, maar ik zou de eerste twee hoofdstukken van deel II van dit boek graag willen vervangen door Greethams *Textual scholarship.*[2] Daar geeft hij in negen hoofdstukken gedegen

inleidingen in de voor de boekwetenschapper en filoloog onmisbare basisvaardigheden vanaf ‘finding the text’ (enumeratieve en systematische bibliografie), via ‘making the text’ (over het maken van handschriften en gedrukte boeken), ‘describing the text’ (descriptieve bibliografie), ‘reading the text’ (paleografie en typografie), ‘evaluating the text’ (tekstuele bibliografie), ‘criticizing the text’ (tekstkritiek) naar ‘editing the text’ (teksteditie). En hoewel Greetham 83 dichtbe-

drukte pagina's ‘selected bibliography’ geeft, zou ik toch ook graag in het handboekenpakket opgenomen zien de literatuursyllabus over analytische en descriptieve bibliografie van Tanselle van Columbia University.[3]

Vertaald naar de Nederlandse situatie heb ik geen overwegende bezwaren tegen opname van het boek van Eliot en Rose voor de wereldwijde achtergrondinformatie in een handboek voor een breder publiek. Voor Nederland wordt daaraan *Bibliopolis* toegevoegd, aangevuld met een dergelijk overzicht voor het geschreven boek. In plaats van Greetham moet er iets vergelijkbaars komen voor de Nederlandse situatie: voor de systematische bibliografie (het opsporen van gedrukte bronnen) een geactualiseerde Kouwenhoven,[4] voor het opsporen van geschreven archivalische bronnen iets wat lijkt op de *Archiefwijzer*,[5] voor de titelbeschrijving (het beschrijven van bronnen) eindelijk eens een uniform systeem voor de diverse disciplines, voor de diverse objecten (codices, oude en moderne gedrukte boeken, prenten, foto's, kunstvoorwerpen, digitale publicaties) en in verschillende situaties (in een bibliografie, in voet- of eindnoten).

Voor het lezen van de bronnen is kennis nodig van de paleotypie en paleografie. Er is een flinke hoeveelheid paleografische atlassen en er zijn digitale cursussen voor oud schrift. Het leren lezen van de oude drukletter is minder gestructureerd. Een overzicht door de eeuwen heen van geschreven en gedrukte bronnen die van belang zijn voor boekhistorisch onderzoek, zou toch een aardig naslagwerk kunnen opleveren. De analytische en descriptieve bibliografie zijn zo langzamerhand toe aan een op de Nederlandse situatie toegesneden handboek. We kunnen niet eeuwig blijven leunen op de inmiddels gedateerde en op de Engelstalige situatie geënte handboeken van Bowers en Gaskell. En voor de bibliograaf die door wil stoten naar de teksteditie is er het handboek van Marita Mathijsen.[6]

In dit tijdsgewricht zou het natuurlijk onzin zijn om dit handboekenpakket voor de boekwetenschapper (professioneel of amateur) op papier uit te geven. Dat moet digitaal omdat dat allerlei mogelijkheden biedt tot linken op het web, het incorporeren van animaties en filmpjes en het uitvergroten van plaatjes voor bijvoorbeeld paleografische doeleinden. Probleem daarbij is, dat als instituties zich ermee bezig gaan houden, de flexibiliteit meteen uit het systeem verdwijnt (zie *Bibliopolis*, dat digitaal even lang op een update moet wachten als een gedrukt boek op een herdruk). Wat we nodig hebben, zijn een paar bevlogen boekwetenschappers die handig genoeg zijn om het aangeleverde materiaal van vele collega's in een prachtig digitaal naslagwerk om te zetten én dat vervolgens regelmatig te updaten. ‘Laat honderd bloemen bloeien’ - de oude Mao wist het al. Nu de techniek zo eenvoudig is geworden dat ook de leek met smaak professioneel werk kan afleveren, staat niets ons in de weg: honderd bloemen, een beetje water en wat liefdevolle aandacht: een boekhistorische teeltuin zonder weerga zal het resultaat zijn!

Eindnoten:

1 Digitaal: www.bibliopolis.nl/. In boekvorm: Marieke van Delft en Clemens de Wolf (red.), *Bibliopolis*; *geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland*, Waanders Uitgevers/Koninklijke Bibliotheek, Zwolle/Den Haag 2003, 319 p. geill. ISBN 90 4008 780 6 (Engelse editie: 2003).

2 D.C. Greetham, *Textual scholarship*; *an introduction*, Garland Publishing, Inc., New York etc. 1992 (Garland reference library of the humanities; 1417), xx + 539 p. geill. ISBN 0 8153 0058 1.

3 G. Thomas Tanselle, *Introduction to bibliography*; *Seminar syllabus, syllabus for English/Comparative Literature G4010 Columbia University*, 19th revision, Book Arts Press, Charlottesville 2002, 370 p.

4 A.O. Kouwenhoven (red.), *Handboek bibliografie*; *een nieuwe gids naar bronnen van gepubliceerde informatie*, 3e, geheel herz. dr. Van Gorcum, Assen 1995, xii + 333 p. geill. ISBN 90 2323 073 6.

5 Yvonne Bos-Rops, Marijke Bruggeman en Eric Ketelaar, *Archiefwijzer*; *handleiding voor het gebruik van archieven in Nederland*, 3e, herz. dr., Uitgeverij Coutinho, Bussum 2005, 165 p. geill. ISBN 90 6283 474 4.

6 Marita Mathijsen, *Naar de letter*; *handboek editiewetenschap*, 2e, herz. opl., Constantijn Huygens Instituut, Den Haag 1997, 460 p. geill. ISBN 90 8026 963 X.

Boekbespreking
Kuniko Forrer

Michiel van Groesen, *The Representations of the Overseas World in the De Bry Collection of Voyages (1590-1634)*, Brill, Leiden/Boston 2008 (Library of the Written World. The Handpress World 2), 563 p., ISBN 9004164499, €104,94

In zijn studie *The Representations of the Overseas World in the De Bry Collection of Voyages (1590-1634)*, als proefschrift geschreven, analyseert Van Groesen de redactionele strategie van de firma De Bry. Hij richt zich daarbij, zowel iconografisch als tekstueel, op het handelsmerk van deze uitgever, de twee grote series reisbeschrijvingen. De ene reeks betreft *India occidentalis* (*of America*), de andere *India orientalis.* Beide series verschenen in twee talen, Latijn en Duits. Ter inleiding geeft Van Groesen een uitstekend overzicht van reisbeschrijvingen als genre tot de komst van Theodore de Bry (1527/28-1598), de oprichter van de firma, die zijn loopbaan was begonnen als goudsmid te Liège. Bestudering van archiefmateriaal werpt een nieuw licht op de markante uitgeversfamilie De Bry. De uitkomsten van zijn onderzoek presenteert de auteur helder en op overtuigende wijze (in het Engels). Al met al is het een zeer lezenswaardig boek.

Door het gebruik van ongeveer 590 illustraties (waarvan zo'n 45% werd ontworpen onder toezicht van De Bry) in de beide series uitgaven, was de firma De Bry zonder meer tot diep in de achttiende eeuw verantwoordelijk voor de Europese beeldvorming van de Nieuwe Wereld. Zijn gravures werden telkens weer, en tot ver in de achttiende eeuw, door vele verschillende uitgevers nagevolgd.

Lang werden beide series beschouwd als propaganda van de protestantse wereldvisie. Van Groesen plaatst dit in een ander daglicht door sterk de nadruk te leggen op de commerciële overwegingen van de firma. Hij laat zien waarom zij hun boeken op een bepaalde manier presenteerden en hoe de De Brys de censuur van de katholieke wereld probeerden te ontwijken. De series moesten immers zowel aan katholieken als protestanten verkocht kunnen worden. Om die reden waren de Latijnse edities (die eerder door katholieken zouden worden gelezen) tekstueel aanzienlijk ingetogener dan de Duitse edities, aldus Van Groesen.

Maar met het gebruik van ‘De Brys’ scheert de auteur alle personen die beide series gedurende 44 lange jaren, van 1590 tot 1634, bezorgden te licht over één kam. Hieronder vallen de stamvader Theodore de Bry, zijn twee zoons Johan Theodore en Johan Israel, zijn weduwe, en zijn aangetrouwde kleinzonen Matteus Marian en Willem Fitzer. Dit zijn de ‘De Brys’ die tezamen, opeenvolgend, verantwoordelijk waren voor het verschijnen van de *India occidentalis* serie in dertien delen, en de *India orientalis* serie, in twaalf delen. Er was immers ook sprake van een conflict tussen de vader en de zonen De Bry: de vader, die de religieuze omwentelingen van de zestiende eeuw nog had meegemaakt, was met zijn redactionele ingrepen in de publicaties veel terughoudender.

Het is echter de vraag of dit ten aanzien van deze series het voornaamste verschil van mening tussen de vader en de zoons was. Bij bestudering van de bijgevoegde

bibliografie van de firma - die, in tegenstelling tot het tekstgedeelte, helaas allesbehalve helder is

gepresenteerd, vooral waar het de herdrukken betreft - merkt men al snel enkele niet te verwaarlozen factoren op. Het verschil tussen de *America*-serie en de *India orientalis*-serie is overduidelijk. De laatste werd namelijk onder verzamelaars eeuwenlang niet voor niets als de ‘small voyages’ aangeduid: de serie werd uitgegeven in klein folioformaat. Nog belangrijker is het gegeven dat de delen in deze serie altijd eerst in het Duits verschenen, en pas daarna in het Latijn. Van meet af aan, dus zelfs tijdens het leven van Theodore, werd deze serie onder de naam van de twee zoons uitgegeven. De *America*-serie werd, ook na zijn dood, steevast op naam van de erfgenamen van ‘Theodore de Bry’ uitgebracht en niet onder hun eigen naam. Zonder twijfel moeten er binnen de familie De Bry duidelijke afspraken zijn geweest over het uitgeven van de twee series. De zonen richtten zich van meet af aan op de thuismarkt, terwijl de vader aansluiting zocht bij de internationale geleerde wereld (eerder dan bij de katholieke wereld!), onder andere door het inschakelen van geleerden als Carolus Clusius als vertaler en redacteur. De zoons namen daarentegen genoegen met de vertalingen van de plaatselijke schoolmeester Gotthard Artus. Pas deel X van de *America*-serie, dat in 1618 uitkwam, werd eerder in de volkstaal uitgegeven dan in het Latijn. De verschillende aanpak van vader en zoons lijkt niet zozeer in verschillende religieuze opvattingen te hebben gelegen, als wel in een verschil in commercieel inzicht. Religieus of commercieel: de verschillen van inzicht die er waren, worden in deze studie tenietgedaan door de aanduiding van alle uitgevers tezamen als de ‘De Brys’.

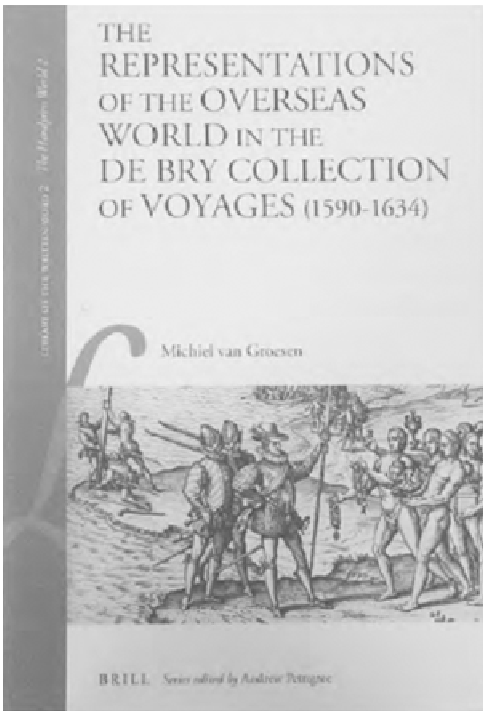

Er bestonden tot nu toe, zoals de auteur vermeldt, geen studies over deze beroemde series die alle delen integraal analyseren. Dat deed Van Groesen voor het eerst in dit boek dat nog vele jaren als standaardwerk zal gelden. Maar zijn kritiek op eerdere studies die zich op de *America*-serie concentreerden, komt, vanwege dat ‘De Brys’, wat minder overtui-

gend over. De schrijver zou meer moeten kunnen zeggen over de verschillen in redactionele strategie tussen vader en zoons De Bry. Door dat verschil niet te maken, gaat Van Groesen in zijn schatting van de oplagen voor de twee edities in 'beide' series, voorbij aan de afzetmarkt. Zou er van de editie in de volkstaal in de loop van de zeventiende eeuw misschien niet een veel grotere oplage zijn gemaakt dan van de Latijnse editie? Wat betreft de ernstige slijtage in de afdrukken van platen die hij wel constateert, is de auteur naar mijn mening te terughoudend over de mogelijkheid van circulatie van losse kopergravures. Toch lijkt dat voor de hand liggend, omdat de De Brys eigenlijk 'kunstverkopers' waren die hun kostbare collectie platen ook zo te gelde konden maken. Het vervaardigen van koperplaten en het verkopen van kopergravures waren een belangrijke bron van inkomsten, getuige hun opmerkelijke relatie met collega boekverkoper Johannes Hulsius.

Deze detailkritiek doet niets af aan de betekenis van deze studie, die vooral over de aard van de voorstellingen van de De Brys gaat. Maar het zijn details die zouden kunnen bijdragen tot een beter begrip van de invloed die deze prachtige plaatwerken hebben uitgeoefend op het Europese denken over de Nieuwe Wereld in de vroegmoderne tijd.

De succesvolle bekering in de Congo, afgebeeld door de zonen De Bry

Boekbespreking
Arnold Lubbers

Marijke Huisman, *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918*, Walburg Pers, Zutphen 2008, 357 p., ISBN 978 90 57306 19 8, €39,95

'Schrijf, want deze woorden zijn getrouw en waarachtig', zo werd de vissersvrouw Maartje Beket (1820-1900) bevolen. Dat ze hieraan gehoor moest geven was logisch, want het was niet de minste die haar deze opdracht gaf. Het was Jezus Christus zelf die haar met de goddelijke taak belastte haar levensverhaal op te schrijven. Vóór 1900 een opmerkelijk gegeven, aangezien vrouwen slechts mondjesmaat autobiografieën op de markt brachten. Het verhaal van Beket verscheen dan ook pas na haar dood, nadat haar kinderen het manuscript naar de Rotterdamse uitgever Huge hadden gebracht. Tegenwoordig publiceren mensen hun levensverhaal met minder schroom. Nagenoeg elke zichzelf respecterende politica, atlete of filmactrice bedient ons tegenwoordig van een (auto)biografie. Stuk voor stuk laten beroemde personen ons, soms schaamteloos, toe in hun leven. De opvattingen over autobiografieën zijn tussen 1850 en nu aanzienlijk veranderd. Introspectie was voor 1900 uit den boze en het was bovendien ongebruikelijk deze teksten via de drukpers te verspreiden. De kentering in mentaliteit vond plaats in de tweede helft van de negentiende eeuw, wat de aanleiding vormde voor de centrale vraagstelling van Marijke Huisman in haar proefschrift *Publieke levens*, dat verscheen als deel IX in de Nieuwe Reeks van de *Bijdragen tot de Geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel.* Zij onderzocht welke mensen zich in de periode 1850-1918 via de boekenmarkt profileerden als autobiografen en welke codes zij hanteerden.

Vanuit een boekhistorisch perspectief plaatst Huisman het genre van de autobiografie in de ontwikkelingen binnen het boekenvak in de decennia rond 1900. Het onderzoek naar autobiografieën staat in Nederland nog in de kinderschoenen, wat het onderwerp van haar proefschrift relevant maakt. Daarnaast presenteert ze, op basis van theorieën van onder anderen Georges Gusdorf en Michael Mascuch, haar onderzoek als een studie waarin een samenhang wordt gezien tussen de opkomst van het genre en het ontstaan van een modern of individueel bewustzijn.

Om de omvang van het aanbod autobiografieën te kunnen duiden, schetst Huisman eerst een beeld van de ontwikkelingen op de boekenmarkt in de door haar onderzochte periode, op basis van secundaire literatuur. De totale titelproductie in Nederland tussen 1850 en 1910 nam met 44% toe. Daarnaast expandeerde de afzetmarkt voor boeken dankzij de uitbreiding van de infrastructuur rondom het lenen van boeken, zoals leesgezelschappen, winkel- en Nuts-bibliotheken, enzovoort. Technologische ontwikkelingen maakten het bovendien mogelijk boeken in hogere oplages en sneller te drukken. Desondanks daalde de boekenprijs niet substantieel, toonde een onderzoek van José de Kruif aan. Huisman vat verder conclusies samen uit eerder onderzoek naar nieuwe productie- en verspreidingsstrategieën van uitgevers en boekverkopers. De eerste beroepsgroep bijvoorbeeld verdeelde in de loop van de negentiende eeuw boeken in afleveringen of voegde boeken samen in series.

Met behulp van een vergelijking tussen de autobiografische titels uit het *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914* en het totale titelaanbod, zoals dat bleek uit de lijsten van nieuw verschenen boeken in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* en de bibliografische lijsten van C.L. Brinkman in de jaren 1850, 1870, 1890 en 1910, komt Huisman tot de conclusie dat autobiografieën maximaal 1,2% van het aanbod vertegenwoordigden. Kwantitatief een marginaal aandeel, maar de auteur tekent hierbij aan dat de markt sowieso in diverse kleine categorieën verdeeld was. Door de titels uit het *Repertorium* vervolgens weer te traceren in de lijsten van Brinkman, kon Huisman concluderen dat bibliografisch gezien de autobiografieën geen eigen afbakening kenden en werden ingedeeld onder uiteenlopende genres, zoals romans en stichtelijke literatuur. Deze onderzoeksingang bood Huisman dan ook weinig aanknopingspunten, evenals onderzoek naar prijzen, formaten en uitgeefstrategieën van het genre: deze bleken te verschillend. Wel toont ze aan dat uitgevers buitenlandse autobiografieën lieten vertalen, wat volgens haar laat zien dat zij brood zagen in de productie van deze titels. Met name katholieke en protestantse bekeringsgeschiedenissen, de socialistische variant hiervan en werken van wereldberoemde personen verschenen zo in vertaling, aldus Huisman op basis van een titelanalyse gebaseerd op de onderverdeling in categorieën in de lijsten van Brinkman. Verder bleken relatief veel autobiografieën een fotoportret van de auteur te bevatten, wat opmerkelijk was vóór 1900.

Uit het voorgaande blijkt dat de bibliografische en kwantitatieve verkenning weinig aanknopingspunten opleverden voor de plaatsbepaling van het genre binnen het totale aanbod van boeken. Huisman verschuift haar aandacht dan ook naar de boekreclame, als bron om de verwachtingen van het beoogde publiek nader te duiden. Als gevolg van de commercialisering van de boekenmarkt intensiveerden boekverkopers in de tweede helft van de negentiende eeuw hun reclameactiviteiten. Huisman zocht naar uitingen in de Collectie Prospectussen en Personalia in de bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak en deed steekproeven in het vakblad voor het boekbedrijf, het *Nieuwsblad voor den boekhandel*, en het dagblad *Nieuws van den dag.* Ze onderscheidt verschillende verkoopargumenten. Eerdere onderzoekers concludeerden dat religieuze literatuur aantrekkelijk was vanwege hun blijvende waarde. Huisman maakt hieruit op dat stichtelijke autobiografieën eveneens begerenswaardig waren en telkens herleesbaar. Uitgevers presenteerden de wereldse variant van het genre al langer als historisch verantwoord alternatief voor geschiedschrijving of romans. Huisman ontdekte dat uitgevers voor 1870 deze wereldse autobiografieën als belangrijke of sensationele bijdrage aan de contemporaine vaderlandse geschiedenis in de markt plaatsen. De decennia daarna werden autobiografieën juist gepresenteerd als ooggetuigenverslagen van de internationale actualiteit, een verkoopargument waarmee uitgevers aansluiting zochten bij het toenemende krantenlezende publiek. De groeiende negatieve reputatie van vakhistorici bood de mogelijkheid voor een ander verkoopargument: autobiografieën als bouwstenen voor een nieuwe geschiedschrijving. Na 1900 werden ze aangeboden als boeiende verhalen van voorbeeldige karakters met een vaak positieve moraal - en dus als tegenhangers van de impopulaire naturalistische romans. Desondanks was de persoon van de autobiograaf over het algemeen voor de lezers uit de periode van Huismans onderzoek niet van belang, terwijl dit tegenwoordig juist het belangrijkste

criterium is. Rond 1900 signaleert zij hierin echter wel een kentering, omdat vanaf toen de betrouwbaarheid van de autobiograaf steeds belangrijker werd.

Mijns inziens komt Huisman pas halverwege haar boek tot de resultaten van substantieel en origineel onderzoek. Vanuit de gedachte dat recensenten in hun selectie van en oor-

deel over boeken aansluiting zochten bij de opvattingen van hun leespubliek, voert Huisman namelijk receptiehistorisch onderzoek uit. Hierbij gaat zij wat mij betreft wel te gemakkelijk voorbij aan het feit dat recensenten veelal tot de culturele elite behoorden en hun recensies dan ook vrijelijk ideologisch konden kleuren. Opmerkelijk, aangezien Huisman welbewust zes tijdschriften selecteerde met uiteenlopende ideologische veren. De liberale en gematigd protestantse *Vaderlandsche Letteroefeningen, De Gids* en *De Tijdspiegel*, het tijdschrift van de Beweging van Tachtig *De Nieuwe Gids*, de orthodox-protestantse *Stemmen voor Waarheid en Vrede* en het vrouwentijdschrift *De Huisvrouw.* Op basis van 395 gevonden recensies is Huisman niet in staat te concluderen of autobiografieën een veelbesproken genre waren, aangezien hiervoor een vergelijking met het totale corpus van recensies van alle genres ontbreekt. Wel maakt ze door middel van een vergelijking met het totale autobiografische aanbod duidelijk dat slechts een gering deel van de titels besproken werd, waaronder bovendien een relatief groot aantal vertaalde titels.

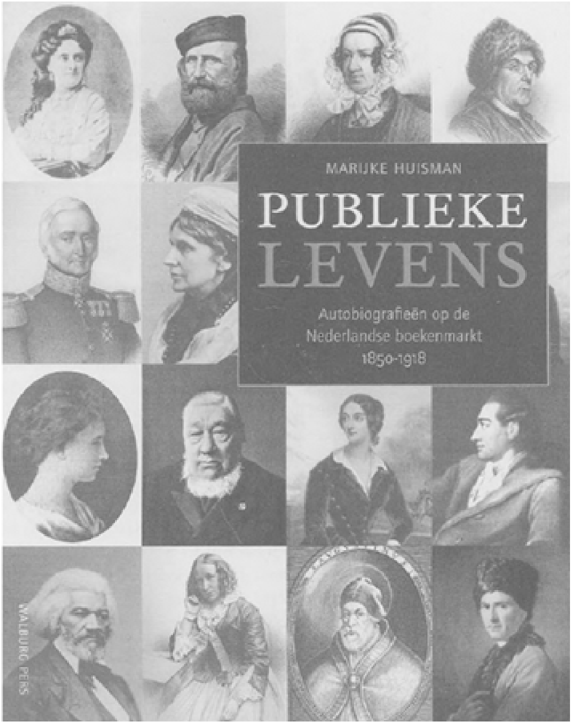

Dankzij de inhoudelijke analyse openbaart Huisman daarnaast een opmerkelijke paradox: autobiografen moesten vooral niet te openhartig zijn. De eigen persoon mocht niet op

de voorgrond treden, een goede burger maakte zich namelijk ondergeschikt aan een ideaal of streven van algemeen belang. Ook titels van op zichzelf niet interessante auteurs konden zo op belangstelling rekenen, zolang zij ooggetuigen waren van belangrijke gebeurtenissen. Hun teksten konden immers fungeren als bouwstenen voor een nieuwe geschiedschrijving. Toch was de naam van een auteur vereist, opdat critici konden bepalen of deze een betrouwbaar persoon was. Dit was veelal een man, zo concludeert Huisman, aangezien de ideale (lees: relevante) autobiograaf een actieve burger behoorde te zijn, wat vrouwen ontegenzeggelijk buitenspel zette. Rond de fin de siècle vond over het algemeen wel een omslag in het denken over het genre plaats. Waar critici de boeken voorheen behandelden als objectieve waarheid, werden ze nadien gezien als een subjectieve getuigenis, wat aansluit bij de toenmalige toenemende twijfels aan de betrouwbaarheid van zintuiglijke waarnemingen, zo voert Huisman als verklaring aan. In plaats van een vorm van geschiedschrijving typeerden recensenten het genre dan ook steeds meer als bewijs voor de kracht van het individu.

Huisman spitst haar onderzoek ten slotte toe op de positie van vrouwelijke autobiografen op de Nederlandse boekenmarkt, wat de meeste meerwaarde aan haar boek verleent. Uit haar steekproeven blijkt dat er een relatief hoog aantal titels van het totale aanbod uit het genre afkomstig was van vrouwen (ofschoon in een aantal gevallen geschreven door mannelijke ghostwriters), hoewel daarvan het merendeel vertaald was. Het is spijtig dat Huisman na deze gevolgtrekking geen verklaring biedt voor dit overwicht aan oorspronkelijk buitenlandse titels. De auteur van *Publieke levens* concludeert op basis van haar onderzoek wel dat met name bekeringsgeschiedenissen en boeken van christelijke heldinnen vertaald werden. Bovendien was de belangstelling voor autobiografieën van beroemde danseressen en actrices groot. Zij signaleert daarbij een cruciaal verschil tussen bekeringsgeschiedenissen enerzijds en titels van actrices en zangeressen anderzijds. In de negentiende eeuw keek men neer op schrijven voor geld, waardoor het door Huisman opgemerkte verschil extra gewicht krijgt: bekeringsgeschiedenissen verschenen veelal postuum, maar titels van actrices en zangeressen tijdens hun leven, waarbij ze als extra inkomsten fungeerden. De laatste publicaties waren een teken van verschuivende opvattingen met betrekking tot het schrijverschap: schrijven voor geld werd langzaam maatschappelijk geaccepteerd.

Op basis van het receptiehistorisch onderzoek kan Huisman geen diepere conclusies trekken met betrekking tot de populariteit of reikwijdte van het genre. De relatie tussen de ontwikkelingen van het autobiografische genre en de ontwikkeling van een modern, individueel bewustzijn valt mijns inziens dan ook niet met zekerheid te stellen. Daartoe dient een vergelijkend onderzoek te volgen dat het genre binnen het totale aanbod van boeken plaatst. Een aanbeveling hiertoe heeft Huisman dan ook geheel terecht opgenomen in het afsluitende hoofdstuk.

Hoewel het eerste gedeelte van *Publieke levens* in flinke mate steunt op eerder uitgevoerd onderzoek, kan het als inleiding op de daaropvolgende hoofdstukken niet gemist worden. De echte meerwaarde van de studie van Huisman komt uiteindelijk naar boven in de hoofdstukken waarin zij haar aandacht richt op vernieuwend receptiehistorisch onderzoek en in het bijzonder vanwege het genderperspectief. Huisman toont minutieus aan hoe de opvattingen over het (autobiografisch) schrijverschap van vrouwen positiever werden, mede dankzij pionierend werk van

vrouwelijke auteurs rond 1900. Had vissersvrouw Maartje Beket vandaag de dag geleefd, dan had ze zelf haar manuscript naar een uitgever kunnen brengen.

Uit de STCN

De Short-Title Catalogue Netherlands is onze retrospectieve nationale bibliografie. De STCN neemt alle boeken op die tot het jaar 1801 in Nederland zijn verschenen. STCN-beschrijvers krijgen dus een massa geleerde Latijnse werken, theologische traktaten, Franse toneelstukjes, overheidsordonnanties, reisverhalen, gebedenboekjes, gelegenheidsgedichten en wat al niet meer, in handen. Hoewel het verhaal gaat dat ze alleen titelpagina's, colofons en katernsignaturen tot zich mogen nemen, verdiepen ze zich ook regelmatig in inhoud en samenhang van de boeken. Dat resulteert in betere beschrijvingen, maar ook in deze reeks korte bijdragen in *De Boekenwereld* over opmerkelijke gebeurtenissen en verschijnselen uit de wereld van het oude Nederlandse boek. De STCN is gratis raadpleegbaar via www.kb.nl/stcn.

Een 'compagnie van boeck coopmanschap': Johannes Broedelet en Abraham Vandenhoeck

In 1740 verschijnt bij Johannes Broedelet, boekverkoper en uitgever te Utrecht, J.C. Harenberg's *Otia Gandershemensia, exponendis sacris litteris & historiae ecclesiasticae dicata.*[1] Op de laatste bladzijden van het voorwerk bevindt zich een assortimentslijst bestaande uit blad *8 met een lijst 'Libri nova aliique in officina Broedelettiana' en katern 2* (4 pagina's) met een lijst 'English books to find by John Broedelet at very low prices'. De lijst vermeldt geen prijzen, dus of ze daadwerkelijk zo goedkoop waren is niet meer te achterhalen. Dat een uitgever de laatste lege bladzijden van zijn uitgaven, of zoals in dit geval de laatste bladzijden van het voorwerk, voorzag van een fonds- of assortimentslijst is niet vreemd.[2] Maar aangezien de lijst Engelse boeken als apart katern is gedrukt, kan er geen sprake meer zijn van het terloops opvullen van lege pagina's. Broedelet moet bewust een overzicht hebben willen doen drukken van zijn winkelvoorraad Engelse boeken. Overigens is het katern niet per ongeluk meegebonden achter het voorwerk van de *Otia Gandershemensia*, de custode op 2*2 verso sluit keurig aan op het begin van de hoofdtekst. Opmerkelijk is echter dat de British Library een 58 pagina tellende 'Catalogue des livres françois, anglois, italiens, &c., nouveaux & autres qui se trouvent à Utrecht, chez J. Broedelet' bezit waarvan de laatste vier pagina's precies dezelfde lijst met Engelse boeken bevatten.[3] Het zetsel is identiek aan dat van het katern in Harenberg's *Otia Gandershemensia*, maar de katernsignatuur 2* is verwijderd en Broedelet heeft nog de aanduiding 'bookseller in Utrecht' meegekregen. Zo kon hetzelfde zetsel mooi dienst doen in twee uitgaven. Jammer alleen dat de zetter verzuimd heeft de custode te verwijderen die naar de hoofdtekst van de *Otia Gandershemensia* verwijst.

Als uitgever stond Broedelet niet bekend als iemand die veel Engels werk in zijn fonds had. De STCN noteert voor hem geen enkele Engelstalige titel en slechts drie vertalingen uit het Engels: een herdruk, een werk waarbij Broedelet als verkoopadres genoemd wordt in een lange lijst van boekverkopers en een preek die in de Engelse kerk werd uitgesproken ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Utrechtse Academie. In zijn winkel lijkt hij

echter dus wel een flinke voorraad Engelse teksten gehad te hebben, maar dat is goed te verklaren uit de demografische samenstelling van de stad. Utrecht had een redelijk grote Engelse gemeenschap met een eigen Engelse kerk. Deze groep expats bestond onder andere uit Engelse en Schotse studenten die al sinds de oprichting van de universiteit in 1636 voor hun promotie of soms zelfs voor hun hele academische opleiding naar Utrecht kwamen.[4] Er waren zo op het oog dus voldoende lezers om Broedelet van zijn voorraad Engelse boeken te verlossen, maar of de in de catalogus van 1740 aangeboden boeken echt veel aftrek vonden valt te betwijfelen. Het overgrote deel van de titels bestaat uit godsdienstige werken uit de zeventiende eeuw en het geheel lijkt verdacht veel op het onverkochte restant uit een boedel of afkomstig van een veiling aangevuld met wat recenter materiaal.

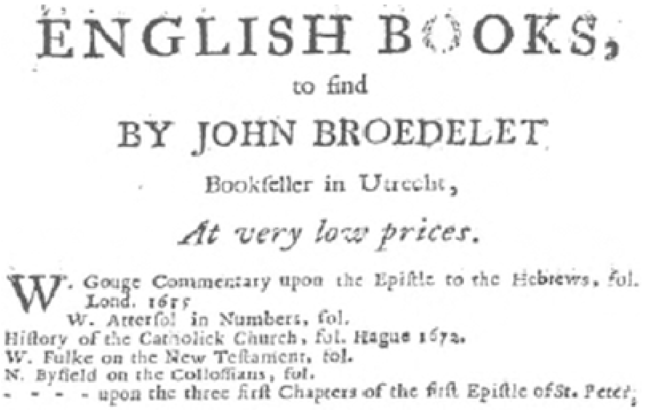

ENGLISH BOOKS,
to find
BY JOHN BROEDELET
Bookſeller in Utrecht,
At very low prices.

W. Gouge Commentary upon the Epiſtle to the Hebrews, fol. Lond. 1655
W. Atterſol in Numbers, fol.
Hiſtory of the Catholick Church, fol. Hague 1672.
W. Fulke on the New Teſtament, fol.
N. Byfield on the Colloſſians, fol.
- - - - upon the three firſt Chapters of the firſt Epiſtle of St. Peter;

Uit de British Library

Een document bewaard in het Utrechts Archief kan ons iets meer vertellen over de Engelse connecties van Broedelet. In het notarieel archief bevindt zich een akte, gedateerd 2 oktober 1729, waarin Broedelet en Abraham Vandenhoeck voor notaris Jacob van den Doorslag verklaren een overeenkomst te hebben gesloten tot oprichting van een ‘compagnie van boeck coopmanschap’.[5] Beiden brengen flinke hoeveelheden voorraad in ter waarde van ongeveer *f* 15.000 per persoon en ook nog een paar duizend gulden aan contant geld. Vandenhoeck had in 1721 in Londen de boekwinkel overgenomen van zijn overleden baas Jacob Moetjens.[6] Samen met zijn toenmalige partner Johannes Groenewegen specialiseerde hij zich in veilingen van geïmporteerde boeken, dit alles aangestuurd vanuit Den Haag door Pierre Gosse. In 1726 leed deze samenwerking schipbreuk en Vanderhoeck vertrok in 1733 naar Hamburg en van daaruit naar Göttingen waar hij boekverkoper/uitgever van de kort tevoren opgerichte universiteit werd. Na zijn dood in 1750 ging zijn weduwe Anna Parry, een Engelse, verder met de zaak samen met een vroegere leerjongen Carl Friedrich Günther Ruprecht. De zaak bestaat nog altijd als Vandenhoeck & Ruprecht.

Blijkbaar was Vandenhoeck in 1729 na het wegvallen van zijn zakenrelatie met Groenewegen op zoek gegaan naar een nieuwe handelspartner en had daarvoor Broedelet uitgekozen, die daardoor op aanvoer uit Engeland kon rekenen. Hoe het ‘de compagnie van boeck coopmanschap’ vergaan is na Vandenhoecks vertrek naar Duitsland is niet bekend, maar het is onwaarschijnlijk dat Broedelet daarna nog verse aanvoer van Engelse uitgaven via Vandenhoeck ontving. Dat kan voor hem een reden geweest zijn deze lijst met resterende titels samen te stellen.

Marja Smolenaars

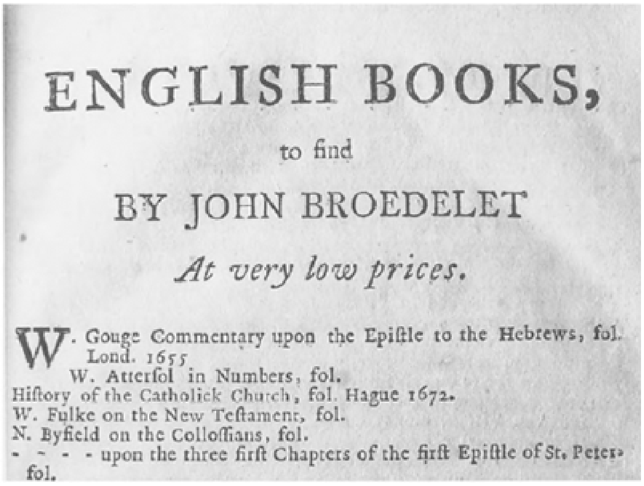

ENGLISH BOOKS,

to find

BY JOHN BROEDELET

At very low prices.

W. Gouge Commentary upon the Epiſtle to the Hebrews, fol. Lond. 1655
W. Atterſol in Numbers, fol.
Hiſtory of the Catholick Church, fol. Hague 1672.
W. Fulke on the New Teſtament, fol.
N. Byfield on the Colloſſians, fol.
- - - - upon the three firſt Chapters of the firſt Epiſtle of St. Peter, fol.

UB Leiden 601 C 10

Eindnoten:

1 UB Leiden: 601 C 10.
2 J.A. Gruys, ‘Stock lists on spare pages: a neglected phenomenon’ in *Quaerendo*, vol. 20 (1990), p. 310-321; en E. Meyer, ‘“By den drukker dezes is ook gedrukt en te bekomen” Een verkennend onderzoek naar stocklijsten in Nederlandse uitgaven in de zeventiende en achttiende eeuw’ in *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*, vol. 9 (2002), p. 73-88.
3 British Library: 11900.a.42.
4 C. v. Strien, ‘Britse studenten in Utrecht omstreeks 1660-1710’ in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1997, 206-230.
5 Utrechts Archief: U139a17-73.
6 K. Swift, ‘Dutch Penetration of the London Market for Books, c. 1690-1730’, in: *Le Magasin de l'Univers, The Dutch Republic as the centre of the European Book Trade, Papers presented at the International Colloquium, held at Wassenaar, 5-7 July 1990*, Leiden, 1992, p. 265-279.

Verschenen boeken

J.C. Streng, *Kweekster van verstand en hart. Boekcultuur en leescultuur in Overijssel tussen 1650 en 1950* (reeks Intellectueel Overijssel 2), Streng, Epe 2008, 187 p., €19. Te bestellen via jcstreng@planet.nl

Waarom J.C. Streng, schrijver van menige historische studie over Overijssel, waaronder het *Zwols Biografisch woordenboek*, dit boek in eigen beheer heeft uitgegeven is mij een raadsel. Als er uitgeverijen zijn geweest die zijn manuscript afgewezen hebben, dan hebben die het beslist niet gelezen. Het is namelijk een uiterst lezenswaardige studie over alles wat met boeken in Overijssel te maken had tussen 1650 en 1850, en omdat Overijssel misschien wel een beetje, maar toch ook weer niet zo heel veel van de rest van Nederland verschilt, is het tegelijk een *histoire du livre* over Nederland, in 187 dichtbedrukte pagina's.

Aan de hand van archiefstukken, documenten en (de voetnoten uit) bestaande studies schetst hij met gevoel voor detail de manieren waarop de Overijsselaar aan zijn boeken kwam, via boekwinkels, veilingen of leenbibliotheken. En welke particulieren zoal veel boeken bezaten en hoe men daarmee omging. De meeste geleerden en boekenliefhebbers kochten bij de lokale boekhandel schoolboeken en stichtelijke werkjes, voor de overige ‘zwaardere’ lectuur gingen ze naar Amsterdam of een andere grote stad. Gisbert Cuper, zeventiende-eeuws politicus, bezocht op zijn reizen vele bibliotheken, zoals destijds gebruikelijk was. In zijn dagboek noteerde hij allerlei wetenswaardigheden over wat hij daar aantrof. Streng heeft zitten tellen en turven hoeveel boeken de verzamelaars gemiddeld in de kast hadden staan. Daartoe onderzocht hij veilingcatalogi en boedelinventarissen. Opvallend is dat de grootste verzamelaars in de vroege achttiende eeuw hebben geleefd, en dat na 1750 wel het *aantal* boekenliefhebbers sterk toeneemt maar de gemiddelde omvang van de verzameling krimpt. Iets minder dan tweedsuizend boeken was het gemiddelde. In de eerste helft van de negentiende eeuw heeft Streng enkele vrouwelijke bibliofielen getraceerd - geen ‘boekenweduwen’, maar vrouwen met een eigen verzameling. Dat een mooie boekerij vele bedreigingen kent, schetst Streng in enkele memorabele Overijsselse voorvallen, zoals de kaping van de bibliotheek van Johan Wolfsen in 1573, en de overstroming van 1825, die meer dan tweehonderd boeken van pastoor Doorenweerd wegspoelde. De bibliotheek van patriot Frederik Adolf van der Marck bleef in 1787 voor Oranjegezinde plunderaars verborgen dankzij het doortastende ingrijpen van zijn beide dochters die de bibliotheek hadden laten inmetselen.

Streng staat ook uitvoerig stil bij de omgang met het boek, het (voor) lezen in het gezin en het sociale gebeuren rondom leesgezelschappen. Aan het slot van het boek volgen nog enkele waardevolle bijlagen, zoals een overzicht van in Over-

ijssel gehouden boekenveilingen en van boekenbezitters, alsook enkele fraaie lofliederen op het boek én de boekenkast: ‘Gij, o kast! vereenigt allen’. Maar gelukkig waren er ook nurksen in Overijssel. ‘Lezen is eene soort van vadsigheid’, zei de negentiende-eeuwse sergeant majoor P.O.C. Vorsselman de Heer bijvoorbeeld. Een geweldig citaat, van een man die zelf toch ook een omvangrijke bibliotheek had. Aan de 21-eeuwse lezers van het boek van Streng is die vadsigheid welbesteed.
(LK)

Crouwel-van Toorn: *het debat*: *Museum Fodor, Amsterdam, 9 november 1972* [teksten Frede-rike Huygen, Dingenus van de Vrie; beeldred. Dingenus van de Vrie... et al.; eindred. Sybrand Zijlstra; beeldmat. Wilco Geursen... et al.; reprod., fotogr. Willem Jan van Wijgerden], Eindhoven, [Z]oo producties 2008, 180 p., ISBN 978 90 74009 59 1, €20
Roots. [Eindhoven], [Z]oo, in samenwerking met Greve Offset 2001-... Paul Mertz (1); Walter Nikkels (2); Jan van Toorn (3); Benno Wissing (4); Henk Gianotten (5); Frans Spruijt (6); Bob Noorda (7); Harry Sierman (8); Gerrit Noordzij (9); Baer Cornet (10); Cor Rosbeek (11); Wim Crouwel (12); Susanne Heynemann (13); Kees Nieuwenhuijzen (14). De deeltjes kosten elk €5 en zijn per drie te bestellen. Meer informatie op www.zooproducties.nl.

Veel discussie en theorievorming is er niet in de wereld van het Nederlandse grafisch ontwerpen. Een beetje rumoer blijft dus zelden onopgemerkt. Bekend is Piet Schreuders *Lay in*, *lay out*, dat in 1977 verscheen. Het werd twintig jaar later uitgebreid herdrukt en is nog steeds een onderhoudend manifest. Schreuders viel hierin ook uit naar de zogenaamde Zwitserse Typografie, met in Nederland Wim Crouwel (1928) als dé vertegenwoordiger. Misschien meer aandacht nog dan het boekje zelf trok de presentatie ervan in de Rietveld Academie: om zijn afkeer kracht bij te zetten had Schreuders bij die gelegenheid een van Crouwels affiches verscheurd. Crouwel en zijn bureau Total Design waren in die periode alomtegenwoordig. Columniste Tamar (Renate Rubinstein) - geïrriteerd door het telefoonboek en de postzegels van Total Design - bedacht er eind jaren zeventig een etiket voor dat beklijfde: ‘De Nieuwe Lelijkheid’. Niettemin werd en wordt Crouwel internationaal beschouwd als een van de belangrijkste grafisch ontwerpers van zijn generatie.

Waren Schreuders bezwaren tegen Crouwel overwegend van stilistische aard - hij heeft het terugblikkend over ‘steriel, rationeel, ordelijk en “clean”’ - enkele jaren daarvoor was er door Jan van Toorn (1932) meer inhoudelijk kritiek geuit. Hij en Crouwel voerden op 9 november 1972 in Amsterdam een debat dat in de ontwerpliteratuur een cultstatus heeft verworven. Al waren verslagen ervan in vakbladen gepubliceerd, wat precies gezegd werd die avond... niemand wist het meer. Tot onlangs geluidsopnames opdoken. Een transcript daarvan is nu uitgegeven, voorzien van gedegen commentaar.

De aanleiding voor dit publieke debat was een tentoonstelling van Van Toorns werk in het (niet meer bestaande) Museum Fodor, waarvoor Crouwel als huisontwerper het begeleidende vouwblad mede had ontworpen. Tot nieuwe inzichten

leidde dit debat niet, maar beide mannen konden wel duidelijk hun eigen opvattingen voor het voetlicht brengen. Ze zetten feitelijk eenzelfde traditie voort: die van de typografische avantgarde uit het interbellum. Crouwel sloot vooral aan bij de formele uitwerking van die typografie zoals die in Zwitserland in de jaren vijftig tot bloei kwam. Hij stelde zich in het debat op als de 'analyticus' die niet tussen het bericht en de ontvanger wilde gaan staan: 'Ik vind dat je als typograaf alleen maar informatie ordent, helder ordent om die goed leesbaar over te brengen.' Van Toorn, een typische representant van de verpolitiseerde jaren zestig en zeventig, bouwde voort op het engagement van ontwerpers als El Lissitzy (agitprop) en verwachtte meer inbreng van een ontwerper: 'Het gaat om je houding ten opzichte van het maatschappelijk verband. Dat moet centraal staan, maar dat gebeurt te weinig.' Het grote contrast tussen beide ontwerpers bleek

tevens uit de sterk uiteenlopende werkvelden: ontwierp Crouwel omvangrijke huisstijlen voor een brede kring van klanten, Van Toorns opdrachten waren relatief kleinschalig en zijn relaties zaten vrijwel uitsluitend in de culturele wereld.

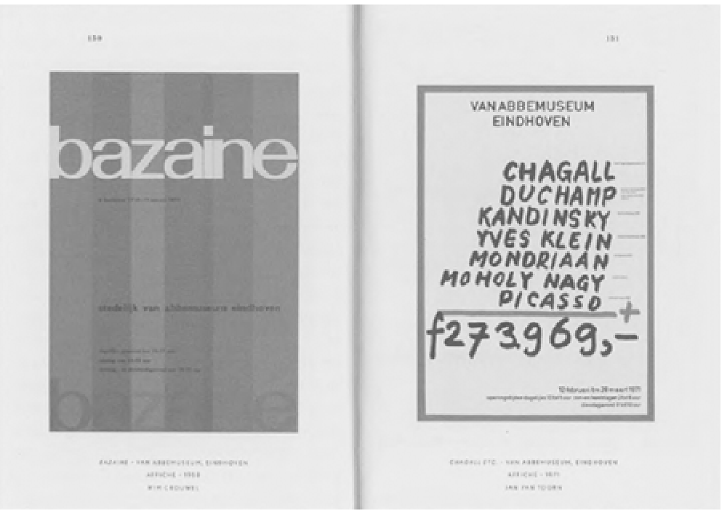

In Van Toorns highbrow circuit was er ruimte voor zijn persoonlijke redactionele inbreng en zijn politiek idealisme. Maar hoe betekenis vol die uitgangspunten ook waren en zijn - laat daar geen twijfel over bestaan -, je zou die toch echt niet overal consequent toegepast willen zien. En er is natuurlijk niets mis met een ontwerper die efficiënt een duidelijke bijsluiter of handleiding kan maken. Ook dat werk behoort tot het terrein van het grafisch ontwerpen. *Crouwel-van Toorn*: *het debat* wordt afgesloten met enkele katernen in kleur waarin vergelijkbare opdrachten van beide ontwerpers naast elkaar worden gezet.

Deze uitgave verscheen bij de Eindhovense uitgeverij [Z]OO, die zich toelegt op grafische vormgeving. Naast dit soort monografieën geeft [Z]OO sinds 2005 drie keer per jaar een klein, geniet cahier (16 p.) uit over een bekende persoonlijkheid uit de grafische wereld. Deze brochures worden gratis verspreid onder BNO-leden. Met name deeltjes als die over de ontwerper Bob Noorda, de grafisch-technisch specialist Henk Gianotten en de drukker Cor Rosbeek, personen over wie eerder weinig was gepubliceerd, voorzien echt in een leemte.

(*Mathieu Lommen*)

J.J. Heij, J. Storm van Leeuwen en R. Meijer, *Omslag in beeld. Boeken, bladmuziek, brochures, toegepaste grafische kunst 1890-1940. Collectie: Rob Aardse*, Drents Museum/Bekking & Blitz, Assen/Amersfoort 2008, 192 p., ISBN 9789061096092, €24,90

Iedereen die ooit de woonark van Rob Aardse in Warmond heeft bezocht, zal zich, net als ik, verwonderd hebben over de locatie van zijn uitgebreide verzameling boeken en bladmuziek die zich onder de waterlijn van zijn ark bevindt. Een Nederlandse deel van zijn verzameling is in 2008 verhuisd naar het Drents Museum te Assen, de schatkamer van (toegepaste) kunst van rond 1900.

Voor het museum is de aankoop van 4000 objecten uit de collectie van Aardse een grote aanwinst en aanvulling op allerhande materiaal dat zich al in de collectie bevindt. In een expositie is in 2008 een dwarsdoorsnede van de collectie te zien geweest, de daarbij verschenen catalogus geeft een blijvend beeld van wat Aardse de afgelopen decennia heeft verzameld. De collectie Aardse is toegespitst op de vormgeving van het boek in de periode van grofweg 1890-1940. Daarbij heeft hij zich toegelegd op de in linnen gebonden uitgeversband. Wat dat betreft lijkt zijn verzameling nog het meest op die van Struik in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Andere verzamelingen rond het boek als *Nieuwe kunst* bevinden zich in het Wolfsonian te Miami en de Universiteitsbibliotheek van Leiden. Een onderscheidend en verrassend onderdeel van de verzameling van Aardse betreft de bladmuziek. In de bovengenoemde verzamelingen komt weliswaar ook bladmuziek voor, maar vaak in de marge, terwijl Aardse het als een wezenlijk onderdeel van zijn verzameling mag beschouwen. Het verzamelen van bladmuziek uit het oogpunt van grafische vormgeving staat in Nederland nog in de kinderschoenen en Aardse mag gerust als een van de pioniers op dit gebied worden beschouwd.

De catalogus geeft een kleurig beeld van wat de collectie Aardse zoal te bieden heeft: grote namen zoals Derkinderen, Hoytema, Nieuwenhuis, Toorop en Berlage; maar ook minder bekende vormgevers zoals Arnold W. Kort, Jac. Ph. Wormser en Theo Goedvriend. Bandenspecialist Jan Storm van Leeuwen geeft in de catalogus in een artikel een overzicht van ontwikkeling van de linnen band in de periode 1890-1940 en Rob Meijer gaat dieper in op de bladmuziek, tijdschriftomslagen en overig drukwerk uit de collectie. Het grootste deel van de catalogus wordt ingenomen door de presentatie van een keuze uit de collectie Rob Aardse. Er waren ook plannen om aandacht te besteden aan de schutbladen in boeken, maar daar is het helaas niet van gekomen. Ook het uitgebreide documentatieapparaat, een kaartsysteem met verwijzingen naar kunstenaars, technieken en uitgevers, dat Aardse heeft opgezet, is helaas buiten beschouwing gebleven. Maar het meest heugelijke is toch dat de collectie vanaf heden in het publieke domein is gekomen en bestudering in de context van het Drents Museum mogelijk maakt. (KvO).

Jacqueline Zirkzee, *Onbeperkt houdbaar! 25 jaar uitgeverij Conserve*, Uitgeverij Conserve, Schoorl 2008, 175 p., ISBN 9789054292715, €17,95

Conserve is de naam van de uitgeverij die Kees de Bakker in 1983 oprichtte. De Bakker was enige tijd eindredacteur en waarnemend hoofdredacteur bij *Boekblad* en is ook bekend om zijn bundeling interviews over schrijversdebuten *Mijn eerste boek* 1983 (herdrukt in 1999). Dit jubileumboek schetst de uitgeverij in vijf hoofdstukken, en bevat ook een korte levensloop van de oprichter. De invalshoek is die van de chronologische opeenvolging van uitgaven. In zoverre lijkt het sterk op het jubileumboek van A.L. Sötemann over uitgeverij Querido, uit 1990. Conserve is altijd klein gebleven, maar heeft wel een reputatie weten op te bouwen met onder meer literatuur van en over de negentiende eeuw, historische detectives van Ashe Stil, de detectives van Hugo Verdaasdonk (onder zijn pseudoniem Paul

Stather) en literair proza van Hanny Alders en Cynthia Mc Leod. Er zit een Surinaams lijntje in het Conservefonds, bijvoorbeeld de Surinaamse Klassieken reeks. Ook de heruitgaven van grootse debuten, zoals die van Willem Frederik Hermans, Gerard Reve en Harry Mulisch zijn een opvallend onderdeel in het fonds. Het jubileumboek is geschreven door de schrijfster van historische romans, Jacqueline Zirkzee, en hoewel het leest als een trein, heeft het boek wel iets van een gemiste kans. Want de uitgeverijgeschiedenis hangt hier aan elkaar van knipsels en toevallige documentatie, grote lijnen en een historische achtergrond ontbreken nagenoeg en aan voetnoten waagt de schrijfster zich niet, waardoor we niet goed kunnen inschatten hoe betrouwbaar haar bronnen zijn. Toch moet elke uitgeverij die iets aan haar eigen geschiedenis doet luidkeels worden geprezen. De foto's en de fondslijst achterin - voor de verandering geordend op ISBN - geven in elk geval een fraai beeld van deze innemende uitgeverij.

(LK)

Langs Leidse letters. Een boekhistorische wandeling. Samengesteld door Paul Hoftijzer en Kasper van Ommen. Met een voorwoord door Frits van Oostrom, Primavera Pers, Leiden 2009, 96 p., ISBN 9789059970625, €9,90

Onder deze titel leiden Paul Hoftijzer en Kasper van Ommen ons langs de hoogtepunten (en wat minder hoge punten) uit de Leidse boekgeschiedenis. De boekhistorische wandeling voert door de oude binnenstad langs onder meer boekhandelaren, drukkers, uitgevers, geleerden en leesbibliotheken en springt heen en weer tussen de vijf eeuwen boekgeschiedenis die we doorwandelen.

Het boekje ziet er prachtig uit, is rijk èn in kleur geïllustreerd en is behalve een wandeling eigenlijk ook een soort index op de rijke boekhistorie van de stad. De gekleurde illustraties hebben hier en daar het kleine nadeel dat de inkt de tegenover liggende witte pagina verkleurt. Bij mijn exemplaar was dat bijvoorbeeld het geval op de pagina's 17, 36, 38 en 40. Het lijkt alsof de inkt nog te nat was toen het boekje werd dichtgeslagen en daardoor is gaan afgeven. Een andere opmerking die ik mij permitteer betreft het formaat. Hoewel de looptekst in een kolom is geplaatst die in de jaszak had gepast, maakt de smokkelkolom met de bijschriften van de illustraties het boekje te breed voor de meeste jaszakken. Je moet het dus in je hand houden. Ook zijn de teksten af en toe wel heel erg lang. Vanaf het startpunt tot de eerste stap die je zet, ben je bijvoorbeeld al zes pagina's verder! Mijn tip is dan ook: eerst thuis het hele boekje lezen en dan eventueel met een lijstje met aantekeningen op pad, of anders de pagina's een beetje scannen als je echt op pad bent. Want het kan geen kwaad het boekje tevoren thuis, en misschien naderhand thuis weer, te lezen. Het is met vaart geschreven en geeft boeiende en leuke informatie, zowel aan de welwillende leek die nog niets of nauwelijks iets van boekgeschiedenis weet, als aan de doorgewinterde boekhistoricus die onderweg allemaal oude bekenden tegenkomt.
(Jos van Waterschoot)

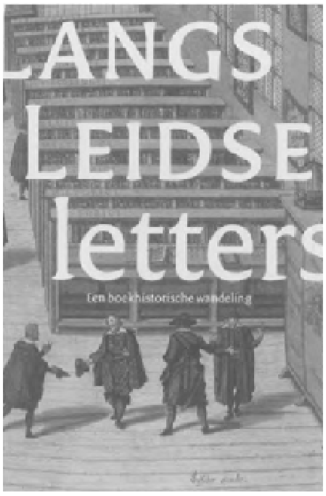
LANGS
LEIDSE
letters
Een boekhistorische wandeling

Berichten

Bijzondere collecties UBA verwerven archief Kees Nieuwenhuijzen

De bekende grafisch ontwerper Kees Nieuwenhuijzen (1933) heeft zijn archief aan de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam geschonken. Dit archief bestaat uit grafische eindproducten - vooral boeken en affiches - en materiaal als schetsen, presentatiemodellen en briefwisseling met opdrachtgevers.

Nieuwenhuijzen is een pragmatisch modernist, een ontwerper die niet al te veel theoretiseert over zijn vak. Het boek staat al vijf decennia centraal in zijn brede oeuvre, dat zich uitstrekt van literaire pocket tot fotoboek, van architectuurtijdschrift tot schoolmethode, en van affiche tot postzegel. Naast boekontwerp had Nieuwenhuijzen interessante andere projecten, zoals de vormgeving van tentoonstellingen, filmtitels en postzegels. Een bijzondere vorm van gevelbelettering ontstond in 2001 voor woongebouw Batavia aan de Panamalaan in Amsterdam. Uit al dat werk van zijn hand - steeds minutieus uitgevoerd - spreekt een onmiskenbaar ontwerpplezier.

Na Charles Jongejans (1918-1995), H.P. Doebele (1925) en Jan van Toorn (1932) is Kees Nieuwenhuijzen de vierde Rietvelddocent van wie het archief wordt verworven. Hij doceerde van 1969 tot 1988 grafisch ontwerpen aan de dag- en avondopleiding van de academie.

Nieuwenhuijzen studeerde reclameontwerpen aan de Haagse Academie van Beeldende Kunsten. Gerard Kiljan en Paul Schuitema waren daar zijn belangrijkste docenten. Beide oude rotten hadden met Piet Zwart het grafisch gezicht van het Nederlandse modernisme bepaald.

Na de academie werkte Nieuwenhuijzen een aantal jaren samen met Jurriaan Schrofer. In die periode ontstonden nu beroemde bedrijfsfotoboeken als *Vuur aan zee* (1958) en *De verbinding* (1962). In 1963 begon Nieuwenhuijzen voor zichzelf. Belangrijke opdrachtgevers waren onder meer Bert Bakker, het Letterkundig Museum, de Universiteit van Amsterdam, Van Gennep en De Bezige Bij. Vanaf de oprichting in 1967 tot het laatste nummer in 2009 was hij betrokken bij *Raster.* Voor het ontwerp van dit literaire tijdschrift - lange tijd dé spreekbuis van experimentele auteurs - kreeg hij in 1992 de H.N. Werkmanprijs.

Omslag voor Ooievaarpocket, 1964.
Omslagontwerp Kees Nieuwenhuizen

Bij vele door hem verzorgde uitgaven was Nieuwenhuijzen tevens als redacteur of (mede)samensteller betrokken. Populair waren bijvoorbeeld de *Schrijvers prentenboeken.* De inhoudelijke rol die Nieuwenhuizen en zijn leermeester Schrofer graag vervulden, was voor hun generatie vrij uniek. In bedrijfsfotoboeken en in de

kerstnummers van *Drukkersweekblad* en *Autolijn* ontstond er in de jaren vijftig ruimte voor.

Kees Nieuwenhuijzen op de Rietveld Academie, ca. 1985

Op 23 april, bij de presentatie van het archief, verscheen een cahier over Kees Nieuwenhuijzen van de hand van Mathieu Lommen in de reeks *Roots*, uitgegeven door [Z]OO.

Historie van koning Alexander terug in Nederland

De Koninklijke Bibliotheek heeft op een veiling in Brussel een unieke incunabel gekocht. Het gaat om *Die hystorie vanden grooten Coninck Alexander*, gedrukt in Delft in 1491. Incunabelen zijn boeken die tussen 1450 en 1500 in Europa gedrukt werden. De aanwinst is van cruciaal belang voor de geschiedenis van de Nederlandse literatuur. Van deze editie is geen enkel ander exemplaar ter wereld bekend. Er staan schitterende houtsneden in die de drukker Snellaert speciaal heeft laten maken.

Spread uit de incunabel

Het boek gaat over Alexander de Grote, de legendarische veldheer die ook in de middeleeuwen al zeer populair was. Het verhaal is afkomstig uit de ‘Bijbel van 1360’, een verzameling bijbelteksten waaraan ook wereldlijke verhalen toegevoegd zijn. Deze afzonderlijke uitgave van het verhaal over Alexander de Grote is het eerste

Nederlandse boek dat niet religieus van aard was. Bijzonder is ook dat het in het Nederlands verscheen, terwijl de meeste boeken uit die periode juist in het Latijn waren. Elf fraaie houtsneden over het leven van Alexander geven een prachtig beeld van het leven in de middeleeuwen.

Het verhaal werd in de vijftiende eeuw vier keer gedrukt. Van elk van deze drukken is maar één exemplaar bewaard gebleven. Tot nu toe was geen ervan in een Nederlandse bibliotheek voorhanden. Door deze spectaculaire aanwinst door de KB is daar nu verandering in gekomen. De andere exemplaren bevinden zich in Berlijn, Washington en San Marino.

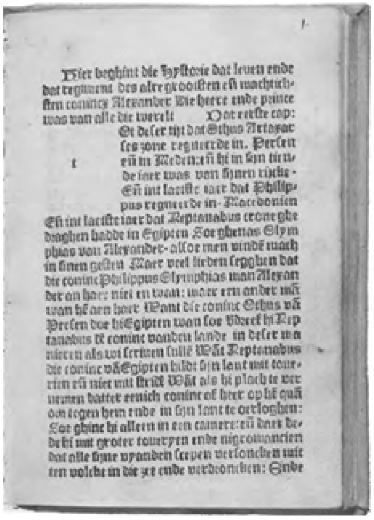

Hier beghint die hysto
rie van den grooten co
ninck alexander

Titelpagina van de incunabel

Titelpagina van de incunabel

Ton Stille: antiquaar van het jaar

De Maastrichtse antiquaar Ton Stille is door de *Boekenpost* uitverkozen tot de eerste 'Antiquaar van het Jaar'. *Boekenpost* is een tweemaandelijks verschijnend tijdschrift voor liefhebbers van boeken, prenten, strips en boekcuriosa. Eind februari kwam nummer honderd uit. Ter gelegenheid daarvan is deze jaarlijks terugkerende verkiezing ingesteld.

De wereld van het antiquariaat is er een die snel verandert, zo niet wordt uitgehold. De oorzaak is internet, dat veel goeds brengt, maar de branche ook om zeep helpt. Winkels sluiten in hoog tempo en de deelname aan antiquarenbeurzen loopt terug. De branche is hard op weg om te verworden tot een kille handel op afstand, met steeds minder persoonlijke banden en contacten. Particulieren doen via internet rechtstreeks zaken met elkaar en dat voor prijzen waar de gemiddelde antiquaar of tweedehandsboekhandelaar niet in mee kan. De bedrijfstak dreigt te worden gedecimeerd.

Dit tij valt niet te keren, maar sommigen lukt het om de wereld van het tweedehands en antiquarische boek toch een levende te laten blijven, en dat moet worden gestimuleerd. Een van hen is Ton Stille en hij verdiende het daarom de eerste Antiquaar van het Jaar te worden. Stille laat de voordelen van internet niet aan zich voorbijgaan, maar houdt de winkel wel open. En wat voor winkel! Een overvolle en smaakvolle fundgrube vol oude boeken en mooie prenten waar niet alleen wordt gewerkt, maar ook geleefd en soms gefeest. Daarnaast neemt deze innemende antiquaar regelmatig deel aan markten en beurzen, en is hij ook als organisator actief. Hij is de grote man achter verschillende initiatieven om Maastricht als boekenstad op de kaart te zetten, uiteindelijk resulterend in de Maastricht Antiquarian Book- and Printfair. Met een interessante achtergrond (oud-gezagvoerder op de grote vaart), zonder rijbewijs en met een bourgondi-

sche inslag voldeed de tamelijk anarchistisch ingestelde Stille ook aan een andere voorwaarde om verkozen te worden: een beetje kleurrijk zijn, want dat ziet men graag in deze branche.

Ton Stille

Zeldzame vogelprenten gaan digitaal

De presentatie van *Vogels kijken*, het nieuwste boek van Kester Freriks, markeerde het begin van het grote digitaliseringsproject van de prentenverzameling *Iconographia Zoologica.* De 300 illustraties in het boek van Freriks zijn allemaal ontleend aan deze unieke verzameling dierenprenten uit de Artis Bibliotheek.

De Artis Bibliotheek is een onderdeel van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam. De *Iconographia Zoologica*, geordend volgens de negentiende-eeuwse indeling van het dierenrijk, fungeerde als papieren ‘database’ voor de zoöloog in vroeger dagen. De verzameling vormt een unieke bron voor de geschiedenis van de dierkundige prentkunst. Naast tekeningen en aquarellen bevat de *Iconographia Zoologica* vooral prenten in de meest uiteenlopende technieken, gemaakt door de belangrijkste illustratoren en kunstenaars van hun tijd.

Bosuil (Strix aluco)

In het kader van het nationale digitaliseringsprogramma ‘Het Geheugen van Nederland’ is bij de Bijzondere Collecties gestart met de digitalisering van circa 20.000 prenten van zoogdieren en vogels. Een speciaal fonds van het Amsterdams Universiteitsfonds is opgezet om te kunnen voortgaan met de digitalisering van de prenten van andere diersoorten.

Carbolineum pers publiceert Nederlandse vertaling van Johannes Trithemius' ‘de laude scriptorum’

Omstreeks 1 juni verschijnt bij Boris Rousseeuws Carbolineum Pers de eerste Nederlandstalige uitgave van *De Laude Scriptorum*, door lati-

nist Wim Devriendt vertaald als *De lof der kopiisten.* In 1492 schreef de Duitse abt Johannes Trithemius, vooral bekend door zijn occulte en numerologische boeken, dit traktaat, waarin hij het overschrijven van handschriften verdedigt tegen de boekdrukkunst, die de decennia daarvoor Europa in sneltreinvaart had veroverd.

Ingekleurde versie van *De duivel,* één van de houtgravures van Bram Malisse voor *De lof der kopiisten*

Het in hedendaagse ogen vermakelijke geschrift is te lezen als een laatste stuiptrekking van de middeleeuwen en als een vervolg op de *Philobiblon* (1344) van die andere geestelijke en bibliofiel, Richard de Bury, waarvan de Carbolineum Pers in 2006 de Nederlandse vertaling *Over de liefde voor boeken* uitbracht, eveneens van de hand van Wim Devriendt.

Boris Rousseeuw is een van de weinige private-pressers in het Nederlandse taalgebied, die omvangrijke werken niet schuwt. *De lof der kopiisten* telt maar liefst 185 bladzijden op het formaat 125 × 205 millimeter. Het werk is volledig met de hand gezet uit de Goudy Village, met de handpers gedrukt op geschept Zerkall en verlucht met zestien paginagrote en acht kleinere houtgravures van Bram Malisse, ook op de handpers gedrukt.

De uit zestig genummerde exemplaren bestaande oplage wordt gebonden in wit perkament, dat bijna zo zacht als zeemleer is, en voorzien van stofomslag en cassette. In de beste bibliofiele traditie worden van enkele exemplaren alle houtgravures en initialen met de hand ingekleurd. Dit is een uiterst tijdrovend karwei, dat minstens twee uur in beslag neemt voor de zes exemplaren van elke houtgravure die bij voorintekening werden besteld. De intekening voor deze ingekleurde editie (€900) is ondertussen echter afgesloten, evenals die voor op naam gedrukte exemplaren van de 'gewone' editie. *De lof der kopiisten* is te bestellen door overmaking van €300 op ING-rekening 68.33.19.698 (Nederland) of op rekening 001.2190765.96 (België) ten name van Boris Rousseeuw, Nieuwe Dreef 6, 2920 Kalmthout, België. Nadere inlichtingen zijn bij hem te verkrijgen via e-mail: brousseeuw@concentra.be.

Bas Savenije, de nieuwe directeur van de KB

Nieuwe algemeen directeur KB

Per 1 juni 2009 wordt drs. Bas Savenije (1947) algemeen directeur van de KB, de nationale bibliotheek van Nederland. Savenije is sinds 1994 directeur van de UB Utrecht. Hij volgt dr. Wim van Drimmelen op, die medio november 2008 afscheid nam van de KB vanwege het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.

De KB verwacht met de benoeming van Bas Savenije veel expertise in huis te halen voor ver-

dergaande innovaties op het gebied van hoogwaardige digitale dienstverlening. Gezien de snelle ontwikkelingen op dit terrein zal dit voor de KB in de komende periode één van de speerpunten vormen: ‘De Koninklijke Bibliotheek is een organisatie die zich de komende jaren vooral moet richten op het versterken van de digitale wetenschappelijke informatievoorziening en het bevorderen van de landelijke samenwerking op dit terrein. Wij hebben er alle vertrouwen in dat Bas Savenije deze opdracht tot een succes maakt.’

Zeeslag bij Goa tussen de Nederlandse en Portugese vloot in 1638. Ingekleurde prent uit de Atlas Van der Hem

Bas Savenije studeerde Wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht (UU). Na diverse managementposities aan de UU te hebben bekleed, werd hij in 1994 benoemd tot bibliothecaris van de UU /directeur van de UB Utrecht. Hij zorgde hier voor de succesvolle realisatie van de nieuwe bibliotheek op De Uithof, met zeer moderne faciliteiten. Hij heeft verschillende publicaties op zijn naam staan over de veranderende rol van bibliotheken. Daarnaast is hij onder meer voorzitter van de Commissie Bibliotheken van de Raad voor Cultuur, bestuurslid van LIBER (Association of Research Libraries in Europe) en FOBID (Federatie van Organisaties op het gebied van het Bibliotheek-, Informatie- en Documentatie-wezen).

Facsimile editie atlas van der hem

Bij Hes & De Graaf Publishers verscheen in april een facsimile editie van de Atlas Van der Hem, in een set van acht banden met de elf delen van de originele atlas die de landen buiten Europa bevatten, inclusief de ‘geheime’ kaarten van de VOC. De delen zijn gebonden in perkament met goudstempeling in zeventiende-eeuwse stijl en met goud op snee.

De Atlas Van der Hem kwam in de tweede helft van de 17e eeuw in Amsterdam tot stand. De vooraanstaande Amsterdamse advocaat Laurens van der Hem vulde vanaf circa 1662 een losbladig exemplaar van de Atlas Maior van Blaeu aan tot een persoonlijke wereldatlas. Deze groeide uit tot vijftig banden vol met kaarten, plattegronden, stadsgezichten en andere prenten en tekeningen in fantastische kleuren. Deze unieke atlas wordt sinds de 18e eeuw bewaard in de Österreichische Nationalbibliothek in Wenen.

De Nederlandse cartografie beleefde in de Gouden Eeuw een bloeiperiode, die zich nationaal en internationaal in een grote belangstelling mag verheugen. Vooral het werk van Amsterdamse kaartenmakers stond op eenzame hoogte. De Atlas Van der Hem getuigt daarvan. Helaas is het onderzoekers slechts in uitzonder-

lijke gevallen toegestaan in Wenen in de atlas zelf te bladeren. Een belemmering is vooral de beperkte toegankelijkheid van de delen die de landen buiten Europa bevatten, inclusief de zogenaamde 'Geheime Atlas van de VOC'. Dankzij de facsimile-uitgave in acht banden kunnen zowel wetenschappers als andere belangstellenden deze delen nu toch bestuderen.

Ter gelegenheid van de publicatie werd bij de Bijzondere Collecties van de UvA op 16 april het symposium *Atlas Van der Hem. Verre wereld in beeld* georganiseerd. Diverse sprekers met internationaal erkende expertise belichtten de Amsterdamse verzamelaar Van der Hem, zijn milieu, zijn atlas en zijn Het symposium was tevens het begin van de afsluitingsweek van de manifestatie 'Amsterdam Wereldboekenstad'.

Achttiende Bert van Selm-lezing

Op dinsdag 1 september 2009 zal de achttiende Bert van Selm-lezing plaatsvinden met de voordracht die Ewoud Sanders zal houden onder de titel *Hoe bouw ik zelf een digitale bibliotheek*?

Historicus en journalist Ewoud Sanders bouwde in krap drie jaar tijd een bibliotheek met ruim 22.000 titels en 3,5 miljoen pagina's. Ter vergelijking: de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL) telt 1 miljoen pagina's. In de Bert van Selm-lezing laat hij niet alleen zien hoe je zo'n bibliotheek aanlegt en inricht, maar ook hoe zo'n controleerbare, flexibele digitale collectie de diepgang en kwaliteit van het onderzoek bevordert.

Naarmate het aantal boeken en tijdschriften op internet groeit, wordt de vraag dringender hoe je die gedigitaliseerde bronnen het efficiëntst raadpleegt. Het is daarbij niet nodig om te wachten wat aanbieders als Google Books en de DBNL zelf als zoekmogelijkheden aanbieden. Met een geringe investering kun je op je eigen laptop of pc een grote digitale bibliotheek inrichten die vele malen beter te doorzoeken is dan die op internet. Ook kun je uit allerlei bronnen boeken toevoegen: bijvoorbeeld boeken die je zelf hebt gescand. Hoe bouw en onderhoud je zo'n digitale bibliotheek en hoe richt je haar zo in dat je - bijvoorbeeld - moeiteloos kunt zoeken op auteur, illustrator of thema, chronologisch, omgekeerd chronologisch, op primaire en secundaire bronnen, op periode, op woorden, delen van woorden, woordcombinaties, enzovoorts.

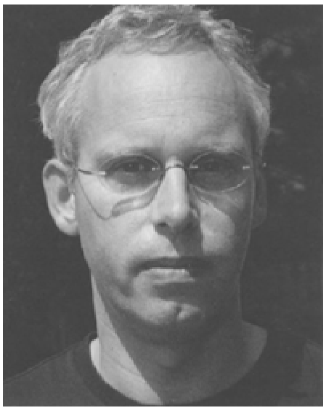

Alumni van de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur, studenten, docenten, vakgenoten en alle andere belangstellenden worden van harte uitgenodigd deze lezing bij te wonen.

De lezing vindt plaats in zaal 011 van het Lipsius-gebouw, Cleveringaplaats 1, van het Witte Singel/Doelencomplex te Leiden en begint om 16.15 uur. Aansluitend wordt een drankje geschonken. De toegang is vrij, maar u dient vroegtijdig een plaats te reserveren door een e-mail te sturen naar r.a.m.honings@hum.leidenuniv.nl. Aanvragen worden in volgorde van binnenkomst gehonoreerd. Voor nadere informatie: secretariaat van de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur, tel. 071-5272604.

Rectificatie

In het artikel van Ruud Paesie (*De Boekenwereld, jrg. 25, nr. 3*) is een storende redactionele fout geslopen. In de tweede regel op pagina 215 staat: 'In 2008 was het vierhonderd jaar geleden'. Dit had uiteraard moeten zijn: 'Dit jaar is het vierhonderd jaar geleden', aan-gezien het Twaalfjarig Bestand in 1609 inging. De redactie en uitgever bieden Ruud Paesie hiervoor hun welgemeende excuses aan.

Agenda

Veilingen

DE ELAND - DE ZON - LOTH GIJSELMAN, Weesperstraat 110, 1112 AP Diemen, tel: (020) 6230343, fax: (020) 6243447: 7 juni (www.deeland.nl)

BUBB KUYPER, Jansweg 39, 2011 KM Haarlem, tel.: (023) 5323986: 26-29 mei (www.bubbkuyper.com).

VAN STOCKUM'S VEILINGEN, Prinsengracht 15, 2512 EN Den Haag, tel.: (070) 3649840: 2-4 juni (boek en prent) (www.vanstockums-veilingen.nl)

ROMANTIC AGONY, Aquaductstraat 38-40, 1060 Brussel, België, tel.: (0032) (0) 25441055: 12 en 13 juni, (www.romanticagony.nl).

AMSTERDAM BOOK AUCTIONS, Quellijnstraat 127, 1073 XH Amsterdam, tel.: 020 3790060: 25 mei en 1 september (www.amsterdambookauctions.nl)

Beurzen

Juni

4-6	The Antiquarian Booksellers Association Bookfair, Londen (UK)
18-21	International Antiquarian Book Fair, Parijs (F)

Gentse boekerijen

In het kader van het project ‘Boeken om naar te kijken’ is tot en met 21 juni in het Museum voor Schone Kunsten te Gent de tentoonstelling ‘Gentse Boekerijen’ te bezichtigen. De curatoren van de tentoonstelling zijn Gerda Dendooven en Gert Dooreman. Zij bezochten twintig ‘Gentse Boekerijen’ en kozen uit deze collecties de getoonde exemplaren.

De tentoongestelde werken geven een smakelijke voorproef van de rijke inhoud van de Gentse kunst- en erfgoedbibliotheken. Zo smakelijk dat het de bezoekers moet aansporen deze vaak uitzonderlijk mooie bibliotheken zelf te gaan bezoeken. De curatoren selecteerden de tentoongestelde werken door in alle ‘boekerijen’ op zoek te gaan naar ‘bijzondere’ publicaties in alle betekenissen van het woord. Gevaarlijke, grappige, beschadigde, gezeefdrukte of handgeschilderde boeken, exemplaren met prenten of gravures, heel kleine boekjes of juist heel grote, verbrande of verboden boeken, sommige met privéaantekeningen, maar allemaal visueel en grafisch sterk. De curatoren beperkten zich niet tot boeken. Jaargangen van

tijdschriften of losse tijdschriftnummers, indrukwekkend omwille van hun vorm of inhoud, kwamen ook in aanmerking. Kortom, deze tentoonstelling bestaat uit de meest vreemdsoortige publicaties die de curatoren in de boekerijen aantroffen. Daarnaast toont 'Gentse Boekerijen' bibliotheekcuriosa, rariteiten of specifieke zaken die iets met bibliotheken te maken hebben. Ten slotte vormt de catalogus een wezenlijk onderdeel van de tentoonstelling.

Adres: Museum voor Schone Kunsten, Citadelpark, Gent, (0032) (0)9 2400700, www.mskgent.be. Openingstijden: dinsdag t/m zondag van 10.00 tot 18.00 uur.

Columbus achterna

De tentoonstelling *Columbus achterna. Antwerpse boeken en prenten de wereld rond* in het Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet toont de drukwerken van de Officina Plantiniana en andere Zuid-Nederlandse drukkers, die vooral in de Nieuwe Wereld en andere kolonies van Spanje en Portugal circuleerden. De collectie bevat ook werken van Vlaamse drukkers die actief waren in Spanje, Portugal of Amerika zelf. Historische boeken, platen en afbeeldingen maken duidelijk hoe Plantijn en zijn opvolgers hun stempel drukten op ontwikkelingen ver buiten Antwerpen.

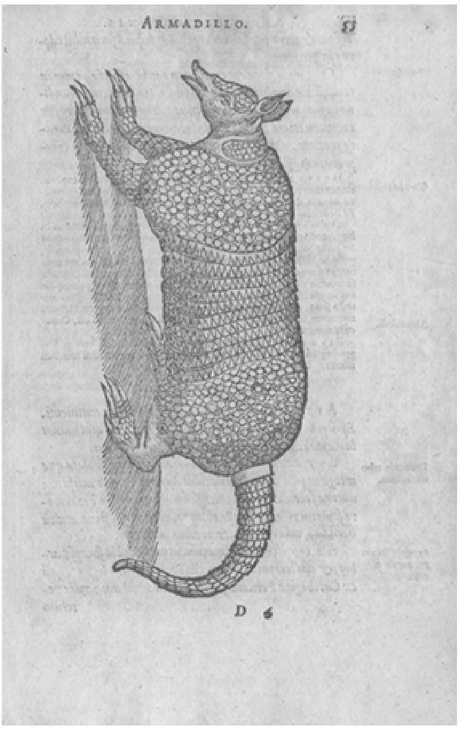

Nicolas Monardes, *De simplicibus medicamentis ex Occidentali India delatis*, quorum in medicina usus est, vertaling Carolus Clusius, Antwerpen, Plantijn 1574. Collectie Museum Plantijn-Moretus, Antwerpen

Boeken en prenten waren in de 16e, 17e en 18e eeuw de voornaamste bron van informatie. De Officina Plantiniana en andere Antwerpse drukkerijen speelden een belangrijke rol in het verspreiden van kennis in de Nieuwe Wereld en andere overzeese gebieden van de Spaanse en Portugese kroon. Hun aanbod aan boeken en prenten was veelzijdig. Naast religieuze werken drukten ze ook historische en etnografische informatie, natuurwetenschappelijke en mathematische kennis. Zelfs technische knowhow voor vestingbouw werd uitgevoerd naar de kolonies.

De rijke fauna en flora van de overzeese gebieden vormden een bron van inspiratie voor de auteurs en drukkers uit die tijd. De eerste prenten van exotische planten en dieren zijn te bewonderen. De kaarten die de kolonisten begin 1700 van Latijns-Amerika maakten, zijn ook een interessante ontdekking. Een aantal werken wordt voor deze expositie uit de collectie en de reserves van Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet gehaald. Ook zeldzame bruiklenen van Portugese en Spaanse universiteiten en bibliotheken worden getoond. Tot en met 19 juli 2009.

Adres: Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt 22, Antwerpen, tel. (0032) (0)3 2211450, www.museumplantinmoretus.be. Openingstijden: dagelijks van 10.00 tot 17.00 uur.

Cobra op papier

Museum Het Valkhof bezit een interessante collectie werken op papier van Nederlandse Cobrakunstenaars. In het Prentenkabinet worden dertig werken op papier geëxposeerd: aquarellen en pastels van Lucebert, prenten van Karel Appel, Corneille, Constant, Eugène Brands, Lucebert, Theo Wolvecamp, Anton Rooskens en Jan Sierhuis. Een bijzondere bijdrage vormen de collageschilderingen op papier van de aan Cobra verwante Gelderse kunstenaar Fred Sieger (1902-1999). De tentoonstelling is te zien tot en met 30 augustus in het Prentenkabinet van Museum Het Valkhof.

Vlak na de Tweede Wereldoorlog kwamen in Parijs jonge artiesten bijeen die zich afzetten tegen de traditionele westerse cultuur. Deze rebelse kunstenaars richtten zich op die vormen van kunst die nog oorspronkelijk waren en niet bedorven door de conventies van de geordende burgerlijke samenleving. De Cobrakunstenaars wilden een spontaan levensgevoel tot uitdrukking brengen door middel van volstrekt nieuwe kunst. Zij vonden inspiratie in primitieve culturen, mythische verhalen, volkskunst, de kinderwereld en de verbeeldingskracht van geestesgestoorden.

Lucebert, *Boer*, 1977, gouache. Collectie Museum Het Valkhof

Adres: Museum Het Valkhof, Kelfkensbos 59, Nijmegen, tel. (024) 3608805, www.museumhetvalkhof.nl. Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur, zaterdag en zondag van 12.00 tot 17.00 uur.

Beeldschone boeken

Prachtige minuscule details, flonkerend bladgoud en schitterend kleurgebruik: het zijn de kenmerken van de middeleeuwse manuscripten. De tentoonstelling *Beeldschone Boeken* in muse-

Getijdenboek, Utrecht, Meester van Gijsbrecht van Brederode, ca. 1460. Universiteitsbibliotheek, Utrecht, Hs. 15.C.5

um Catharijneconvent Utrecht - te zien tot en met 23 augustus 2009 - geeft met een selectie van ruim honderd handschriften een uitgebreid overzicht van de Utrechtse boekproductie in de middeleeuwen. *Beeldschone Boeken* komt tot stand in nauwe samenwerking met de UB Utrecht.

Nicholas of Lyra, Postilla litteralis in vetus et novum testamentum, Utrecht. Meesters van Otto van Moerdrecht, ca. 1423-1425. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, ms. 252

Hiervoor is een keuze gemaakt uit de rijke verzameling handschriften van het museum en de unieke collectie Utrechtse kloosterboeken van de UB. Belangrijke bruiklenen uit binnen- en buitenland vullen de selectie aan. De manuscripten in de expositie dateren voornamelijk uit de veertiende en vijftiende eeuw. Vanwege het kostbare karakter en de hoge artistieke kwaliteit zijn deze *Beeldschone Boeken* stuk voor stuk uniek.

In de middeleeuwen vormde de stad Utrecht als bisschopszetel het centrum op het gebied van cultuur, politiek en religie in de Noordelijke Nederlanden. De kostbare en rijk versierde manuscripten die in deze periode tot stand kwamen, zijn een absoluut hoogtepunt binnen de beeldende kunst. De aanwezigheid van kapitaalkrachtige geestelijken, invloedrijke adel en welgestelde burgers vormde een vruchtbare voedingsbodem voor de ontwikkeling van een invloedrijke kunstproductie. De beeldschone boeken werden in Utrecht gemaakt of hebben een bijzondere relatie met deze stad. De vervaardigers van Utrechtse manuscripten genoten een grote faam die tot ver buiten de regio en zelfs buiten de landsgrenzen reikte. Utrecht veroverde hierdoor een belangrijke internationale positie op het gebied van de handschriftenproductie en de vroege boekdrukkunst.

Beeldschone Boeken belicht in een aantal thema's de Utrechtse manuscripten en vroeg gedrukte boeken uit de middeleeuwen en vroege renaissance (ca. 695-1528). De opdrachtgevers krijgen aandacht, maar ook de kloosterlingen en ambachtslieden die deze handschriften maakten. Ook het productieproces van manuscripten komt aan bod: hoeveel mensen werkten aan één handschrift, hoe werd perkament gemaakt en waar haalde men de materialen vandaan? Verder zal te zien zijn dat niet ieder boek in de loop der tijd beeldschoon bewaard is gebleven. Waterschade, inktvraat, schimmel, uitgesneden miniaturen voor de losse verkoop of muizen zijn soms rampzalig geweest

voor deze manuscripten. De tentoonstelling laat bovendien de invloed van Utrechtse manuscripten zien op boeken destijds elders in Europa en vice versa, evenals de gevolgen van de introductie van de boekdrukkunst in Utrecht in 1473.

Omslag van Ouwe Bram, Nijkerk 1909

Adres: Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38, Utrecht, tel. (030) 2313835, www.catharijneconvent.nl. Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur. Zaterdag en zondag van 11.00 tot 17.00 uur.

W.G. van de Hulst en zijn uitgever

In Nijkerk is tot en met 29 augustus een dubbeltentoonstelling te bezichtigen over kinderboekenschrijver W.G. van de Hulst en zijn uitgever Callenbach. In de bibliotheek is een tentoonstelling over honderd jaar W.G. van de Hulst, want dit jaar is het een eeuw geleden dat uitgeverij Callenbach zijn eerste drie boeken uitgaf. Het bleek de start van een indrukwekkend oeuvre. Naast veel bekende kinderboeken schreef W.G. van de Hulst ook een groot aantal boeken voor het lees- en geschiedenisonderwijs.

Tegelijkertijd laat Museum Oud Nijkerk in de expositie *Lezende mensen, gelukkige mensen* de geschiedenis van uitgeverij en drukkerij Callenbach zien. In 1854 startte de 21-jarige G.F. Callenbach in Nijkerk een boekhandel en boekbinderij. Hij begon al snel met het drukken en uitgeven van preken van zijn vader en andere predikanten. In 1875 werd de drukkerij een zelfstandige onderneming. Dit was het begin van een periode waarin de uitgeverij en drukkerij uitgroeiden tot zeer bekende bedrijven, die lange tijd de stad Nijkerk op de kaart zetten. Vooral de christelijke kinderboeken, de kerstboekjes en de romans uit de Nobelreeks werden beroemd.

Adres: Bibliotheek Nijkerk, Frieswijkstraat 99, Nijkerk, tel. (033) 2451756, www.bibliotheeknijkerk.nl. Openingstijden: zie de website.

Museum Oud Nijkerk, Holkerstraat 6, Nijkerk, tel. (033) 2457005, www.oudnijkerk.nl. Openingstijden: woensdag van 13.30 tot 16.30 uur, zaterdag van 10.00 tot 16.00 uur.

Over de auteurs

Kuniko Forrer studeerde Nederlandse letterkunde en boekwetenschap. Zij werkt aan haar proefschrift onder de werktitel 'François Halma (1653-1722), boekverkoper te Utrecht, Amsterdam en laatstelijk te Leeuwarden'.

Steven de Joode studeerde Duitse taal en cultuur (BA) en Boekwetenschap en handschriftenkunde (MA). Momenteel is hij werkzaam voor de STCN.

Mathieu Lommen is als adjunct-conservator verbonden aan Bijzondere Collecties van de UB Amsterdam.

Arnold Lubbers is als promovendus verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij onderzoek doet naar het literaire bedrijf in de periode 1815-1830. Hij publiceerde eerder in *De Boekenwereld* en *Zacht Lawijd.*

Marja Smolenaars werkt bij de Koninklijke Bibliotheek aan de stcn en daarnaast aan een proefschrift over de laat 17e-eeuwse boekhandelsbetrekkingen tussen Engeland en Nederland.

Piet Verkruijsse was tot zijn pensionering universitair hoofddocent bij de leerstoelgroep Boekwetenschap en handschriftenkunde van de UvA. Thans is hij als conservator a.i. verbonden aan de Artis Bibliotheek.

Jos van Waterschoot is conservator van het Multatuli Museum in Amsterdam.

Co van der Zwet studeerde Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam en werkte als docent in het voortgezet onderwijs en in het hoger beroepsonderwijs. Vorig jaar rondde hij de master Boekwetenschap en handschriftenkunde af met een scriptie over Uitgeversmaatschappij Oceanus.

[Nummer 5]

Lodewijk Houthakker toont grafiek van Charles Howard Hodges uit de verzameling van zijn vader, 1982. Deze collectie kwam op 15 juni 1982 bij Sotheby's onder de hamer. Fotograaf onbekend. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam

Bij het overlijden van Lodewijk Houthakker (1926-2008)
J.F. Heijbroek

Op 2 oktober 2008 overleed de kunsthandelaar Lodewijk Houthakker. Hij was een kleurrijke figuur in het Amsterdamse kunstleven, die niet schuwde af en toe pittige uitspraken te doen. Zo zei hij over afgestudeerde kunsthistorici: 'Die hebben een brevet ontvangen. Maar', voegde hij er veelal aan toe, 'een opleiding kunstgeschiedenis *hoeft* geen bezwaar te zijn.'

Vader en moeder Houthakker woonden vanaf hun huwelijk in 1923 aan de Herengracht, waar zowel Lodewijk als zijn ruim één jaar oudere broer Hendrik, die later naam zou maken als econoom in de Verenigde Staten, is geboren. Hun vader, Bernard Houthakker, een goede vriend van Jacques Goudstikker, had de gelijknamige kunsthandel in 1909 gesticht en deze in 1926 verplaatst van de Nieuwezijds Voorburgwal naar het Rokin. Daar bleef de zaak tot 1998 gevestigd. Bernard slaagde erin vrienden te vinden die zijn kunsthandel tijdens de Tweede Wereldoorlog 'overnamen', waarmee deze voor de ondergang werd behoed.

Lodewijk doorliep enkele scholen maar maakte er geen af. Het vak leerde hij in de zaak van zijn vader. Aanvankelijk assisteerde hij en in de jaren vijftig werd hij vooral belast met het samenstellen van de expositiecatalogi. Na de dood van zijn vader in 1963 nam hij het bedrijf over. De liefde van Lodewijk lag vooral bij oude, zestiende-, zeventiende en achttiende-eeuwse tekeningen, waarvan hij tot 1975 jaarlijks in zijn zaak een tentoonstelling met typografisch fraai verzorgde catalogi samenstelde. Niet alleen openbare collecties, maar ook particulieren uit binnen- en buitenland kochten bij hem. Na 1975 raakten de 'bronnen' waaruit hij de voorraad haalde, uitgeput. Bovendien stegen de prijzen schrikbarend.

AMSTERDAM, November 1926.
Telefoon [illegible]

L. S.

HIERDOOR HEB IK DE EER TE BERICHTEN DAT MIJN KUNSTHANDEL VERPLAATST IS VAN N. Z. VOORBURGWAL [illegible] NAAR

ROKIN 98.

MET BELEEFDE UITNOODIGING TOT EEN BEZOEK,

HOOGACHTEND,
BERNARD HOUTHAKKER.

Verhuisbericht van kunsthandel Bernard Houthakker. De firma werd in 1926 verplaatst naar het Rokin 98, waar voorheen de zaak van Douwe Komter was gevestigd. Documentatie Stadsarchief Amsterdam

Voor de begrafenisplechtigheid op 10 oktober waren naast familie en vrienden, de meeste van zijn assistentes, veel collega-kunsthandelaars, particuliere verzamelaars en museum-mensen naar de Amsterdamse begraafplaats Zorgvlied gekomen.

Portret van Bernard Houthakker, oprichter van de zaak, 1938. In 1909 had hij zich gevestigd aan de Nieuwezijds Voorburgwal 332, Amsterdam. Foto Hanna Elkan. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam

Hoewel Lodewijk een hekel aan toespraken had omdat ze eigenlijk altijd te lang waren, spraken hier maar liefst vijf vrienden van de overledene. Ineke Hellingman, die vanaf 1985 assistent bij Lodewijk was en hem de laatste jaren ook liefdevol verzorgde, voerde als eerste het woord. Zij vertelde over de winkel (met Lodewijk als Bernard Roozeboom) die figureert in de roman Rituelen van Cees Nooteboom:

> Om bij zijn vriend te komen moest men drie deuren door. Op de eerste, de buitendeur, stond zijn naam in gouden letters geschilderd. '*Engelse* letters', zei Bernard. Als je die deur binnendurfde stond je in een minimale, plotseling zeer stille kleine hal die uitgaf op een tweede deur. Het Rokin was dan al ver weg. Zodra je de stralend gepoetste klink van de tweede deur aanraakte, begon binnen een sierlijk, kort carillon te tinkelen [dat was dichterlijke vrijheid, aldus I.H.]. Je stond dan in de tweede ruimte - 'Dat noemen jullie roomsen toch het voorgeborchte, of is dat al het vagevuur?' - en meestal verscheen er niemand. Door de vitrage, die de achterkant van de etalage vormde, stroomde wat gefilterd daglicht over het elke voetstap dempende Perzische tapijt [...] Na verloop van tijd bewoog een trage schim in het lampschijnsel achter het venster dat daar in de verte niet hoger dan je knieën kwam. ('Ik woon in de onderwereld, maar ik zoek niemand', aldus Lodewijk.) Om daar te komen moest je een trapje afdalen. ('Drie treden, net als de gouden koets, maar de *Oranges* kopen geen kunst.' Ook Lodewijk.) Het vertrek zelf was klein en donker. Er stonden twee bureaus, een voor Bernard en een voor een secretaresse, als die er was. Verder bestond het meubilair uit een zware fauteuil, een tot op de draad versleten tweezits chesterfield en een paar boekenkasten met in leer gebonden naslagwerken waarin Bernard niet hoefde te kijken omdat hij alles al wist.

En zo was het! Lodewijk was een eigenzinnige man. Hij kon vol trots vertellen, dat hij als kind op alle mogelijke lagere scholen, in een straal van vijfhonderd meter rondom het pand op de Herengracht had gezeten. Een schooldiploma zat er dan ook niet in. Wel die beroemde twee jaar mulo, toen hij door de oorlog niet meer welkom was op de hbs. Toch heeft hij één diploma, eigenhandig geplastificeerd en dus met ere bewaard: zijn militair strafrapport. Na de oorlog, eind 1946, moest Lodewijk namelijk, tot zijn grote woede, in dienst. Dat heeft de krijgsmacht geweten: in totaal heeft hij 72 dagen oftewel twee en een halve maand, afwisselend licht of verzwaard arrest gehad vanwege zijn zeer brutale en onkrijgstuchtelijke houding.

De panden Herengracht 417-419 (links), waarvan Bernard Houthakker in 1923 een deel huurde. Vier jaar later, na de dood van de eigenaar, heeft hij het hele pand gekocht en in 1929 liet hij het verbouwen tot één woonhuis. Hier heeft Lodewijk vrijwel zijn hele leven gewoond. Foto H.J. Steegman. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam

Het moge duidelijk zijn dat Lodewijk altijd de grootste moeite met autoriteiten en overheidsbemoeienis heeft gehad. Lodewijk was Lodewijk en daar kon niemand iets aan veranderen. Zo was hij ook in de kunsthandel. Lodewijk kocht zeker niet het geijkte, niet de gesigneerde, overduidelijke ‘makkelijke’ tekening. Nee, hij koos de moeilijke weg, de trouvailles, zíjn ontdekkingen met zíjn toeschrijvingen. Zo verzamelde hij ook. Hij kocht wat hij noemde ‘artistieke tekeningen’. Als onderwerp koos hij het ontwerp: *design into art.* Dat kon een ontwerp van een gebouw of een theaterdecor zijn, maar net zo goed voor zilver of meubelen. Deze ontwerpen werden beschreven op door Lodewijk zelf ontworpen inventariskaarten, gefotografeerd en voorzien van een naam. Die namen waren nog weleens aan verandering onderhevig, al naar gelang van een bezoek van een bevriend kunsthistoricus of de altijd maar uitbreidende kennis van Lodewijk. Een van de gevleugelde uitspraken over zijn eigen winkel was: ‘Het best lopende onderdeel van de zaak is de koffie- en theemachine.’ En zo waren er vele. Wat te denken van een opmerking tegen een van zijn medewerkers: ‘Be reasonable, do it my way.’

Na Ineke Hellingman sprak Lodewijks vriend, de Leidse hoogleraar Victor Halberstadt. Deze herdacht hem met enkele treffende herinneringen. Allereerst over vriendschap:

> Op een late avond in het begin van deze eeuw telefoneerde Lodewijk: 'Ik sta midden op de Munt bij jou om de hoek, je moet echt onmiddellijk hier naartoe komen.' Ik veronderstelde een persoonlijke calamiteit en liep gehaast naar de Munt. Van een afstand zag ik reeds een oploop: politiewagens, stilstaande trams, omstaanders, maar op het eerste gezicht geen Lodewijk. Nu werd ik ongerust. Door het publiek worstelend vond ik hem. Tussen meerdere agenten die het publiek tegenhielden, naast een gat in de bestrating, midden op de Munt. Lodewijk met een, voor zijn doen zeer brede lach, geheel vooraan: 'Dit is ongelooflijk... de stad zakt in nog voordat de metro wordt gegraven, ik heb er voor gewaarschuwd... dit moest je echt zien.' Wij besloten bij te komen in de bar van Hotel de l'Europe. Ik vroeg Lodewijk waarom hij had gebeld. Hij keek mij aan en mompelde iets over vriendschap en nog een borrel. Enkele dagen later zocht ik hem op. Wij rookten een sigaartje op zijn bordes en straatterras. Ik vroeg nog maar eens naar de reden van zijn nachtelijke oproep. 'Kijk hier,' zei Lodewijk, zo ongeveer, 'de meeste mensen in je leven zijn toeval; blijvende vriendschap is dat misschien niet... Vriendschap is een bewuste keuze voor wederzijdse belangstelling... Vriendschap is echt risicovol, dus moet je steeds goed opletten en af en toe toetsen of die vriendschap er nog is, want persoonlijke relaties zijn nooit af, ook niet tussen lotgenoten... dat weet ik zeker...', aldus onze betreurde vriend. In mijn waarneming heeft Lodewijk geen tekort aan vriendschap genoten. Hij was zelf niet eisend. Integendeel. Hij demonstreerde bovendien graag lichtvoetig zijn belangstelling voor de ander: kleine dingen, attenties, minimalistische briefjes, het spoor van herinneringen vervolgend. Zo gaf hij mij ooit, op een schijnbaar willekeurig moment, *Das Bild der Erde,* de door vader Bernard gebruikte atlas: 'Goed om bij de hand te hebben voor het geval dat je denkt dat de wereld er nu beter uitziet.'
>
> En wie herinnert zich niet Lodewijks vermogen tot relativeren. Soms opzienbarend en vaak erg geestig. Dat kwam vooral tot uitdrukking in zijn scepsis over de mensheid en cynisme over de maatschappij. In zo weinig mogelijk woorden legde onze vriend virtuoos uit welke recente ergernissen waard waren benoemd te worden - over bestuurders, over klanten, over collega's, over familie. U zult het vermoedelijk met mij eens zijn dat Lodewijks eigen waarneming over zichzelf juist was: 'Ik ben in de loop der jaren niet veranderd, waarom zou ik?'
>
> Alles overheersend zijn er, zo vermoed ik, drie factoren in zijn leven die hij zelf als bepalend zou memoreren. In de eerste plaats de Tweede Wereldoorlog, die zijn wereldbeeld en zijn leven heeft bepaald. De vermoorde familie, de vermoorde groepsgenoten en evenzeer de onterende nasleep. Nooit ver weg in zijn gedachten. In de tweede plaats de verbazing over de toegenomen haastigheid van ieders leven, het gebrek aan geduld en het oud zijn. Hij was droevig over de maatschappelijke en persoonlijke

aftakeling. Als derde factor zou Lodewijk familie, of beter, het gebrek daaraan, noemen. Over dat laatste, familie, wil ik nog iets vertellen.
Er waren eind vorige eeuw de onregelmatige bezoeken van broer Hendrik, een wereldberoemde economist. Die bezoeken waren in mijn waarneming meestal een bezoeking voor beiden. Jaren geleden besloot Lodewijk daarom dat het uitmuntend zou zijn als wij bij zo'n bezoek als regel ten minste eenmaal gezamenlijk zouden

De familie Houthakker, v.l.n.r. Lodewijk Arnold (1926-2008), Bernard Houthakker (1884-1963), Marion Houthakker-Lichtenstein (1903-1985) en Hendrik Samuel (1924-2008). Foto Loopuit-Reichenfeld. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam

dineren. Aanvankelijk vond ik het een prachtig idee om mijn vermaarde vakgenoot beter te leren kennen. Lodewijk reserveerde een tafel in een uitstekend restaurant. Het gesprek verliep merkwaardig, kwam eigenlijk niet op gang, want de broers hadden het gemeenschappelijke voorafgaand behandeld; zij bleken uitgesproken. Ik deed enkele vertwijfelde pogingen een tafelgesprek te hebben. Lodewijk zei hardop: 'Doe geen moeite want Hendrik begrijpt me niet en ik begrijp hem niet. Dat is altijd zo geweest en je moet goede familietradities niet verstoren.' Hendrik knikte instemmend. Ten einde raad vroegen wij om de rekening. De broers keken mij beiden aan en duidden dat zij in ieder geval niet voor elkaar wilden betalen. En zo ontstond de langjarige gewoonte om *à trois* te dineren. Lodewijk noemde dat glimlachend 'afrekenen op basis van emotionele draagkracht'. Hendrik overleed in april 2008. Ik heb Lodewijk toen opgezocht en dit stukje geschiedenis nog eens in herinnering geroepen. Lodewijk keek mij aan, kneep in mijn hand. Ik weet zeker dat hij als vanouds glimlachte toen ik vertelde dat Hendrik met een grote katholieke eredienst begraven was, hoge pauselijke onderscheiding op de kist.
In het leven van Lodewijk is er veel gebeurd, is er veel geslaagd, is per saldo alles goed afgemaakt. Het was geen eenvoudig parcours, maar hij heeft het zelfstandig, alleen - en dank zij u allen - niet eenzaam toch foutloos gereden. In het laatste moeizame traject is dat mede te danken aan de bijzondere aandacht en steun van Ineke Hellingman.
In de joodse traditie kan men een dode geen grotere eer bewijzen dan deel te nemen aan de begrafenis. Daarom eindig ik met - voor Lodewijk en mij - traditionele

> woorden, zoals Lodewijk per saldo van mij verwacht zou hebben: 'Bij het heengaan van de mens, zo is er gezegd, neemt ge niets mee naar ginds, behoudens uw daden en de gedachten van uw vrienden.' Ik zal de bijzondere vriend blijvend missen.

Een van de andere sprekers was Gary Schwartz. Hij ging in zijn toespraak nader in op enkele persoonlijke en kunsthistorische aspecten.

> Op een mooie najaarsdag zoals deze enkele jaren geleden fietste ik met Lodewijk niet ver hier [Zorgvlied] vandaan de Amstel over van Amsterdam naar Maarssen. Ondanks ons leeftijdsverschil, moest ik al mijn kracht inzetten om hem bij te houden. Aan hem zag je geen tekenen van inspanning. Hij fietste met statige rust onvermoeibaar door. Wat ook grote indruk op me maakte, was zijn trefzekere routekennis. Hij kende een bepaalde geheime doorgang onder de A2 waar hij ons naartoe loodste en die onze weg met enkele minuten bekortte. Het gaf hem veel voldoening dat hij mij over mijn eigen omgeving iets waardevols kon leren wat ik nog niet wist. Dat bracht hij over met zichtbare trots, die vrij was van betweterigheid.
>
> Of Lodewijk altijd zijn superieure kennis zonder betweterigheid etaleerde, durf ik niet te zeggen. Ondanks het feit dat ik een kunsthistoricus ben, waren wij vrienden, en voor zijn vrienden had Lodewijk veel over. Al voor de uitvinding van het woord 'onthaasten' was Lodewijk daar een meester in. Niet alleen op zijn geliefde fiets maar ook bij het snijden van passe-partouts, het inrichten van een tentoonstelling, het lezen van de krant, en vooral bij het zeilen kon Lodewijk opschieten zonder haast te maken. Alle tijd van de wereld had hij als hij de planken uittrok van zijn schitterende tekeningenkast om de bezoeker voorbeelden te tonen van zijn legendarische verzameling van ontwerp- en decoratietekeningen. *Design into Art* was de naam van de tweedelige catalogus, door Philip Wilson uitgegeven, door Peter Führing geschreven en door mij in Nederland verspreid. Ik was trots mijn naam op de rug van die twee magistrale delen te zien. De spreuk van de Venetiaanse uitgever Aldus Manutius, *festina lente,* was Lodewijk op het lijf geschreven. Aldus was een andere heer van stand die in de hogere cultuur handelde en die graag zeilde. Deze constatering behoeft enige aanpassing: Lodewijk maakte zelden haast, behalve wanneer hij aan het praten was, en hij was bijna altijd aan het praten. Dan tuimelden zijn woorden over elkaar met logopedisch onverantwoorde haastige spoed. Zijn spraaksysteem had duidelijk moeite met het bijhouden van zijn innerlijke stroom van gedachten en associaties.
>
> De tegenstelling tussen onthaasten en haast was niet alleen zichtbaar in Lodewijks karakter. Vaak wanneer je hem dacht beet te hebben, moest je bij enig nadenken onderkennen dat ook het tegenovergestelde op hem van toepassing was. Hiervan geef ik een paar voorbeelden uit de kunstgeschiedenis- en museumwereld. Lodewijk dreef graag de spot met de kunstgeschiedenis. Een van zijn lievelingsuitspraken was: 'Als je iets

voor mij verborgen wilt houden, moet je het vooral in een kunsthistorisch tijdschrift publiceren.’ Maar Lodewijk was een grote weldoener van het kunsthistorisch tijdschrift waar ik het meest mee te maken heb gehad, *Simiolus.* Vanaf het eerste nummer, in 1966, bood *Simiolus* de kunsthandel advertentieruimte. En vanaf het eerste nummer claimde Lodewijk de duurste pagina in het blad voor de firma Bernard Houthakker, de achterkant van het omslag. Het was hem echt

Lodewijk Houthakker voor zijn achttiende-eeuwse kunstkast met zijn verzameling *Design into Art.* Dit meubel is enkele jaren voor zijn dood verkocht aan het Rembrandthuis. Foto: André van Oort. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam

Lodewijk Houthakker bekijkt enkele bladen uit zijn verzameling *Design into Art.* Boven de schouw hangt de monumentale tekening van een fantasiegebouw door Etienne-Louis Boullée uit 1781. Dit blad was een van de topstukken uit zijn collectie en werd verkocht aan de National Gallery in Washington D.C. Foto: André van Oort. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam

niet om de publicitaire power van *Simiolus* te doen, maar om een stel jonge kunsthistorici te ondersteunen en zijn verknochtheid met hun blad te tonen. Bovendien, altijd als Lodewijk zei dat je iets vooral in een kunsthistorisch tijdschrift moest publiceren als je het voor hem verborgen wilde houden, was dat op het moment dat ik hem net iets verteld had dat in een kunsthistorisch tijdschrift stond. Voor de inhoudelijke mededeling had hij altijd wel belangstelling.

Lodewijk en de musea. Op menige openingsreceptie van een tentoonstelling liet hij hoorbaar weten aan zijn gesprekspartner welke van de aanwezige museumdirecteuren en conservatoren hun onwetendheid, gebrek aan smaak en arrogantie tentoon hadden gespreid door voortreffelijke aanbiedingen van hem af te slaan of totaal te negeren. Dat waren geen denkbeeldige voorvallen. Bijvoorbeeld, op de achterkant van de allereerste aflevering van *Simiolus* staat een afbeelding van het zelfportret van de schilderende burgemeester - accuraten burgemeesterende schilder - van Leiden, Isaac Claesz. van Swanenburgh. Dat schilderij uit 1568, een van de belangrijkste Nederlandse zelfportretten uit de zestiende eeuw, werd in 1965 door Lodewijk in Londen ontdekt nadat het bijna vierhonderd jaar lang onzichtbaar voor de wereld was gebleven. Een collega in Londen had het van een particuliere verzamelaar of familie in Frankrijk gekocht zonder te weten wat het was. Nu is het schilderij een van de schatten van Stedelijk Museum De Lakenhal, waar het zonder meer thuis-

hoort. Denk echter niet dat De Lakenhal het schilderij van Lodewijk kocht. Hij zat er vijf jaar mee totdat hij het stuk in 1970, ik vermoed tijdens de vierde CINOA-verkooptentoonstelling in Amsterdam, aan de Schaeffer Galleries in New York van de hand deed. Pas in 1974 nam De Lakenhal eindelijk de nodige stappen om het schilderij aan te schaffen en om zo haar honderdjarig bestaan te vieren. Met veel bombarie en met de onschatbare hulp van de Vereniging Rembrandt, de Vereniging van Leidse Industriëlen en het Leids Universiteits Fonds, kocht De Lakenhal het zelfportret van Van Swanenburgh voor het prinselijk bedrag van *f*42.000. Een fors deel van dat bedrag was natuurlijk de winst van de Schaeffer Galleries. Ik spreek maar niet van het levensgrote risico dat het museum nam door een eersteklas icoon van de Leidse schilderkunst acht jaar lang in de kunsthandel te laten rondslingeren, van waaruit het best weer voor vierhonderd jaar in de onderwereld had kunnen verdwijnen.

Interteur van de expositieruimte aan het Rokin 98 te Amsterdam. Fotograaf onbekend. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam

Vanuit Lodewijks perspectief was deze financiële schade en dit domme risico een rechtstreeks gevolg van de onwil van het museum om hem en zijn vak serieus te nemen. Dat ervaringen van dit soort - en er waren er veel te veel - Lodewijk niet tot een nog veel grotere museumdirecteurhater maakten dan hij was - sommigen van zijn beste vrienden waren directeuren of conservatoren van musea - kan alleen verklaard worden uit zijn grote goedheid als mens.
Hetzelfde geldt voor Lodewijks waardering voor de mensheid in het algemeen. Afgezien van de keren dat we bij hem binnenwipten op het Rokin, waar we altijd allerhartelijkst ontvangen werden, zagen mijn vrouw Loekie en ik Lodewijk het vaakst bij ons thuis in Maarssen. Op de fiets. De reden waarom Lodewijk de route zo goed kende, is dat hij enkele keren per jaar van Amsterdam naar Odijk fietste, en zijn reis halverwege afbrak bij ons in Maarssen. Wij dronken een drankje samen en praatten wat bij totdat hij weer opstapte. Zijn uiteindelijke bestemming bij deze tochten was het huis van zijn onderduikouders. Met hen en hun kinderen onderhield Lodewijk levenslang een hechte band. Lodewijk presteerde het - met hoeveel moeite zullen wij nooit weten - een bestaan als goede Nederlandse burger voort te zetten na die verschrikkelijke oorlogstijd. Tegenover de levensontzegging van de Duitse bezetters stelde hij een levensbevestiging, die hij met onvervalst, al was het af en toe een beetje geforceerd plezier uitleefde.
Behalve onze ontmoetingen in Amsterdam en Maarssen, die wij niet alleen per fiets met elkaar verbonden, maar ook een keer met een boottocht over de Vecht, liepen Loekie en ik Lodewijk drie keer tegen het lijf in het buitenland. In mijn leven is dat een record en duidt dit op een mogelijk bovennatuurlijke oorzaak van magnetische of telepathische aard. De eerste keer was in Parijs in de jaren zeventig of tachtig, toen we Lodewijk zagen buiten de deur van de gerenommeerde prentenhandel van Paul Prouté in de Rue de Seine. Te verwachten, zou je zeggen.
De tweede keer was iets minder miraculeus, omdat we net voor vertrek van elkaar ontdekten dat we alledrie in Edinburgh zouden zijn in dezelfde tijd. Op 17 augustus 1992 gaf ik een lezing aan de National Gallery of Scotland in verband met een tentoonstelling van Nederlandse schilderijen die ooit in Schotse verzamelingen waren of dat nog steeds zijn. Lodewijk kwam heel braaf naar de lezing en zat met Loekie op de eerste rij, waar hij gestalte gaf aan een andere van zijn lijfspreuken ‘Ik mag me van de dokter niet vervelen’, door van het begin tot het einde te slapen, iets wat mij elke keer als ik de zaal inkeek licht van mijn à propos bracht.
Onze derde ontmoeting buitengaats was de grootste verrassing. Het moet in de winter 1995-1996 zijn geweest, hoewel ik daar niet geheel zeker van ben. Ik liep van de zalen van het Israel Museum in Jeruzalem de trap af naar de ingangshal, en daar stond Lodewijk, midden in de hal, onbewegelijk, als een standbeeld. Hij was op familiebezoek in Israël en uiteraard kwam hij ook naar het museum kijken. Hij zag er daar wat ongemakkelijk uit. Dat ongemak was niet willekeurig. Over alles wat ons met elkaar verbond - Nederland, de kunst, de kunstwereld en zijn

ingezetenen, het wereldburgerdom - konden wij goed met elkaar praten, behalve over dat ene onderwerp. Over zijn redenen kan ik slechts vermoedens uitspreken. Wellicht hield onze gedeelde joodse afkomst voor Lodewijk geen gemeenschappelijkheid in. Joods zijn betekent voor een jongen die in 1940 in New York geboren is misschien wel heel iets anders dan voor een man die in dat jaar veertien was en het begin van het einde van het Nederlandse jodendom meemaakte. Misschien was dit verschil zelfs

Lodewijk Houthakker op de kijkdagen voor een veiling in Bern in 1994. Foto Eduard Rieben, Bern.
Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam

te groot om door vriendschap overbrugd te kunnen worden. Ik denk en ik hoop dat Lodewijk met anderen, met familie of lotgenoten, hier wel over kon praten.

Voor wie het mooie in memoriam van Roelof van Gelder in *NRC Handelsblad* van 7 oktober heeft gemist, lees ik deze zinnen voor: 'Lodewijk Houthakker, joyeus stappend in zijn witte zomerkostuum en panamahoed in de omgeving van het Spui, verstond de kunst om vrolijk te mopperen. Hij was eigenzinnig, genereus en schuwde een goede maaltijd niet.' Overbodig te zeggen dat onze ontmoetingen in Parijs, Edinburgh en Jeruzalem ook met goede maaltijden eindigden, de ene beter dan de andere. De volgende maaltijd lag altijd in het verschiet. Aan tafel, wanneer het moment der waarheid aanbrak en je kleur moest bekennen tegen de ober, wanneer alle overwegingen van smaak en gezondheid en prijs tegenover elkaar moesten beoordeeld worden, kwam Lodewijk steevast met een andere lijfspreuk. 'Ik ben niet voor m'n verdriet geboren', waarop een bestelling volgde voor het zondigste, meest zelfverwennende, maar het beste gerecht op de kaart.

'Ik ben niet voor m'n verdriet geboren.' Het heeft iets van een bezweringsformule, om het verdriet af te wenden. Al was Lodewijk er niet voor geboren, toch heeft hij vele vormen van verdriet gekend. Oorlogsverdriet, liefdesverdriet, zakenverdriet. Hij had zijn manieren om daar overheen te komen. Wij allen speelden daarin een

rol. De gezelligheid, de gastvrijheid, de generositeit, waren manieren om tweerichtingsverkeer tot stand te brengen in een leven dat anders door eenzaamheid bedreigd werd, vooral na de dood van zijn moeder in 1985. Die dreigende eenzaamheid werd gelukkig ook opgevangen door een opeenvolging van jonge medewerkers en helpers, die zover ik me kan herinneren om de een of andere reden allemaal bloedmooie vrouwen waren. Nu kan ik mij vaak van de aantrekkingskracht van medemannen op vrouwen niets voorstellen, maar bij Lodewijk zie ik dat wel. De warmte en genegenheid die van hem afstraalden, de humor en het goede humeur, de veelbelovende grote capaciteit voor sensueel genot, het complete vertrouwen dat hij in je kon stellen, zijn afwisseling van melancholie en levensvreugde, zijn onpretentieus gezag in zijn vak, zijn *gentlemanliness,* zijn goedgedoseerde afwisseling van charme en venijn, zijn aandoenlijke hulpeloosheid, en niet te vergeten de ambiance waarin hij leefde, de panden aan het Rokin en de Herengracht waarin al zijn betere eigenschappen uitvergroot werden, een vorm kregen waarin je wonen kon, de kunstwerken en *objets d'art* die zijn eigen uitstraling begeleidden: al deze eigenschappen en omstandigheden vormden tezamen de grond waarom zovele vrouwen zich tot hem aangetrokken voelden.
Van die jongere medewerkers noem ik alleen de laatste en degene die op de meest intensieve en innige wijze met Lodewijk heeft gewerkt, Ineke Hellingman. Maar daarmee wil ik ook dank en erkenning uitspreken aan allemaal, aan alle Titia's en Inekes... Inekes kunsthistorische en bedrijfsmatige medewerking hield een verlichting van ongekende betekenis in voor de bedrijfsbeëindiging van de kunsthandel, een taak die Lodewijk in z'n eentje niet aankon. Maar zij betekende zo veel meer voor hem. Zij liep niet weg aan het einde van de dag naar haar eigen aanzienlijke besognes, maar stelde zich verantwoordelijk, ook met hulp van andere toegewijde vrienden, voor Lodewijks persoonlijke comfort, voor de handhaving van waardigheid in zijn leven. Dat Lodewijk ook in de mensonterende toestand waartoe hij door zijn aftakeling gedreven werd, zoveel zelfrespect kon behouden, was te danken aan Ineke. Zij schraagde de belangrijkste eigenschap van Lodewijk tot het einde, zijn waardigheid. Zij heeft hem met bewonderenswaardige toewijding tot aan de dood begeleid, een toewijding waar wij als vrienden allemaal voor altijd onnoemelijk dankbaar voor zijn.
‘Ik ben niet voor m'n verdriet geboren.’ Wat er wel of niet waar van is, Lodewijk, ik heb nu het antwoord bedacht dat zeker waar is en waarmee ik afscheid van je neem: ‘Je bent niet voor ons verdriet geboren.’

Na de toespraken werd Lodewijk door de aanwezigen naar zijn laatste rustplaats begeleid. In de koffiekamer, waar velen na de teraardebestelling nog even bijeenkwamen, werden onder het genot van een drankje en een oester van de bij feestelijkheden van Lodewijk altijd aanwezige oesterman nog talrijke herinneringen aan deze kleurrijke kunsthandelaar opgehaald.

Het einde van de STCN (1)
De STCN en... *eene korte schets van den opkomst, aanwas en voortgang der geleerdheid en drukkunst*
Jan Bos

Het STCN-project is klaar. De vervaardiging van de Short Title Catalogue, Netherlands (STCN) is per 1 juli 2009 afgerond. Na bijna 27 jaar is er een punt gezet achter de samenstelling van de retrospectieve Nederlandse bibliografie tot het jaar 1800. De 'vliegende brigades' van de STCN, de teams die de collecties van allerlei bibliotheken beschreven hebben, zijn verleden tijd. Dat betekent niet dat er nooit meer nieuwe titels, exemplaren en verbeteringen aan het bestand toegevoegd zullen worden. De STCN mag dan geen lopend project meer zijn, het is wel een dienst die de Koninklijke Bibliotheek blijft onderhouden en uitbreiden. En de STCN zal gratis voor iedereen beschikbaar blijven via www.kb.nl/stcn.

Het overzicht van de Nederlandse boekproductie tot 1800 is inmiddels zo goed als volledig. Natuurlijk zijn her en der nog uitgaven te vinden die niet in het bestand zitten en daar alsnog in opgenomen moeten worden, maar negentig procent van alle bewaard gebleven 'gewone' boeken en meer dan zestig procent van bijzondere categorieën als overheidspublicaties en gelegenheidsgedichten is verwerkt. De database, die gebaseerd is op het bezit van 25 collecties, bevat bijna 200.000 beschrijvingen in meer dan een half miljoen exemplaren, met daarbij ook Nederlandstalige boeken uit de Vlaamse STCV. De afronding van de STCN wordt onder andere gevierd met een symposium in de Koninklijke Bibliotheek, een tentoonstelling in Museum Meermanno, een nieuwe website en diverse publicaties, waaronder het prachtboek *Boekenwijsheid*: *drie eeuwen kennis en cultuur in dertig bijzondere boeken.*

Wat is de STCN precies? In de eerste plaats is het een lijst van alle in Nederland gedrukte boeken en van alle elders verschenen boeken in de Nederlandse taal. Die lijst is te vergelijken met een burgerlijke stand. Iedereen die in Nederland gewoond heeft, staat daarin. Niet alleen alle grote namen, maar ook mensen die weinig sporen hebben nagelaten. Zo heeft de STCN niet alleen alle geleerde of literaire werken opgenomen, maar evenzeer pamfletjes, schoolboekjes, almanakken, duizenden ordonnanties en disputaties en ook alle ongewijzigde herdrukken van een bestseller. In een nationale bibliografie heeft elk boek een plaats.

In de tweede plaats is de STCN, dankzij zoekfaciliteiten die ver uitstijgen boven die van een normale bibliotheekcatalogus, een wetenschappelijk instrument. Allerlei historisch onderzoek kan veel sneller en soms zelfs alleen dankzij de STCN plaatsvinden. Hoeveel boeken werden op een bepaald moment in een bepaalde stad gedrukt? Hoe verhielden de verschillende talen, lettertypes en formaten zich tot elkaar? Welke boeken waren geïllustreerd? Wat verscheen er in druk tijdens het 'Rampjaar' 1672? Wat wist men rond 1700 van wiskunde, van medicijnen? Welke Engelse auteurs werden hier gelezen? Wat voor liedjes hoorde Hieronymus van Alphen op straat zingen? Welke bijbelvertalingen waren er in omloop? Wat leerden

kinderen op school? Waaraan hadden de regenten van het weeshuis zich te houden? Op al dit soort vragen levert de STCN een snel en vaak pasklaar antwoord.

Ten slotte ligt de STCN ten grondslag aan grootschalige digitaliseringsprojecten. Veel onderzoekers en andere geïnteresseerden zijn uiteindelijk niet op zoek naar titelbeschrijvingen, maar naar volledige teksten. Daarom worden steeds meer boeken gedigitaliseerd, hetzij op de haastige en ongecontroleerde manier van Google Books, hetzij op de zorgvuldige en afgewogen wijze van projecten als Dutch Prints Online. Voor dit laatste project, waarbinnen 1,3 miljoen pagina's uit Nederlandse boeken uit de periode 1781-1800 gedigitaliseerd zullen worden, is de STCN de basis voor de selectie en voor de metadata. Vanaf 2010 zal de gebruiker in STCN-beschrijvingen steeds meer links naar verschillende volledige tekstbestanden vinden.

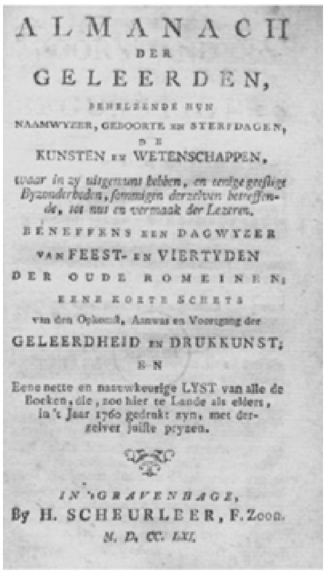
ALMANACH
DER
GELEERDEN,
BEHELZENDE HUN
NAAMWYZER, GEBOORTE EN STERFDAGEN,
DE
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,
waar in zy uitgemunt hebben, en eenige geestige Byzonderheden, sommigen derzelven betreffende, tot nut en vermaak der Lezeren.
BENEFFENS EEN DAGWYZER
VAN FEEST- EN VIERTYDEN
DER OUDE ROMEINEN;
EENE KORTE SCHETS
van den Opkomst, Aanwas en Voortgang der
GELEERDHEID EN DRUKKUNST;
EN
Eene nette en naauwkeurige LYST van alle de Boeken, die, zoo hier te Lande als elders, in 't Jaar 1760 gedrukt zyn, met derzelver juiste pryzen.
IN 's GRAVENHAGE,
By H. SCHEURLEER, F. Zoon.
M. D. CC. LXI.

Almanach der geleerden, 1761, KB, Fotografisch Atelier, 2106 A 647

Met het einde van het STCN-project komt er ook een eind aan de rubriek 'Uit de STCN' in *De Boekenwereld.* Een meer dan geschikt boekje om juist bij deze laatste gelegenheid voor het voetlicht te brengen, is de

> *Almanach der geleerden, behelzende hun naamwyzer, geboorte en sterfdagen, de kunsten en wetenschappen, waar in zy uitgemunt hebben [...]; eene korte schets van den opkomst, aanwas en voortgang der geleerdheid en drukkunst; en eene nette en naauwkeurige lyst van alle de boeken, die, zoo hier te lande als elders, in 't jaar 1760 gedrukt zyn.*

Heel toepasselijk is natuurlijk de relatie die zo expliciet gelegd wordt tussen de ontwikkeling van de geleerdheid en de boekdrukkunst. Want dat is precies wat de STCN doet: de producten van de boekdrukkunst voor de wetenschap toegankelijk maken. Ook heel aardig is

die lijst van boeken uit 1760, die in de almanak is opgenomen. Dat klinkt als een klein, éénjarig voorlopertje van de STCN... De almanak is een klein boekje van 72 bladzijden in een bescheiden 8°-formaat. Het werd in de eerste dagen van 1761 uitgegeven door H. Scheurleer, F[loris]zoon in Den Haag. Hendrik Scheurleer neemt in de Nederlandse boekgeschiedenis een bijzondere plaats in, want hij staat bekend als de eerste die in Nederland een commerciële uitleenbibliotheek opzette.[1] Vanaf het begin van zijn werkzaamheid, in 1750, waren de boeken in zijn winkel niet alleen te koop, maar ook te leen. Deze *Almanach der geleerden* draagt Scheurleer op aan de begunstigers van zijn ‘leesbibliotheek’.

> *Aan de voorstanders en begunstigers der geleerdheid*
> Naardien myn arbeid, iever en kosten, in 't oprechten en handhaaven eener openbaare LEES-BIBLIOTHEEK, te deezer plaatse, tot verderen aanwas en opbouw der noodige en nutte Kunsten en Wetenschappen, hoe langer hoe meer, begunstigd, door goed gevolg gezegend, en, met gewenschte vrucht, bekroond worden; achte ik het niet onvoegzaam om, zoo wel aan de Voorstanders deezer myne heilzaame Onderneeminge, als aan alle andere Beminnaars der Beschaafde Letteren, een klein blyk myner dankbaare Erkentenisse te geeven, met dit beknopt *Letter- en Nieuwjaars-geschenk*, eenvoudiglyk, en van goeder harten aan Hun op te dragen.

AUGUSTUS.
AUGUSTUS.

Almanach der geleerden, fol C2v-C3r. KB, Fotografisch Atelier

Scheurleers leesbibliotheek, waarvan hij diverse catalogi uitgaf, bestond vooral uit serieuze werken op allerlei wetenschapsgebieden, en was niet alleen bestemd voor geleerden en andere ontwikkelde lezers, maar met nadruk ook voor zo veel mogelijk weetgierigen die zich de privéaanschaf van een duur boek niet konden veroorloven. Verspreiding van nuttige kennis stond hoog aangeschreven bij de aanhangers van de verlichting, en daar mogen

we Scheurleer zeker toe rekenen. Dat blijkt ook nog eens uit de slotzinnen van zijn opdracht:

> Mag ik dus, als een onzijdig Burger der Waereld, en algemeen Liefhebber van alles wat eerlyk, welluidende, recht en goed is; zelfs in deeze geringe Schetsen, den lust tot zuivere Deugd, en waare kennisse, in deezen of genen, bevorderen! Mag ik, voor al aan de Jeugd en Jongelingschap, eenen afkeer inboezemen voor den zouteloozen en laffen zwadder van vuile *Almanachs-Sprookjes* en slegte *Romans-Vertellingen,* en hun een' prikkelenden smaak geven van 't helder en frisse vogt der Bronnen, waar uit hier alleenlyk eenige droppels voor hun op 't papier gesprengd zyn; ten einde zy zelve tot die onuitputbaare Stroomen van *Geleerdheid* naderen, 'er zich in verlustigen, en 'er gestadig uit drinken mogen, tot voeding en verheuging van hunnen Geest.

Zoals vrijwel elke almanak bestaat ook de *Almanach der geleerden* uit een aantal verschillende onderdelen. In het eerste segment vindt de lezer, na een korte opgave van feestdagen en zons- en maansverduisteringen, op de verso bladzijde voor elke datum een éénregelige historische of astronomische wetenswaardigheid en op de recto de sterfdag of een andere memorabele dag van grote geleerden. Zo leren we bijvoorbeeld dat 23 september de dag was van de ‘Renspelen te Rome ter eere van *Augustus* geboorte’ en in 1738 tevens de sterfdag van ‘*H. Boerhave,* allerber. Prof Med. & Chem. te *Leid.*’

Het tweede onderdeel van de almanak is een ‘Vertoog over den oorsprongk, aanwas, en voortgangk der drukkery en geleerdheid zoo hier als elders’. Daarin vertelt Scheurleer het bekende verhaal over de uitvinding van de boekdrukkunst door Lourens Janszoon Coster rond 1428 en over de roof van diens letters en drukgereedschap door zijn Duitse knecht, waarna Gutenberg, Fust en Schöffer de vinding in Mainz verder ontwikkelden. Ook de eerste Engelse drukker, William Caxton, zou zijn vakmanschap trouwens te danken hebben aan één of meer omgekochte Haarlemse drukkersknechten. De rest van het vertoog bestaat vooral uit een opsomming van vroege drukplaatsen in Europa tot het jaar 1500, met als toegift de eerste drukkerijen in uithoeken als Moskou, Batavia en Constantinopel.

Het derde segment is een ‘Schets nopens de geleerdheid der Nederlanderen’. In krap vijf bladzijden noemt Scheurleer tientallen grote Nederlandse geleerden, van Erasmus tot Dousa en van De Groot tot Hemsterhuis. De samenstelling van zijn lijst kostte hem geen enkele moeite, want ‘Alle takken van verligte Wysheid brengen, tot nu toe, onder ons, overvloedige bloemen en vrugten voort.’ Hij betreurt het zelfs dat hij niet meer ruimte heeft: ‘Ik mogt veel eer eenen Foliant, dan een enkeld blad willen beschryven, met de opsomming slegts der namen.’ Bovendien is het gros van de burgerij ook zeer ontwikkeld: ‘[...] nergens is een zekere trap van Wetenschap zoo algemeen als hier. Weinigen zyn'er in ons Land van middelbaren staat, die zich niet benaarstigen om hunnen Godsdienst te verstaan en te kunnen verdeedigen. Weinigen, die niet de Vaderlandsche Historien, of eenige anderen, oplettend, gelezen hebben.’

Scheurleer is iets uitvoeriger in zijn ‘Byzonderheden van sommige geleerden; tot nut en vermaak der leezeren’. Het vermaakselement heeft overigens de overhand.

Hendrik Scheurleer dist vooral anekdotes op die de menselijke kant van de vele Nederlandse en buitenlandse beroemdheden tonen. Zo weten we nu dat Erasmus de geur van vis niet kon verdragen en van zichzelf getuigde 'dat hy een *Lutersche* Maag, maar een *Katholyks* Herte had'. Uitzonderlijke domheid vermeldt Scheurleer trouwens ook.

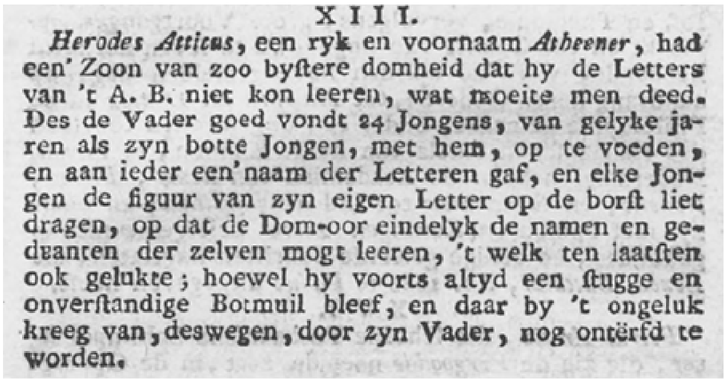
XIII.
Herodes Atticus, een ryk en voornaam *Atheener*, had een' Zoon van zoo byſtere domheid dat hy de Letters van 't A. B. niet kon leeren, wat moeite men deed. Des de Vader goed vondt 24 Jongens, van gelyke jaren als zyn botte Jongen, met hem, op te voeden, en aan ieder een' naam der Letteren gaf, en elke Jongen de figuur van zyn eigen Letter op de borſt liet dragen, op dat de Dom-oor eindelyk de namen en gedaanten der zelven mogt leeren, 't welk ten laatſten ook gelukte; hoewel hy voorts altyd een ſtugge en onverſtandige Botmuil bleef, en daar by 't ongeluk kreeg van, deswegen, door zyn Vader, nog ontërfd te worden.

Almanach der geleerden, fol. G1r. KB, Fotografisch Atelier

Het boekje sluit af met de al genoemde ‘Naamlyst der nieuw uitgekomene boeken in 't jaar 1760’. Die bevat ruim driehonderd alfabetisch gerangschikte en heel herkenbaar beschreven titels, met opgave van bibliografisch formaat en prijs. De lijst zou dus heel goed op te vatten zijn als een ‘STCN voor het jaar 1760’, en het zou heel aantrekkelijk zijn om hem te vergelijken met alle titels uit 1760 in de ‘echte’ STCN - ware het niet dat Scheurleer heel andere criteria aanlegde. In de eerste plaats gaat het bij hem niet alleen om in Nederland gedrukte werken. Zeker zestig procent van de titels is in het buitenland verschenen, waaronder opvallend veel in Engeland. In de tweede plaats heeft Scheurleer zich niet op autopsie gebaseerd, maar, zo zegt hij zelf, op aankondigingen en advertenties in kranten. Dat heeft tot gevolg dat er in de lijst ook oudere uitgaven staan, waarvoor in 1760 (opnieuw) geadverteerd werd. Het betekent bovendien dat het niet altijd zeker is dat een hier vermeld boek ook daadwerkelijk is verschenen. Een aankondiging leidt immers niet altijd tot een publicatie. Niettemin blijft het aantrekkelijk om te onderzoeken of althans de Nederlandstalige en dus hoogstwaarschijnlijk in Nederland uitgegeven boeken uit Scheurleers lijst nu in de STCN te vinden zijn, al moet die vergelijking dus met de nodige voorzichtigheid plaatsvinden.

Gelukkig zijn inderdaad vrijwel alle Nederlandse titels in de STCN terug te vinden. Een groot aantal daarvan draagt weliswaar het jaartal 1759 in het impressum, maar dat zijn er zoveel dat eerder valt aan te nemen dat Scheurleer wat achterliep of dat er niet meteen voor deze boeken geadverteerd werd, dan dat in alle gevallen een herdruk uit 1760 verloren zou zijn gegaan. Niet te vinden, noch in de STCN noch elders, zijn vooral een paar goedkope boekjes (12 stuivers) die in de categorie ‘populair proza’ lijken te vallen, zoals *De bezeeten mof.* De overlevingskansen van zulke volksboekjes zijn veel kleiner dan van wetenschappelijke werken. Ze werden vaak stukgelezen en belandden ook niet snel in de bewaarcollecties van grote bibliotheken. Deze titel staat overigens wel vermeld in Buismans *Populaire prozaschrijvers*,[2] maar zonder vindplaats. Het is niet ondenkbaar dat Buisman hem aan Scheurleers lijst ontleend heeft...

Links: Medische kennis rond 1700: Steeven Blankaart, *Konst-kamer der chirurgie, ofte heel-konst.* 4e druk. Amsterdam, J. ten Hoorn, 1702. UBA Bijzondere Collecties, O 60-3909
Rechts: Biologische kennis rond 1700: S.I. [= Samuel Jansonius], *Bondige verhandeling, van de voort-teeling en het kinderbaren.* 6e verb. druk. Amsterdam, T. ten Hoorn, 1706. UBA Bijzondere Collecties, OK 62-19

Van de *Historische Kinder-Bybel, of Schriftuurlyke lusthof* 'met 252 afbeeldingen konstig in Palmhout gesneeden' kent de STCN de eerste druk uit 1745, de tweede uit 1753, de derde uit 1765 en nog een vierde en vijfde druk uit 1777 en 1798. De vermelding in Scheurleers lijst valt dus precies tussen de tweede en derde druk in. In dit geval kan het zijn dat er alsnog reclame gemaakt is voor winkeldochters van de tweede druk, maar ook dat de derde druk al wel op stapel stond, maar uiteindelijk nog een paar jaar op zich liet wachten.

Lastiger is de vraag waarom de STCN geen enkel exemplaar beschreven heeft - of beter gezegd: waarom er in Nederland geen enkel exemplaar te vinden is - van het *Paradys der chymisten,* dat in kwarto verscheen en 3 guldens en 12 stuivers kostte. Een kloek en tamelijk prijzig boek dus. De voor zover bekend enige bibliotheek ter wereld die dat boek op de plank heeft staan, is de University Library of Pennsylvania. Iets dergelijks geldt voor het allerlaatste item uit Scheurleers lijst, de *Zinryke Tydverdryver, aanwyzende eenige der beste en nadenkelykste Spreekwoorden* door Johannes Lassenius. Het enig bekende exemplaar daarvan is te vinden in de Newberry Library in Chicago. Deze collecties zijn niet in de STCN verwerkt en zullen ook niet verwerkt worden. Maar het is natuurlijk wel zeer wenselijk dat zulke unica op individuele basis alsnog in de STCN worden opgenomen.

De *Zinryke Tydverdryver* (ook een mooie benaming voor de STCN) sluit de *Almanach der geleerden* af, maar daarmee is het verhaal nog niet helemaal uit. Hendrik Scheurleer heeft

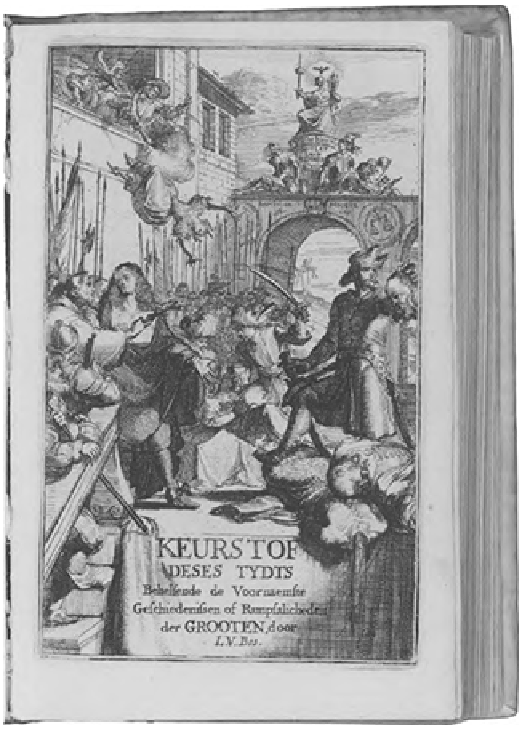

Leesvoer uit het Rampjaar 1672: Lambert van de Bos, *Keur-stof deses tydts, behelsende de voornaemste geschiedenissen of rampsaligheden der grooten.* Dordrecht, G. van Cappel, 1672. UBA Bijzondere Collecties, OK 62-6659

namelijk een groot deel van het zetsel meteen ook gebruikt voor een andere almanak, de *Almanach der boekverkoopers, drukkers en binders,* die hij tegelijkertijd uitgaf.[3]

> *Almanach der boekverkoopers, drukkers, en binders. Waar in al 't voornaamste, dezelven en hunnen handel en kunst betreffende, op een geheel nieuwen trant, en in eene gepaste order, kortelyk, en met eenvoudige klaarheid, ten gemeene beste, verhandeld, en, door goede aanmerkingen, en nutte voorschriften, opgehelderd word.*

Alle onderdelen van de *Almanach der geleerden* zijn ook te vinden in de *Almanach der boekverkoopers,* met uitzondering van het voorbericht, dat in de laatste geheel anders luidt, maar wel dezelfde idealistische geest ademt. Het begint aldus:

> Dewyl my niets zo zeer ter harte gaat dan de bevordering en aankweeking van een deftige en loflyken boekhandel, zoo wel als de aanmoediging en voortzetting der Edele en schone Druk-konst, zoo hebbe [ik] het noch ongepast noch onnutte gereekend, met het begin deezes Jaars, mede een klein beginzel van ouden iever en lust tot het bereiken van myn pryswaardig oogwit in deeze; in forme als 't ware van een *Boe[k]verkopers-Nieuw Jaars gifte,* aan alle myne Medebroeders te vertoonen en aan te bieden.

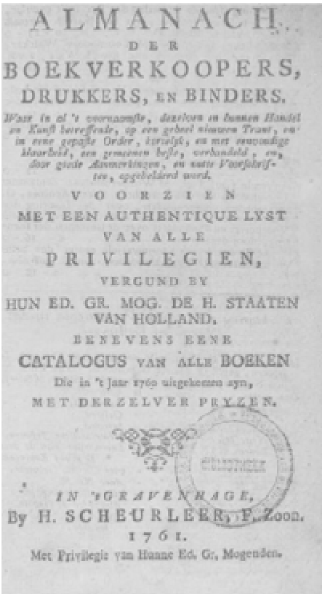

ALMANACH
DER
BOEKVERKOOPERS,
DRUKKERS, EN BINDERS.

VOORZIEN
MET EEN AUTHENTIQUE LYST
VAN ALLE
PRIVILEGIEN,
VERGUND BY
HUN ED. GR. MOG. DE H. STAATEN
VAN HOLLAND,
BENEVENS EENE
CATALOGUS VAN ALLE BOEKEN
MET DERZELVER PRYZEN.

IN 'S GRAVENHAGE,
By H. SCHEURLEER, F. Zoon.
1761.
Met Privilegie van Hunne Ed. Gr. Mogenden.

Almanach der boek-verkoopers, drukkers, en binders, 1761. UBA, Bijzondere Collecties, OK 59-263

Het eerste extra onderdeel in de *Almanach der boekverkoopers* is een opgave van alle boeken waarop door de Staten van Holland en West-Friesland sinds 1745 octrooi verleend is. Grappig is dat ook de almanak zelf in die lijst voorkomt. Uit de betreffende vermelding blijkt bovendien dat de Staten van Holland aan Scheurleer niet hadden toegestaan in zijn almanak ook een lijst van verboden boeken op te nemen.

De tweede toevoeging bestaat uit Scheurleers 'Algemeene aanmerkingen en bedenkingen' over de eisen van vakbekwaamheid die aan boekhandelaars, drukkers en binders gesteld moeten worden. Die monden uit in een 'Concept van een gilden-brief', een opzet voor een ordonnantie van de overheid over de rechten en plichten van alle betrokkenen bij het boekenvak.

Hoe interessant ook, deze onderdelen uit de *Almanach der boekverkoopers* zijn reeds elders besproken en hoeven hier niet herhaald.[4] Vermelding verdient alleen nog dat van enig jaarlijks vervolg van Scheurleers *Almanach der geleerden* of zijn *Almanach der boekverkoopers, drukkers, en binders* geen sprake geweest is. Sterker nog: wat hij in het voorbericht van de *Almanach der geleerden* over zijn leenbibliotheek schreef in termen van 'door goed gevolg gezegende en met gewenste vrucht bekroonde arbeid' was toch niet helemaal een correcte voorstelling van zaken. Of misschien was het meer ideaal dan werkelijkheid. In hetzelfde jaar 1760 waarin hij de almanakken samenstelde, had Hendrik Scheurleer zijn vrouw verloren. Hij was met vijf kleine kinderen achtergebleven en verkeerde in ernstige financiële problemen. Hij had heel zijn voorraad ongebonden boeken moeten verkopen en ook zijn boekdrukkerij. Zijn leesbibliotheek was het enige wat hem eind 1760 nog restte. En hoeveel 'Voorstanders en begunstigers der geleerdheid' hij er ook mee bereikt mag hebben, veel geldelijke voorspoed heeft hem dat niet gebracht, want in 1763 moest hij ook de leesbibliotheek voorgoed sluiten. Kossmann[5] beschrijft zijn einde in treffende bewoordingen:

> In 1768 op 26 Jan. is hij overleden en 1 Febr. pro Deo begraven. Het testament dat hij kort voor zijn dood opmaakte en de inventaris van zijn nagelaten boedel [...] geven een allerdroevigst beeld van pecuniair verval. Een overhaaste verkoop van eenige nagelaten kleinigheden was nodig om de doodschulden te betalen [...], en het kostte moeite iemand te vinden, die de voogdijschap over de vijf minderjarige kinderen wilde aanvaarden.

Gelukkig is het einde van de STCN florissanter.

Eindnoten:

1 Zie over de lotgevallen van deze uitleenbibliotheek: U. Janssens-Knorsch, 'Commerce or culture? The fate of the first circulating library in the Netherlands', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 23 (1991), p. 151-173; en H. van Goinga, '"Vercierde Historien": een verkenning naar de commerciële leesbibliotheken in de Republiek in de 18e eeuw', in: K. van der Horst, P.A. Koolmees en A. Monn (eds), *Over beesten en boeken. Opstellen over de geschiedenis van de diergeneeskunde en de boekwetenschap,* Rotterdam 1995, p. 283-298, met name p. 286-290.

2 M. Buisman J. Fzn, *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815,* Amsterdam [1960], p. 286.

3 Deze constatering is niet nieuw. Zie het anonieme bericht 'Almanak der boekverkoopers en drukkers. A^{o} 1761', *Nieuwsblad voor den boekhandel 20* (1853), nr 38 (22 september), p. 157-158.

4 Meer over de *Almanach der boekverkoopers, drukkers en binders* bij I.H. van Eeghen, *De Amsterdamsche boekhandel 1680-1725.* Deel V, Amsterdam 1978, p. 19-20. Zie ook O.S. Lankhorst, '"Au siècle des catalogues." Een eerste inventarisatie van fonds- en assortimentscatalogi van Haagse boekverkopers, 1680-1780', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 21 (1989), p. 55-96, met name p. 63-64.

5 E.F. Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw*, 's-Gravenhage 1937, p. 353.

Het einde van de STCN (2)
Een toekomst voor de STCN: opmerkingen bij een afscheid[1]
Paul Dijstelberge

Acht jaar geleden nam ik voor de eerste keer afscheid van de Short Title Catalogue, Netherlands (STCN) - dat was in Mainz. We hadden de Menno Hertzbergerprijs gewonnen en het geldbedrag werd feestelijk opgemaakt aan een bezoek aan het Gutenberg Museum in het Gutenbergjaar. Herinneringen: het museum met daarin een onwaarschijnlijk groot aantal exemplaren van de beruchte Bijbel. Verduisterde ruimten. In loodzware vitrines lagen folianten opgebaard die duidelijk maakten dat de oplage van een boek goed vergeleken kan worden met een eeneiige meerling: bij de geboorte zijn ze identiek, daarna slaat het leven toe dat ze tot individuen maakt die allemaal anders zijn.[2]

Weemoed

Met twee bijna ex-collega's maakte ik lange wandelingen, deels door Mainz, voor een groter deel langs de Rijn, waar we op een prachtig, zwaarmoedig terras witte wijn dronken die niet naar Duitse wijn smaakte maar het wel was. Het stormde. Reusachtige wolken tuimelden door de lucht en aan de overkant van de rivier stonden bomen die als krankzinnig geworden balletdansers tekeergingen, alsof ze bezield waren met een heel ander leven dan hun onbewuste, plantaardige bestaan. Ze wilden los uit de grond, weg. Dat was mooi: ik ging ook weg. Na bijna elf jaar voor de STCN te hebben gewerkt en na ruim 100.000 boeken te hebben bekeken waarvan ik een groot deel ook nog had gebibliografeerd, vertrok ik naar de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam om daar nog veel meer boeken te gaan beschrijven. Maar dat ware andere boeken. Het was een passend afscheid: we aten in een mooi restaurant, de schnitzels waren zo groot als pannenkoeken, de wijnglazen zo groot als bierglazen. Op foto's werd ik achteraf vooral getroffen door mijn knalrode kop. Naast me zat mijn toekomstige vrouw, maar dat wist ik toen nog niet.

En nu neemt de STCN afscheid van ons. Althans, het lijkt alsof de STCN afscheid neemt. Aan het eind van dit artikel zal ik ingaan op mijn rooskleurige toekomstverwachtingen. Natuurlijk, er moet even een punt zijn dat hoogwaardigheidsbekleders in het openbaar kunnen zeggen: ‘Het is af, daar werd iets groots verricht.’ Maar ik vermoed dat het werk aan deze unieke catalogus onzichtbaar als een veenbrand zal voortwoekeren om over een jaar of zeven, acht weer op te schieten. De omgeving zal er totaal anders uitzien en ook de taak van de STCN wordt voor een deel een andere - maar daarover verderop meer. Ik zal er in de komende jaren natuurlijk alles aan doen om ervoor te zorgen dat mijn profetie uitkomt!

Wat iedereen wel weet maar toch moet worden vermeld: de Nederlandse boekproductie van vóór 1800 was de grootste ter wereld en die boeken werden, driftig handelsvolkje als we waren, naar alle bekende landen geëxporteerd. De bibliotheken

in Oxford herbergen niet minder dan 43.000 Nederlandse drukken, in Cambridge zijn het er ruim 100.000. Maar je

vindt er, bijvoorbeeld, ook duizenden in de lokale bibliotheek van Aix-en-Provence. En dan zijn er Parijs, Sint-Petersburg, New York. En alle archieven van Nederland. Wolfenbüttel natuurlijk. Daar wordt nog maar sporadisch wat aan gedaan, dus we zullen er straks, voorzien van onze aloude VOC-mentaliteit, op uit moeten trekken om die boeken althans digitaal weer terug te brengen. Nee, de STCN is nog lang niet af.

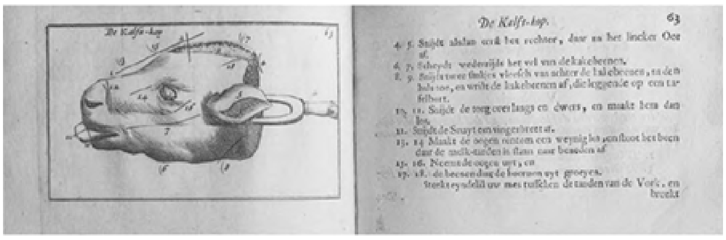

H. Sweerts, *De cierlijcke voorsnijdinge aller tafelgerechten*, Amsterdam 1668. UBA Bijzondere Collecties. Een gidsje waarin van alle mogelijke vleesgerechten wordt beschreven hoe men ze aan tafel dient voor te snijden en op te dienen. Het oblongformaat en de kleine omvang maken duidelijk dat het een praktisch naslagwerkje betreft. Het is gezet uit een romein en bedoeld voor de beter gesitueerden die zich het voedsel konden veroorloven dat hier wordt beschreven

De STCN is een *private file* in de door Pica beheerde database die verder vooral dienst doet als gemeenschappelijk geautomatiseerd catalogiseersysteem (GGC). U kent daarvan vooral de façade: het aanvraagscherm van de wetenschappelijke bibliotheken en de Koninklijke Bibliotheek (KB). Het STCN-bestand staat onder meer op zichzelf vanwege speciale, eigen regels en tekens. Niet iedereen kan erin kijken of eraan werken. Het hoe en waarom en de evolutie ervan vormen een nogal technisch en saai verhaal dat ik graag aan anderen overlaat, maar ik wil wel het wat archaïsche karakter van onze werkwijze memoreren: de werkbladen die we met de hand invulden, onze lieve datatypiste die dat allemaal overtikte, het corrigeren met het moeizame getuur naar piepkleine ‘stuurtekens’ voor een gedrukte uitvoer die er nooit gekomen is. En nog wat van die zaken die iedereen die het zag, deden denken aan een beroemde film over het *Woordenboek der Nederlandsche Taal.*

Maar net als bij dat *Woordenboek* ging achter het wat ouderwetse, wereldvreemde masker een systeem schuil dat zo was opgezet dat de tijd het vooralsnog niet heeft kunnen inhalen. Er zijn wat kleinigheden veranderd, maar die zijn cosmetisch. De essentie is hetzelfde gebleven en dat is niet omdat de STCN zich ergens in een uithoek ophield waar niemand op lette.[3] Ook de bibliotheekwereld kent zijn projectontwikkelaars die voortdurend alles willen omgraven en veranderen, maar het ontwerp van de STCN is zo robuust dat het de veranderaars op een veilige afstand heeft weten te houden. Dat kan: het wiel is ook nooit van vorm veranderd en de drukpers van Gutenberg heeft het ruim vierhonderd jaar uitgehouden.

Samen Catalogiseren

Na de STCN werkte ik bij de Universiteitsbibliotheek in het GGC. Nu laat een bibliografie die in wezen een instrument is voor wetenschappelijk onderzoek zich ogenschijnlijk moeilijk vergelijken met een bibliotheekcatalogus die hoofdzakelijk dient om boeken mee aan te vragen. Het is of je het zestiende-eeuwse Genève van

Calvijn vergelijkt met het Rome onder de Borgias. Toch wil ik beide hier naast elkaar zetten. De reden daarvoor is eenvou-

dig. Ik voorzie dat het GGC, waar het de oude drukken betreft, binnen een jaar of tien ingrijpend zal zijn veranderd en meer zal zijn gaan lijken op de STCN.

Ik ken een banketbakker in Amsterdam - schepper van de heerlijkste slagroomtaartjes - die 's nachts zijn bed verlaat en naar beneden sluipt, de winkel in ‘omdat hij iets hoorde, je weet het tenslotte maar nooit’ en die zich daar dan tegoed doet aan zijn eigen baksels. Hij heeft er een passend formaat van gekregen. Ik werkte iedere dag aan de STCN, maar daarnaast werkte ik ook iedere nacht als wetenschapper met de STCN. Ook nu kijk ik er vrijwel dagelijks even in ‘om iets uit te zoeken’. Voor een boekhistoricus is het een onovertroffen onderzoeksinstrument, ondanks mijn vermoeden dat ook na de ‘voltooiing’ twintig procent van alle titels en meer dan de helft van het aantal overgeleverde exemplaren van die titels er niet in te vinden zullen zijn. Het bestand is daardoor niet geschikt voor onderzoek op microniveau - ‘geef me alle exemplaren van alle drukken van Spinoza’ of ‘toon alle drukken van Blaeu uit 1637’ - het zijn vragen waarop je wel een antwoord krijgt, je hebt er alleen weinig aan. Maar voor ‘grote’ vragen is de STCN zeer geschikt: ‘Wat is de verhouding tussen de formaten in-4 en in-8 (anders geformuleerd: de verhouding tussen grote, wat duurdere en kleine, goedkope boeken) in 1625, 1650 en 1675’, ‘hoe ontwikkelt het marktaandeel van de gotische letter zich in de loop van de zeventiende eeuw’, ‘wanneer maakt het Latijn plaats voor het Frans?’ En duizend andere vragen, naar genres, lettertypen, uitgevers, afbeeldingen, enzovoort. Het beantwoorden ervan kostte vroeger jaren, als de antwoorden al achterhaalbaar waren, nu is het een kwestie van seconden geworden. Zonder de STCN had ik mijn proefschrift over het gebruik van sierinitialen en ornamenten niet kunnen schrijven, tenzij ik er een jaar of dertig voor had uitgetrokken.

De kracht van de STCN schuilt in een aantal factoren waarvan ‘beperking’ de voornaamste is. In het begin is gekozen voor een betrekkelijk eenvoudig beschrijfmodel, dat echter de essentie bevat van wat een boek uit de vroegmoderne tijd is. Dat model is zoals gezegd nooit meer aangepast, niet in de vette jaren (‘laten we voortaan dit ook doen’) en niet in de magere jaren (‘als we de vingerafdruk nu eens weglaten, scheelt dat vijftig seconden per beschrijving’). Met ‘eenvoudig’ wil ik overigens niet zeggen dat het werk eenvoudig is! Ik filosofeer al jaren over de vraag hoe het kan dat zoiets simpels als het noteren van auteur, titel, uitgever, formaat, opbouw en nog zo wat van een boek ook voor de geroutineerde en goed onderlegde beschrijvers een gecompliceerd klusje blijft. Het punt is natuurlijk dat het eindresultaat simpel oogt, maar dat de weg ernaar toe gecompliceerd is. In die zin lijkt het maken van bibliografische beschrijvingen op de filosofie van Spinoza.

Liever een beperkt maar goed doordacht aantal regels dat met ijzeren consequentie titel na titel op dezelfde wijze wordt toegepast, dan een flexibel model waarin alle mogelijke informatie kan worden opgenomen. In vroeger dagen had de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam een eigen computersysteem. Niet vanwege de spreekwoordelijke eigenwijsheid die des Amsterdammers is, maar omdat er geen volwassen systeem bestond toen er werd overgestapt van een kaartcatalogus op de computer. Het Amsterdamse systeem was even magnifiek als uniek. Er was geen object ter wereld dat er niet in kon worden beschreven; de vragen die er aan konden worden gesteld waren legio, het bezat de mogelijkheid - die geen enkel modern

systeem heeft - om met enkele eenvoudige commando's complete catalogi te produceren in boekvorm of digitaal, het maakte niet uit.

De vrijwel onbegrensde mogelijkheden van het systeem waren als de gouddorst van koning Midas. Ze maakten alleen maar meer hebzucht los bij de gebruikers. Daar bedoel ik niet de gebruikers van de bibliotheek mee, die meestal gewoon een boek wilden inzien,

maar de professionele gebruikers, de invullers van het systeem: conservatoren en bibliografen. Het was een catalogus die alle mogelijke informatie kon bevatten die een wetenschappelijke gebruiker zich ooit zou kunnen wensen: titels, auteurs, drukkers natuurlijk, maar allemaal gerelateerd aan weer andere records met secundaire gegevens, bibliografische informatie volgens de nieuwste analytisch-bibliografische inzichten, de meest uiteenlopende exemplaargebonden gegevens over banden, herkomst, over de geschiedenis van het boek voor het in de bibliotheek terecht was gekomen, over de collecties waar het ooit toe had behoord. Dat bleek uiteindelijk te veel van het goede. De kracht van het eenvoudige model van de STCN komt voor een belangrijk deel voort uit het idee dat de bouwers ervan van het begin af aan zijn uitgegaan van een gegeven aantal edities (ze dachten aan circa 200.000) dat binnen een gegeven aantal manjaren moest kunnen worden gecatalogiseerd.

C. Barlaeus, *Medicea hospes,* Amsterdam 1638. UBA Bijzondere Collecties. Een van de eerste monumentale uitgaven van de grootste drukker die ooit in Nederland heeft geleefd: Joan Blaeu. Blaeu is beroemd vanwege zijn atlassen, maar dit boek laat zien dat hij ook een grootmeester was waar het het ‘gewone’ boek betrof

Toch is het te simpel om het oude systeem van de Amsterdamse UB af te doen als een slecht geconcipieerd model. Het was vanuit een andere visie ontworpen. De UB stapte in de jaren negentig over op Pica en heel veel informatie ging bij die conversie verloren of kan sindsdien alleen nog maar met kunstgrepen worden opgevraagd die zo diep in het systeem verstopt zijn dat de gebruikers ze niet kunnen vinden. Juist bij die conversie bleek echter dat veel gegevens die je erin zou hebben verwacht nooit waren ingevoerd. Of summier. Of slecht. De universele mogelijkheden van het systeem waren uiteindelijk relatief beperkt gebruikt. Niet uit onwil of desinteresse, maar omdat het invoeren van alle informatie die een goede beschrijving zou moeten bevatten veel tijd kost en expertise vraagt. Die tijd was er sowieso niet en voor goed bibliograferen is een aan autisme grenzende ijzeren discipline nodig die maar weinigen gegeven is. Tienduizenden boeken zijn uitstekend beschreven. Zelfs na mishandeling door onverschillige onwetenden en omgekleed in de armoedige confectie van Pica verloochende de kwaliteit zich niet. Maar het waren tienduizenden beschrijvingen te midden van honderdduizenden andere die uiterst summier waren. De filosofie hierachter was duidelijk en bewust: niet alle boeken verdienen evenveel aandacht van de bibliograaf. Het was dus zaak de boeken van grote cultuurhistorische waarde uitgebreid te beschrijven, bij andere titels kon het wel een tandje lager. Ik behoor niet tot de cultuurrelativisten die Bach niet groter of beter wensen te achten dan Jan Smit - er valt met andere woorden veel te zeggen voor een dergelijke opvatting. ‘We doen de anatomische atlassen goed en besteden minder aandacht aan gereformeerde kletspraat.’ Waarom niet?

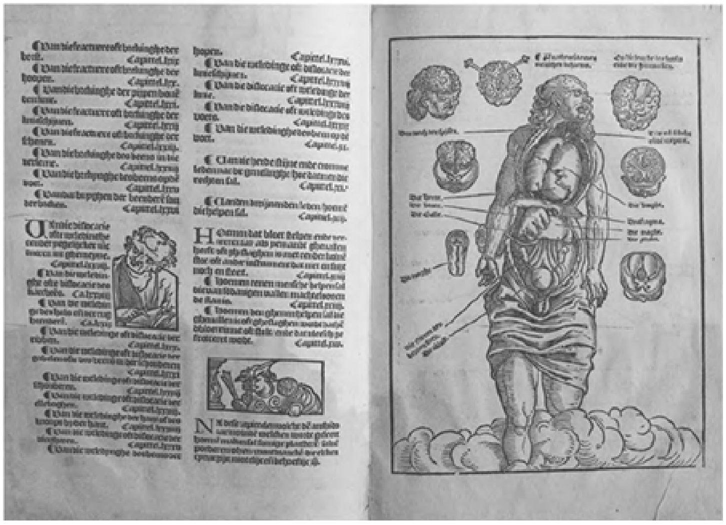

Dits dat hantwerck der cirurgien, Utrecht 1535. UBA Bijzondere Collecties. De chirurg stond in het verleden weinig in aanzien: zijn beroep was eerder verwant aan de kapper dan aan de arts. Dit boek over de chirurgie is dan ook niet bedoeld voor medicijnenstudenten maar voor de eenvoudige chirurgijn (en voor zijn patiënten!)

Maar de praktijk pakte weer heel anders uit. Het 'oude' systeem was zo uitgebreid dat het eenduidig invoeren van informatie moeilijk, zo niet onmogelijk was: voor ieder soort informatie stond een aantal velden ter beschikking. Dat maakte het voor niet-specialisten lastig om er de gewenste informatie aan te onttrekken en dat werd niet beter nadat de UB was overgegaan op Pica. Dat was een veel eenvoudiger systeem en bovendien was tegen de tijd dat het werd ingevoerd de wijze van catalogiseren radicaal veranderd. Er werd van de ene dag op de andere gekozen voor een minimalistische vorm van invoer van oude drukken.

Het uiteindelijke probleem lag natuurlijk in de wens twee taken te verenigen in een enkel systeem. Het was tenslotte in de eerste plaats het catalogiseer- en uitleensysteem van de bijna twee miljoen titels van de UB. Dat het daarnaast functioneerde als boekhistorisch informatiesysteem werd - en wordt - nauwelijks onderkend. Dat was voor de *happy few* op de leeszaal Zeldzame en Kostbare Werken - nu de Bijzondere Collecties. Als je de UB beschouwt als een winkeltje en de bezoekers als consumenten valt het niet te verkopen dat er heel veel aandacht wordt besteed aan informatie die misschien maar voor enkele gebruikers van belang is. Natuurlijk is een universiteitsbibliotheek geen winkel - evenmin als een deeltjesversneller dat is - maar daar is niet iedereen van doordrongen.

Bij catalogusafdelingen is men voortdurend bezig met rationaliseren. Het doel is de productie te verhogen en dat gebeurt enerzijds door controle van de beschrijvingen te verminderen of af te schaffen, anderzijds door zoveel mogelijk taken af te stoten of in te perken. Controle vindt tegenwoordig nauwelijks meer systematisch plaats omdat men de GGC ziet als een soort Wikipedia met het bijbehorende zelfreinigend vermogen. Onderdelen worden afgeschaft onder het motto 'als jullie het niet doen, doen wij het ook niet'. Ik heb vaak de vraag gekregen: 'Hoe gebeurt dat in andere bibliotheken?' Het ging dan om de toepassing van een of andere beschrijftechnische regel, altijd een regel die gewoon tot de standaardafspraken behoorde, maar wie weet een die zou kunnen worden afgeschaft omdat men hem 'elders' ook niet toepaste en het nut, door gebrekkige kennis van de beslissers, natuurlijk niet duidelijk was. De vingerafdruk is er een goed voorbeeld van. Die wordt ook, en zeer terecht, in de GGC gebruikt. Als tientallen bibliotheken samen een catalogus bouwen, is het essentieel dat je van iedere titel precies weet om welke editie het gaat en dat kan, als je de exemplaren niet met elkaar kunt vergelijken, alleen maar door te kijken of de fameuze STCN-vingerafdruk identiek is. Het maken van die vingerafdruk duurt minder dan een minuut en toch werd minstens tien keer per jaar de vraag gesteld of hij noodzakelijk was, of hij niet weg kon. 'Want dat scheelt heel veel tijd.' Een vraag die gek genoeg nooit werd gesteld waar het om enkele interessante bijverschijnselen van de intussen altijd maar toenemende bureaucratisering ging: controleren en vergaderen. Titels worden niet meer nagekeken maar voor het controleren van de bibliografen is een legertje teamleiders gerekruteerd dat inspecteert, overlegt, evalueert en bespreekt dat het een lieve lust is. Een afdeling die vroeger bestond uit één chef en een stuk of veertig bibliografen is nu veranderd in een piramide van leidinggevenden waarbij de aanvoerders de uitvoerders inmiddels in getal overtreffen.

Waar heeft dit nu allemaal in geresulteerd? Het zal duidelijk zijn waar het contrast tussen het oude systeem en de STCN ligt: het was natuurlijk beter geweest als men ook voor het 'gewone catalogiseren' al heel vroeg één beschrijfmodel had gekozen,

daar een bepaalde productienorm bij aan had gehouden en aan het werk was gegaan. Eventuele exemplaargebonden, bijzondere informatie zou dan door conservatoren kunnen worden toegevoegd. Als het model van de STCN vanaf het begin als basis had gefungeerd voor het beschrijven

van oude drukken, was het GGC nooit de vrijwel onbeheersbare vuilnisbelt geworden die het nu is.

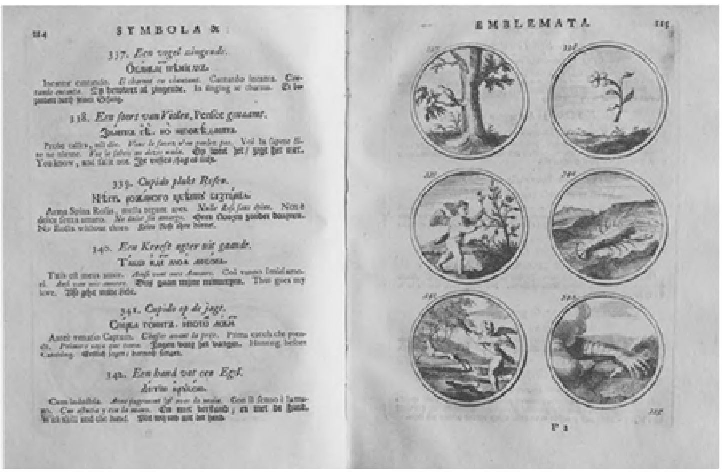

A. Comenius, *Portael der saecken,* Amsterdam 1673. UBA Bijzondere Collecties. Comenius was een groot onderwijsvernieuwer. Niet het uit het hoofd stampen van Latijnse vervoegingen zonder te weten wat die betekenen maar het benoemen van alledaagse situaties en voorwerpen stond bij hem centraal. Bij een dergelijke, radicaal nieuwe aanpak hoorde ook een nieuw type leerboek. Met veel afbeeldingen en een functionele typografie

Want simpel en ondiplomatiek gesteld: de kwaliteit van het GGC is, waar het de oude drukken betreft, bedroevend. Ondeskundigheid is de voornaamste reden, desinteresse is een andere én het feit dat er niet één orgaan is dat met enig gezag regels en normen kan voorschrijven aan de deelnemers. Bij veel kleinere bibliotheken ontbreekt de expertise om oude drukken te beschrijven, bij de wetenschappelijke bibliotheken is de omvang van de collecties vaak zo groot dat het vrijwel onmogelijk is het werk dat nodig is te doen binnen een overzichtelijke tijdsspanne. Zelfs de KB, die de STCN onder haar hoede heeft en die toch de voornaamste hoedster is van het cultureel erfgoed, heeft een zeer onvolledige online catalogus. Hetzelfde geldt in mindere of meerdere mate voor alle grote bibliotheken, waaronder de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek. Dat maakt onze bibliotheken tot een eldorado voor onderzoekers die er de ene unieke vondst doen na de andere: bijgebonden niet-geregistreerde handschriften, aantekeningen van beroemde geleerden, unieke drukken, ze bevinden zich alle in onze bibliotheken. Leuk voor de gelukkige vinders die er soms zelfs de krant mee halen, maar in feite is het natuurlijk een onwenselijke situatie. Niet omdat je de bibliotheekbezoekers hun plezier zou moeten misgunnen, maar vanwege het feit dat het vondsten betreft. Er is niet naar gezocht, men *vindt* het. Want wie iets zoekt, boeken met een bepaalde provenance, een bepaald type band, geannoteerde boeken uit de zestiende eeuw, die kan deze boeken nu juist helemaal niet vinden omdat dergelijke gegevens niet werden en ook nu nauwelijks worden genoteerd. De invalshoek van de wetenschappers is de afgelopen jaren ingrijpend veranderd, maar de bibliotheken zijn niet mee veranderd.

Er wordt gekozen voor een vlucht naar voren: je telt als bibliotheek pas mee als je kostbare digitaliseringsprojecten weet op te zetten. Tegelijkertijd heeft geen enkele grote bibliotheek zijn catalogus op orde. Dat simpele gegeven zet zelfs op korte termijn onze geesteswetenschappen op achterstand. Historici, boekhistorici en historisch letterkundigen kunnen het onderzoek dat men nu internationaal van belang vindt vrijwel niet uitvoeren. Iedere gebruiker van Picarta en vergelijkbare zoeksystemen weet: het GGC is onbetrouwbaar. Veel edities ontbreken of zijn juist ten onrechte bij elkaar gevoegd, terwijl verschillende titels naar dezelfde editie verwijzen. 'Alle informatie hier en nu op uw eigen computer achter uw eigen bureau' is een kreet die je vaak hoort in bibliotheekland. Voor de wetenschappers betekent het nauwelijks een vooruitgang dat hij achter dat eigen bureau titels bijeen kan sprokkelen, want hij weet niet wat hij vindt en wat erger is: hij weet ook niet wat hij niet vindt.

J. Cats, *Silenus Alcibiadis*, Middelburg 1618. UBA Bijzondere Collecties. Jacob Cats is de grootmeester van het embleem: korte teksten die op ingenieuze wijze een raadselachtige afbeelding verklaren. De gravures zijn van uitzonderlijke kwaliteit, net als het drukwerk. Voor de talen zijn verschillende lettertypen gekozen. Cursief voor het Latijn, romein voor het Nederlands en het Frans. Hans van der Hellen was de beste drukker van de vroege 17e eeuw

De toekomst van het GGC

Ik vergeleek in het begin van dit artikel het GGC met de katholieke kerk van voor de contrareformatie - dat was mijn eerste indruk toen ik van de gespecialiseerde wereld van de STCN verliet om me met 'gewoon' catalogiseren bezig te houden. Men deed maar wat, of liever

gezegd: iedereen deed het op zijn eigen manier zonder zich wat van de anderen aan te trekken. Hele bibliotheekbestanden werden erin gedumpt, soms twee keer achter elkaar. Er bleken complete catalogi in schuil te gaan waar op het niveau van de lokale bibliotheken niets van terug te vinden was. Even enthousiaste als ondeskundige catalografen leefden zich uit, dyslexie leek endemisch te zijn. Op het moment zijn in ieder geval de lege ‘spooktitels’ grotendeels uitgeroeid, er wordt - althans in Amsterdam - goed gethesaureerd én gecatalogiseerd, en de zo belangrijke exemplaargebonden gegevens worden toegevoegd.

Nu het STCN-team naar een minimale omvang terugkrimpt, zoeken de getrainde bibliografen vanzelfsprekend hun heil elders. Je kunt het vergelijken met de val van Constantinopel. De ondergang van die stad veroorzaakte een exodus van Griekse geleerden die een belangrijke bijdrage zouden leveren aan de renaissance in West-Europa. Het kan niet anders of de exodus van STCN-medewerkers moet een heilzame uitwerking hebben op het catalogiseren in bibliotheken elders.

Naast alle digitale activiteiten, waarvan de uiteindelijke waarde maar moet worden afgewacht, richten bibliotheken zich gelukkig weer meer en meer op de boeken. Dat is terecht, want onze bibliotheken zijn schatkamers. Niet alleen van de voor de hand liggende oude drukken, maar ook van negentiende- en twintigste-eeuwse boeken. Paradoxaal genoeg leidt de discussie over de toekomst van het boek juist tot een hernieuwde belangstelling voor het gedrukte erfgoed. De toekomst van de bibliotheken ligt dan ook niet zozeer in het ontsluiten van allerlei digitaal materiaal - dat kunnen anderen veel beter en vooral goedkoper, en zonder dat in naam van de vooruitgang duizenden boeken onder de guillotine worden gelegd -, maar in het bewaren en ontsluiten van de gedrukte materialen die in de bibliotheken aanwezig zijn. Die moeten worden onderzocht, als het even kan goed worden gedigitaliseerd en vooral goed ontsloten. Niet uit een of ander nationaal sentiment - het gaat niet om klompendansen of het blazen op de midwinterhoorn -, maar omdat ze onontbeerlijk zijn: want als we de geschiedenis niet kennen, kunnen we het heden niet begrijpen. En als we het heden niet begrijpen, struikelen we als slaapwandelaars een ongewisse toekomst binnen. De boeken, prenten en andere voorwerpen die we in onze bibliotheken bewaren vormen de voornaamste materiële neerslag van dat verleden. Nu zijn ze voor de beleidsmakers nog niet interessant, maar het zal niet lang duren voor ze het, en dat van de ene op de andere dag, wel zullen zijn. De goede en diepgaande ontsluiting van niet-digitale collecties is nu nog weinig modieus, straks is ze een voorwaarde om als bibliotheken te kunnen overleven.

De terugkeer van de STCN

Het belang van de STCN ligt in dit verband voor de hand: als voorbeeld en als bron van inspiratie. Want als we meer willen met onze cultuurschatten dan ze bewaren, zullen we ze moeten ontsluiten. Het systeem van de STCN vormt daarvoor de ideale basis. In enigszins aangepaste vorm kan het door het GGC worden overgenomen, zodat ook daar hoge productiecijfers kunnen worden gehaald zonder dat er concessies worden gedaan aan de kwaliteit. Wie weet kan door de KB een supra-bibliothecair

bureau worden opgericht, dat regels formuleert en dat de kwaliteit van de catalogus bewaakt. Het ligt dan voor de hand dat de STCN daar een belangrijke rol in krijgt.

Dan de tweede rol van de STCN. Titels, boeken, ze maken deel uit van uniforme edities, maar het zijn, als je goed kijkt, individuen en hoe ouder ze zijn, des te meer individuele trekken ze vertonen. Daarom is het belangrijk dat de STCN straks werkelijk wordt voltooid.

Door alle exemplaren van alle edities op te sporen waar ter wereld ze ook zijn. We zullen dus niet alleen goed voor het internationale culturele erfgoed moeten zorgen dat we hier, in Nederland, bewaren, we zullen er ook op uit moeten trekken, de wereld in, om het Nederlandse erfgoed elders te registreren.

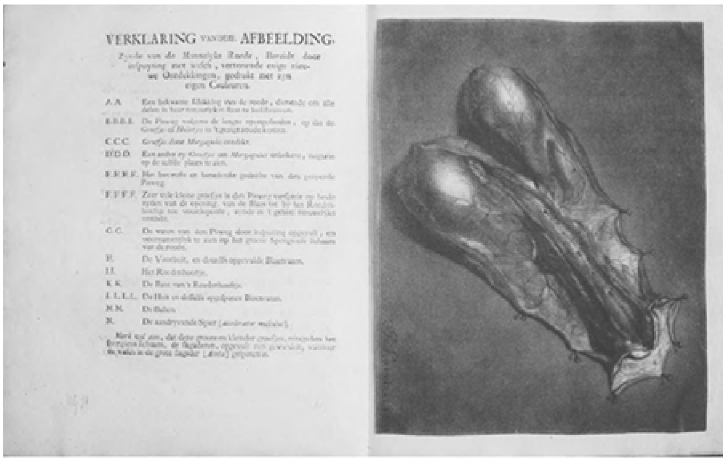

J. Ladmiral, *Effigies penis humani*, Leiden 1761. UBA Bijzondere Collecties. In de achttiende eeuw zocht men naar technieken om in kleur te kunnen drukken, als vervanging voor het met de hand inkleuren. Ladmiral was een pionier die gekleurde mezzotinten vervaardigde: een etstechniek waarbij de kleuren in de zeer fijne groeven van de plaat werden aangebracht waarna die kon worden afgedrukt en nog met de hand werd bijgewerkt

Over de bijdrage van de Nederlandse cultuur aan de menselijke beschaving in het algemeen wordt vaak een beetje lacherig gedaan. Nu hoort bij werkelijke beschaving de bestudeerde achteloosheid die wat van gewicht is gewichtloos doet schijnen. Door in kaart te brengen wat we hebben voortgebracht, wat van ons is, zal die bijdrage aan de cultuur, aan de verlichting en aan tolerantie duidelijk zijn, voor ons en voor de anderen.

Hans Gruijs, die aan de wieg stond van de STCN, noemde de aanwezigheid van een nationale bibliografie een teken van beschaving voor een land. Daarnaast vormt een nationale bibliografie een bijdrage aan kennis en cultuur waarvan het belang maar moeilijk kan worden overschat. De grote lijnen van wetenschap en beschaving bestaan bij de gratie van een oneindig aantal minieme details. Die moeten gesignaleerd worden en geordend. Er bestaat bij mijn weten geen nationale bibliografie die te vergelijken is met de STCN. Voor sommigen zou dat een reden zijn te zeggen: ‘Schaf dan maar gauw af.’ Feit is natuurlijk dat we hier, net als in de zeventiende eeuw met allerlei zaken van vergelijkbaar belang - zoals vroeger met de VOC en onze nationale bank - minstens honderd jaar voorlopen op de rest van de wereld: als nationale bibliografieën een teken zijn van beschaving, zouden wij de beschaafdste natie ter wereld vormen. Ik denk dat we dat ook zijn.

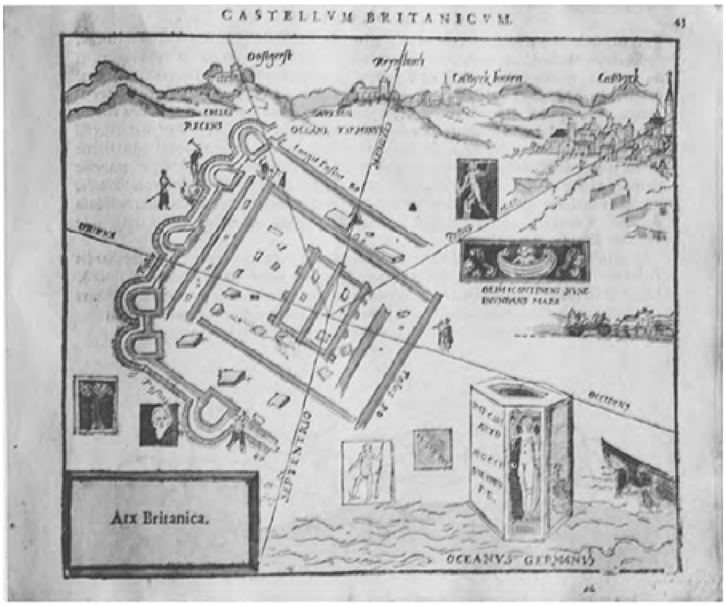

P. Heyns, *Le miroir du Monde,* Amsterdam 1598. UBA Bijzondere Collecties. Een kleine atlas voor een breed publiek met alle kaarten uitgevoerd in houtsnede. De afwezigheid van wegen maakt al duidelijk dat dit geen atlas is om mee op reis te gaan. Iedere kaart gaat vergezeld van een korte landbeschrijving. Die beschrijvingen zijn in verschillende lettertypen uitgevoerd, naar gelang de lengte van de teksten. Opvallend is de aanwezigheid van een plattegrond van de ‘Brittenburg’ - het Romeinse fort dat lag op de grens van de beschaafde wereld

De bij dit artikel geplaatste afbeeldingen zijn uit de STCN geselecteerd voor de tentoonstelling Best Verzorgde Boeken, van 1 juli tot en met 20 september 2009 te bezichtigen bij Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

Eindnoten:

1 Met dank aan Jan Bos en Piet Verkruijsse die dit stuk aandachtig hebben gelezen en van de nodige op- en aanmerkingen hebben voorzien.

2 De analytisch-bibliografisch onderlegde lezer begrijpt dat ik voor het gemak afzie van zaken als persvarianten, cancels en dergelijke.

3 Een belangrijke toevoeging die een grote verrijking betekende was de onderwerpsontsluiting die ongeveer tien jaar geleden werd ingevoerd.

Boekbespreking
Henk Slechte

Henk van Nierop, Ellen Grabowsky, Anouk Janssen, e.a. (red.), *Romeyn de Hooghe. De Verbeelding van de late Gouden Eeuw,* Zwolle. Waanders Uitgevers en Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam 2008, 322 p., ISBN 978 90 400 8557 4, €39,95

Romeyn de Hooghe (1645-1708) was tijdens zijn werkzame leven een bekende Nederlander. Hij was een getalenteerde en productieve grafisch kunstenaar die nauwelijks professionele grenzen kende, maar ook een erudiete en autodidacte auteur en een bovenmatig eerzuchtige burger, die als dank voor een allegorische prent waarop hij de wapenfeiten van de koning van Polen verheerlijkte, van die vorst een - twijfelachtige - adellijke titel kreeg. Hij verwierf een leengoed in Zeeland, werd door koning-stadhouder Willem III benoemd tot directeur van de bergwerken in het graafschap Lingen en bracht het tot lid van de stadsregering van Haarlem, maar hij was ook een omstreden man die in 1690 inzet werd van een smerige pamflettenstrijd. Kortom, alles aan Romeyn de Hooghe was voorzien van superlatieven. Hij was een groot grafisch kunstenaar, die zijn talent op alle denkbare en sommige ondenkbare manieren heeft uitgebuit. Over zijn werk zijn alle (kunst)historische geleerden het eens: de kwaliteit is uitzonderlijk hoog en de kwantiteit nauwelijks voorstelbaar. Hij maakte toegepast grafisch werk en het belangrijkste deel van zijn oeuvre bestaat uit boekillustraties. Op enige afstand volgen nieuwsprenten, allegorische prenten, spotprenten, bijbelprenten en kaarten, en ten slotte ontwerpen voor penningen, tuinvazen, fonteinen voor Paleis Het Loo en schilderingen voor de burgemeesterskamer van Enkhuizen. De omvang van zijn oeuvre staat niet vast, maar hij moet ongeveer 4300 etsen en gravures hebben gemaakt, waarmee hij Honoré Daumier (1808-1876) overtreft, wiens productie van zo'n 4000 satirische litho's al onvoorstelbaar groot is.

Voor elk boek een illustratie

Romeyn de Hooghe heeft zo'n 345 boeken van illustraties voorzien. Dat imposante deel van zijn oeuvre heeft de tijd overleefd in bibliotheken en verzamelingen waarin die boeken veilig zijn opgeborgen. Hij illustreerde ieder boek dat uitgevers of schrijvers hem voorlegden, van geschiedenis tot natuurwetenschap en van poëzie tot erotiek, en schreef ook zelf boeken waarvoor hij de illustraties maakte. Vooral zijn - vermeende - pornografische prenten hebben in zijn tijd opschudding veroorzaakt. Het gerucht dat de kunstenaar die (koning-) stadhouder Willem III met zijn erudiete beeldtaal als een god vereerde op allegorische prenten en een deel van diens propaganda verzorgde, zich aan pornografie had schuldig gemaakt, heeft geholpen zijn naam bekend te houden, zij het met een negatieve connotatie. Hij heeft ook veel ‘losse’ prenten gemaakt, waarvan die van exotische landen en volken, de landkaarten, de bijbelprenten en de kostuumprenten in de vergetelheid zijn geraakt, net als de ontwerpen voor penningen, smeedwerk, tuinvazen en de monumentale wand- en

plafondschilderingen in de burgemeesterskamer van Enkhuizen die hij aan het eind van

zijn leven en loopbaan maakte. Ook zijn geleerde boek *Spiegel van Staet. Vervattende de macht der generaliteyt* (1707) over de staatsinrichting van de Republiek en zijn postuum verschenen en omstreden *Hieroglyphica* (1735) over de representatie van de godsdiensten in heden en verleden zijn door dat lot getroffen. De nieuwsprenten, de allegorische prenten en de spotprenten hebben de tand van de tijd wel doorstaan, al is het maar als illustraties in studieboeken en wetenschappelijke studies.

Anoniem, *De vrouw van Romeyn de Hooghe ziet door het raam hoe haar dienstmeid haar onkuise gedrag kopieert.* Ets, 1690

Romeyn de Hooghe heeft in de loop van de geschiedenis veel van zijn bekendheid verloren, omdat het grootste deel van zijn toegepaste grafische werk geen eeuwigheidswaarde had, zoals het 'vrije' werk van kwalitatief vergelijkbare beeldende kunstenaars en vooral van schilders dat wel had. Hun schilderijen hangen in musea en dat doen zijn etsen gewoonlijk alleen op tijdelijke tentoonstellingen! Wellicht heeft ook een rol gespeeld dat kunsthistorici de late zeventiende eeuw niet interessant vonden en de toegepaste kunst als ondergeschikt aan de vrije kunst beschouwden. Historici hielden wel belangstelling voor zijn werk en persoon, en besteedden aandacht aan de al dan niet propagandistische Oranjeliefde, waarvan zijn historische en nieuwsprenten, en nog meer zijn allegorische en spotprenten getuigen. Sinds enkele decennia beleeft zijn werk een (kunst)historische herwaardering. In Nederland heeft John Landwehr het spits afgebeten met bibliografieën van zijn boekillustraties en losse prenten uit 1970 en 1973, gevolgd door het proefschrift *Praal en Propaganda* van Derk Snoep in 1975 en het themanummer van de *De Boekenwereld* in 1988, toen Nederland de oversteek van Willem III en zijn vrouw Mary naar Engeland herdacht: de *Glorious Revolution,* waarbij Willem zijn schoonvader van de troon stootte en er zelf op ging zitten. Dat Romeyn de Hooghe de beeldredactie van die historische gebeurtenis verzorgde, was voor Museum De Waag in Deventer aanleiding de tentoonstelling *Propaganda voor de Prins* over zijn propagandistische prenten te maken, en voor de redactie van *De Boekenwereld* om

daarbij een themanummer uit te brengen. De herwaardering van Romeyn de Hooghe heeft in 2008 een voorlopig hoogtepunt bereikt met de tentoonstelling *Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de late Gouden Eeuw* in het Allard Pierson Museum en bij Bijzondere Collecties en dit bijbehorende boek, waarover redacteur Henk van Nierop iets te bescheiden schrijft dat het geen definitieve kunstenaarsbiografie van Romeyn de Hooghe is, maar 'slechts' een stimulans voor verder onderzoek naar diens leven en werk. Dat laatste is dit monumentale boek zeker, maar het is ook het eerste boek dat inzicht geeft in alle aspecten van het werk van Romeyn de Hooghe. Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, uitgever Waanders, de redacteuren en de auteurs hebben een rijk boek gemaakt dat niet snel zal worden overtroffen door een bredere studie over Romeyn de Hooghe.

Romeyn de Hooghe, *Overwinning van Willem III aan de Boyne in Noord-Ierland.* Linkerblad, ets en gravure, 1690

Zeventien keer Romeyn de Hooghe

Het boek bestaat uit twee delen in één band en heeft een uitgebreide inleiding, zeventien adequaat geïllustreerde hoofdstukken en een lijst met de beknopte titelbeschrijvingen van alle boeken die Romeyn de Hooghe heeft geschreven en/of geïllustreerd. De hoofdstukken behandelen alle - boeiende - aspecten van zijn leven maar natuurlijk vooral van zijn werk, en zijn geschreven door achttien specialisten. Een van de eerste hoofdstukken geeft inzicht in de manier waarop Romeyn de Hooghe de godsdienst verbeeldde. Het plaatst hem in het postcartesiaanse klimaat van de tweede helft van de zeventiende eeuw, waarin natuurwetenschap en filosofie ook werden toegepast op politiek en theologie en De Hooghe zich ontpopte als een spinozist met opvattingen die voor tijdgenoten schokkend waren, wat voor een deel zijn slechte reputatie verklaart. Een andere bijdrage analyseert de prenten die hij heeft gemaakt van de wereld buiten Europa en concludeert dat hij een achterhaald

beeld geeft, maar wel het spectaculaire en stereotiepe beeld dat 'de markt' vroeg en dat zijn beurs

spekte. Een boeiend hoofdstuk behandelt de zogenoemde joodse prenten en geeft inzicht in de joodse topografie van Amsterdam in de late zeventiende eeuw, maar ook in de verlichte opvattingen van De Hooghe over godsdienstvrijheid en verdraagzaamheid. Het tweede deel schenkt aandacht aan het proces van het bedenken, ontwerpen en technisch uitvoeren van etsen en aan de decoratieve ontwerpen van Romeyn de Hooghe. Een van de hoofdstukken in dit deel legt uit dat hij erin slaagde hartstochten uit te beelden door nadruk te leggen op de weergave van hevige emoties, een opvallende eigenschap van zijn boekillustraties. Het boek beschrijft natuurlijk ook de tekenschool die hij in 1688 in Haarlem oprichtte, zijn cartografische werk en de classicistische schilderingen in het stadhuis van Enkhuizen, die hij heeft ontworpen en ook persoonlijk geschilderd. Ten slotte worden zijn ontwerpen voor de kunstnijverheidsvoorwerpen behandeld en geplaatst tegen de achtergrond van het beeld van de geleerde kunstschilder, of *pictor doctus,* die hij was.

Politiek en porno

Romeyn de Hooghe, *Mardi Gras de Cocq a L'Ane.* Ets en gravure, 1690

Literatuurhistorica Anna de Haas ontkomt in het biografische hoofdstuk ‘Commissaris van zijne majesteit en mikpunt in faamrovende paskwillen’ niet aan de seksuele schandalen in zijn leven. Zo zou hij in 1677 de illustraties hebben gemaakt voor de Nederlandse uitgave van *De Dwaelende Hoer* van Pietro Aletrino en zouden die prenten ook los zijn uitgegeven en verkocht in de prentenwinkel die hij en zijn vrouw toen in Amsterdam dreven. Eigentijdse bronnen noemen Romeyn de Hooghe als maker van die prenten, maar ze zijn nooit teruggevonden. Dat is tenminste wonderlijk voor etsen die in zulke grote oplages

werden gedrukt dat er meestal wel een exemplaar van bewaard is gebleven. Het maken van pornografische prenten is slechts een van de beschuldigingen van immoreel gedrag die Romeyn de Hooghe achtervolgden, en vanaf 1690 in pamfletten aan zijn adres steeds terugkwamen. De reden voor die pamfletten was overigens niet zijn al dan niet immorele inborst, maar een conflict tussen de magistraat van Amsterdam en de koning-stadhouder over bestuurlijke benoemingen die Amsterdam had gedaan, hoewel stadhouder Willem III ze onwenselijk vond. Romeyn de Hooghe had de koning-stadhouder hierin propagandistisch ondersteund met de spotprent *Mardi Gras de Cocq a l'Ane* die schaamteloos insinueerde dat de magistraat Amsterdam had verkwanseld aan de koning van Frankrijk. Amsterdam betaalde met gelijke munt terug en liet hem in pamfletten beschuldigen van pornografie en godslastering, en liet zelfs zijn vrouw in een zedeloos daglicht stellen. Dat was smullen voor fatsoenlijk Nederland, want mevrouw De Hooghe was een domineesdochter en zou in de echtelijke woning de hoer hebben gespeeld, met medeweten van haar echtgenoot die zich zelf aan zijn dochter en de dienstmeid vergreep. Ze zou ook joden onder haar cliëntèle hebben gehad, en dat ging zelfs het tolerante Nederland te ver! In een van de pamfletten staat een anonieme prent waarop de vrouw van De Hooghe is afgebeeld, terwijl ze door het raam toekijkt hoe haar dienstmeid haar(!) onkuise gedrag kopieert.

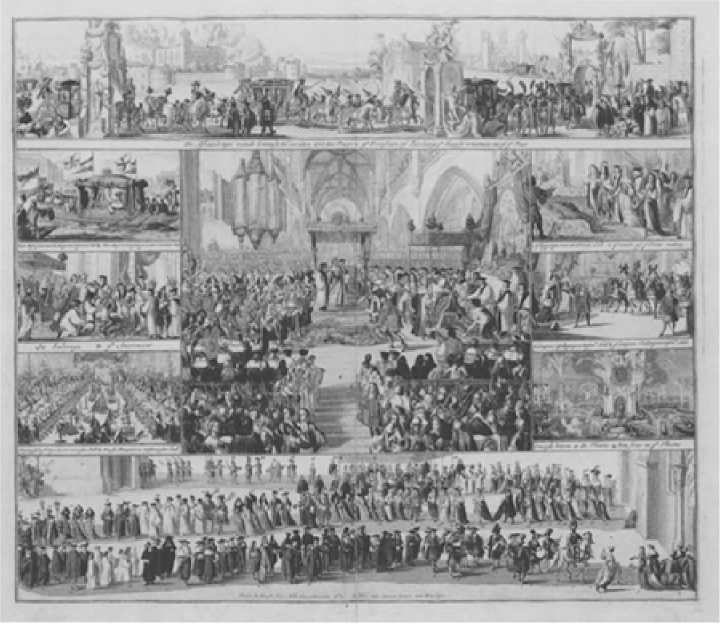

Romeyn de Hooghe, *Kroning van Willem de 3 en Mary de 2. tot Koning en Koningin van Engeland Enz.* Ets (ingekleurd), 1689

Cultuurhistorica Inger Leemans plaatst Romeyn de Hooghe in haar hoofdstuk ‘Radicaal libertinisme’ in een brede libertijnse context, waarin zijn politieke en filosofische opvattingen aan bod komen, maar komt ook niet om de aantijgingen van immoreel seksueel gedrag heen. Zij toont het twijfelachtige waarheidsgehalte daarvan. Ze vindt het bewijs indirect, en beperkt zich tot de feiten. Romeyn de Hooghe was een libertijn en had affiniteit met het

galante, erotische en seksueel expliciete werk dat tijdgenoten onzedelijk zeiden te vinden. Ze wijst ook op het opportunisme dat het leven en werk van de getalenteerde libertijn heeft gekenmerkt. Hij was een zakenman die werkte voor wie hem wilde betalen. Dat sluit het maken van pornografische prenten niet uit. De prenten zijn nooit gevonden, maar de geruchten erover hebben zijn morele reputatie blijvend beschadigd. Dat begon al bij zijn leven met roddelkoning Jacob Campo Weyerman en kunstenaarsbiograaf Houbraken, die zwolgen in zijn slechte reputatie (en die van anderen), en met de met redenen omklede weigering door de Amsterdamse kerkenraad in 1682 van het bewijs van goed gedrag dat hij en zijn vrouw nodig hadden om naar Haarlem te verhuizen. Hij was berucht vanwege ‘verscheide ontuchticheden’ en ‘als spotter met Godt en sijn woordt’. Die reputatie is hem blijven achtervolgen, want zelfs Johan Huizinga noemde hem in 1941 nog een ‘grove geest’. Inger Leemans plaatst de libertijnse en politieke opvattingen van Romeyn de Hooghe in de filosofische en politieke context van de tijd. Zij denkt ook dat zijn zogeheten orangistisch republicanisme, zijn voorkeur voor een republiek die wordt geleid door een Oranje die geen soevereine monarch is, een pragmatisch karakter had. Hij was immers oorspronkelijk staatsgezind, verhuisde in 1672 moeiteloos naar het orangistische kamp en liep na de dood van de koning-stadhouder weer net zo makkelijk over naar de staatsgezinden.

Ook nog propaganda?

Historicus Henk van Nierop die ook de inleiding en een verhelderend hoofdstuk over de (zelf)portretten van Romeyn de Hooghe heeft geschreven, buigt zich in het hoofdstuk ‘Profijt en propaganda’ over de vraag of Romeyn de Hooghe wel of toch geen betaalde propagandist voor de prins was. Hij komt tot een haast onwaarschijnlijk genuanceerde conclusie door diens Oranjegezindheid te analyseren. Het intrigerende resultaat daarvan is dat die Oranjegezindheid niet louter opportunistisch was, maar ook stoelde op Romeyn de Hooghes opvatting over de ideale staatsvorm: een combinatie van democratie, aristocratie en monarchie. Volgens Van Nierop beschouwde hij Willem III als representant van die staatsvorm en verdedigde hij daarom diens zaak voluit met zijn nieuws-, spot- en allegorische prenten. Hij wilde, aldus Van Nierop, geen monarchie onder een Oranjevorst, maar een coalitie van de democratische krachten en de prins. Die zou het land wel verdedigen, wat de aristocratie als alleenheerser in het Eerste Stadhouderloze Tijdperk niet had gedaan. Van Nierop erkent het propagandistisch karakter van de nieuwsprenten, maar vindt dat nog geen reden om de maker als betaalde propagandist te bestempelen, zoals anderen, onder wie deze recensent, wel hebben gedaan. Hij heeft geen bewijs gevonden dat Willem III of diens omgeving zich vooraf met het werk van De Hooghe bemoeide, maar wel dat de prins hem achteraf beloonde. Ten slotte betoogt Van Nierop dat Romeyn de Hooghe zijn prenten alleen kon afzetten, omdat er een markt was voor prenten met een vaderlandslievende boodschap. Dat is niet zo'n sterk argument want de geschiedenis voor en na Romeyn de Hooghe leert dat voor kwalitatieve messcherpe satirische propaganda altijd een willige markt bestaat en

dat als die er niet is, deze zich wel laat creëren. Een intrigerende bijdrage die precies doet wat de auteur in de inleiding aankondigt: prikkelen tot nader onderzoek.

Historicus Donald Haks zet in het hoofdstuk 'De Franse tirannie. De Verbeelding van een massamoord' vraagtekens bij het puur propagandistische karakter dat altijd de acht prenten is toegeschreven waarop Romeyn de Hooghe het platbranden, plunderen en uitmoorden van Bodegraven en Zwammerdam door de Fransen in januari 1673 heeft verbeeld. Die prenten werden in 1673 gevolgd door een boekje over deze moordpartij, dat Romeyn de

Hooghe ook had geïllustreerd en dat een felle aanklacht was tegen de Franse veroveringsdrang. De prenten en het boekje hebben een hoofdrol gespeeld in de beeldvorming van de Fransen in de oorlog van 1672 tot 1674. Het is dus niet voor niets dat historici lang hebben aangenomen dat Romeyn de Hooghe pure propaganda bedreef. Haks nuanceert dat beeld. Hij denkt dat de prenten dicht in de buurt kwamen van de werkelijkheid en dat De Hooghe die uit eigentijdse bronnen kende, maar dat hij ook extra gruwelijke elementen heeft toegevoegd uit een beeldrepertoire van plunderingen, zoals de prenten van zijn Franse voorganger Jacques Callot (1592-1635). Haks schrijft daarom de prenten (en hun maker) een bredere en positievere bedoeling toe. Ze zouden niet alleen bestemd zijn geweest om het vreselijke nieuws te brengen en aan te zetten tot vergelding, maar ze zouden ook een oproep aan het Nederlandse volk hebben bevat tot eenheid, samenwerking en behoud van de eigen identiteit, wat veel meer is dan pure propaganda. Ook die analyse is voor verdere discussie vatbaar.

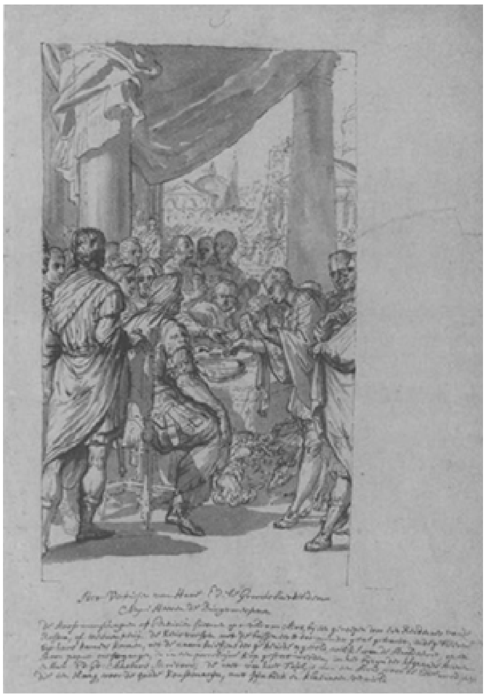

Romeyn de Hooghe, *Het vrij verkiezen der borgemeesteren door de keurvorsten uyt de Rotten der burgerij of Het verkiesen van hare edele groot[ta]chtbareheeren mijne heeren de burgemeesteren. Ontwerptekening voor de burgemeesterskamer van Enkhuizen.* Pen in bruingrijs, z.j.

De Amerikaanse kunsthistorica Meredith Hale is gepromoveerd op de spotprenten van Romeyn de Hooghe. Zij geeft in haar hoofdstuk ‘Drie koningen, een haan en een ezel’, een breed overzicht van de ongeveer veertig spotprenten en behandelt twee ervan gedetailleerd en met veel aandacht voor de ingewikkelde iconografie. De boodschap is duidelijk: de beschouwer stelt zijn vertrouwen terecht in Willem III die de strijd tegen de lachwekkende vijanden gemakkelijk zal winnen. De spotprenten waren onderdeel van de propagandacampagne van de prins en bestemd voor het opiniemakende deel van de Oranjegezinden, onder wie vooral de predikanten, leraren en regenten. Dat zij hun steun voor zijn politiek en hun vertrouwen in zijn persoon zo breed mogelijk uitdroegen in hun preken, lessen en politieke beslissingen had de prins broodnodig. De spotprenten waren komisch bedoeld, maar de

onderwerpen waren controversieel en hadden een zware politieke lading. Ze gingen bijvoorbeeld over Willem III en de rooms-katholieke koning Jacobus II van Engeland als voorbereiding op zijn overtocht in 1688, en over de verraderlijke houding van Amsterdam tegenover de prins. Op de spotprenten is Willem de vaderlandse held die het protestantisme verdedigt tegen de katholieke koningen van Frankrijk en Engeland, terwijl Lodewijk XIV en Jacobus II de onnozele aanhangers zijn van een achterlijk geloof. De Amsterdamse regenten zijn ordinaire verraders en inhalige stroopsmeerders die zich laten bedriegen door de schaamteloze Franse koning. Op *Mardi Gras de Cocq a l'Ane* is Amsterdam afgebeeld als een gemaskerde gast aan het carnavaleske hof van Lodewijk XIV. Romeyn de Hooghe maakt duidelijk dat de onbetrouwbaarheid van de regenten slechts wordt geëvenaard door hun goedgelovigheid door de valse meester die Amsterdam gaat dienen, aanstalten te laten maken zijn achterwerk af te vegen met het verdrag dat zij hebben gesloten. De genadeloze prent behandelt het grootste binnenlandse probleem van Willem III die moest voorkomen dat Amsterdam inderdaad een bondgenootschap zou sluiten met Lodewijk XIV. Meredith Hale weet waarom de kwaliteit en doeltreffendheid van de spotprenten van Romeyn de Hooghe zo uitzonderlijk is: de virtuositeit die noodzakelijk is voor een goede politieke prent.

Keurige boekillustraties

De lezers van *De Boekenwereld* worden in het hoofdstuk 'Verbeelding op bestelling' van de neerlandici Garrelt Verhoeven en Piet Verkruijsse royaal bediend. Zij borduren voort op eerder onderzoek naar de boekillustraties van Romeyn de Hooghe door M.D. Henkel (1924-1926), F.W.D.C.A. van Hattum (1942), John Landwehr (1970) en W.H. Wilson (1974). Romeyn de Hooghe was de belangrijkste Nederlandse boekillustrator van de tweede helft van de zeventiende eeuw en heeft voor zo'n 325 boeken de illustraties gemaakt. Het onderzoek is moeilijk en tijdrovend, omdat veel boekillustraties wel de hand van de meester verraden, maar niet herkenbaar door hem zijn gesigneerd. De auteurs hebben de actuele stand van het onderzoek opgenomen in een lijst met korte titelbeschrijvingen, die als bijlage is opgenomen. Ze gaan uitgebreid in op de techniek van het maken van boekillustraties en de netwerken waarin de makers hun opdrachtgevers vonden. Mijn favoriete paragraaf in dit hoofdstuk behandelt de titelpagina's en frontispices waarin Romeyn de Hooghe gespecialiseerd was en vooral zijn eigen plaatwerken die opvallen door hun barokke pracht en praal. Van ruim tweehonderd titelpagina's is inmiddels vastgesteld dat die door Romeyn de Hooghe zijn gemaakt. Een van zijn mooiste plaatwerken is ongetwijfeld dat van de intocht van koning-stadhouder Willem III in Den Haag in 1691, waarvan de medicus Govert Bidloo de tekst heeft geschreven en dat is uitgegeven door de zeventiende-eeuwse Haagse uitgever Arnout Leers. De auteurs roepen de kunsthistorici op het netwerk van Romeyn de Hooghe en diens Amsterdamse en Haarlemse leerlingen te reconstrueren. Dat kan veel duidelijkheid geven over de toeschrijvingen van illustraties die niet door hem zijn gesigneerd, maar wel aan hem worden toegeschreven. Dat zou kunnen door alle boeken uit de periode 1647-1708 uit de boekenkasten en bibliotheekmagazijnen te halen en aan een grondig

vergelijkend onderzoek te onderwerpen. Het resultaat van zo'n enorme en arbeidsintensieve operatie zou het laatste woord kunnen zijn over de boekillustraties van Romeyn de Hooghe en de aanleiding voor een nieuw themanummer van *De Boekenwereld*!

Veilingen
AABP Auctions te Amsterdam, 16 mei 2009
Nick ter Wal

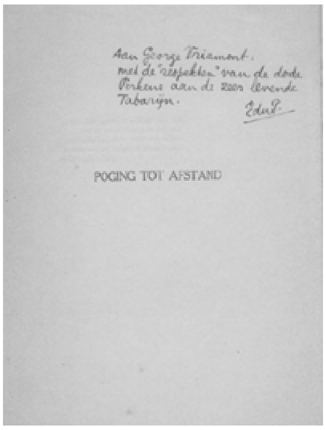

Opdracht van E. du Perron aan Joris Vriamont

Een nieuwe lente en een nieuw veilinghuis. Menige verzamelaar en boekhandelaar keek verrast op toen half april opeens *De Voorbode* op de deurmat plofte. Het eerste nummer van dit periodiek opende met het nieuws dat het bekende antiquariaat AioloZ, in 2008 overgenomen door Laurens Heij, in de hoofdstad een veilinghuis was begonnen. ‘Verkoop van topstukken uit verzameling X betekent droomdebuut voor ervaren starter’, kopte de voorpagina. Die zin verraadt de enthousiaste toon van Piet van Winden, die samen met zijn vrouw Monique het voortouw binnen AioloZ Amsterdam Book and Print Auctions B.V. leek te nemen. *De Voorbode* beloofde ons met de eerste veiling louter topstukken op het gebied van boekkunst en literatuur, van het zeldzame *Naenia* tot het opgedoken persoonsbewijs van Vestdijk, van een handgekleurde Dijsselhof tot het luxe auteursexemplaar van *Villa des Roses.* Zelden zoveel superlatieven op een pagina gezien. *De Voorbode* deed niet onder voor Elsschots *Wereldtijdschrift.* De in het vooruitzicht gestelde catalogus kon eigenlijk alleen maar tegenvallen.

Eenmaal de schok te boven begon het speculeren over de identiteit van X. Het zou een man zijn die meer dan dertig jaar aan een uitzonderlijke collectie bouwde, kocht op de befaamde veilingen van Dirkx-Greshoff, Van der Loo en Polak, maar die nu met de verkoop van zijn verzameling wilde voorkomen dat zijn bijzondere boeken achter zijn portret zouden schuilgaan. Vandaar die X. Een handvol namen van grote verzamelaars uit Nederland en België zong rond, maar niemand voldeed aan het door AABP geschetste profiel. X bleef voorlopig X.

De puzzel werd allerminst makkelijker toen de catalogus verscheen. In de ‘Very fine’ getitelde inleiding stak Piet van Winden andermaal de loftrompet over de uitzonderlijke collectie boeken die hij onder de hamer mocht brengen, maar hij benadrukte ook dat het de laatste klus was van het echtpaar Van Winden voor AioloZ: met Hedgehog & Fox gaan zij de wereld van het ‘reputatiemanagement’ verkennen. Over X kon Van Winden enkel kwijt dat hij aan het begin van zijn antiquarische carrière met hem bevriend was geraakt. De verkoop van de collectie X moest de basis zijn van het nieuwe veilinghuis, dat onder leiding staat van Laurens Heij (voorheen

in dienst bij Bubb Kuyper), bijgestaan door boekwetenschapper Heine Scholtens (voorheen Burgersdijk & Niermans) en kunsthistoricus Hannie Diependaal (voorheen Christie's).

De oblong catalogus viel absoluut niet tegen. Hij was schitterend uitgevoerd, geheel in kleur, met talloze afbeeldingen. Er was nu eens geen

apart illustratiekatern ingericht, maar de afbeeldingen stonden keurig bij de kavels, wat een hoop heen en weer bladeren en gehannes met Arabische en Romeinse nummers scheelde. De veiling was opgesplitst in drie afdelingen: 'Book Art' (534 nummers), 'Prints, Drawings & Posters' (44 nummers) en 'Dutch Literature' (300 nummers). De eerste twee onderdelen waren in het Engels beschreven, het slotstuk in het Nederlands. Bij aandachtig bestuderen van de kavels werd X overigens alleen maar een groter vraagteken, want de aangeboden collectie was dermate eclectisch dat daarin geen lijn viel te ontdekken. Een X is niet alleen een onbekende grootheid, maar ook een vermenigvuldigingsteken, en het leek erop dat de collectie X was aangevuld met eventuele collecties Y en Z, waaronder enkele plukjes onverkochte voorraad van antiquariaat AioloZ. Overigens is de identiteit van X inmiddels algemeen bekend.

NRC Handelsblad berichtte op 9 mei over AABP Auctions, de nieuwe speler op de boekenmarkt. Titel: 'Antiquarische boeken ook voor de gewone man'. In het paginabrede artikel legde Van Winden uit dat zijn marketingtechnieken een hoger doel dienden: hij wilde met kijkdagen op drie verschillende locaties en twee minisymposia in Antwerpen en Amsterdam over verzamelen verder kijken dan zijn neus lang was. Als de mensen niet naar de boeken komen, brengen wij de boeken naar de mensen, was zijn devies. Of die gewone man zich werkelijk aangesproken voelde, het is moeilijk te zeggen, maar het symposium in Antwerpen werd afgelast wegens gebrek aan belangstelling. Op de kijkdag in De Bijenkorf in Amsterdam was het verdacht rustig. Misschien ook liet de gewone man zich afschrikken door grote bedragen en de soms al te beknopte beschrijvingen.

Men kan lacherig doen over het rondreizende boekencircus van AABP, met zijn pleidooi voor meer promotie heeft Van Winden wel een punt. De meeste antiquaren zijn allergisch dan wel te bescheiden voor een goede pr. De NVvA zou eens moeten overwegen om een Ambassadeur van het Boek aan te stellen, een Bekende Geletterde Nederlander, die zo nu en dan bij Matthijs van Nieuwkerk kan aanschuiven om bij een miljoenenpubliek het schone of zeldzame boek onder de aandacht te brengen. Boudewijn Büch, Diederik van Vleuten en ook Piet van Winden zelf hebben deze nuttige rol in het verleden vervuld. Een bibliofielenvereniging, een soort Nonpareil zonder de hoge eisen en dito leeftijden, met een toegankelijk forum op internet zou wellicht ook een goed idee zijn.

De aanblik van een tjokvolle zaal bij Arti et Amicitiae was hoopgevend: het lijkt erop dat steeds meer verzamelaars hun gokje wagen op de veiling, om de antiquaar als tussenpersoon buitenspel te zetten. Om drie minuten over half twee ving de veiling aan, met een kleurrijk gekalligrafeerd abecedarium, waarop niet werd geboden. Voor een aantal luxueuze jaarboeken van de Antwerpse kunstclub De Scalden, verdeeld over veertien kavels, was tevens weinig belangstelling: ze bleven op de plank staan of gingen voor de inzet (twee derde van de laagste richtprijs) naar een commissie. Het lot met meer dan 200 boekbanden uit de periode die Ernst Braches zo goed heeft gedocumenteerd, haalde met €2250 eveneens maar net de inzet (geschat €4000-5000). De grote collectie was enkel op afspraak in te zien, wat blijkbaar niet of weinig was gebeurd. Verrassender was de strijd bij het hiernavolgende lot: elf efemere publicaties uit dezelfde periode, wat prospectussen en tijdschriftjes, gingen naar een handelaar voor €550 (€120-180), exclusief 23,8% opgeld.

Een van de twintig luxe-exemplaren van J.C. Bloems *De Nederlaag* uit 1937, een typografisch juweel, deed €360 (€350-500). Dit op Japans papier gedrukte exemplaar kwam al tweemaal eerder onder de hamer, bij de legendarische Beijersveilingen van de collectie Henri Dirkx en de collectie Firmijn van der Loo in respectievelijk 1981 en 1983. De provenance was zichtbaar: op de binnenzijde van het voorplat waren ingeplakt het nobele, bescheiden ex libris van Dirkx en het afzichtelijke, spierwitte ex libris van Van der Loo. Er zijn restauratoren die een dergelijk eigendomskenmerk moeiteloos kunnen verwijderen.

Binnen Book Art was P.C. Boutens als uitgever ondergebracht in een speciale paragraaf; voor de handschriften en opdrachtexemplaren van Bou-

tens moest men bij ‘Dutch Literature’ zijn. Aan zo'n splitsing gaat ongetwijfeld een weloverwogen beslissing vooraf, misschien hoopte de veilinghouder op deze manier een internationaler publiek te bereiken, maar de meeste verzamelaars waren hier niet gelukkig mee. Hetzelfde gold voor E. du Perron: als uitgever in eigen beheer vond men hem in de eerste afdeling, als schrijver in de laatste afdeling. Niettemin was er voor de Boutens-uitgaven goede belangstelling: een heel-perkamenten *Verzamelde sonnetten* uit 1907 ging voor €450 (€400-600) naar een Haags antiquariaat, terwijl de meeste andere voor de laagste richtprijs naar een en dezelfde commissie gingen.

Omslag van *De doode zwanen* vooe H.N. Werkman

Van de *private presses* was Carlinapers opmerkelijk meer in trek dan Sub Signo Libelli. Op de soms zeer experimentele uitgaven van C. van Dijk werd vanuit de zaal aardig geboden. Zo haalde Bomans' *Een verdwenen facet van Haarlem,* met tekeningen van Harry Prenen, €110 (€50-80) en stopte het bieden op *En de imam van Oman zei*: *‘Amen’* van de kinderboekenschrijver Gerbrand Fenijn pas bij €140 (€50-80). De onder het zegel van de libel uitgegeven boekjes van Gerrit Kleis waren iets te hoog geschat: alleen bij Leopolds lange vers *Van wijn een druppel* hoefde Van Winden af te hameren.

Een schitterend exemplaar van de door H.N. Werkman gedrukte *Turkenkalender* uit 1941 bracht terecht €5500 (€5000-6000) op. De zonnestralen tijdens de kijkdagen bij De Bijenkorf hadden gelukkig geen schade aangericht. Het al even mooie Vestdijk-gedicht *De doode zwanen* uit 1944, gedrukt voor de leden van De Blauwe Schuit, verruilde voor €1100 (€1000-1500) van eigenaar. De koper, een bekend acteur en fotograaf, zou een goede kandidaat zijn voor de functie van Ambassadeur van het Boek.

Veel in perkament gebonden topstukken gingen weg voor de inzet. William Morris' heel-perkamenten *The History of Reynard the Foxe* en *The Story of the Glittering Plain or The Land of Living Men* deden respectievelijk €2950 (€3000-4000) en €3750 (€4000-5000). Een zeldzaam exemplaar van Van Eedens *De kleine Johannes,* gevat

in verguld perkament, haalde met moeite €1750 (€2000-2500). Van Deyssels *Verzamelde opstellen* bleven steken op €8000 (€9000-12.000), terwijl die vijf loodzware perkamenten turven er schitterend bij stonden.

Prints, Drawings & Posters bevatte onder meer twee heel aardige portretten van de dichter Gabriël Smit (1910-1981). De inkttekening door

Cees Bantzinger bleef onverkocht, maar de potloodtekening door Joop Moesman, van een naar een wandelende tak transformerende Smit, werd voor €650 (€600-800) aan het Letterkundig Museum vergeven. Een aantal in het oog springende Flower Power-posters ging een paar keer over de kop en het razend zeldzame door Wenckebach ontworpen reclameaffiche voor Couperus' *Williswinde* uit 1895 werd afgehamerd op €250 (€100-150).

‘x’ in een gekalligrafeerd abecedarium

Eind 1913 ontving Willem Elsschot van uitgever Van Dishoeck dertig presentexemplaren en welgeteld één luxe-exemplaar van zijn debuutroman *Villa des Roses.* Dat volperkamenten auteursexemplaar schonk Elsschot meteen aan de vrouw die hem in 1910 aan het schrijven had gezet, Anna Christina van der Tak, ‘mijn trouwe vriendin’, aldus de gedrukte opdracht. De auteur voegde er in handschrift nog een liefdevolle opdracht aan toe. Dit indrukwekkende boek liet in 1993 vele harten sneller kloppen, toen het na een zenuwslopende strijd tussen twee handelaren voor *f*21.000 (geschat *f*400-500!) werd verkocht op de veiling van de overrompelende verzameling van Johan Polak, die het boek vanaf ongeveer 1968 bezat. In 1993 barstte de zaal in applaus uit - nu ging deze luxe *Villa* tamelijk geruisloos voor €18.500 (€20.000-25.000) naar een commissie.

Op een stoet opdrachtexemplaren van W.F. Hermans aan Cola Debrot werd enthousiast geboden vanuit de zaal. De schattingen waren dan ook aan de lage kant. Verschillende verzamelaars en handelaars kregen een opdracht toegewezen. Met evenveel hartstocht ging er een vinger in de lucht bij het opdrachtexemplaar van Paul van Ostaijen aan E. du Perron: €2000 (€800-1000). Van diezelfde Du Perron kwam een recordaantal uitzonderlijke boeken en handschriften onder de hamer. Behalve vier ongemeen zeldzame eigenbeheeruitgaven trakteerde x ons op niet minder dan negen eigenhandige opdrachten van Du Perron. Hoewel de beschrijvingen er niet over repten, waren maar liefst zes van deze opdrachten niet bekend bij Kees Snoek in diens nuttige naslagwerkje *Het Leven is wellicht een farce. Geschreven boekopdrachten van E. du Perron.* Onvermoede opdrachtexemplaren, dat zijn de leukste. Zo bracht een eerste druk van *Poging tot afstand* uit 1927, bovendien één van de twintig exemplaren *hors commerce,* met een fraaie opdracht aan de schrijver Joris Vriamont €225 op.

Rond een uur of zeven liep de veiling ten einde. De komiek Gummbah, bekend van zijn absurdistische tekeningen voor *de Volkskrant,* hield hierna nog een presentatie over het verzamelen van net niet verschenen boeken. De meeste verzamelaars

schaarden zich echter in een rij voor de kassa en vluchtten naar huis, de verse aanwinsten onder hun arm.

Berichten

Saskia de Bodt. Foto Jeroen Oerlemans

Saskia de Bodt bijzonder hoogleraar illustratie

Dr. Saskia de Bodt (1952) is benoemd tot bijzonder hoogleraar Illustratie aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam (UvA). De leerstoel is ingesteld vanwege de Stichting Fiep Westendorp Foundation.

Saskia de Bodt richt zich in haar onderzoek op de beeldende kunst uit de periode 1850-1950, met het accent op Nederland en België. Hoewel ze grote interesse heeft voor de toegepaste kunst, concentreerde ze zich vooral op de laatnegentiende-eeuwse schilderkunst. Naar aanleiding van haar proefschrift *Halverwege Parijs*: *Willem Roelofs en de Nederlandse schilderskolonie in Brussel 1840-1890* maakte De Bodt in 1995 in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Brussel een grote tentoonstelling over het negentiende-eeuwse Brusselse kunstleven en met name de kring van Nederlandse schilders daar. In 2006 verbreedde zij het onderwerp nog eens voor een publicatie samen met de Belgische literatuurhistoricus Frank Hellemans: *Taverne du Passage. Nederlandse schilders en schrijvers in België 1830 tot heden* (*Ons Erfdeel,* 2006).

De laatste jaren doet De Bodt vooral onderzoek naar illustraties. Zo bestudeert ze de rol van 'artistieke' prentenboeken in de reformbeweging aan het begin van de twintigste eeuw, de illustraties in de Nederlandstalige edities van de sprookjes van Andersen, de verbeelding van Zeeland in kinderboeken uit het interbellum, maar ook illustraties in twintigste-eeuwse boeken voor volwassenen. Ze deed tevens onderzoek naar het beeld dat Amerikaanse illustraties van Nederland schetsen. Die illustraties weerspiegelen culturele en maatschappelijke opvattingen en veranderingen. De komende jaren wil De Bodt werken aan een *History of Dutch Illustration* en daarmee de illustratiegeschiedenis in kaart brengen.

Dutch Prints Online

Dutch Prints Online is een samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek (KB) en de universiteitsbibliotheken van Amsterdam (UBA) en Leiden (UBL). Deze instellingen bieden elk een deel van hun collectie aan om te worden gedigitaliseerd. Zo wordt een begin gemaakt met de ontwikkeling van een digitale collectie van in Nederland gedrukte boeken uit de periode voor 1800. Uit het tijdvak 1781-1800 zijn uit het Nederlandse taalgebied bijna 10.000 unieke titels geselecteerd, met een gezamenlijke omvang van ongeveer 1.300.000 pagina's. Deze titels zullen vanaf medio 2010 digitaal beschikbaar zijn. Deze webdienst zal in de toekomst worden uitgebreid met meer gedigitaliseerde boeken en met nieuwe functionaliteit.

Het belang van de digitalisering van wetenschappelijke bronnen is evident. Zonder bron-

nenmateriaal is onderzoek in de geesteswetenschappen ondenkbaar. Elektronische ontsluiting draagt enorm bij aan de efficiëntie, effectiviteit en betrouwbaarheid van het onderzoek en biedt mogelijkheden voor geheel nieuwe vormen van onderzoek. Digitalisering brengt daarmee nieuwe wetenschappelijke doorbraken binnen bereik. Daarvoor is wel de beschikbaarheid van (zeer) grote tekstcorpora noodzakelijk. Dutch Prints Online beoogt dergelijke grote bestanden beschikbaar te maken.

De UBA, de UBL en de KB hebben een groot aantal vergelijkbare, elkaar aanvullende en soms (bij gedrukt materiaal) deels overlappende bijzondere collecties. Het betreft oude gedrukte publicaties in veel verschillende talen uit diverse landen. Naast de gedrukte werken is een grote hoeveelheid geschreven materiaal in de bibliotheken aanwezig, variërend van middeleeuwse handschriften en latere handschriften (waaronder archieven van geleerden en kunstenaars) tot meer dan een miljoen brieven. Verder zijn er collecties kaarten en atlassen, prenten, foto's, sierpapier, boekbanden, en typografisch materiaal.

Inmiddels zijn grote delen van de bijzondere collecties op titelniveau digitaal ontsloten: gedrukte werken (boeken, tijdschriften) tot 1800 in de STCN (Short Title Catalogue, Netherlands) en brieven in de CEN (Catalogus Epistularum Neerlandicarum). Voor middeleeuwse handschriften is de website Medieval Manuscripts in Dutch Collections (www.mmdc.nl) gerealiseerd.

De afdelingen Bijzondere Collecties van de UBA, UBL en KB lanceerden eind oktober 2005 het initiatief tot ‘Nationale Infrastructuur voor de Digitale Ontsluiting Bijzondere Collecties’. Dit is een plan voor een online bibliotheek voor de humaniora, die bestaat uit volledig gedigitaliseerde objecten uit de bijzondere collecties van de betrokken instellingen. Door de diverse bijzondere collecties uit deze drie bibliotheken, en in een later stadium ook uit andere (universiteits)bibliotheken, te digitaliseren en toegankelijk te maken, komt een groot corpus van nu merendeels vrijwel onbereikbare teksten ter beschikking van de wetenschap, en daarnaast van het secundair en tertiair onderwijs. Dutch Prints Online is een eerste stap in de richting van deze online bibliotheek. Voor meer informatie: www.dutchprintsonline.nl.

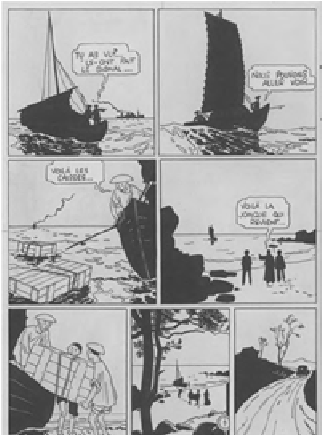

De blauwe Lotus. Zwart-witversie. Plaat 31. Oost-Indische inkt, aquarel en gouache op tekenpapier, 1934. © Hergé-Moulinsart 2009

Musée Hergé

Dertig kilometer ten zuiden van Brussel, in het universiteitsstadje Louvain-la-Neuve, is het Musée Hergé verrezen, geheel gewijd aan één van 's werelds grootste striptekenaars: Hergé, de geestelijk vader van Kuifje.

Ontworpen door de Franse architect Christian de Portzamparc (architect van onder andere de Citadel in Almere) en gefinancierd door de weduwe van Hergé, heeft het een lange aanlooptijd gehad. Al bij het leven van de striptekenaar

schijnen er namelijk plannen te zijn geweest om een museum te wijden aan zijn oeuvre. In 2002 werd de komst van het museum aangekondigd en op 22 mei 2007 werd daadwerkelijk de eerste steen gelegd. Sinds begin juni van dit jaar is het publiek van harte welkom om het oeuvre van de meester van de Klare Lijn te aanschouwen in een modern, open en licht gebouw. Mooie impressies hiervan zijn te zien op de website van het museum.

Hergé aan het werk. © Hergé-Moulinsart 2009

Het museum herbergt in acht zalen met vaste opstelling meer dan tachtig originele tekenplaten, honderden foto's, documenten en artefacten, die naast het leven van Hergé ook zijn fantastische kunst laten zien. Daarnaast is er een zaal met wisselende exposities. Het interieur is, in samenwerking met de architect, ontworpen door een van Hergés grootste fans, de Nederlandse illustrator en ontwerper Joost Swarte. Wie het werk van Swarte kent, weet dat die opdracht in goede handen terecht is gekomen.

Ondanks de mondiale impact van het werk van Hergé is de website van het museum helaas alleen nog in het Frans. Maar laat men zich daardoor vooral niet weerhouden af te reizen naar het Belgische Brabant voor een bezoek aan dit eerbetoon. Als groot liefhebber van moderne kunst zou Hergé dit museum zeker gewaardeerd hebben.

Musée Hergé. Rue du Labrador 26, 1348 Louvain-la-Neuve, www.museeherge.com. Openingstijden: Dinsdag t/m zondag van 10.00 tot 18.00 uur.

Plantin-moretusprijzen 2009

Op 4 juni zijn in het Bozar in Brussel de Plantin Moretusprijzen uitgereikt aan de best verzorgde Vlaamse boeken. De prijzen, een initiatief van Boek.be en de Vlaamse uitgeversvereniging (VUV), bekroonden in totaal veertien boeken en elf vormgevers (graficus Luc Derycke ontving vier prijzen). Een vakjury beoordeelde meer dan 120 inzendingen op aspecten als letterkeuze, bindwijze en andere grafisch-technische elementen. Dit zijn de bekroonde boeken in de acht categorieën:

Literatuur:

- *Betoverende katastrofe*: *kroniek van een polychroon erudiet* van Willy Roggeman (Het balanseer), vormgegeven door Danny Dobbelaere
- *Er is overal meer ginder dan hier* van Bob Van Laerhoven (Davidsfonds), vormgegeven door Gert Dooreman (Gent)
- *The rearrangement* van Adam Lehner (MER. Paper Kunsthalle), vormgegeven door Studio Luc Derycke
- *Opzicht*: *gedichten* van Bart Janssen (Poëziecentrum), vormgegeven door Studio Luc Derycke

School- en studieboeken en wetenschappelijke uitgaven:

- *Dans in Québex*: *concertgebouwcahier* van Guy Cools, Isabelle Poulin, Philip Szporer en Isabelle (Borgerhoff & Lamberigts), vormgegeven door Jurgen Maelfeyt
- *Bouwblokkenboek*: *over het bouwblokkenweefsel in Antwerpen, theorie en praktijk* van Katrijn Apostel, Wouter Bervoets, Paul Blondeel e.a. (Academic and Scientific Publishers/University Press), vormgegeven door Lodewijk Joye

Kunst- en fotoboeken en catalogi van tentoonstellingen en musea:

- *Michaël Borremans*: *whistling a happy tune* van Michaël Amy (Ludion), vormgegeven door Koen Bruyneel
- *Academia*: *qui est-tu?*: van Bernard Lietaer, Henri-Claude Cousseau, Dominique Païni e.a. (Axel Vervoordt i.s.m. MER. Paper Kunsthalle), vormgegeven door Studio Luc Derycke
- *Observatorium*: *Johan Tahon* van Paul Depondt, Wim Van Mulders en Peter Verhelst (Ludion), vormgegeven door Studio Luc Derycke
- *VSTA08*: *van stof tot asse,* 7e editie (Galerie De Ziener), vormgegeven door Hugo Puttaert - Visionandfactory

Overige non-fictie

- *Cross-over*: *kunst, media en technologie in Vlaanderen* van Liesbeth Huybrechts (Lannoo-Campus en BAM), vormgegeven door Open Source Publishing

Kinder- en jeugdboeken

- *Het grote vriendelijke en ondeugende boek voor tuinpiraten* van Emmie Declerck (Borgerhoff & Lamberigts), vormgegeven door Johan Vandebosch

Debuutprijs voor jonge afgestudeerden

- *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant, vormgegeven door Katrien Dellafaille

Publieksprijs voor beste boekomslag:

- *Het geheim van de keel van de nachtegaal* van Peter Verhelst en Carll Cneut (De Eenhoorn), vormgegeven door Leen Depooter

De bekroonde boeken zijn tot en met 30 augustus te bezichtigen in Museum BOZAR (Brussel). Later worden de boeken ook tentoongesteld op Manuscripta Amsterdam, de Buchmesse in Frankfurt en de Boekenbeurs in Antwerpen. Zie www.plantinmoretusprijzen.be voor het juryrapport en meer informatie.

Agenda

Veilingen

DE ELAND - DE ZON - LOTH GIJSELMAN, Weesperstraat 110, 1112 AP Diemen, tel: (020) 6230343, fax (020) 6243447: 3-6 september (www.deeland.nl)

MARC VAN DE WIELE, Sint-Salvatorkerkhof 7, 8000 Brugge, België, tel: (0032) (0) 50333805: 26 september (www.marcvandewiele.com)

HENRI GODTS, Avenue Louise 230/6, 1050 Brussel, België, tel.: (0032) (0)2 6478548: 13 oktober (www.godts.com)

AMSTERDAM BOOK AUCTIONS, Quellijnstraat 127, 1073 XH Amsterdam, tel.: 020 3790060: 1 september (www.amsterdambookauctions.nl)

VAN STOCKUM, Prinsengracht 15, 2512 EN Den Haag, tel.: (070) 3649840: 4-6 november; (www.vanstockums-veilingen.nl)

BURGERSDIJK & NIERMANS, Nieuwsteeg 1, 2311 RW Leiden, tel.: (071) 5121067 / 5126381: 17 en 18 november (www.b-n.nl)

ROMANTIC AGONY, Aquaductstraat 38-40, 1060 Brussel, België, tel.: (0032) (0) 25441055: 21 en 22 november (www.romanticagony.nl)

BUBB KUYPER, Jansweg 39, 2011 KM Haarlem, tel.: (023) 5323986: 24-27 november (www.bubbkuyper.com)

HONDIUS, Graaf van Burenlaan 12, 7411 RW Deventer, tel.: (0570) 600665: 29-30 september (www.hondiusauctions.nl)

AABP AUCTIONS, Geldersekade 40A, 1012 BJ Amsterdam Tel. (085) 8774826: 24 en 25 oktober 2009 (www.aabp-auctions.com)

Beurzen

September

18-20	Internationale beurs van het oude boek, Palais des Beaux-Arts (BOZAR), Brussel

Oktober

2-3	Amsterdam Antiquarian Book & Print Fair, Amsterdam
14-18	Frankfurter Buchmesse, Frankfurt

November

6-7	London Chelsea Book Fair (ABA), Londen
7-8	Boekkunstbeurs, Pieterskerk, Leiden

Tentoonstelling

De voorlopers van het beeldverhaal

Naar aanleiding van het jaar van het stripverhaal in Brussel, besteedt de Bibliotheca Wittockiana extra aandacht aan de volksuitgave waaruit zich, in de negentiende eeuw, het stripverhaal heeft ontwikkeld. Vanaf het ogenblik dat de mens tot communicatie in staat was, vertelde hij verhalen, tekende en las hij afbeeldingen. Of het nu om epische, mythologische, historische, romantische of verzonnen verhalen ging, deze werden zodanig opgebouwd dat ze voor tijdgenoten leesbaar en begrijpelijk waren. Kortom, beelden hebben in het verhaal steeds een fundamentele rol gespeeld. De talrijke voorouders van het beeldverhaal waartoe we de rotsschilderingen met hun jachttaferelen, de hiërogliefen, de Bijbel van Harding, het wandtapijt van Bayeux en de Azteekse codex mogen rekenen, zijn hiervan mooie voorbeelden. Langzaam maar zeker werden de verschillende typerende elementen ontwikkeld van wat vandaag als 'beeldverhaal' wordt omschreven.

Tintin-Lutin door Benjamin Rabier (1897)

Dit beeldverhaal bestaat uit een reeks tekeningen die een verhaal vertellen waarvan het scenario geïntegreerd is de afbeeldingen. Er is geen behoefte aan een begeleidende tekst om de verhaallijn te begrijpen. De opeenvolging van de tekeningen - met of zonder tekstballonnen - volstaat om de bedoelingen van de auteur duidelijk te maken. De wijze waarop de auteur beweging, ritme of geluid suggereert, opent een nieuwe wereld in de geest van de lezers. Het beeldverhaal, als originele vorm van expressie, is onlosmakelijk verbonden met zijn verspreiding, want het is ontwikkeld met de bedoeling een zo ruim mogelijk publiek te bereiken en te overtuigen. Gedurende de negentiende eeuw ontstaat het beeldverhaal geleidelijk aan, mede dankzij de ontwikkeling van de druk- en reproductietechnieken en de drastische toename in de distributie van kranten en andere populaire edities.

Op het kruispunt van de feuilletonromans, gepubliceerd in de dagbladen, met het originele werk van kunstenaars als Töpffer of Wilhelm Busch, die met deze verhalen in beeldvorm besloten hun leerlingen of publiek te vermaken, zal het beeldverhaal, gedurende de laatste jaren van de eeuw, in zijn moderne vorm ontstaan in de Verenigde Staten met het werk van Richard Outcault, dat in de *New York World* verschijnt. Dankzij deze bekende of onbekende kunstenaars en de uitgevers die hen wisten te sturen, aan te moedigen, te populariseren en soms zelfs te plagiëren, zal deze nieuwe narratieve taal, die erfgenaam is van zowel de grafische kunsten als de literatuur, al snel de wereld veroveren. De tentoonstelling laat ons op een andere wijze de eeuw voorafgaand aan de geboorte van Kuifje (Brussel, 1929) verkennen, gaande van Rodolphe Töppfer tot Joseph Pinchon, van Caran d'Ache tot Benjamin Rabier of Alain de Saint-Ogan. Tot en met 10 oktober.

Tintin-Lutin door Benjamin Rabier (1897)

Adres: Bibliotheca Wittockiana, Bemelstraat 21, Sint-Pieters-Woluwe, tel.: (32) (0)2 770 53 33, www.wittockiana.org. Openingstijden: dinsdag t/m zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur.

Affiche voor de Winterhulp voor de straatcollecte uit 1942. Hoewel men met de Winterhulp de schijn van onschuld wilde ophouden, was deze niet zo onschuldig als ze lijkt. Met het geven van geld steunde men wel degelijk de Duitse bezetter. Het geld ging in de vorm van bonnen, dekens en voedselpakketten naar SS-legereenheden aan het Oostfront.
Foto: Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek Deventer

De Propagandaoorlog

Indrukwekkend en indringend zijn ze, de oorlogsaffiches die Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek Deventer (SAB) onder de titel *De Propagandaoorlog* tot en met 31 augustus exposeert. Wie oog in oog staat met de vaak enorme aanplakbiljetten, beseft pas goed welke rol propaganda en misleiding speelden tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De affiches zijn voornamelijk afkomstig van de bezetter, de NSB en andere aan de nazi's gelieerde organisaties. Daarnaast worden aanplakbiljetten en aankondigingen getoond die betrekking hebben op Deventer in oorlogstijd. Wat deze tentoonstelling zo speciaal maakt, is de aandacht voor de interactie tussen enerzijds de bezetter en de NSB, anderzijds de illegaliteit en de geallieerden. Sommige uitgaven van het verzet, vaak niet meer dan een eenvoudig stencil, zijn een directe reactie op de propaganda van de Duitsers. Maar ook de Duitsers en de NSB reageerden op het drukwerk van het verzet en op de pamfletten die de geallieerde luchtmacht in groten getale verspreidde.

Bijzondere aandacht is er voor de clandestiene uitgaven van drukkerij De IJsel. Deze Deventer drukker maakte in de oorlogsjaren prachtig verzorgde uitgaven in opdracht van Amsterdamse uitgevers. En in Deventer, bij drukker W. Overeem aan het Muggeplein, werd de Oost-Nederlandse editie van *Trouw* gedrukt. Dat dit niet zonder gevaar was, blijkt wel uit het feit dat drie medewerkers van de drukkerij door de bezetter werden omgebracht. De materialen komen vanwege hun kwetsbaarheid maar zelden uit de kluizen van SAB en worden nu voor het eerst in deze samenstelling aan het grote publiek getoond.

Adres: Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek Deventer, Klooster 12, Deventer, tel. 0570 693713, www.sabinfo.nl. Openingstijden: maandag t/m vrijdag van 11.00 tot 17.00, zaterdag van 11.00 tot 15.00.

Beeldspraak

Waarom is oud-directeur van het Concertgebouw Martijn Sanders zo verknocht aan zijn tekening van keizerin Elisabeth van Anselm Kiefer? En wat heeft dit werk te maken met de penseeltekening van een rouwende Louise de Coligny van de negentiende-eeuwse Johan Coenraad Hamburger? En hoe komt een zelfportret van een zwangere Marlene Dumas naast een confronterend naakt te hangen van Judith Macrander? Het zijn prenten en tekeningen uit de collecties van 21 kunstliefhebbers van De Amsterdamsche Prentkring, steeds gecombineerd met een werk uit de collectie van Teylers Museum. Het museum maakte samen met de particuliere verzamelaars paren, die soms aanvullend, soms confronterend werken. Tot en met 30 augustus toont *Beeldspraak* in het Prentenkabinet de passie van het verzamelen met vijf eeuwen teken- en prentkunst.

Te zien zijn werken van de meest uiteenlo-

Marlene Dumas, *Zelfportret (zoals gezien voor de bevalling),* 1989. Collectie Teylers Museum

pende kunstenaars: van Hendrik Goltzius, Pieter Saenredam en Francisco de Goya tot Georg Baselitz, Dick Ket en Carel Willink, steeds voorzien van commentaar van de verzamelaars. Wat is er te zien op het blad, en waarom is juist dit kunstwerk hun persoonlijke favoriet? Het pendant uit de verzameling van Teylers Museum vult de tekening of prent aan, of benadrukt juist het bijzondere aan het werk.

De Amsterdamsche Prentkring is een groep gepassioneerde particuliere verzamelaars van werken op papier. Sinds 1947 delen zij hun liefde voor de teken- en prentkunst door regelmatig samen te komen en elkaars collecties te bekijken.

De tentoonstelling past in de trend van een toenemende aandacht voor privécollecties. Daarnaast is de band van het museum met verzamelaars altijd sterk geweest: het is mede dankzij hen dat de tekeningen- en prentenverzameling van Teylers Museum zich heeft kunnen ontwikkelen tot de huidige collectie.

Adres: Teylers Museum, Spaarne 16, Haarlem, tel.: 023 51 60 960, www.teylersmuseum.nl. Openingstijden: dinsdag t/m zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur, zon- en feestdagen van 12.00 tot 17.00 uur.

De wereld van Joost Swarte

De als striptekenaar begonnen Joost Swarte (Haarlem, 1947) is ondertussen (wereld)beroemd om zijn grafische vormgeving. Boekomslagen en -inhoud, affiches, cartoons, tijdschriftomslagen, postzegels, telefoonkaarten, logo's en vignetten behoren tot zijn oeuvre. Daarnaast is Swarte bezig met glas-in-loodramen, architectuur, platenhoezen, beelden en zelfs met de inrichting van een museum. Het Grafisch Museum Groningen concentreert zich van 29 augustus t/m 8 november op Swarte als grafisch vormgever.

Het oeuvre van Joost Swarte is enorm. Swarte creëert een geheel eigen wereld in tekst en beeld, waarbij humor een zeer belangrijke rol speelt. Met behulp van deze humor is hij in staat de mens op toegankelijke wijze een spiegel voor te houden. Paul Hefting noemt het ‘een mix van nuchtere helderheid en een gevoel voor absurditeit en surrealisme’. Swarte laat zich qua stijl vooral inspireren door de periode tussen de beide wereldoorlogen, maar ook wel door de jaren vijftig en de postmoderne vormgeving.

Joost Swarte, *De toekomst van Cesare Lombroso* (1984)

De expositie in het Grafisch Museum streeft ernaar de bezoeker mee te nemen naar die typische Swartewereld. Het vestigt de aandacht op zijn grafische ontwerpen en typografie. Voor elk ontwerp dat hij maakt, bedenkt hij een nieuwe letter. Hij bedenkt dan alleen die letters van het alfabet die hij nodig heeft en laat de overige weg. Hoe komen Swartes ontwerpen en in het bijzonder zijn letters tot stand, wat inspireert hem tot het bedenken van letters en totaalontwerpen, en hoe veelzijdig is hij als het op ontwerpen aankomt? Zowel een eerste krabbel op een bierviltje of servetje als het eindproduct zal op de tentoonstelling te zien zijn.

Swarte werkt(e) in opdracht voor PTT (postzegels), KPN (telefoonkaarten), Fay Lovsky (platenhoezen), gemeente Haarlem (samen met Architectenbureau Mecanoo Theater De Toneelschuur en het stadslogo), het Vlaamse blad *Humo*, het

Amerikaanse tijdschrift *The New Yorker,* Radboud Ziekenhuis Nijmegen (kinderafdeling), de Hanzehogeschool Groningen (muurschilderingen), enzovoort. Recentelijk was hij betrokken bij de inrichting van het Hergé Museum en ontwierp hij een beeld voor de gemeente Slochteren. Swarte levert niet alleen de objecten, maar werkt ook mee aan het drukwerk.

Adres: Grafisch Museum, Rabenhauptstraat 65, Groningen, tel.: 050 5256497, www.grafischmuseum.nl. Openingstijden: dinsdag t/m zondag van 13.00 tot 17.00 uur.

Joost Swarte, *Descartes* (2006)

Goddelijke Stoffe

In 1744 uitte boekhandelaar en verzamelaar van hermetische en alchemistische literatuur Michaël Bidstrup de klacht dat er in Nederland veel te weinig aandacht was voor serieuze, 'philosophische' boeken, en dat de mensen liever 'vodden' lazen, zoals de avonturen van Uilenspiegel. 'Uylenspiegel, Jan Tamboer, en diergelijke vodderijen hebben meer aftrek in deze Nederlanden, als alle andere degelyke boeken, en wat aengaet de Philosophische Boeken, waerlyk zoo treffen dezelve dit droevigen noodlott voor alle anderen' (no. 1 in de tentoonstelling).

In de tentoonstelling zijn onder meer drie exemplaren van *tWonderboeck* van David Joris opgenomen. De eerste druk (ca. 1544) is geïllustreerd met houtsneden, ontworpen door Joris zelf, en uitgevoerd door zijn secretaris Hendrik van Schor. In de tweede druk, die eveneens zonder plaats of naam van een drukker verscheen, zijn de houtsneden vervangen door gravures van de hand van Hieronymus Wierix, zoals de *Bruyt Christi* die ook op het affiche te zien is. Collectie Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam

Zijn fondscatalogus, eigenlijk meer een bibliografie, opgesteld in het Nederlands en gedrukt in Amsterdam, biedt daarvoor een goed tegenwicht. Het is een staalkaart aan alchemistische, mystiek-spiritualistische en hermetische boeken - en de meeste zijn dan ook in de collectie van de Bibliotheca Philosophica Hermetica (BPH) aanwezig. De selectie die tot 6 november in de nieuwe expositie *Goddelijke Stoffe* van de biblio-

theek getoond wordt, betreft alléén boeken die in Nederland gedrukt zijn. Daaronder bevinden zich werken die nogal wat opschudding veroorzaakten. Onder meer ketterse boeken, zoals *tWonderboeck* van David Joris en een zeldzaam chiliastisch pamflet van Johannes Rothé dat opriep tot burgerlijke ongehoorzaamheid. Maar daarnaast zijn ook herdrukken van alchemistische 'klassiekers' zoals Geber en de *Triomphe hermétique* te bewonderen.

F. Bordewijk, *Blokken*, De Gemeenschap, Utrecht, 1931. Omslagontwerp: A.M. Oosterbaan

Van de meeste boeken in de tentoonstelling is alleen dit ene getoonde exemplaar in Nederland bewaard. Dit is het afgelopen jaar gebleken toen de BPH-collectie beschreven werd voor de Short Title Catalogue Netherlands (STCN). Van de ruim achthonderd Nederlandse drukken in de Amsterdamse BPH bleken er iets meer dan honderd uniek te zijn voor Nederland; van sommige bezit de BPH misschien zelfs wel het enig bekende exemplaar ter wereld.

Adres: Bibliotheca Philosophica Hermetica, Bloemstraat 15, Amsterdam, tel. 020 6258079, www.ritmanlibrary.nl. Openingstijden: maandag t/m vrijdag van 9.30 tot 12.30 uur en van 13.30 tot 17.00 uur.

De Best Verzorgde Boeken

De afdeling Bijzondere Collecties van de UBA realiseert in samenwerking met het Stedelijk Museum Amsterdam en Stichting De Best Verzorgde Boeken tot 20 september een jubileumtentoonstelling rondom 'De Best Verzorgde Boeken'. Die traditie startte in 1926: Nederland pakte toen als eerste land na de Verenigde Staten het idee op om jaarlijks boeken om hun uiterlijk te bekronen. Er

waren enkele langere onderbrekingen maar De Best Verzorgde Boeken bestaan nog steeds. En in 2009 was het voor de vijftigste keer dat een vakjury bijeenkwam om een keuze te maken, wat de aanleiding vormt voor deze jubileumtentoonstelling.

Johannes Amos Comenius, *Het Portael,* J. van Ravesteijn, Amsterdam, 1673

Stichting De Best Verzorgde Boeken schenkt overigens jaarlijks de bekroonde uitgaven aan de Bijzondere Collecties. Doordat de bibliotheek van de KVB (Bibliotheek van het Boekenvak) en het archief van de CPNB zich in de Bijzondere Collecties bevinden, bestaat er een nauwe band met de stichting. KVB en CPNB waren decennialang verantwoordelijk voor de organisatie van de best verzorgde boeken.

In de tentoonstellingszalen van de Bijzondere Collecties zijn natuurlijk in de eerste plaats de 33 best verzorgde boeken van 2008 te bewonderen. Deze werden uit 447 inzendingen gekozen door een vakjury bestaande uit ontwerpers Volken Beek en Vanessa van Dam, uitgever Nina Post, drukker Fokko Tamminga en adviseur Kunst & Vormgeving van Koninklijke TNT Post, Julius Vermeulen. Een volledige lijst is te vinden op de site van Stichting De Best Verzorgde Boeken. Na afloop van deze tentoonstelling zal de selectie 2008 nog op verschillende plaatsen in binnen- en buitenland geëxposeerd worden.

Bij het jubileum wordt in de tentoonstelling stilgestaan door aandacht te schenken aan vroegere jureringen en door een selectie van 33 ‘pre-Best Verzorgde Boeken’.

De afdeling Bijzondere Collecties beheert belangrijke collecties oude en moderne Nederlandse drukken. Voor de periode dat er geen best verzorgde boeken waren, zijn er uit deze bibliotheek 33 bijzonder vormgegeven uitgaven gekozen, van vijftiende-eeuwse incunabelen tot een twintigste-eeuws fotoboek.

Adres: Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Oude Turfmarkt 129, Amsterdam, tel.: 020 525 7 300, www.uba.uva.nl. Openingstijden: maandag t/m vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur, weekend en feestdagen van 13.00 tot 17.00 uur.

Over de auteurs

Jan Bos studeerde Nederlandse taal- en letterkunde in Leiden en boek- en bibliotheekwetenschap in Amsterdam. Sinds 1983 werkt hij bij de KB. Vanaf 1988 is hij in verschillende hoedanigheden betrokken geweest bij de STCN, de laatste jaren als projectleider van het STCN Masterplan.

Paul Dijstelberge is als adjunct-conservator verbonden aan de Bijzondere Collecties van de UB Amsterdam. Daarnaast is hij universitair docent bij de leerstoelgroep Boekwetenschap en handschriftenkunde (UvA).

J.F. Heijbroek is conservator bij het Rijksprentenkabinet (Rijksmuseum, Amsterdam). Hij publiceerde diverse boeken en artikelen op kunst- en boekhistorisch gebied. Nu legt hij de laatste hand aan een biografie van de kunstkenner en verzamelaar Frits Lugt.

Henk Slechte publiceert over lokaal-, economisch- en cultuurhistorische onderwerpen. In *De Boekenwereld* heeft hij onder meer artikelen gepubliceerd over het satirische werk van Jan Sluyters en Marius Bauer, en over de spotprenten van Romeyn de Hooghe, Honoré Daumier en Johan Braakensiek.

Nick ter Wal werkt bij antiquariaat Fokas Holthuis te Den Haag. Op zijn weblog Artistiek Bureau (http://artistiekbureau.blogspot.com) bericht hij dagelijks over incourante boeken en niet in zwang zijnde schrijvers.